

ज्ञानदीप लावू जगी

पुणे नगर वाचन मंदिर

स्थापना : ७ फेब्रुवारी १८४८

email : pnvm1848@gmail.com

www.punenagarvachan.org

- पुस्तकाचे नाव : प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ
- संपादक : सुभाष भेण्डे
- प्रकाशक : अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ समिती,
मुंबई
- प्रकाशन वर्ष : १९७४
- मूळ ग्रंथ प्रत : शिक्षण प्रसारक मंडळी, पुणे

पुणे नगर वाचन मंदिर

अंकेक्षण (डिजीटायझेशन) प्रकल्प

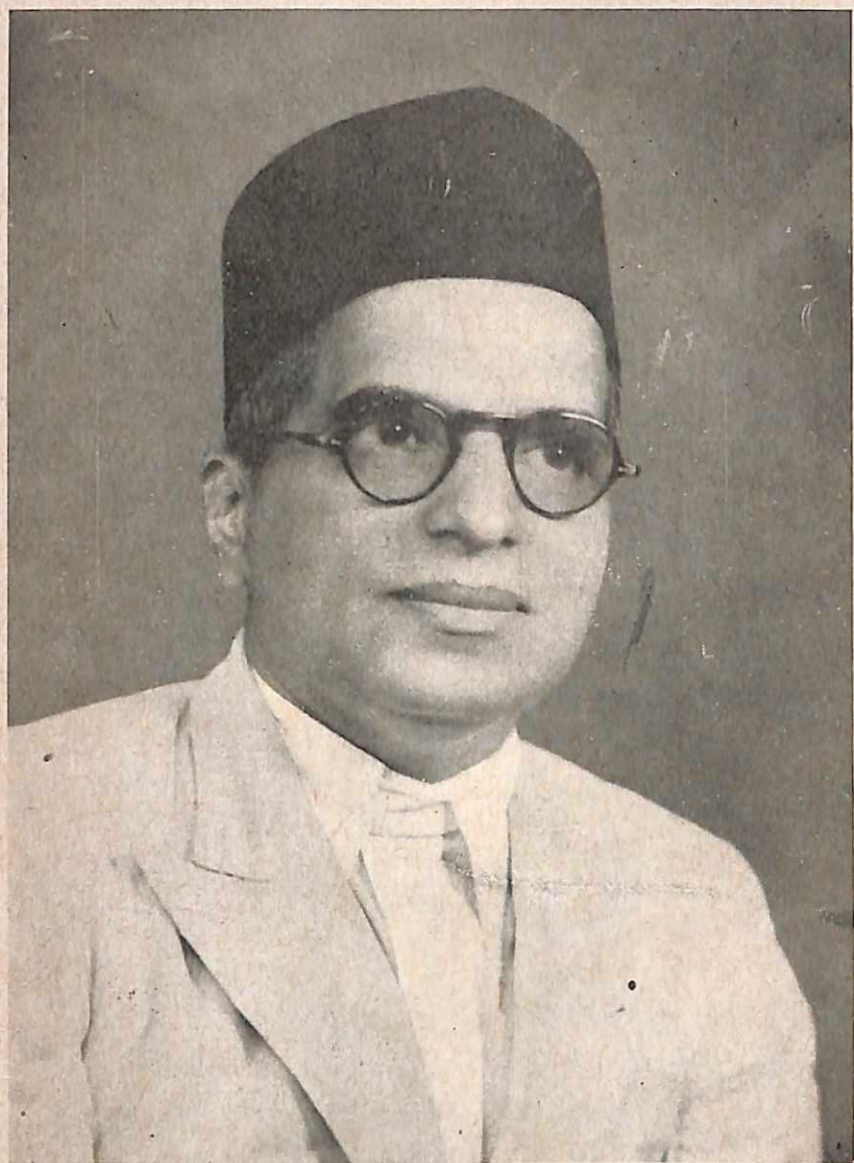
अंकेक्षण रूपांतर - २०२१

D.V.POTDAR LIBRARY
S P COLLEGE

D00987

कै. प्रा. अनंत काकवा प्रियोळकर
(१८९५-१९७३)

प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ

ए. ए. का. प्रियोळकर
२००३
१/१०/०३

संपादक
डॉ. सुभाष भेंडे

के. ए. ए. का. पोतवार,
ग्रंथ संग्रह

प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ समिती

© प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ समिती

आवृत्ती पहिली

प्रकाशन दिनांक : १३ एप्रिल, १९७४

म/५०३९

प्रकाशक :

डॉ. सुभाष भेण्डे,
निमंत्रक, प्रा. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ समिती,
५, ज्ञानदेवी, साहित्य सहवास,
वांद्रे पूर्व, मुंबई-४०० ०५१

किंमत ५० रुपये

मुद्रक :

अरुण नाईक,
अक्षर प्रतिरूप प्रा. लि.,
४२, आंबेकर मार्ग,
वडाळा, मुंबई-४०० ०३१

860-96
Pni / Bhe

अनुक्रमणिका

लेखाचे नांव	लेखकाचे नांव	पृष्ठ क्र.
१. आत्मचरित्र	कै. अ. का. प्रियोळकर	१
२. प्रा. प्रियोळकरांविषयी	अनसुया प्रियोळकर	६६
३. परिचय	डॉ. वि. भि. कोळते	७१
४. प्रा. प्रियोळकरांचे जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथाविषयीचे संशोधन	डॉ. वि. वा. प्रभुदेसाई	९७
५. प्रियोळकरांचा भाषाविचार	सी. मीना जोशी	१२१
६. संशोधन मंडळातील कार्य	प्रा. सु. आ. गावस्कर	१३५
७. अ. का. प्रियोळकर व एकोणिसावे शतक	डॉ. कृ. भि. कुलकर्णी	१४५
८. ललितलेखक अ. का. प्रियोळकर	डॉ. स. गं. मालशे	१५५
९. प्रियोळकर आणि कारवारचे साहित्य संमेलन	श्री. श्री. शं. नवरे	१६९
१०. श्री. अ. का. प्रियोळकर यांचे ग्रंथालय- विषयक विचार	श्री. वा. द. सातोस्कर	१७४
११. प्रा. प्रियोळकरांची मार्गदर्शन पद्धती	डॉ. श्री. म. पिंगे	१८३
१२. आदर्श ग्रंथालये आणि संशोधन	श्री. ज. शा. देशपांडे	२०४
१३. पाठ्यचिकित्सा	डॉ. वि. भि. कोळते	२१३
१४. The Portuguese Heritage of Goa and India	Dr. Sunitikumar Chatterji	२७९
१५. महाराष्ट्राबाहेर प्रकाशित झालेले मुद्रित मराठी ग्रंथ	आनंद ना. कुंभार	३००

प्रास्ताविक

१ फेब्रुवारी १९७३ रोजी 'मराठी संशोधन मंडळ' स्थापन होऊन पंचवीस वर्षे पूर्ण झाली. त्या निमित्ताने मंडळाचे संस्थापक आणि पहिले संचालक प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांचा 'गौरवग्रंथ' प्रसिद्ध करावा अशी कल्पना पुढे आली. 'गौरवग्रंथा'ची प्राथमिक जुळवाजुळव करण्याचे काम माझ्यावर येऊन पडले. दरम्यान १३ एप्रिल १९७३ रोजी प्रियोळकरांचे दुःखद निधन झाले. 'गौरवग्रंथा'चे रूपांतर 'स्मृतिग्रंथा'त करावे लागले. 'प्रा. अ. का. प्रियोळकर समिती' स्थापन होऊन स्मृतिग्रंथाच्या कामास प्रारंभ झाला. संपादनाची जबाबदारी माझ्यावर सोपविण्यात आली.

स्मृतिग्रंथ प्रकाशित होणार असे जाहीर झाल्यावर प्रियोळकरांना श्रद्धांजली वाहणारे व त्यांच्या आठवणी सांगणारे बरेच लेख समितीकडे आले. परंतु निव्वळ श्रद्धांजलीपर लेख स्मृतिग्रंथात समाविष्ट करावयाचे नाहीत असे समितीने प्रथमपासून ठरविले होते. त्यामुळे अशा प्रकारचे लेख वाजूला ठेवावे लागले. प्रियोळकरांनी विविध क्षेत्रात केलेल्या संशोधनकार्याचा परामर्श घेणारे लेख अधिकारी व्यक्तींकडून लिहून घ्यावेत असे समितीने ठरविले. मान्यवर व्यक्तींना तशी विनंती करण्यात आली. प्रियोळकरांविषयी वाटणाऱ्या आदरामुळे व सौहार्दामुळे सर्वांनी आमची विनंती तात्काळ मान्य केली. दोनतीन अपवाद वगळता सर्वांनी तत्परतेने लेख लिहून पाठविले.

कै. प्रियोळकरांचा अखेरचा महत्वाचा ग्रंथ म्हणजे 'डॉ. भाऊ दाजी : व्यक्ती, काल व कर्तृत्व.' लिहिलेले प्रत्येक वाक्य पारखून घ्यावयाचे ही त्यांची सवय. हा ग्रंथ सिद्ध करण्यासाठी त्यांनी नेहमीप्रमाणे खूप परिश्रम घेतले. वयपरतवे हे श्रम त्यांना झेपले नाहीत. शेवटच्या एकदोन वर्षांत त्यांची काम करण्याची उमेदही मावळली. कित्येक वर्षांनी प्रथमच त्यांनी लेखणी वाजूला ठेवली. मी 'साहित्य सहवासा'त त्यांच्या शेजारी रहावयास आलो तेव्हापासून त्यांना 'तुम्ही आत्मचरित्र का लिहित नाही?' असे पुन्हापुन्हा विचारीत असे. 'आत्मचरित्र लिहिले

तर मी ते साहजिकच स्पष्ट, परखड भाषेत लिहीन. त्यामुळे अनेक वडी मंडळी दुखावतील'—असे ते म्हणून म्हणत. त्यांनी २७ जानेवारी १९७० रोजी आत्मचरित्र लिहिण्यास प्रारंभ केला असे हस्तलिखितावरून आढळून येते. मी गोव्याला गेलो होतो. तेव्हा त्यांनी पणजीच्या 'आर्काइव्ज्' मधील जुन्या कागदपत्रांवरून आत्मचरित्रासाठी काही संदर्भ पहाण्यास मला सांगितले होते. पण एकंदरीत आत्मचरित्राचे लेखन रेंगाळत चालले होते. वेंगुर्ल्याची शिक्षकाची नोकरी सोडून 'विविध ज्ञान विस्तार'चे संपादकीय काम पहाण्यासाठी ते मुंबईला आले—येथपर्यंतचा आत्मचरित्राचा भाग त्यांनी पूर्ण केला. यापुढचा भाग लिहून झाला असता तर संशोधकाच्या मार्गात येणाऱ्या अडचणी, संशोधन करताना त्याच्या वाटचाला येणारे समाधानाचे क्षण याचे सम्यक् दर्शन वाचकांना घडले असते. पण प्रियोळकरांच्या मृत्युमुळे हा महत्वाचा भाग त्यांच्या अपुऱ्या आत्मचरित्रात येऊ शकला नाही याची कुणालाही खंत वाटेल. स्मृतिग्रंथात हे अपूर्ण आत्मचरित्र प्रथमच प्रकाशित होत आहे.

या ग्रंथाचे तीन भाग योजिले आहेत. पहिल्या भागात कै. प्रियोळकरांचे अपूर्ण आत्मचरित्र व श्रीमती अनसूया प्रियोळकर यांनी आपल्या पतीविषयी सांगितलेल्या आठवणी यांचा समावेश केला आहे. दुसऱ्या भागात प्रियोळकरांनी संशोधनाच्या विविध क्षेत्रात केलेल्या कामगिरीचा परामर्श घेणाऱ्या लेखांचा अंतर्भाव आहे. प्रियोळकरांच्या विविध संशोधनपर कर्तृत्वाचा डॉ. कोलतेसारख्या त्यांच्या ज्येष्ठ सुहृदांनी, त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी आणि अन्य व्यासंगी संशोधकांनी आढावा घेतला आहे. वृहन्महाराष्ट्र चळवळीचे संस्थापक म्हणून प्रियोळकरांचे स्थान कोणते होते, त्यांच्या पीएच्.डी.च्या मेथडॉलजीची वैशिष्ट्ये काय होती आणि मुंबई विद्यापीठाशी त्यांचा किती निकटचा संबंध होता याविषयीचे लेख या भागात अंतर्भूत व्हावेत असा प्रयत्न मी केला. परंतु हे लेख वेळेवर हाती पडले नाहीत. ग्रंथात ही त्रुटी राहून गेली आहे याची मला जाणीव आहे. तिसऱ्या भागात दोन लेखांचा समावेश आहे दोन्ही लेख स्मृतिग्रंथाच्या निमित्ताने लिहिलेले आहेत. जगप्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ डॉ. सुनितीकुमार चटर्जी यांनी Portuguese knowledge: Historical, Cultural and Literary हा इंग्रजी लेख आमच्या विनंतीवरून लिहिला. हा लेख स्मृतिग्रंथाचे भूषण ठरावा अशी अपेक्षा आहे. सोलापूरचे श्री. आनंद ना. कुंभार यांनी आपण होऊन 'महाराष्ट्रावाहेर प्रकाशित झालेले मुद्रित मराठी ग्रंथ' हा लेख पाठविला. प्रियोळकरांच्या लेखनाने प्रभावित झालेले हे तरुण संशोधक. दुर्मिळ

पुस्तकांचा संग्रह करण्याचा नाद प्रियोळकरांचे त्यामंवंधीवे लेख वाचून त्यांना लागला. त्यांचा हा लेख संशोधकांना उपयुक्त वाटेल अशी आशा आहे. शेवटी कै. प्रियोळकरांच्या ग्रंथांची कालानुक्रमाने तयार केलेली सूची जोडली आहे. त्यांच्या संपूर्ण लेखनाची व त्यांच्यामंवंधीच्या लेखांची सूची डॉ. सु. रा. चुनेकर यांनी तयार केली असून ती 'संशोधन मंडळा'ने पुस्तिकेच्या रूपाने प्रसिद्ध केली आहे. जिज्ञासूंनी ती अवश्य पहावी.

या ग्रंथाचे संपादन करताना मला अनेकांचे साहाय्य झाले आहे. 'संशोधन मंडळा'चे आजचे संचालक प्रा. म. वा. धोंड, डॉ. स. गं. मालशे, डॉ. वि. वा. प्रभुदेसाई व श्री. बापूराव नाईक यांचा आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे. कोणत्याही परिस्थितीत ग्रंथ कै. प्रियोळकरांच्या प्रथम स्मृतीदिनी प्रकाशित व्हावा असा मंकल्प असल्याने छपाईचे काम महिन्याभरात पुरे करण्याचे दायित्व कोणीतरी पत्करणे आवश्यक होते. 'अक्षर प्रतिरूप' चे तरूण व उत्साही संचालक श्री. अरुण नाईक यांनी ती जबाबदारी उचलली. लेख १ एप्रिलपर्यंत हाती पडत होते तरीपण १३ एप्रिलला ग्रंथ पूर्ण करण्याचा विक्रम श्री. नाईक यांनी केला आहे. प्रुफे वाचण्याचे किचकट काम श्री. हरीप परळकर यांनी तडीस नेले. या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार.

ग्रंथ-प्रकाशनाचा संपूर्ण आर्थिक भार कै. प्रियोळकरांचे ज्येष्ठ जामात श्री. वामनराव घासे यांनी उचलला आहे.

स्मृतिग्रंथ कै. प्रियोळकरांच्या प्रथम स्मृतिदिनी प्रकाशित होत आहे. संपादनाच्या जबाबदारीतून मुक्त झाल्याचे मला समाधान आहे. संपादन-कार्याच्या रूपाने कै. प्रियोळकरांना श्रद्धांजली वाहण्याची संधी मला मिळाली हे मी माझे महद्भाग्य समजतो.

५, 'ज्ञानदेवी',
साहित्य सहवास,
वान्द्रे (पूर्व), मुंबई-४०० ०५१,
५ एप्रिल, १९७४.

डॉ. सुभाष भेंडे

आत्मचरित्र

अ. का. प्रियोळकर

जन्मदिनांक	१९१०
वैवाहिक क्र. सं.	४१६१
वैवाहिक क्र. सं.	४६०१९६१
किंमत	३३९३

जन्मकाल

मी कधी जन्मलो व कोठे जन्मलो हा प्रश्न, १९१० साली ज्यावेळी मला पोर्तुगीज पाचव्या इयत्तेच्या परीक्षेला वसण्याचा प्रसंग आला, त्यावेळी माझ्यापुढे उभा राहिला. कारण या सरकारी परीक्षेला उमेदवार म्हणून अर्ज करताना अर्जासोबत जन्माचा दाखला जोडावयास पाहिजे, असा सक्त नियम होता. माझे मराठी शिक्षण खासगी शाळेत झाल्यामुळे तेथे अशा दाखल्याचा प्रश्नच नव्हता. त्याकाळी गोव्यात सरकारी मराठी शाळा नव्हत्याच. प्राथमिक पोर्तुगीज शाळेत नाव नोंदताना जन्मतारीख अमुक असे केवळ तोंडी सांगितल्याने भागे. पोर्तुगीज चवथ्या इयत्तेची परीक्षा ही सरकारमार्फत होत असे. पण त्यावेळीही जन्मतारखेच्या दाखल्याची गरज पडली नाही. या दोन्ही वेळी माझ्याबरोबर गेलेल्या कोणीतरी वडील माणसाने मी केव्हा व कोठे जन्मलो हे सांगितले होते.

माझा जन्म प्रियोळ येथे १८९६च्या सुमारास झाला अशी आमची समजूत होती. त्याकाळी जन्माची नोंदणी गावचा पाटील (रेजिदोर) करित असे; परंतु गावच्या पाटलाचे त्या सालचे व मागच्या-पुढल्या एकदोन वर्षांचे दप्तर पाहिले असता माझ्या जन्माची नोंद सापडेना! जन्माच्या दाखल्याशिवाय परीक्षेच्या अर्जाचा तर विचारच होत नसे. अर्ज करण्याची मुदत तर अगदी जवळ आली. तेव्हा आमच्या थोरल्या बंधूंना आठवले की, माझा जन्म जरी वस्तुतः प्रियोळ येथे झाला असला, तरी पण तो माझ्या आजोळी, म्हणजे असनोडे येथे झाल्याची तिकडच्या पाटलाच्या दप्तरात नोंद केली होती. असे करण्याचे कारण प्रियोळचे पाटील हे आमच्या भाऊवंदांपैकी एक होते व त्यांचे व आमचे विलक्षण वाकडे होते. असनोडेचे पाटील स्वतः आमचे मामाच होते. त्यामुळे त्यांना लिहून तिकडे नोंदणी करण्यात आली होती.

लगेच मामांना पत्र देऊन तिकडे जासूद रवाना करण्यात आला. त्यांना त्याकाळच्या नोंदणी बुकात ता. ५ सप्टेंबर १८९५ रोजी माझा जन्म झाल्याची नोंद

सापडली आणि त्याकाळी पाटील असलेल्या गृहस्थाकडून रीतसर दाखला घेऊन पत्रोत्तरावरोवर पाठविला. अशा प्रकारे एक काळजी दूर झाली.

पुढे काही दिवसांनी ही नोंद करणारे माझे मामाच स्वतः आमच्या घरी आले असता ते म्हणाले,

‘तुझे जन्मस्थळच चुकीचे आहे असे नसून जन्मवर्षही खोटे आहे! कारण बऱ्याच दिवसांनी आम्हांस नोंद करण्याबद्दल कळविण्यात आल्यामुळे त्या तार-खेला जन्म झाल्याची नोंद करणे शक्य नव्हते. म्हणून मागे पाहिले तर १८९५ सालच्या बुकात थोडी कोरी जागा होती तेथे नोंदणी केली. म्हणजे तुझी जन्मतारीख व महिना बरोबर आहे; पण साल मात्र दोन वर्षे मागे नेले आहे.’ म्हणजे त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे माझा जन्म प्रियोळात झाला व तो ता. ५ सप्टेंबर १८९७ रोजी झाला. पुढे ज्या ठिकाणी वयाच्या दाखल्याची गरज नसे, त्या ठिकाणी मी ५ सप्टेंबर १८९७ ही माझी जन्मतारीख देत आलो. अलिकडे दोनचार वर्षां-मागे मागील काही कागदपत्र चाळीत असता कुटुंबातील माणसांच्या जन्ममृत्यूच्या नोंदणीची एक फार जुनी वही सापडली. तिच्यामध्ये जे माझे जन्मटिपण आहे त्यावरून माझा जन्म दोन वर्षे आधी नोंदला गेला आहे, ही समजूत चुकीची ठरली. त्यात माझी जन्मतारीख ५ सप्टेंबर १८९५ अशी आहे आणि ही माझी जन्मपत्रिका माझ्या जन्मानंतर लगेच काही दिवसांनी केलेली आहे, असे दिसून आले. माझ्या जन्मतिथीसंबंधी पुढे कोणाला शंका राहू नये म्हणून ही वस्तुस्थिती मी स्पष्ट करीत आहे.

पिरवळ

आज कायद्याप्रमाणे माझे जन्मस्थळ असनोडे असले तरी खरे जन्मस्थळ ‘प्रियोळ’ हे आहे, हे मागच्या प्रकरणात सांगितले. कायदा व सत्य यांमध्ये पुष्कळदा विरोध असतो तो असा.

प्रियोळ याबद्दल सर्वसाधारण लोकांमध्ये ‘पिरवळ’ हे ग्रामनामच जास्त रूढ आहे. सरकारी दफतरांतील PRIOL या वापरावरून अलिकडे ‘प्रियोळ’ असे नाव उपयोगात आले असावे. ‘पिरवळ’ हे नाव जास्त जुने किंवा जुन्या नावाला जास्त जवळचे असावे. माधवमंढ्याचा म्हणून श. १३१३चा ताम्रपट उपलब्ध आहे त्याच्यामध्ये या गावाचा निर्देश ‘पिर्यल’ आणि ‘पिरियल’ अशा दोन प्रकारांनी केलेला आढळतो.

गावाच्या नावात मुळात काहीतरी अर्थ असतो. पुढे कालांतराने त्याचा अपभ्रंश होऊन ते नाव दुर्बोध होते. उदाहरणार्थ 'वांद्रा' हे नावच घ्या. मूळ हे नाव 'वांदिवडी' किंवा 'वांदिवडे' असे होते. त्याचे पुढे 'वांदोडे' असे अपभ्रष्ट रूप झाले. पोर्तुगिजांनी त्याचे Bandora असे रूपांतर केले. इंग्रजांनी त्याचे 'वांद्रा' असे स्वरूप केले आणि त्याचे पुढे 'वांद्रा' रूप झाले !

'प्रियोळ'च्या शेजारी असलेल्या वांदिवडे गावाचे मूळ रूप अद्याप शिल्लक आहे.

'वांदिवाडी' म्हणजे कैदखाना असलेली जागा किंवा गाव. वांदिवडी व वांदिवडे अशा नावांची काही गावे महाराष्ट्रात आहेत, हे 'महाराष्ट्रातील खेड्यांची व शहरांची वर्णक्रमी' (१९६५) हे पुस्तक पाहिले असता दिसून येईल. 'वांदिवडी आहे हा संसार । सुखाचा विचार नाही कोठे ॥' हा तुकारामाचा अभंग प्रसिद्ध आहे.

प्रियोळ या शब्दाचे मूळ रूप आणि अर्थ असाच लुप्त झाला असावा अशी माझी समजूत आहे. परळ, परळी, परळे, परुळे, पारले, पारेले, पारोळ या नावाचा आणि प्रियोळचा उगम कदाचित एकच असावा. 'परियल' किंवा 'परिएल' म्हणजे ताट किंवा भोजनपात्र हा शब्द जुन्या मराठी महानुभाव व इतर वाङ्मयात सापडतो. तोच या गावाच्या मुळाशी असावा की काय कळत नाही. एखादा सुपीक जमिनीचा म्हणजे अन्नाचा पुरवठा करणारा गाव म्हणून त्याला 'परिएल' हे नाव मिळाले असणे शक्य आहे.

प्रियोळ हा गाव, फोंडा या तालुक्यात व गोवे प्रांतात आहे. या प्रांताला गोवे हे नाव मिळण्याचे कारण पोर्तुगीज जनरल 'आफोन्स व आल्बुकेर्क' याने ते प्रथम हस्तगत केले. पुढे इतर भूभाग जसजसा गोव्याला जोडला जात गेला, तस-तसा तो गोवा बनला. आल्बुकेर्कने प्रथम मडगाव सर केले असते तर, त्याला आज मडगाव प्रांत असे नाव मिळाले असते. वास्तविक 'गोमंतक' म्हणजे दक्षिण कोकण. तेच नाव या प्रांताला रूढ होणे अवश्य आहे.

तालुक्याचे नाव पोंडा हेही पोर्तुगिजांच्या अमदानीत रूढ झाले. तालुक्याचे आज मुख्य ठिकाण जे 'फोंडे' तो भाग डोंगरामध्ये खोलगट जागी असल्यामुळे त्याला 'फोंडे' हे नाव प्रथम मिळाले असावे. 'फोंड' म्हणजे राजापूर किंवा गोवा येथील भापेत खड्डा किंवा खोलगट भाग. फोंडे या ठिकाणी पूर्वी एक मोठा किल्ला होता व तेथे मुसलमानांचे ठाणे होते. संभाजीच्या नावाशी संलग्न असलेला मर्दनगड किल्लाही येथेच होता. दोन्ही सध्या जमीनदोस्त झाले आहेत. फोंडा

याचा इंग्रजांच्या जुन्या कागदपत्रात 'पुंडा' व पोर्तुगिजांच्या लिखाणात 'पोंदा' (PONDA) असा उल्लेख केलेला आढळतो. या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण म्हाडोळ (प्रियोळ) येथे फार जुन्या काळी होते व पुढे ते सध्याच्या जागी फोंड्याला आणले असे मी लहानपणी ऐकले होते. या तालुक्याला जुने नाव 'अंतुज' असे अद्याप लोक वापरतात. 'कोकणाख्याना'त त्याचा 'अंतुज' व हटकोळच्या शिलालेखात अनंत उजदंश असा निर्देश केलेला आढळतो.

प्रियोळ गावाची व्याप्ती कुंडई ते वांदिवडेपर्यंत आहे. त्याच्या शेजारी मडकई, गावणे, केरी, वेलिंग अशी गावे आहेत. श्री मंगेश किंवा श्री म्हाळसा ही देवस्थाने 'प्रियोळ'मध्ये आज आहेत. १५६६ साली श्री मंगेशाचे लिंग पोर्तुगिजांच्या धर्मच्छळाच्या वेळी प्रियोळला आणले व ज्या ठिकाणी ते स्थापले गेले त्या भागाला मंगेशी असे नाव प्राप्त झाले. अशाच प्रकारे श्री म्हाळसा देवीची मूर्ती प्रथम वर्णे (सासण्ट) येथे म्हाडोळ नावाच्या पठारावर होती. त्यावेळचे मोडके देवालय व तलाव अद्याप त्या स्थानी दृष्टीस पडतात. समकालीन १२ डिसेंबर १५६७च्या एका पत्रात माडोळच्या मुख्य देवळातील मूर्ती रायतूरच्या कॅप्टनने फोडली व तिचे तुकडे केले, असा मजकूर आहे. कदाचित ती दुसरी एखादी मूर्ती असेल आणि म्हाळसा देवीचीच असल्यास, आज जी प्रियोळ (म्हाडोळ) येथे मूर्ती आहे, ती नवीन तयार केलेली असणे अशक्य नाही. श्री म्हाळसेचे येथे स्थलांतर झाल्यावर मूळ स्थलाचे मादोल हे नाव नव्या जागेला मिळाले.

श्री मंगेश व श्री म्हाळसा ही जरी मातब्बर देवालये प्रियोळात असली तरी, स्थानिक मुख्य ग्रामदेवता वेताळ किंवा वेताळ ही आहेत. जुन्या सरकारी कागदपत्रांत तिचा निर्देश 'रवळनाथ' असा सापडतो. ही उग्र व भेसूर दिसणारी मूर्ती लाकडाची होती. पण ते लाकूड विघडल्यामुळे अलिकडे नवी पाषाणाची मूर्ती तयार करून ती या देवळात स्थापन करण्यात आली आहे. अशा प्रकारची वेताळाची देवळे गोमंतकात अनेक आहेत. वांदोडे येथे श्री नागेश देवालयाजवळ अशा प्रकारचे एक उध्वस्त देवालय असून त्यातील मूर्ती मोडून खाली पडलेली आहे. ती नग्न आहे. अशा मूर्तींना 'नागडो (नग्न) वेताळ' असे म्हणतात. या एकेकाळच्या जैनांच्या मूर्ती असाव्यात. बौद्ध व जैन पंथ या भागात एकेकाळी पसरला होता. हे या बुद्धाच्या व दिगंबर वेताळांच्या मूर्तींवरून दिसून येते. जैन धर्माचा लोप झाल्यावर या जैन मूर्तींना जुन्या हिंदूंनी आपले वेताळ बनविले. बौद्ध लिंगायत किंवा जैन ही हिंदू धर्माचीच नवी स्वरूपे किंवा पाखंडे आहेत. ते नवे धर्म नव्हेत.

जुन्या गोव्यामध्ये सेंट कॅजेटान (कायतान) च्या चर्चच्या आवारात अशा प्रकारच्या काही भग्न मूर्ती गोवा सरकारच्या पुराण संशोधन खात्याने आणून जमा केल्या होत्या.

जेथे हे वेताळाचे देऊळ आहे ते मध्य प्रियोळ. त्या देवळाच्या शेजारी काही अंतरावर आमचे जुने घर आहे. ते आज उभे आहे एवढेच, पण त्याच्यामध्ये कोणी रहात नाही.

कोने

माझा जन्म जो प्रियोळला झाला तो या घरात नव्हे. आमचे पुरातन उपरि-निर्दिष्ट घर वाढत्या संसाराला अपुरे झाल्यामुळे आमचे वडील व त्यांचे वडीलवंधू (सावत्र) मूळ घरापासून सुमारे दीड मैल अंतरावर कोने नावाच्या भागात आमची सुपारीची वाग होती आणि तिच्यामध्ये एक घर होते तिकडे जाऊन राहिले. हे घर पूर्वी कोणातरी भटाचे किंवा परभूचे असावे. त्याच्या दोन खोल्या व वरची माडी अद्याप शाबूत आहे. त्याला मागे व पुढे दोन पडव्या असाव्यात. शेजारी एक खोल विहीरही होती व आहे त्यामुळे ते एखाद्या कुणव्याचे नसावे. मूळ मालकाकडून आमच्या पूर्वजांनी ते खरेदी केले असावे. किलोस्कर मासिकात शंकरराव किलोस्कर 'शंवाकीय' या नावाखाली लिहिलेल्या आत्मचरित्रात लिहितात, "६ किलोस्कर घराण्यांचे मूळ पुरुष गणेश कृष्ण भट. . . गोमंतकातील कोने या लहान गावातून बाहेर पडून कोकणात किलोसी येथे स्थायिक झाले. . ." (किलोस्कर, ऑगस्ट १९७०). मला अशी शंका येते की, हे मूळ घर उपरि-निर्दिष्ट गणेश कृष्णभटाचे असावे.

'मैनाले' म्हणजे मैना परभिणीचे कुळागार या वाडीला म्हणत. आमच्या पूर्व-जांनी ती वाग विकत घेतली त्यावेळची ही तिची मालकीण असावी. १८६०-७५ च्या सुमारास या घरात आम्ही गेलो, असे वाटते. तिकडे गेल्यावर किंवा जाण्याआधी त्या मूळ घराची आमचे चुलते व वडील यांनी वाढ केली. पुढे व मागे अंगणे व चौक्या केल्या. पुढे 'बलकाव' म्हणजे ओटा केला. जुन्या घराचे स्वरूप या नव्या घराला दिले. जुन्या घरात जो आमच्या मालकीचा भाग होता तो आम्ही आमच्या भाऊवंदांपैकी काही लोकांना रहावयास दिला. ज्यावेळी आम्ही 'या जुन्या घरात जात असू तेव्हा हा आमचा भाग, असे आम्हा मुलांना दाखविण्यात येत असे.'

आम्ही ज्या भागात नवे घर थाटले त्याला कोने असे म्हणत. कोकणीमध्ये अशा गावाच्या भागाला 'वाडो' (वाडा) असे म्हणतात. ग्रांथिक मराठीमध्ये

मोठी इमारत किंवा प्रासाद म्हणजे वाडा, असा अर्थ होतो. या कोने वाड्याला किंवा खेड्याला 'कोने' असे नाव मिळण्याचे कारण त्याचा कोनासारखा आकार होय. ज्याला आज फर्मागुडी किंवा फर्मावाडी असे म्हणतात, तेथून दोन डोंगर एकत्र मिळून एक कोन होतो. अशा दरीमध्ये आमचे हे कोने आहे. या कोनातून एक झरा निघतो. त्याला पुढे आणखी झरे मिळून त्याचा ओहळ बनला आहे. झऱ्यापासून काही अंतरावर मातीचे धरण बांधून तळे बनविले आहे. या तळ्याचे पाणी दोन्ही डोंगरांच्या उतरंडीवर असलेल्या सुपारीच्या बागांना दिले जाते. आमच्या घराजवळची बाग, पाटाने या तळ्याचे पाणी मिळणारी शेवटची होय. याच ओहळाला पुढे जागोजागी बांध घालून पुढील सुपारीच्या बागांना पाणी दिले जाते. या बागा जरी मुख्यतः पोफळीच्या असल्या तरी पोफळीच्या झाडांच्या मध्ये जागोजाग केळीची झाडे लावतात. याशिवाय आंबे, फणस, ओटंब रातांबा (भिरणे), नारळी अशासारखे फळवृक्ष व चाफा, वकुल वगैरे पुष्पवृक्षही त्यामध्ये असतात. मिरीच्या वेली, सुपारीच्या व इतर वृक्षांवर चढवून त्यांचेही पीक काढतात. अननसेही येथे होतात.

साधारणतः घराच्या खाली बाग व वर डोंगरावर काजू व बांबू यांची लागवड असते. या डोंगरावरील जागेला 'आंतोड' म्हणतात. या लागवडीच्या वर दगडाचे कुंपण असते. त्याला 'आडो' म्हणतात. त्यावरची डोंगराची जमीन सरकारी म्हणूनच 'आड्या'च्या किंवा कुंपणाच्या आतल्या जागेला 'आंतोड' असे नाव मिळाले. आंतोड हा शब्द 'आंतुवट' या जुन्या शब्दावरून आला आहे. हा शब्द 'ज्ञानेश्वरी' मध्ये सापडतो.

या घराच्या पुढे एक फुलबाग होती. माझ्या लहानपणात या बागेत सुमारे चाळीसवर प्रकाराच्या गुलाबाच्याच जाती होत्या. आमच्या वडिलांची व सरकारी अधिकाऱ्यांची ओळखदेख असल्यामुळे त्यांच्या बागेत एखादा फुलाचा, वेलीचा किंवा ज्याची पानेच सुंदर आहेत, अशा 'क्रांतोन' नावाच्या लहान झाडाचा नवा प्रकार दिसला की, तो आमच्या 'पोरसात' (फुलबागेत) आलाच म्हणून समजावे. पाणी मुबलक असे. शिवाय कुणबी लोकांची वस्तीही त्या भागात मोठी होती. दिवसा दोन आण्याच्या रोजगारावर हवी तेवढी माणसे मिळत. आमचेच दोनतीन घरगडी असत. या कोनेवाड्यातील घरात माझा जन्म झाला.

पितृकुल

मला अशी काही घराणी माहीत आहेत की, ती आपल्या मागच्या सातआठ पिढ्यांची माहिती देऊ शकतात. तशी मी देऊ शकत नाही. पुत्र संतती नसल्यामुळे

आमच्या घराण्यातील एका पुरुषाने (पणजीच्या सरकारी दफ्तरी प्रियोळच्या ग्रामसंस्थेचे जे दफ्तर आहे त्यात १७९५च्या सुमाराच्या कागदात अनंत भानप (?) सिनाय असे नाव आहे. तेव्हा या पुरुषाचे नाव हेच आहे. शिवाय काका सिनायची स्वाक्षरीही आहे.) वंश चालू ठेवण्याकरता कवळे जवळील एका वैष्णव घराण्यातील मुलगा दत्तक घेतला. त्याचे नाव अनंत. याचा मुलगा काका. हे अत्यंत कर्तव्यगार पुरुष होते. फोंड्याच्या नगर सभेने (Camara) निरनिराळ्या गावच्या समित्या नेमल्या होत्या. त्यांमध्ये त्याचे नाव जुन्या कागदपत्रात एकीकडे Caca Sinai (२० ऑक्टोबर १८२४) व दुसरीकडे Cacoba Sinai (१८ नवंबर १८२४) असेही आढळते.

त्याकाळच्या (नवंबर १८२४) समितीमध्ये, सदाशिव देसाई, अध्यक्ष, नारायण भट, गावकर व काकवा सिनाय, ग्रामलेखक (Escrivao) अशी माणसे होती. मौज ही की, आमच्या लहानपणी याच नावाचे पुरुष होते. ग्रामसंस्थेची अशी पुनर्नियुक्ती झाली होती असे मला आठवते.

काकांचा मुलगा सदाशिव

सदाशिवाच्या पहिल्या बायकोपासून झालेला मुलगा जीवोत्तम. जितुबाबग्या नावाने ते प्रसिद्ध होते. त्यांची आई कोठली हे मला माहीत नाही. ती वारल्यावर सदाशिवाने दुसरे लग्न केले. ही मुलगी डिचोली येथील लावणणीस या घराण्यातील होती असे ऐकल्याचे आठवते. तिला 'काकी' असे म्हणत. तिच्यापासून झालेला मुलगा ते आमचे वडील. त्यांचे पाळण्यातले नाव नागेश असे होते. श्रीनागेश (वांदिवडे) हे आमचे कुलदेव. पण त्यांच्या आजोबांच्या काका या नावाने लोक त्यांना संबोधू लागले व तेच नाव पुढे रूढ झाले! लिहिताना ते काका किंवा काकवा अशा दोन्ही नावांचा उपयोग करीत. मराठीत 'काका' व पोर्तुगीजमध्ये 'काकवा' असे ते लिहीत.

आमचे चुलते आणि वडील सावत्रभाऊ असले तरी, रामलक्ष्मणासारखी ही जोडी होती. त्यांच्यामध्ये कधी कुरवुर असलेली माझ्या नजरेस आली नाही. आमची आज्ञा आणि चुलती यांचे मात्र पटत नसे. माझी आई अशा गोष्टीत कधी लक्षच घालीत नसे. आमच्या चुलत्याला एक मुलगा व दोन मुली होत्या. मुलाचे नाव सदाशिव व मुलींची नावे सोयरू व चेऊ. 'गुटल' असेही या दुसऱ्या मुलीला म्हणत.

सदाशिवाचे रूढ नाव शाणो असे होते. आम्ही त्यांना वावा म्हणत असू. सावंतवाडी संस्थानातील मणेरिकर घराण्यातील मुलीशी त्यांचा विवाह झाला होता. त्या मुलीला आम्ही 'चोंदू' या नावाने हाक मारीत असू. थोरल्या मुलाचे नाव वाळकृष्ण. त्याला आम्ही दाजी म्हणत होतो. दुसरी मुलगी येसू. तिचे कुंडई येथील वैकुंठ कामत याच्याशी लग्न झाले होते. तिसरा मुलगा जयवंत. चवथा मुलगा श्रीपाद. हा माझ्या मागून जन्मास आला. त्याच्यानंतर वळवंत नावाचा मुलगा आणि शेवटची जनी नावाची मुलगी.

सोयरू (हिला आम्ही आते म्हणत असू) या आमच्या थोरल्या चुलत बहिणीला असोळणे येथे घनःश्याम कैसरी या विधुर तरुणास दिली होती. चेऊ (गुटल) हिला पाळी येथे गणेश दळवी यांना दिली होती. तिला आका या नावाने आम्ही हाक मारीत असू.

मातृकुल

माझे खरे जन्मस्थळ प्रियोळ हे असले तरी कागदोपत्री असनोडे असे आहे, हे वर सांगितले.

असनोडे हा गाव बार्देस महालात आहे. गोवे, सासण्ट व बार्देस असे तीन महाल पोर्तुगिजांनी १६व्या शतकात घेतले. धर्मच्छळ झाला तो याच भागांत. पुढे १८३९ साली मराठ्यांनी पोर्तुगिजांकडून वसई घेतल्यावर पोर्तुगिजांना वचक वसला. १७६३ साली त्यांनी फोंडे, सांगे, केपे व काणकोण हे महाल मिळविले आणि १७८८ साली पेडणे, डिचोली व सत्तरी हे महाल बळकावले. या अठराव्या शतकात आपल्या सत्तेखाली आणलेल्या प्रदेशाला नव्या काबिजादी असे म्हणतात. गोवे, सासण्ट व बार्देस येथे केलेला धर्मच्छळ या नव्या मुलुखांत चालू केल्यास हे नवे महाल तर आपल्या हातून जातीलच, पण जुन्या काबिजादीनाही धक्का पोचेल अशी पोर्तुगिजांना भीती पडली. म्हणून फोंडे महाल घेतल्याबरोबर लगेच नव्या काबिजादीतील लोकांना धर्म स्वातंत्र्य जाहीर करण्यात आले.

आमच्या मातुल घराण्याचा कुलदेव श्री मंगेश. त्यावरून त्यांचे मूळ ठिकाण सासण्टीमध्ये असावे. १८६६ मध्ये तेथे केलेल्या धर्मच्छळाच्या वेळी त्यांचे पूर्वज पोर्तुगाल सत्तेबाहेर असलेल्या मुळगाव या गावात येऊन स्थायिक झालेले दिसतात. म्हणूनच त्यांना पुढे मुळगावकर हे उपनाम प्राप्त झाले. मुळगाव हा गाव डिचोली महालात (तालुक्यात) असून तो त्याकाळी मुसलमानांच्या सत्तेखाली होता. असनोड हा गाव बार्देसच्या सीमेवर व मुळगाव हे डिचोलीच्या सीमेवर. असे हे दोन्ही

गाव शेजारीशेजारी आहेत. त्यामुळे प्राथमिक पोर्तुगीज शाळा दोन्ही गावांकरता मुळगावात उभारली गेली.

याच मूळ घराण्यापैकी काही लोक येथे जाऊन मुळगावकरांप्रमाणे स्थायिक झाले. त्यांना मयेकर असे नाव मिळाले. मूळ ते एकाच घराण्यातील होते असे कळते.

मुळगावकरांनी हळूहळू आपल्या नव्या वास्तव्यस्थानात आपले वस्तान चांगले वसविले. पुढे ज्यावेळी मुळगाव हा गावही अठराव्या शतकाच्या अखेरीस पोर्तुगीज सत्तेखाली आला तसतशा शेजारच्या जुन्या काविजादीतील असनोडे (बार्देस) भागात त्यांनी जमिनी मिळविल्या आणि १८१२ साली इंक्विझिशन बरखास्त झाल्यावर त्यांनी असनोडे गावात जाऊन पाहिले. घर अपुरे होऊन गेल्या शतकाच्या शेवटास त्यांपैकी काही जणांनी शेजारी प्रासादतुल्य नवे घर उभारले. जुन्या घरात आमचे आजोबा तेवढे रहात. त्यांनीही मूळ घराची वाढ केली होती. परंतु पुढे आर्थिक हलाखी ओढवल्यामुळे ह्या तांबड्या चिऱ्याच्या भागाला चुना देणेही त्यांना जमले नाही.

आमच्या आजोबांचे नाव रावजी महादेव मुळगावकर. पणजोबांचे नाव रामकृष्ण असे कळते. त्यांच्यापूर्वीची परंपरा कळत नाही.

आमच्या आजोबांना मी पाहिले आहे. ते गोऱ्या वर्णाचे व धिप्पाड पुरुष होते. त्यांची आई म्हणजे आमची पणजी हीही आमच्या लहानपणात हयात होती. तिला आम्ही आका म्हणत असू. ती विकेशा दंतहीन अशी होती. तिचा वर्णही गोरा होता आणि कुलीनपणाचे तेज तिच्या मुखावर विलसत असे. ती कोलपाळ (म्हापश्याजवळ) येथील केंकरे घराण्यातील होती.

आमची आजी (आईची आई) अडफडेच्या केंकरे घराण्यातील. पण ही दोन्ही केंकरे घराणी अगदी भिन्न असावी. आजीला आम्ही व तिची मुलेही 'बा' म्हणत.

आमच्या आजोबांना एकंदर पंधरा मुले झाली. त्यांपैकी नऊच जिवंत राहिली. सर्वांत मोठे लेकरू माझी आई.

तिच्या आधी काही मुले जन्माला येऊन सारी निधन पावली असे कळते. त्यामुळे आमच्या आईचा जन्म झाला त्यावेळी इतरांसारखी तिचीही गती होईल म्हणून तिला नाव देखील ठेवले गेले नाही! तिला शांत पडावी म्हणून लहानपणात अफू पाजीत. म्हणून अफिण हेच तिला पुढे नाव मिळाले.

तिच्यामागून जन्मास आलेली व जिवंत राहिलेली भावंडे :

(१) अफिण (२) शाणू (३) चेऊ (४) सोनू (५) वना (६) भिकू
(७) बाळकृष्ण (८) वामन (९) विष्णू.

शेवटचे क्रमांक ८ व ९ हे जुळे होते. विष्णू प्रथम जन्मास आला व मागून वामनाचा प्रसव झाला. पण या जुळ्या भावंडांत मागाहून जन्मलेले बालक वडील मानले जाते.

आमची आजी १९१२च्या सुमारास वारली. तिच्यानंतर काही वर्षांनी आमच्या आजोबांचे देहावसान झाले.

आमचे मामा व मावशा या नऊ भावंडांपैकी वामन हे एकच आज ह्यात आहेत.

भावंडे

माझे आईवडील यांचा विवाह नक्की केव्हा झाला हे कळण्यास मार्ग नाही. माझ्या आईचा जन्म १८६९ साली झाल्याचे एक टाचण वाचल्याचे आठवते.

आम्ही एकंदर सहा भावंडे. चार भाऊ व दोन बहिणी. सर्वांत वडील बंधू शांवा. याचा जन्म २८ फेब्रुवारी १८८७ रोजी कोने (प्रियोळ) येथे झाल्याचा सरकारी दाखला माझ्यापुढे आहे. वास्तविक मुलीचे पहिले वाळंतपण माहेरी होते. बंगालमध्येही अशीच चाल आहे असे वाचले. आमच्या आईचे वाळंतपण असनोडे येथे झाले नाही याचे कारण आजीचाही पाळणा मुलीबरोबर हलत होता. आमच्या थोरल्या बंधूपेक्षाही लहान तीन मामा होते. तिची अशी धाकटी एकदोन मुले वारली होती, त्यामुळे मुलीच्या वाळंतपणाची जबाबदारी पत्करणे तिला शक्य नव्हते. त्यावेळी आजच्यासारखी प्रसुतिगृहे नव्हती. शिवाय आमच्या वडिलांना व त्यांची मातुश्री काकी हिला घरच्या मुलीसुनांची प्रसुती आपल्याच घरी व्हावी अशी भारी हौस होती. एखादा अपवाद सोडल्यास आम्हा भावंडांची सारीच मुले कोने (प्रियोळ) येथे जन्मास आली आहेत.

त्याकाळची मुलांच्या विवाहाची वयोमर्यादा लक्षात घेता आमच्या आईचे लग्न तिच्या वयाच्या नऊ-दहाव्या वर्षी म्हणजे १८७८ किंवा १८७९ साली झाले असावे. अलिकडे वधुवरे प्रौढ असल्यामुळे लग्न झाल्यानंतर एका वर्षाच्या आत मुले होतात. (क्वचित् प्रसंगी नऊ महिन्यांच्या आतच होत असतील!) त्याकाळी गर्भदान नावाचा लग्नानंतर वधू वयात आल्यानंतर एक विधी होत असे.

आज त्याची गरज राहिलेली नाही. पण विवाह समारंभानंतर एक होम करून भटजी आपली वसुली करतो, असे कळले. आमच्या आईला पहिला मुलगा शांवा तिच्या अठराव्या वर्षी झालेला दिसतो (२८-८-१८८७). पहिल्या मुलानंतर तिला दोनतीन वर्षांच्या अंतराने आणखी पाच मुले झाली. जन्मली ती सर्व मुले जगली. दुसऱ्या मुलीचे नाव त्रिवेणी (तिमा). त्यांच्यानंतर तिसरे अपत्य विनायक (२९-१-१८९१) व चौथा मी. पाचवी मुलगी माणकू (१९००-१९६७) आणि सहावा मुलगा यशवंत (२४-९-१९०२). तो जन्मला त्याच्या आधी मी अतिशय आजारी होतो. त्या दुखण्यातून मी जगलो आणि मला वाच-विण्यात यश आले म्हणून या मुलाला यशवंत असे नाव आजीने ठेवले. आमचा सान्याच भावंडांचा जन्म कोने येथे झाला.

बालपणातील आठवणी (आजोळ)

माणसाला आपल्या लहानपणची जास्तीतजास्त किती मागची आठवण असू शकते, हे पहाण्यासारखे आहे. माझी जुन्यातली जुनी आठवण माझी आई ओटचा-वर (चौखी) उभ्याने मला दोन्ही बाह्यांनी धरून स्तनपान करविते अशी आहे. तिने नुकतीच आंधोळ केली होती व केस मानेवर होते असेही मला आठवते. पण ही खरोखरच जुनी आठवण की, पुढे स्वप्नात पाहिलेले दृश्य आहे की, भास आहे, हे मी निश्चित सांगू शकत नाही. दुसरी एक आठवण म्हणजे आमच्या थोरल्या बंधूच्या लग्नाची. वरयात्रेमध्ये एका बाजूला नवरदेव आमचे बंधू व दुसऱ्या बाजूला मी पालखीमध्ये बसलो होतो. हे लग्न सावईंबेरे येथे झाले. तेथे रा. शिंगबाळ यांच्या घरात आम्ही उतरलो होतो. मी एका खोलीच्या उंबरठ्यावर बसलो आहे व आमची नवी वहिनी त्या बाजूने जात आहे, असेही दृश्य मला पक्के स्मरत आहे. हे लग्न नक्की कोणत्या साली झाले हे समजले तर ही आठवण वयाच्या कितव्या वर्षाची हे कळेल. मला वाटते की, हे लग्न १९०१च्या सुमारास झाले. माझी आजी मला आपल्या पायांवर झोपवत असे अशीही मला आठवण आहे. तिसरी एक आठवण म्हणजे मला माझा थोरला बंधू विनायक याच्याबरोबर मराठी शिक्षणाकरिता असनोडे येथे पाठविले होते. त्याच्या पेटीची किल्ली हरवल्यामुळे कुंडईस 'माचूल' खाली ठेवून शोधाशोध चाललेली होती, हे मला आठवते. यावेळी काळचा मखमलीचा अंगरखा व घोळणा (त्याला सोनेरी गलावांची बॉर्डर असलेली) मी पेहरलो होतो याचेही मला स्मरण आहे.

आमच्या खेड्यात मराठी शाळा नव्हती म्हणून आमचा बंधू विनायक याला आजोळी पाठविला होता. तो तिकडून परत घरी आला होता व आता दोघांनाही रवाना करण्यात आले.

आमच्या आजोळी मराठी मास्तर घरीच रहात असे. आमचे दोन जुळे मामा यांचे मराठी शिक्षण चालले होते. शाळा घरापासून पाचसहा मिनिटांच्या अंतरावर, मुख्य रस्त्याजवळ आमच्या आजोवांच्या मालकीची लहानशी बंगली होती तेथे भरत असे. मास्तरांचे नाव तेंडुलकर असे होते. त्यांचे स्वतःचे शिक्षण मराठी पाचव्या इयत्तेपर्यंत झाले होते. कारण केव्हातरी ते सहाव्या इयत्तेची परीक्षा देण्याकरिता सावंतवाडीला आपल्या गावी गेले होते, असे मी ऐकल्याचे स्मरते. ते आरंभीआरंभी मला हातांवर धरून शाळेला नेत याची मला आठवण आहे. त्यावरून साधारण त्याकाळच्या माझ्या वयाची कल्पना करता येईल.

आम्ही दोघे बंधू एकटेच आजोळी गेलो की, आईवरोबर तिकडे प्रथम जाऊन ती आम्हांला दोघांना तिकडे ठेवून परत घरी आली हे नक्की मला आठवत नाही. काही असले तरी आईशिवाय तिकडे रहाणे मला असह्य होत असे. आईची व लहान भावंडाची सारखी आठवण होई. हे दुःख असह्य झाले म्हणजे वर एका मोठ्या माडीवर श्रीगणेश चतुर्थीला गणपती पूजनाचे मोठे मखर असे, त्याच्यामागे जाऊन मी रडत बसे. एक दिवस माझे बंधू विनायक मी कोठे दिसेना म्हणून मला शोधित त्या ठिकाणी आला. मी रडतो असे पाहून तोही दुःखाश्रू ढाळू लागला. पुढे मी कोठे दिसेना असे पाहिल्यावर तो या ठिकाणी येई, आणि माझी तेथे अचूक गाठ पडे.

राजे लोकांचे येथे जुन्या काळी वाड्यात शोक करण्याकरिता एक स्वतंत्र जागा मुक्रर केलेली असे. तिला शोकशाळा असे म्हणत. शोक करावयाचा झाला म्हणजे त्या शाळेत जाऊन बसण्याची चाल होती. त्यावरून 'शोक शाळेत बसणे' म्हणजे शोक करणे, असा वाक्प्रचार रूढ झाला. रघुनाथ पंडित याने 'दमयंती-स्वयंवरा'त हंसाच्या मुखात पुढील शब्द घातले आहेत :

माय माझी बैसेल शोकशाळे ।

मला आठविता हृदय तिचे पोळे ॥ ५२ ॥

अशाप्रकारे या माडीवरची जागा आमची शोकशाळा बनली होती !

आम्हांस एवढे दुःख होण्याचे कारण केवळ मातृविरह म्हणता येत नाही. आमची आज्ञा आईपेक्षाही माझे लाड करी. तिला आम्ही 'बा' म्हणत असू.

कारण आमचे मामाही तिला 'बा'च म्हणत. त्यामुळे आजी असे न म्हणता आम्हीही तिला 'बा' म्हणून हाक मारू लागलो. दिसेही ती हुवेहुवे आमच्या आईसारखीच. मी तर रात्रीच्या वेळी तिच्या कुशीत झोपत असे.

आम्हांस तिकडचा वास असह्य होण्याचे मुख्य कारण काय होते ते मी 'प्रिय आणि अप्रिय' या माझ्या लेखसंग्रहात 'जुन्या काळच्या शाळांतील शिक्षेचे प्रकार' या लेखात वर्णन केले आहे.

एकदा आमचे वडील पणजीला गेले असता आमच्या आईने असनोडचाला जाऊन मुलांचे कसे काय चालले आहे ते पाहून या, असे त्यांना सांगितले. त्याप्रमाणे ते आमच्या समाचाराला आजोळी आले. एक दिवस मुक्काम करून परत जावयास निघाले. त्यावेळी मलाही आपल्याबरोबर न्या असे म्हणून मी मोठा आकांत करून हट्ट धरला. पण मला जाऊ दिले नाही.

एकेवेळी माझ्या मावस बहिणीचा अडफडचास विवाह होता. त्या समारंभाला हजर रहाण्याकरिता आमची आजी आम्हांला घेऊन घोड्याच्या गाडीने असनोडचाहून अडफडचास गेली आणि आमची आई व वडील आमच्या धाकट्या भावंडास घेऊन परस्पर अडफडचास आली. चार दिवस विवाहोत्सव पार पडल्यानंतर आम्ही परत असनोडचास जावयाचे आणि आईने प्रियोळास जावयाचे असे ठरले होते. आई ज्यावेळेस घरी जावयास निघाली त्यावेळी मी पुन्हा मागच्यासारखा आईबरोबर जाणार म्हणून आक्रोश केला. पण यावेळीही मला जावयास मिळाले नाही.

अभ्यास केल्यावर किंवा सुट्टीच्या दिवशी देखील खेळण्यास मनाई होती. मास्तर अधूनमधून सुट्टीच्या दिवशी पाली नावाच्या शेजारच्या गावी आपल्या नातलगाकडे जात तो दिवस आम्हांला महापरवणीसारखा वाटे.

एके दिवशी मास्तर बाहेरगावी गेले आहेत ही संधी साधून माझे दोन मामा व बंधू माडीवर गोट्यांनी खेळत होते. मला खेळता येत नसे. मी केवळ प्रेक्षकाचे काम करित होतो. इतक्यात अनपेक्षित रीतीने त्यादिवशी मास्तर लवकर घरी परतले. मुलांचा माडीवर बोलण्याचा आवाज ऐकून त्यांचा खेळ चालला आहे, हे त्यांच्या लक्षात आले. ते लगेच माडीवर आले आणि प्रथम सापडलेल्या वामनमामाच्या शेंडीला धरून, ज्याप्रमाणे आपण एखादा दुधीभोपळा देठाला धरून वर उचलतो त्याप्रमाणे त्याला वर उचलले ! हे दृश्य आजही माझ्या दृष्टीसमोर आहे.

मी व माझे बंधू स्वभावाने गरीब होतो. आम्हांला विशेष मार मिळत नसे. पण आमचे दोघेही मामा हूड असल्यामुळे ते वारंवार मास्तरांच्या कोपाला पात्र होत. त्यांना घरी देण्यात येणाऱ्या शिक्षेचा एक अभिनव प्रकार मला आठवतो :

त्यांना घोड्याप्रमाणे हातापायावर चालवे लागे आणि मला त्यांच्यावर स्वार व्हावे लागे. या गोष्टीला मी अत्यंत नाखुष असे ; पण मास्तरांच्या भयाने ते सांगतील तसे मला वागणे भाग पडे.

अनंतहस्ते कमलावराने ।

देता किती घेशिल दो कराने ॥

असे घरी असताना वारंवार मास्तर म्हणत. आज असे कोणी म्हटलेले ऐकले किंवा स्वतः मीच म्हटले तर मला असनोडचाला त्या वातावरणात आल्यासारखे वाटते !

दर गुरुवारचा संध्याकाळ हा मात्र आमचा आनंदाचा असे. त्यादिवशी श्रीदत्तात्रय व सरस्वती यांची शाळेत पूजा होई. मुले पैसे, दोन पैसे, नारळ, गूळ, फुले, उदबत्ती वगैरे साहित्य आणीत आणि घरी पंचखाद्य बनवून आणून ती मुलांना वाटण्यात येई. आठ दिवसांनी एकदा गुरुवार येतो, त्यापेक्षा दरदिवशी गुरुवार असता तर किती चांगले झाले असते असे मुलांना वाटत असावे.

शाळेत एकच मास्तर होता. वर्ग चार असत. मूळाक्षरे, बाराखडचा, शंभर अंक, वीस पाडे, पावकी, निमकी, सव्वाकी, दीडकी, अडीचकी, आठकी आणि एक पैसा, पाव आणा प्रमाणे शंभर पैशांपर्यंत आणेल्या असत. क्रमिक वाचन पुस्तके कडोची होती. गणित, बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार व भागाकार आणि रेघी भागाकारापर्यंत. तसेच सोपे त्रैशिक व तोंडचे हिशेब आम्हांला होते असे स्मरते. अपूर्णाक मी पोर्तुगीज व इंग्रजी शाळेत शिकलो. भूगोल व इतिहास चौथ्या इयत्तेला होता. माझे तेथे दोनतीन इयत्तांपर्यंत शिक्षण झाले. आमच्या बंधूंना व मामांना चौथीला इतिहास शिकताना मी पाहिले होते. अमुक ते अमुक पृष्ठे तोंडपाठ करा असे सांगत. शिवाजी, संभाजी किंवा अमुक लढाई असा विषयवार अभ्यास नव्हता. साधारणपणे १९०५ पर्यंत आमचे तिकडे मराठी शिक्षण झाले असावे. शाळेला दिवाळीची किंवा उन्हाळ्याची लांब मुदतीची

रजा नसे. आम्हांला जशी आईची आठवण होई तशी तिलाही आमची आठवण होई. गणेश चतुर्थी किंवा दिवाळी अशा सणाकरिता आम्हांला घरी आणण्या-वद्दल ती वडिलांकडे आग्रह धरी. व आम्ही घरी येत असू. आठपंधरा दिवसां-करिता घरी आल्यावर दोनतीन महिने आम्ही परत जाण्याचे टाळित असू. मास्तर जास्त दिवसांकरिता गावी गेले म्हणजे शाळा बंद असे. अशा वेळीही आम्हांला घरी येण्यास मिळे. आमच्या आजोळच्या घराखाली एक नदी होती. तिचे पाणी वर गोडे होते. पण भरती आली म्हणजे खारे होई. भरतीच्या वेळी होड्याही तिकडे येत. आम्ही कुंडईहून असनोड्याला पुष्कळदा होडीनेच येत होतो. ओहटीच्या वेळी या नदीला ओहळासारखे स्वरूप प्राप्त होई. पैलतडीला असलेल्या शिरगाव येथे पाण्यातून पायी चालत जाता येत असे. या नदीवर आम्ही केव्हा केव्हा येत असू. उंदरांनी झाडावर नारळ खाऊन ते खाली पडत असत. असे पुष्कळ नारळ सुकतीच्या वेळी या पाण्यात पडलेले दिसत. आम्हांला घरी न्या असे वडिलांना पत्र लिहून मी त्या पोकळ नारळात टाकी. असे वाटे की, तो नारळ वाहत जाऊन पणजीला गेल्यावेळी आमच्या वडिलांना मिळेल व ते आम्हांला न्यायला येतील !

आमच्या घरापुढे आजोळास सोनारवाडा होता. तेथे पाचसहा सोनारांची घरे होती. ऐरणीवर हातोडा ठोकल्याचा ठकठक आवाज सारखा तिकडे ऐकू येई. अगदी आमच्या घरासमोर जयरामशेट यांचे घर होते. हा मातीच्या उत्कृष्ट मूर्ती बनवीत असे. एकदा गणेश चतुर्थीच्या वेळी त्याने लक्ष्मी-नारायणाची मूर्ती बनविली होती, हे मला आठवते. पण त्याला चांगला रंग देता येत नसे. तो देण्याकरिता त्याने बाबुराव तेलंग यांना बोलाविले होते.

स्वतः तेलंग हे मूळचे म्हापण्याचे. आमच्या चुलत मामाच्या घराण्यातील मुलगी यांना दिली होती. ते आमच्या चुलत मामाच्या घराशेजारच्या बंगलीत रहात. ते सुखवस्तू होते. त्यांचा विशेष कामधंदा नव्हता असे दिसते. असनोड्याला येऊन रहाण्याचे कारण आमच्या घरातील मोलकरणीची मेनका नावाची एक मुलगी होती, हे होते. अशाप्रकारचे संबंध आम्हांला त्याकाळीही अज्ञात नव्हते ! रा. तेलंग हे एक उत्कृष्ट मूर्तिकार होते. श्री गणेश चतुर्थीच्या दिवसांत ते मूर्ती करून त्यांचे प्रदर्शन करीत, अर्थात ते मोफत असे. त्यांच्या या मूर्ती पहाण्यास म्हापशे, पणजी, डिचोली वगैरे शहरांतील लोक मुद्दाम येत. एका गुराख्याचा पाय हाराने गिळला आहे आणि तो आपली सुटका करून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे, अशी त्यांनी मूर्ती केली होती. तो खरोखरच माणूस

आहे, मूर्ती नाही असे वाटे. भाड्या डोळ्यांपुढे अजून ते दृश्य आहे. चित्रकलेकडे माझा त्यावेळेपासून ओढा होता. आमचे आजोवा तिकडचे मोठे जमीनदार होते. सभोवतालच्या नारळीच्या बागा, आंबराया व शेताच्या जमिनी त्यांच्या मालकीच्या होत्या. पुढे कोर्टकचेच्यामुळे त्यांनी हे सर्व घालविले आणि अलिकडे केवळ घरच तेवढे त्यांच्याकडे राहिले. 'युद्धस्य कथा रम्याः' या न्यायाने नेहमी थोरले दोनतीन मामा व आजोवा या कोर्टातील भांडणाच्या गप्पा करीत. आमची आजी त्या गप्पांत भाग घेत नसे ; पण तिला त्यांत रस होता. ती श्रोत्याचे काम करी !

बाळपण (प्रियोळ)

आम्ही घरी प्रियोळ येथे असलो म्हणजे अभ्यासाचा लकडा आमच्या मागे नसे. कारण आमच्या त्या खेड्यात मराठी शाळाच नव्हती. घरात एखादा मास्तर ठेवून मुलांचे शिक्षण करून घ्यावे एवढी शिक्षणासंबंधी आस्था आमच्या वडिलांना नसे. आजोळी आमची रवानगी करून दिली म्हणजे आपले कर्तव्य संपले असे ते समजत. आमच्या चुलत बंधूनाही शिकण्याच्या वयाची मुले होती. तेही त्यांची रवानगी सावंतवाडी संस्थानात परमे येथे त्यांच्या आजोळी करून देत. ती मुलेही काही दिवस आजोळी व बरेचसे दिवस घरी कोने येथे असत.

कोने येथे घरी जरी मास्तर नसला तरी मराठी वाङ्मयाची आवड मला येथील वास्तव्यातच झाली, आणि तिच्याच पायावर पुढे मी मराठी साहित्य संमेलनाचा अध्यक्ष, मराठी भाषेमध्ये एम. ए.चा प्राध्यापक, पी. एच. डी.चा मागदर्शक व डि. लिट.चा देखील परीक्षक होऊ शकलो !

दर दिवशी रात्री दिवे लावल्याबरोबर आमच्या घरी, श्रीधराचा 'हरिविजय', 'रामविजय', 'पांडवप्रताप', 'शिवलीलामृत', महीपतीचा 'भक्तलीलामृत', कृष्ण याज्ञवल्कीचा 'कथाकल्पतरू' अशा ग्रंथांचे वाचन चाले. वाचनाचे काम आमचे वडील करीत आणि ते घरी नसले म्हणजे आमच्या चुलत्यांना आम्ही वाचावयास भाग पाडीत असू, असे आठवते. वडील काही ओव्या वाचल्यावर त्याचा बोलीमध्ये थोडक्यात अर्थ सांगत. तो सांगताना ते विषयानुरूप आवाज चढवीत व गहिवरत. त्याचा आमच्या मनावर फार परिणाम होई. कधीकधी आमच्या अंगावर काटा उभा राही तर कधी डोळे पाण्याने भरून येत. बायकाही लवकर स्वयंपाक करून श्रवणाला बसत.

गुरुचरित्राचे वाचन गुरुद्वादशीच्या पूर्वी सात दिवस चाले. स्वतः वडील एक-भुक्त राहून आंधोळ करून वाचीत. आम्हीही आंधोळ करूनच ते ऐकत असू. शेवटच्या द्वादशीच्या दिवशी समाराधना म्हणजे गावजेवण असे.

केवळ आमच्या घरीच नसून गोमंतकातील इतर काही घरांतूनही अशी ग्रंथ-वाचनाची प्रथा असे. आता ती बंद पडली ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे.

आमच्या आजोळी अशी पद्धती नव्हती. घरी मास्तर असे, त्याच्याकडे ही वाचनाची कामगिरी सोपविता आली असती; पण स्वतः मास्तराला त्याची आवड नव्हती व घरची मंडळी कोर्टातील कज्जांच्या समर प्रसंगाच्या गप्पांत रंगलेली असत. त्यांना जुन्या महाभारत रामायणातील कथांमध्ये रस नव्हता.

आमची एक चुलती होती. तिच्या धाकट्या मुलीला आम्ही आका म्हणू आणि तिच्यावरून चुलतीला 'आकाची वा' असे नाव प्राप्त झाले होते. तिच्याकडे रामायण-महाभारताच्या, साधुसंतांच्या, राजेरजवाड्यांच्या आणि त्यापेक्षाही भूता-खेतांच्या गोष्टींचा भरपूर साठा होता. तिच्यामध्ये कथनकौशल्यही चांगले होते. तिखटमीठ लावून चटकदार रीतीने ती गोष्टी सांगे. तिचे शिक्षण मुळीच झालेले नव्हते. या साऱ्या गोष्टी ऐकीव असत. तिला माझ्याबरोबरची लहानमोठी नातवंडे (मुलाची मुले) होती. पण तिला त्यांच्यापेक्षाही माझा लळा जास्त होता. पुष्कळदा तिच्या कुशीत मी रात्री झोपत असे. मला ती नेहमी आपल्या माडीवर नेऊन खाऊ देई.

तिची थोरली मुलगी सोयरू माहेरी आली म्हणजे मग मी नेहमी तिच्याजवळ असे. तिला प्रथम मूलवाळ नव्हते. १९०४-५च्या सुमारास तिने मला पोर्तुगीज प्राथमिक शिक्षणाकरिता आपल्या गावी असोळण्यास नेले होते. त्याचा निर्देश पुढे येईलच.

वडिलांनी वाचलेल्या पोथ्यांपेक्षा चुलतीच्या कहाण्यांची आणि विशेषतः भूतांच्या गोष्टींची आम्हांला जास्त चटक होती. सूर्यास्त होऊन अंधार पडल्यावर मी तिच्या मांडीवर तिला घट्ट बिलगून बसे आणि मग अशा सुरक्षित स्थितीत तिला भूतांच्या गोष्टी सांगण्याचा हट्ट धरी. 'आकाच्या-वा'चे कथाकथन सुरू झाले म्हणजे इतर सर्व मुले तिच्याभोवती गोळा होत.

आजच्या मुलांना भूत, देवचार, डंकिण, आळवतीण, (गरोदर स्थितीत मेलेली स्त्री) वगैरे काही माहीत नाही. पण आमच्या लहानपणात त्यांचे मोठे प्रस्थ होते. आम्ही झोपत होतो, त्या खोलीबाहेर कोणीतरी चालल्याचा जुत्याचा आवाज कधीतरी होई किंवा दांडा जमिनीवर आपटल्याचे ऐकू येई, त्यावेळी

वाहेर 'देवचार' चालला आहे असे म्हणत. आमचे अंग मग भीतीने जड होई आणि शेजारी असलेल्या वडीलमाणसांना आम्ही मुले विलगत असू. दर अमा-वास्येला किंवा ठरीव दिवशी देवचाराला 'सॉरॉरॉट' (दारू व रोटी) देत असू. हे अर्पण करण्याचे काम वावनी नावाचा शेजारचा एक गावडा करी. त्याच्याकडे भाकरीकरिता तांदूळ किंवा पीठ आणि दारूकरिता पैसे देण्यात येत.

आमच्या घराजवळ रस्त्याच्या कडेला एक फणसाचे झाड अद्याप आहे. त्याला आम्ही 'भूताचा फणस' म्हणत होतो. कारण भूताकरिता पाळणा व मूठ (लहान मुलांची) त्या झाडाखाली ठेवण्यात येई. हा पाळणा व मूठ वांबूच्या पात्यांची (वेळांची) महार तयार करून आणी. भूताचा पाळणा वांधण्याचे काम उपरि-निर्दिष्ट वावनी हा कुळंबी करी. कधीकधी भूत रडले असे सांगत. हे रडल्याचे मी एकदा ऐकल्याचे स्मरते. (हा आवाज कसला होता कळत नाही.) असे भूत रडले म्हणजे त्या झाडाखाली पाळणा ठेवीत.

भूत व देवचार खरे असोत किंवा नसोत, रात्री कोल्हे, भालू व वाघ ओरडत हे मात्र खरे. कोल्हे वर डोंगरावर कुईकुई अशा आरोळ्या ठोकीत त्याचे विशेष भय वाटत नसे. पण रात्रीच्या वेळी भालू रडावयास लागली म्हणजे आम्हा मुलांचा थरकाप होई. माणूस रडल्यासारखा एकप्रकारचा तो करुण आवाज असे. आमच्या सुपारीच्या वागेचे दगडी कुंपण (ज्याला कोकणीत आडो म्हणतात) व शेजाऱ्याच्या वागेचे कुंपण यांच्यामध्ये चारपाच फूट रुंदीची एक वाट असे. तिला कोकणीत 'पाळण' असे नाव आहे. ही वाट आमच्या घराशेजारीच असून वरच्या डोंगरापासून ती खाली ओहळापर्यंत जाते. कधीकधी वाघ डरकाळ्या फोडीत त्या 'पाळणी'तून पाणी पिण्यास खाली ओहळाकडे जात असे. वाघाची ही डरकाळी ऐकून आमच्या गोठ्यातील गुरे ओरडावयास लागत व दावी तोडून पळून जाण्याचा प्रयत्न करीत असता खटखट आवाज होई. या सगळ्यांची मला चांगली आठवण आहे. आज कोल्हे, भालू किंवा वाघ यांचे तिकडे नाव-देखील नाही.

आमच्या गोठ्यात गाई व म्हशी मिळून पन्नाससाठ जनावरे असत. त्यांपैकी काही दुभत्या म्हणजे दूध देणाऱ्या असत. बाकीच्या जनावरांचा शेणाकरिता उपयोग होत असे. पोफळी व केळी यांना पाणी देताना हे शेण प्रथम त्यात मिश्रित करून देत. या वागांना 'कुळागर' नाव आहे. त्यांत ठिकठिकाणी चौकोनी खळगे करून त्यांत सारे शेण साठवीत. या खळग्यांना गाइर म्हणत. हे शेण विरघळवण्याचे काम केव्हा केव्हा घरची माणसे करीत. हे पाटाचे पाणी झाडाच्या

मुळाशी टाकण्यास लाकडाचे एक साधन असते. त्याला 'कल्ले' म्हणतात. हे पाणी देणाऱ्या कुणविणीला 'शिपट्टली' (म्हणजे शिपडणारी) म्हणतात. यापैकी एखादी बाई पाणी येण्याच्या दिवशी हजर नसली, म्हणजे आमचे वडील किंवा थोरला वंधूही त्यांच्या जागी काम करी. शेण पाण्यात मिसळण्याचे (व्हळवणे) काम कधी कधी मी केले आहे. शिपडण्याचे काम त्याकाळी मला जमत नसे. आमचे आजोबा या कुळागरात कुदळीने जमीन खणण्याचे काम करीत असे ऐकले आहे. त्याकाळी सुपारीचा दर मणामागे चारसहा रुपये असे. आज तो शंभर-पेक्षाही वर कधी कधी वाढतो. आपण नव्या पिढीतील माणसे बागेत जात देखील नाही.

आमची आजी (वडिलांची आई) काकी ही 'सार्वजनिक काकी' होती. सर्व लोकांना तिचा मोठा दरारा होता. ती विकेशा असे. घरात नेहमी शुभ्र वस्त्र परिधान करी, आणि नागेशाच्या देवळात बांदोड्याला जावयाचे झाले म्हणजे तांबडे लुगडे नेसत असे. दुपारचा स्वयंपाक तीच करी. आणि ती स्वतः जेवल्यावर आम्ही सर्व जेवत असू. ती एकभुक्त असे.

आम्ही मुले सकाळी आठच्या सुमाराला पेज पीत असू. त्याकाळी चहा नसे. त्याच्या जागी ही पेज असे. ती मातीच्या भांड्यात शिजवीत. बरोबर खारी कैरी, (आमली) लोणचे, पापड किंवा रात्रीची शिल्लक असल्यास आमटी देत. भाजी ज्यास 'खतकते' म्हणतात ते दुपारच्या अकराच्या सुमारास जेवणाच्या पेजेबरोबर असे. दुपारी २॥ ते ३ वाजता जेवण व रात्री पुन्हा नऊदहा वाजण्याच्या सुमारास रात्रीचे जेवण असे. या रात्रीच्या जेवणाची व्यवस्था आमच्या चुलतीकडे असे. पेजेची तयारी आमची आई करी. अलिकडे पेजेचा कार्यक्रम अजिवात रद्द झाला आहे आणि तिची जागा चहाने घेतली आहे. चहाबरोबर भाकरी, पोहे किंवा शिरा असतो. आता चहा सकाळी आठच्या सुमारास घेतात आणि त्यामुळे दुपारचे जेवण लवकर म्हणजे बाराच्या सुमारास होते.

श्रीनागेशी काही उत्सव असला म्हणजे आजी आम्हांला घेऊन तिकडे जाई. जेवण आमच्या उपाध्या भटजीकडे होई. रघुनाथभट वझे असे त्याचे नाव. सुप्रसिद्ध गवई रामकृष्णबुवा वझे हे त्यांचे पुतणे असे ऐकले होते. मोठी माणसे अशा उत्सवास रात्री घरी जेवण करून येत. आमचे चुलते देवस्थानचे 'इशिक्रव्हांव' म्हणजे दप्तरदार (व्यवस्थापक मंडळाचे कार्यवाह) असत. त्यांना सणाच्या दिवसांत तिकडे हजर रहावे लागे. कारण उत्सवाच्या वेळी देवाला घालण्याची वस्त्रे, अलंकार ज्या तिजोरीत किंवा लोखंडी कपाटात ठेवीत त्याची एक किल्ली

त्यांच्याकडे व दुसरी किल्ली अध्यक्षकांडे असे. अध्यक्षकांडा आमच्या चुलत्यांवर पूर्ण विश्वास असल्यामुळे दोन्ही किल्ल्या आमच्या चुलत्याकडे असत.

वांदिंवड्याला श्रीनागेश व श्रीमहालक्ष्मी अशी दोन देवस्थाने जवळ जवळ आहेत. ही देवस्थाने आमच्या घरापासून कोस पाऊणकोस अंतरावर आहेत. श्रीनागेश हा जरी आमचा कुलदेव असला तरी, श्रीमहालक्ष्मी ही आमची 'पालवी' म्हणजे उपकुलदेवता आहे. तिचेही आम्ही महाजन आहोत. श्रीमहालक्ष्मी देवालाच्या व्यवस्थापक मंडळाचेही आमचे चुलते आळीपाळीने कार्यवाह असत.

गोमंतकातील या देवालांत जे उत्सव होतात, त्यांचा खर्च देवालाचे महाजन किंवा भक्त करतात. काही लोकांनी त्याकरिता जमिनी सोडलेल्या असतात किंवा खर्चाला लागेल एवढे व्याज दरवर्षी येईल इतके पैसे आगाऊ भरलेले असतात.

अशा प्रकारचा श्रीनागेश देवालातील आमच्या घराण्याचा मोठा उत्सव म्हणजे श्रावण महिन्यातील पहिला सोमवार होय. इतर सोमवारही इतर काही घराणी करतात.

आमचा सोमवार आम्हीच करतो. दरवर्षी त्याला लागणारे पैसे येईल इतके भांडवलाचे पैसे आम्ही भरलेले नव्हते. परंतु त्याच्या खर्चाकरिता म्हणून एक आकार येथे (म्हाडोळजवळ) असलेले 'कुळागार' (पोफळीची बाग) पूर्वजांनी सोडले होते. व त्याची व्यवस्था आमच्या चुलत्यांकडे होती. दरवर्षी त्याचे जे उत्पन्न येई ते पैसे श्रावण सोमवारच्या खर्चाकरिता ते देत. पुढे त्यांच्या नातवांनी हे पैसे देण्याचे बंद केले.

आमच्या प्रियोळकर घराण्याच्या तीन तक्षिमा (वाटे) आहेत. सध्या दरवर्षी एका तक्षिमेची मंडळी हा उत्सव साजरा करतात. म्हणजे दर तीन वर्षांनी एका तक्षिमेवर त्याची जबाबदारी येते. साधारण वर्षाला काय खर्च येतो हे ठरवून तितके व्याज पैसे येईल एवढे पैसे वर्गणी जमवून आम्ही यंदाच देवालाच्या खजिन्यात भरले आहेत. मला अडीच रुपये द्यावे लागले. पण हे व्याज कमी पडून यंदा (१९७०) पंचवीस रुपये माझ्या वाटचाला आले.

एके काळी या उत्सवाचे जे भव्य स्वरूप होते ते आज राहिलेले दिसत नाही. मी या उत्सवास हजर राहिल्याला जवळजवळ पन्नास वर्षे झाली असतील. पहिल्या श्रावण सोमवारच्या दिवशी एक मोठे गावजेवण होत असे. देवालाचे पुजारी,

वाजंत्री, कलावंतिणी, पालकी धरणारे महार वगैरे सेवक लोकांना त्यांच्या घरात किती माणसे आहेत त्याप्रमाणे शिधा देण्यात येत असे. सारस्वत, ब्राह्मण, वैश्य वगैरे लोक जेवावयाला असत. श्रीनागेशी येथील आतल्या अग्रशाळेत वायका व वाहेरच्या उघड्या अग्रशाळेत पुरुष अशा जेवणाऱ्यांच्या पंक्ती बसत. एकंदर हजारबाराशे लोक त्यादिवशी जेवत असावेत. दुसऱ्या दिवशी मंगळवारी जे जेवण होई त्याला याच्या अर्ध्याने लोक जमत. एकेवर्षी आमचे एक भाऊवंद शंकर प्रियोळकर या सोमवारच्या उत्सवाला येत असता वाटेत हृदयक्रिया बंद पडून मरण पावले. ही दुःखद बातमी सोमवारी लोक जेवणास बसण्यापूर्वी कळली होती. पण इतके जेवण फुकट जाऊ नये आणि लोकांची गैरसोय होऊ नये म्हणून ती गुप्तच ठेवण्यात आली आणि लोक जेवून झाल्यानंतर जाहीर केली !

या देवस्थानात उत्सवाच्या किंवा इतर दिवसांत जे लोक जमत ते सारेच देवाच्या भक्तीने असे म्हणता येत नाही. काही देवाल्याच्या शेजारी असलेल्या गावभवानीच्या भक्तीनेही जमत ! आमच्या प्रियोळमध्ये एक केळेकर नावाचे सधन कुटुंब आहे. त्यामध्ये बहुतेक प्रत्येक पुरुषाची एक कलावंतीण होती. कोणाची कोणती रखेली हे त्या दहावारा वर्षांच्या वयात आम्हांला ठाऊक असे. माझ्या-पेक्षा दोनचार वर्षांनी वडील असा आमच्या चुलतभावाचा जयवंत नावाचा मुलगा होता. तो जरा फाजील चौकस असे. त्याकडून ही सारी माहिती आम्हांला कळत होती !

या केळेकर घराण्यात श्रीनिवास (सिनो) केळेकर नावाचे गृहस्थ होते. त्यांनी तर आपल्या घरातच कलावंतीण आणून बाळगिली होती. आणि त्यांची विवाहित स्त्री माहेरीच राही. इतरांची इतक्यावर मजल गेली नव्हती.

वामन केळेकर नावाच्या शेजाऱ्याची अशीच राहू (राधा) नावाची कलावंतीण होती. वरच्याप्रमाणे ती घरात नव्हती, पण सभ्य, सात्त्विक अशी कुलीन गरती बाई वाटे. सुप्रसिद्ध गायिका सौ. ज्योत्सना भोळे ही तिचीच मुलगी. श्रीमहालक्ष्मी देवाल्याच्या शेजारी तिचे घर होते. केळेकर घराण्याची श्रीमहालक्ष्मी ही कुलदेवता. एका कोणत्या तरी उत्सवाला देवाल्यात नाटक होते. त्या नाटकाला माझ्या चुलत बंधूचा मुलगा जयवंत, थोरला बंधू विनायक व मी असे तिघे केळेकर घराण्यातील समवयस्क मुलांबरोबर गेलो. नाटक संपल्यावर आम्ही कोठेतरी भटजीच्या घरी किंवा इतर सदगृहस्थांच्या घरी शोपावयास जाऊ, असे आम्हांला वाटले, पण ही मंडळी गेली ती या बाईच्या घरी. रात्रीचे तीनचार वाजले होते. मला हे मागाहून कळले. आधी कळते तर मी व माझे बंधू तेथे न

जाता भटजीच्या घरी गेलो असतो. दुसऱ्या दिवशी मी आईला ही गोष्ट सांगितली व पुढे केव्हाही केळेकरांच्या मुलांबरोबर आम्ही नाटकाला गेलो नाही.

केळेकरांच्या मुलांना यात काही गैर वाटत नव्हते. ह्या वायांशी ते आपल्या घरच्या चुलत्यांशी जसे वागावे तसे वागत व त्याही त्यांच्याशी घरोब्यानेच बोलत.

त्या काळी असे एखादे अंगवस्त्र असणे हे गैर मानित नसत. आमच्या घरातील वडील पुरुषही याबाबतीत सोवळे होते असे नाही.

आमच्या वेळची तरुण पिढी त्यांच्या मानाने पुष्कळच निष्कलंक होती, यात शंका नाही.

श्रीवेताळ

प्रियोळ गावामध्ये श्रीमंगेश किंवा श्रीम्हाळसा ही मातबर देवालय असली तरी ती मूळची तिकडची नाहीत. प्रियोळचा मुख्य ग्रामदेव म्हणजे श्रीवेताळ होय. श्रीरवळनाथ असेही त्याचे नाव कागदोपती आहे असे ऐकले होते. ही रवळनाथाची किंवा भैरवाची पूजा दक्षिण रत्नागिरीतही आहे, असे कळते. 'नवशक्ति'चे संपादक रा. पु. रा. बेहरे यांच्या "श्री रवळनाथ आणि कोकणातील देवस्की" या पुस्तकावरून हे कळून येते. या पुस्तकाला मी प्रस्तावना लिहिली आहे; परंतु दोन पृष्ठांतच त्यांना ती पाहिजे असल्यामुळे मला विशेष काही लिहिणे शक्य झाले नाही.

दसऱ्याच्या दिवशी 'तरंग' उभारतात. 'तरंग' म्हणजे सातआठ फूट उंचीच्या लाकडी खांबावर मूर्तीचे तोंड असते, आणि खाली लुगड्याच्या झालरी सोडतात. एका माणसाच्या अंगात संचार होतो. त्याला 'अवसर' किंवा 'भार' म्हणतात. तो डब्या खांब्यावर 'तरंगा'चे खालचे टोक धरतो व त्याच्या उजव्या हातात बेतकाठी असते. मूर्ती व लुगड्याचा घोंस ज्या बाजूला असतो ती वरची बाजू एक गावडा डोक्यावर घेतो. त्यास जलमी म्हणतात. महार लोक मोठमोठ्याने ढोलकी बडवतात. त्या आवाजाच्या भरात 'अवसरा'च्या अंगात विशेष संचार होतो. त्याला लोक प्रश्न विचारतात, व विड्याच्या पानाचे दोन तुकडे करून ते तो जमिनीवर टाकतो व ते जसे पडतात त्यावरून काही गणित करून पृच्छकास उत्तर देतो. ज्याला भूताने झपाटले असेल अशा वेड्याला त्याच्यापुढे उभे करतात. तो त्याच्यावर 'बिभूत' (राख) फुंकतो. व हातातल्या वेताने त्याच्यावर फटके लगावतो. अशी वेडी माणसे त्याच्यापुढे आणलेली मी अनेकदा पाहिली आहेत. पण भूतांनी त्यांना सोडले की काय हे मात्र मला माहीत नाही!

आम्ही त्या अवसराला जवळ जाऊन नमस्कार करीत असू. तो आमच्या कपाळाला विभूती लावून प्रसाद म्हणून देवाचे निर्माल्य देई.

हे 'तरंग' तीनचार महिन्यांनी सोडतात. या शेवटच्या दिवशी जो उत्सव होतो त्याला 'कवळास' असे नाव आहे. ज्याच्या अंगात हा देवसंचार होतो त्या माणसाने इतके दिवस एकभुक्त व व्रतस्थ रहावे लागते. या वेताळाचे पुजारी ब्राह्मण नसून गुरव असतात. आमच्या लहानपणात ज्याच्या अंगी हा अवसर येई त्याचे नाव राया असे होते. असो.

आमचे बहुतेक मराठी शिक्षण आमच्या आजोळी झाले. त्याच्यामध्ये कसे अडथळे उत्पन्न होत, हे वर सांगितलेच आहे. एके दिवशी एक वृद्ध गृहस्थ आमच्या घरी आला. त्याने आमच्या वडिलांना लहानपणी मराठी शिकविले होते. तो आमच्या वडिलांना म्हणाला, "मी तुम्हाला शिकविले, तुम्ही मला आपल्या घरी ठेवून घ्या. मी इकडे शाळा उघडून तुमच्या मुलांना शिकवीन." वडिलांनी ही विनंती मोठ्या आनंदाने मान्य केली. आमच्या घरापासून सुमारे अर्ध्यापाऊण मैलावर आमच्या जागेत दुकानाकरता एक घर बांधले होते. ती जागा शाळेकरता मुक्रर केली. कारण ती जागा गावच्या इतर मुलांना येण्यास सोयीची होती. मी या शाळेत तिसऱ्या इयत्तेत व आमचा थोरला बंधू चवथ्या इयत्तेत होता. हा मास्तर आमच्या शाळेतील मास्तराप्रमाणे 'मारका मास्तर' नव्हता. आम्ही मोठ्या खुषीने शाळेत जात असू. या मास्तराची विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट ही की, तो लोक तपकीर ओढतात त्याप्रमाणे तूप ओढीत असे ! एरंडेलाच्या निळ्या वाटल्या येत. त्या रिकाम्या झाल्या म्हणजे त्यांत तूप भरून नाकामध्ये तो ओतीत असे ! त्याचा आम्हांला त्रास नव्हता. तो साधारण वर्षभर आमच्याकडे राहिला असेल, पुढे तो गेला व येथे आमच्या शिक्षणाची इतिश्री झाली. माझे मराठी शिक्षण तिसऱ्या इयत्तेपलीकडे गेले नाही. तिसऱ्या इयत्तेची परीक्षाही दिली नसावी.

पोर्तुगीज शिक्षण

मराठी शिक्षण हे हिशेब ठेवणे, आपले धार्मिक ग्रंथ व कथाकादंबऱ्या वाचणे अशासारख्याकरिता असते. नोकरी मिळण्याच्या बाबतीत त्याचा उपयोग नसतो. हा विचार मनात आणून आम्हांला पोर्तुगीज शाळेत घालण्याचे ठरले. माझा थोरला बंधू विनायक याला आजोळी असनोड्याला पाठविले व मला फोंड्याला सरकारी शाळेत घातले. ही शाळा आमच्या घरापासून तीनचार मैलांवर आहे. आमच्या घरातील एक मुलगा तिकडे शिकत होता. त्याच्या सोबतीने मला

खाणावळीत ठेवले. हे १९०६-१९०७ साल असावे. शाळेला दर गुरुवारी व रविवारी सुटी असे. बुधवारी संध्याकाळी आम्ही घरी येऊन शुक्रवारी सकाळी फोंड्यास जात असू व पुन्हा शनिवारी घरी येऊन सोमवारी परत जात असू आमचा शिक्षक एक पाद्री होता. पोर्तुगीज पहिल्या दोन इयत्ता यावर्षी इ.क. झाल्या असाव्या. १९०७ साली पुढील शिक्षणाकरिता मला माझ्या चुलत बहिणी-बरोबर असोळण्याला पाठविले. तिचे नाव सौ. सोयरू होते. तिला मूलवाळ नव्हते, आणि माझा तिला फार लळा होता. येथील सरकारी शाळेत मी पोर्तुगीज तिसरी इयत्ता करून चवथ्या इयत्तेत गेलो. या शाळेतील शिक्षक एक ख्रिस्ती गृहस्थ होता व तो फार दारू पीत असे. शाळेतील बरीचशी मुले मासे धरणाच्या कोळी बर्गातील ख्रिस्ती होती. घरी काम नसले म्हणजे ती शाळेत येत. त्यांचे वय फार असे. स्वाभाविकपणे माझा नंबर वर्गात वर असे. मुलाला एखादा प्रश्न विचारला व तो त्याला आला नाही म्हणजे जो खालचा मुलगा बरोबर सांगेल त्याने न येणाऱ्या मुलाच्या डोक्यावर कूट मारावी असा या शाळेत प्रघात होता (कूट म्हणजे हाताची मूठ करून बोटांची हाडे मारावी.) जर हा मुलगा जोराने न मारील तर मुद्दाम हळू मारतो असा आरोप करून त्या मुलाच्या डोक्यावर कूट कशी मारतात हे दाखविण्याकरिता चुकलेल्या मुलाला मारण्यास प्रोफेसर म्हणजे हे ख्रिस्ती शिक्षक सांगत ! (गोव्यात पोर्तुगीज प्राथमिक शाळेच्या शिक्षकालाही प्रोफेसर म्हणतात.) या मुलांच्या डोक्यावर कूटा मारणे म्हणजे दगडावर मारण्यासारखे असे ! त्यामुळे माझी बोटे सुजत. घरी आल्यावर मी माझ्या बोटांना चुना लावीत असे. एके दिवशी "तुझ्या बोटांना नेहमी चुना कसा असतो?" असा मला बहिणीने प्रश्न केला. मी तिला खरी हकीकत सांगितली. आमचे भावोजी हे आमच्या ख्रिस्ती मास्तरला सांगतील व मी घरी कागाळी केली म्हणून 'प्रोफेसर' आणखी मारतील, अशी मला भीती वाटे. भावोजींना हे सांगू नकोस, अशी मी बहिणीला विनंती केली. पण तिने त्यांना सांगितलेच. भावोजींनी प्रोफेसरला रस्त्यावर गाठून त्याच्या नजरेस ही गोष्ट आणली. त्या दिवसापासून मला कूटा मारण्यास न सांगता माझ्या खालच्या नंबरच्या विद्यार्थ्यांकडे ही कामगिरी देण्यात येऊ लागली ! यावर्षी माझी चवथी इयत्ता झाली असती. चवथ्या इयत्तेला प्रिमेर ग्राव (first grade) म्हणतात. पोर्तुगीज प्राथमिक शिक्षणाची ही शेवटची परीक्षा असे. ती इतर परीक्षांप्रमाणे न होता, सरकार परीक्षक मंडळ नेमून घेई. ही परीक्षा पास झाल्यावर पाचवी इयत्ता. हिला सेगुंद ग्राव (second grade) म्हणतात. सेकंडरी शिक्षण येथे समाप्त होते. एका वर्षाचा हा कोर्स असे. ही परीक्षा झाल्यास लिसेव म्हणजे कॉलेज सुरू होई.

पण माझ्या शिक्षणात मध्येच एक विघ्न आले. आमच्या चुलत बहिणीला वाळंत-पणाकरिता माहेरी म्हणजे प्रियोळ येथे यावे लागले आणि तिच्याबरोबर मलाही घरी परतणे प्राप्त होते. त्यामुळे माझे ते वर्ष म्हणजे 'प्रिमैर ग्रावची' परीक्षा बुडाली. पुढच्या वर्षी म्हणजे १९०७-८ साली मला पोर्तुगीज शिक्षणाकरिता मावशीच्या घरी म्हणजे माशेलला पाठविण्यात आले. तिकडे सरकारी शाळा होती. येथेही माझे शिक्षण निर्धास्तपणे चालले नाही. मावशीच्या घरी काही घरगुती अडचण निर्माण झाल्यामुळे मला माझ्या आजोळी म्हणजे असनोडचास रवाना करण्यात आले. या शाळेचा शिक्षक खिस्ती होता हे निराळे सांगण्याचे कारण नाही. कारण त्या काळी हिंदू माणसाला सरकारी पोर्तुगीज प्राथमिक शाळेत शिक्षकाची जागा मिळत नसे. १९१० साली पोर्तुगाल प्रजासत्ताक झाल्यावर हिंदूंना प्राथमिक शाळेत शिक्षक म्हणून प्रवेश मिळू लागला. हा शिक्षक अध्यापन कार्यात फारच पटाईत म्हणून ख्याती होती. त्याचा दोष एवढाच होता की त्याला कमी ऐकू येत होते. त्यामुळे मुलांना मोठ्याने बोलावे किंवा वाचावे लागे. वयाने तो सुमारे चाळीस वर्षांचा असावा. त्याने याच वयात एका विधवेशी विवाह केला होता. तो मधून मधून गैरहजर राही व माझ्या स्वाधीन शाळा करी. मुले त्याला फार घाबरत असल्यामुळे ती गोंगाट करीत नसत व मला मुलांचा अभ्यास शांतपणे घेता येत असे.

चवथ्या इयत्तेची म्हणजे प्रिमैर ग्रावची परीक्षा एप्रिल महिन्यात झाली. परीक्षक मंडळात गावचा मुख्य चर्चाधिकारी (Eicar) व स्वतः शाळेचे शिक्षक असे होते. परीक्षेला सुमारे बारा मुले होती. परीक्षेत पंधरा ते वीस गुण मिळविणारा सन्मानाने (with distinction) व दहा ते चौदा गुण मिळविणारे साधे पास समजले जात. दहाखाली ज्यांना मार्क मिळत ते नापास. परीक्षा सकाळी दहाला सुरू होऊन पाचसहाच्या सुमारास निकाल लागे. परीक्षा लेखी व तोंडी असे. परीक्षेमध्ये डिस्टिंक्शनने पास झालेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये सगळ्यांत कमी म्हणजे पंधरा गुण मला मिळाले. बाकीच्यांना जास्तच-अठरापर्यंत मिळाले होते. ते सर्व खिस्ती होते. निकाल ऐकून या विद्यार्थ्यांनाही वाईट वाटले. कारण त्यांना मी पुष्कळदा शिकविले होते व त्यांच्या अभ्यासातील शंका दूर केल्या होत्या. घरी मला मामा शिकवीत. त्यामुळे माझी तयारी चांगली असे. परीक्षक मंडळीपैकी एक असलेले स्वतः शिक्षक यांना हा निकाल आवडला नाही. परंतु त्यांचे अध्यक्षपुढे काही चालत नव्हते. असो. परीक्षा झाली त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी मी घरी प्रियोळला परतलो. आमचे बंधू विनायक याचे लग्नही झाले होते. त्याने सेगुंद ग्रावची म्हणजे पाचव्या इयत्तेची परीक्षा फोंड्याच्या सरकारी शाळेत

याचवर्षी दिली. पुढच्या वर्षी म्हणजे १९०९-१० साली मला सेगुंद ग्रावच्या अभ्यास-करिता फोंड्याच्या सरकारी शाळेत घालण्यात आले. आमचे बंधू विनायक मराठी-पोर्तुगीज नावाची एक परीक्षा असे तिच्याकरिता फोंड्यालाच त्या शाळेत जाऊ लागले. या शाळेचे शिक्षक त्याचे सासरे रा. कृष्णराव मयेकर हे होते. ते शाळा संभाळून वकिलीही करीत.

आमच्या शाळेचे शिक्षक लोरेन्स नावाचे एक पाद्री होते. माझे दोन वडील-बंधू ती. शांवा व विनायक यांचे सेगुंद ग्रावचे शिक्षण याच पाद्रीच्या हाताखाली झाले होते. त्यांचा तिसरा बंधू मी, त्यांच्याकडे शिकावयाला आलो याबद्दल त्यांना फार संतोष झाला. शिक्षक दिसण्यात दर्शनसंतोषी, गोरे व धिप्पाड होते. त्यांचे व्यक्तिमत्व विद्यार्थ्यांवर छाप पाडीत असे. माझ्यावर त्यांचे फार प्रेम होते. पाद्री लोकांसंबंधी प्रिमेर ग्रावच्या परीक्षक मंडळाच्या अध्यक्षामुळे जो माझ्या मनात तिरस्कार उत्पन्न झाला होता, तो आता राहिला नाही. स्वभावधर्म प्रत्येकाचा वेगळा असतो हे लक्षात आले. शाळा जूनमध्ये (१९०९) सुरू होऊन पुढच्या एप्रिलमध्ये परीक्षा झाल्या. परीक्षा मडगावी होत. वीस वीस विद्यार्थ्यांच्या तुकडी-करिता एक परीक्षामंडळ होते. दर दिवशी दहा विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा होत. लेखी व तोंडी एकाच वेळी होऊन त्याच दिवशी परीक्षेला निकाल लागे, असे स्मरते. परीक्षेच्या आदल्या दिवशी आम्ही मडगावला गेलो. माझ्या सोबतीला आमचे वडील व थोरले बंधू आले होते. आमच्या घरापासून दुर्भाटपर्यंत चालत गेलो. तिकडून स्टीमबोटने रायतूरला जावे लागे आणि तिकडून घोड्याच्या गाडीने मडगावला पोचलो. त्यावेळी आतासारखी बसची सोय नव्हती. मोटारी त्याकाळी नव्हत्याच. बोरीचा पूलही बांधला गेला नव्हता असे वाटते. आमच्या परीक्षा मंडळाचे नियोजित अध्यक्ष येऊ न शकल्यामुळे त्यांच्या जागी लेवोनार्द दीयस नावाच्या एका लेखकाची योजना झाली. त्यांच्या मदतीला दोन शिक्षक होते. असे हे तिघांचे परीक्षक मंडळ होते. एक परीक्षक अत्यंत खाष्ट होता. अभ्यास-क्रमात नेमलेल्या पुस्तकांत जे लिहिले आहे, त्याबाहेरची कोणतीही गोष्ट तो बरोबर मानण्यास तयार नव्हता. परीक्षेला नेमलेली पुस्तके पोर्तुगालच्या विद्यार्थ्यांकरिता लिहिलेली व तेथेच प्रसिद्ध झालेली असत. आरोग्यशास्त्र हा आम्हांस एक विषय असे. त्या विषयावरील पुस्तकात आठवड्यातून एकदा आंधोळ करावी असे लिहिले होते. आंधोळ केव्हा करावी असा मला प्रश्न विचारता 'दिवसातून एकदा तरी करावी व उन्हाळ्यात दोनदा करावी' असे मी उत्तर दिले. असे तुमच्या पुस्तकात लिहिले आहे काय? असा खोचक प्रश्न मला वरील खाष्ट परीक्षकाने केला. ते पुस्तक थंड प्रदेशांतील लोकांकरिता लिहिले असून त्यात

लिहिलेली प्रत्येक गोष्ट आम्हा उष्ण प्रदेशांतील लोकांना लागू नाही, असे मी सांगितले. मात्र हे उत्तर ऐकून अध्यक्ष फार खुष झाले. ते उदारमतवादी होते. पण हे उत्तर बरोबर मानण्यास उपरिनिर्दिष्ट परीक्षक तयार नव्हते. हे उत्तर बरोबर मानावे की चूक धरावे याबद्दल परीक्षा मंडळात मतभेद उत्पन्न झाला. शेवटी ते परीक्षक रूढ होऊन तिकडून चालते झाले आणि त्यांच्या जागी नवा परीक्षक नेमून परीक्षा चालू कराव्या लागल्या! आदल्या दिवशीही परीक्षक मंडळाचे अध्यक्ष व हे परीक्षक यांच्यामध्ये असाच खटका उडाला होता. मडगावचे न्यायाधीश सि. कौसेरुद कॉस्त यांचा मुलगा परीक्षेला बसला होता. (हे कॉस्त त्याचवर्षी ऑक्टोबरात पोर्तुगालात प्रजासत्ताक राज्यपद्धती प्रस्थापित झाल्यावर गोव्याचे गव्हर्नर झाले.) या मुलाने काही तरी स्वतंत्र वृत्तीची उत्तरे दिली होती. त्यांना उपरिनिर्दिष्ट परीक्षकाने जरी आक्षेप घेतला तरी तो विद्यार्थी युरोपीयन व न्यायाधिकाचा मुलगा असल्यामुळे परीक्षा सोडून मध्येच जाण्याचा त्रास करण्याचे धैर्य त्याला झाले नाही. कालचा राग त्याने आज काढला. परीक्षेचा निकाल पाच वाजण्याच्या सुमारास लागून मी त्यात डिस्टिंग्शनपूर्वक पास झालो.

आमचे शिक्षक पाद्री मडगावचेच होते. रस्त्यावरच त्यांचा मोठा वाडा होता. त्यांच्या घरी जाऊन त्यांना निकाल कळविण्यात आला. तो ऐकून त्यांना फार संतोष झाला.

लगेच आम्ही पायी घरी येण्यास निघालो. बोरीची नदी तरीने उतरली, तेव्हा रात्र झाली होती, म्हणून बोरीच्या सावकार नावाच्या गृहस्थाच्या घरी आम्ही रात्री मुक्काम केला. नऊदहा मैल चालून मी फार दमून गेलो होतो. रात्री गाढ झोप आली. सकाळी उठून आम्ही घरी परतलो.

इंग्रजी शिक्षणाची सुरवात

माझी पोर्तुगीज सेगुंद ग्रावची व माझा वडील बंधू विनायक याची 'मारात पोर्तुगीज'ची परीक्षा यावर्षी झाली. आताच्याप्रमाणे त्याकाळी मुलांच्या शिक्षणाकडे घरातील वडील माणसांचे लक्ष नव्हते. आमच्या घरात नोकरी अशी कोणी केलीच नव्हती. घरच्या जमिनीच्या उत्पन्नावर चरितार्थ चालत आला होता. ख्रिस्ती धर्माभिमानानी राजवट असल्यामुळे पोर्तुगीज शिकून सरकारी नोकरी मिळणे कठीण होते. साधी सरकारी पोर्तुगीज प्राथमिक शिक्षकाची जागादेखील हिंदू किंवा कोणत्याही ख्रिस्तेतर माणसाला द्यावयाला परवानगी नव्हती,

त्याचा निर्देश वर आलाच आहे. सेगुंद गावची परीक्षा झाल्यावर उच्च शिक्षणाकरिता पणजीला लिसेवमध्ये जावे लागे. लिसेवचे म्हणजे कॉलेजशिक्षण केवळ पणजीलाच मिळे. मडगाव म्हापसे येथे पहिल्या तीन वर्षांची सोय नंतर करण्यात आली. हा एवढा शिक्षणाचा खर्च करून पणजीला मुलांना ठेवण्याची तयारी घरच्या माणसांची नव्हती. इंग्रजी शिकवून गोव्यावाहेर मुलांना पाठविण्यास घरचे लोक विशेष धजत नसत. संबंध गोव्यात मुंबई युनिव्हर्सिटीला जोडलेले असे एकच हायस्कूल अडफडे (वार्देस) येथे पनदर लायन्स नावाचे पाद्री चालवीत होते. तीनचार इयत्ता शिकविणाऱ्या खासगी इंग्रजी शाळा सासण्ट व वार्देस येथे काही गावांत होत्या. त्या मुख्यतः ख्रिस्ती मुलांकरिता असत. या शाळा म्हणजे बटलर, कुक व खलाशी किंवा युरोपीयन अगर पारशी लोकांकरिता नोकर तयार करण्याचे कारखाने असत. थोडेसे बोलण्यापुरते आणि लिहिण्यावाचण्यापुरते इंग्रजी भाषेचे ज्ञान मिळाले म्हणजे ते मुंबई किंवा हिंदुस्थानावाहेर आफ्रिका वगैरे देशात जाऊन नोकरी धरीत. ज्यांना कॉलेज शिक्षण घ्यावयाचे असेल असे विद्यार्थी तीनचार इयत्ता या शाळांत शिकून मुंबईला जात व तेथील हायस्कूलात आपले शिक्षण पुरे करीत. इंग्रजी शिकून गोव्यातल्या गोव्यात नोकऱ्या म्हणजे रेल्वेमध्ये किंवा मुरगाव येथे इंग्रजी कंपन्यांमध्ये असत. आमचे काही नातलग इंग्रजी शिकून मुंबईला गेले होते. ते उदाहरण डोळ्यापुढे असल्यामुळे आम्हा दोघाही बंधूंना, इंग्रजी शिक्षण देण्याचे ठरले. अडफडे येथील हायस्कूलात आमचे दोघे मामा (मुळगावकर) शिकत होते. तेथे घरची एक बाई नेऊन त्यांनी आपल्या जेवणाची सोय केली होती. तिकडे माझा थोरला बंधू विनायक याची रवानगी करण्यात आली. असोळणे येथे माझी चुलत बहीण होती व तेथेच माझे काही पोर्तुगीज भाषेचे शिक्षण झाले याचा उल्लेख वर आलाच आहे. तिला एक मुलगा झाला होता. माझ्यावर तिचे फार प्रेम होते. आपणास मुलगा झाला तो माझे लहानपणात कोडकौतुक केल्यामुळे माझ्या 'सुगुण्यानि' (या शब्दाला पूर्ण बोधक असा ग्रांथिक मराठीत प्रतिशब्द नाही—भलाईने म्हणू.) झाला असे लोक म्हणत. असोळण्याला तीनचार इयत्ता शिकविणारे एक इंग्रजी स्कूल (St. Mary's School) होते. मि. आंतोनियु सौझ नावाचे एक गृहस्थ ते चालवीत. या शाळेचा पुढे उल्लेख येणारच आहे.

असोळणे हा सासण्टीमध्ये पूर्ण क्रिस्तीकरण झालेल्या गावांपैकी एक होता. असोळणे, कुकळ्ळी व वेळ्ळी असे हे तीन गाव क्षत्रिय लोकांच्या वस्तीचे होते. त्यांना 'चार्ड' असे म्हणतात. महारथी या शब्दावरून जशी मराठा या शब्दाची व्युत्पत्ती लावली जाते त्याप्रमाणे 'चतुरथी' या शब्दावरून 'चार्ड' या शब्दाची

व्युत्पत्ती काही लोक लावतात. आज हिंदूमध्ये 'चाडें' या नावाची जात नाही; पण क्रिस्ती लोकांमध्ये आहे. ब्राह्मण, चाडें (क्षत्रिय), शुद्र व महार या जाती अजून क्रिस्ती लोकांमध्ये आहेत व त्या कटाक्षाने पाळल्या जातात. त्यांच्यामध्ये रोटी व्यवहार होतो पण बेटी व्यवहार होत नाही. सगळी सासष्ट जेजुइटांनी वाटविली. पण वरील तीन गावांनी त्यांना दाद दिली नाही. आकाव्हिच्हा (aquaviva) नावाच्या एका जेजुइट पाद्रीने कुकळ्ळी येथे हिंदूवर अत्याचार केले. त्यावेळी तेथील लोकांनी त्याला ठार करून एका विहिरीत टाकले. शेवटी संतप्त होऊन जेजुइट लोकांनी सरकारी सहाय्याने तिन्ही गाव वाटविले. हिंदूंनी आपले देव पोर्तुगीज सत्तेबाहेर फातर्पे येथे स्थापन केले. आता जी असोळणे येथे हिंदू वस्ती आहे ती नवी वसाहत आहे. १८१२ साली इंक्विझिशन बंद झाल्यावर ती झाली असावी. सगळी हिंदू घरे एकाच ठिकाणी दाटीवाटीने गर्दी करून बांधली आहेत. इतर क्रिस्ती लोकांच्या वस्तीमध्ये एखादे सोनाराचे किंवा दुकानदाराचे घर सोडले तर हिंदू लोकवस्ती मुळीच नाही. सेंट मेरीज स्कूल बाजारात एका दुमजली इमारतीत होते. तळमजल्यावर घरमालकाचे कापडाचे दुकान व माडी-वर दोन हॉलमध्ये वर्ग भरत. शिक्षक तीन किंवा चार होते असे आठवते. माझे पोर्तुगीज शिक्षण झाल्यामुळे मला इंग्रजी शिक्षण कठीण गेले नाही. एका वर्षात माझ्या दोनतीन इयत्ता झाल्या.

यावर्षी झालेली एक प्रमुख घटना म्हणजे ता. ५ ऑक्टोबर १९१० रोजी पोर्तुगालात एकमुखी राज्यपद्धती नष्ट होऊन प्रजासत्ताक (Republic) प्रस्थापित झाले. राजनिष्ठ क्रिस्ती लोकांना फार दुःख झाले. हिंदू लोकांना यापुढे समानतेने वागविले जाईल ही त्यांची खरी पोटदुखी होती. हिंदू लोकांना फार आनंद झाला. युरोपीयन व काही उदारमतवादी एतद्देशीय क्रिस्ती लोक प्रजासत्ताक पद्धतीचे अभिमानी होते. मडगावचे न्यायाधीश दोतोर कोसेरुद काँस्त यांना प्रजासत्ताकातील गोव्याचे पहिले गव्हर्नर नेमण्यात आले. त्यांच्या राजद्रोही स्वतंत्र विचारसरणीबद्दल शिक्षा म्हणून गोव्यात मडगाव येथे न्यायाधिकाऱ्याच्या जागी त्यांची नेमणूक झाली होती, असे म्हणत.

जून १९१० ते एप्रिल १९११ हे वर्षच मी या स्कुलात होतो की, पुढच्या वर्षीही काही महिने होतो हे बरोबर आठवत नाही. १९११ साली ५ ऑक्टोबर रोजी पणजी येथे जो प्रजासत्ताक दिन पाळण्यात आला त्याला मी हजर होतो. सगळे शहर शृंगारले होते. रात्री रोषणाई व दारुकाम झाले ते 'न भूतो न भविष्यति' असे होते. हिंदू, पोर्तुगीज व काही देशी क्रिस्ती यांनी या

आनंदोत्सवात भाग घेतला. बहुसंख्य क्रिस्ती लोकांना तो दिवस सुतकाप्रमाणे वाटला असावा.

हिंदू लोकांचे दैन्य संपले, आणि त्यांना आता समान हक्क प्राप्त होणार आहेत' या कल्पनेने हिंदू लोक आनंदाने वेहोप होऊन गेले. आता हिंदू लोकांनी आपले शिक्षण व कार्यक्षमता वाढविली पाहिजे याची त्यांना जाणीव झाली. प्रसिद्ध भिषग्वर रामचंद्र पांडुरंग ऊर्फ दादा वैद्य, सीताराम विश्वंभर केरकर वगैरे मंडळींनी गोवा विद्या प्रसारक मंडळ नावाची एक संस्था स्थापन केली आणि डॉक्टर Antonio gase de almeida नावाचे फोंड येथे एक विद्यालय उघडले. डॉ. आल्मैद हे पोर्तुगीज असून पोर्तुगालच्या पार्लमेंटचे सभासद होते. गोव्यातील हिंदू प्रजेच्या हक्काकरिता ते पार्लमेंटमध्ये भांडले होते, आणि प्रजासत्ताक राजपद्धतीचे ते एक प्रमुख संस्थापक होते.

गोव्यात लोकसत्ताक राजपद्धती स्थापन झाली आहे हे ऐकून पुण्याचे दत्तात्रय विष्णू आपटे व हरी गणेश पाठक हे देशभक्त गोव्यास आले होते. त्यांनी एक हायस्कूल विदर्भात स्थापन केले होते. पण हे लोक अराजक आहेत म्हणून सरकारने ती संस्था बंद पाडली. त्यांची व विद्या प्रसारक मंडळाची गाठ पडून हे हायस्कूल किंवा कॉलेज चालविण्याची जबाबदारी त्यांच्याकडे सोपविण्यात आली. प्रथम केवळ इंग्रजी वर्गच येथे चालविण्याची जबाबदारी त्यांच्याकडे सोपविण्यात आली. प्रथम केवळ इंग्रजी वर्गच येथे सुरू करण्यात आले होते. पण केवळ इंग्रजी शिक्षण देणे नव्या सरकारला आवडणार नाही. म्हणून लिसेवचा सुरवातीचा वर्गही तेथे सुरू करण्यात आला.

आमच्या घरापासून हे कॉलेज दोनअडीच मैल होते. सकाळी घरी जेवून येऊन संध्याकाळी शाळा सुटल्यावर परत जाणे शक्य होते. आमचे मामा यांनी अडफडे येथे बिन्हाड करून ते तेथे शिकत होते व त्यांच्या बरोबर माझा थोरला बंधू विनायक होता. १९२१च्या जूनमध्ये आमच्या मामांनी आपले शिक्षण बंद करून नोकरीकरिता ते मुंबईला गेले. त्यामुळे आमच्या बंधूंना घरी परत यावे लागले. आल्मैद कॉलेज उघडताच लगेच त्यांनी त्या कॉलेजमध्ये नाव घातले आणि काही दिवसांनी मीही जाऊ लागलो.

आमची इंग्रजीची परीक्षा घेऊन आम्हांस चवथ्या इयत्तेत घालण्यात आले. सर्वांत वरचा हा चवथा वर्ग होता. बाकी विद्यार्थी खालच्या वर्गातील होते. रघुनाथ गणेश तळवडकर, बाळकृष्ण गुडे, काशिनाथ गुडे, जगन्नाथ सामंत असे काही विद्यार्थी या चवथ्या इयत्तेत होते. लिसेवच्या पहिल्या वर्षाचा वर्ग

उघडला, पण त्याला प्रथम विद्यार्थी मिळेनात. म्हणून पोर्तुगीज सेगुंद ग्राव झालेले मी, माझे बंधू वगैरे काही विद्यार्थ्यांना बळजबरीवजा आग्रह करण्यात आला. तुमचे इंग्रजी तर होईलच, पण लिसेवही तुम्ही पास व्हाल असे आम्हांस सांगण्यात आले. प्रो. नारायणराव बांदिवडेकर पोर्तुगीज भाषेचे शिक्षक होते. पुढे सि. नोगार प्रुदेंत लौरेन्सु या क्रिस्ती शिक्षकाची जोड देण्यात आली. हा शिक्षक उदार मताचा, प्रेमळ आणि खेळकर वृत्तीचा होता. हळूहळू लिसेव शिकणारे विद्यार्थी मिळू लागले तसा या वर्गातून आम्ही पळ काढला. कारण ना धड इंग्रजी, ना धड लिसेव अशी आमची स्थिती होण्याचा संभव होता. इंग्रजीकरिता श्रीयुत. दत्तात्रय विष्णू आपटे, बी.ए. (हेडमास्तर) व त्यांच्या मदतीला श्री. हरी गणेश फाटक व श्री. शंकरराव जोशी हे होते. श्री. फाटकांचे शिक्षण इंटरपर्यंत व श्री. जोशी यांचे मॅट्रिक किंवा प्रिव्हियसपर्यंत झाले असावे.

बोर्डिंगकरिता फोंड्याच्या नव्या बाजारात एका खिाश्रनाचे दुमजली घर भाड्याने घेतले होते. दर दिवशी घरून फोंड्याला येणे व परत घरी जाणे यांत फार वेळ जाऊ लागला म्हणून आम्ही दोघेही बंधू अभ्यासाला जास्त वेळ मिळावा म्हणून बोर्डिंगात राहू लागलो. जसजसे विद्यार्थी वाढू लागले तसतसे काही वरचे इंग्रजी वर्ग या बोर्डिंगच्या जागेत भरू लागले.

श्री. दादा वैद्य यांनी आपली एक इमारत आल्मैद कॉलेजला दिली होती. अद्याप फोंड्याला पुलाजवळ त्या जागेत आल्मैद कॉलेज म्हणजे हायस्कूल चालते. तिला जोडूनच किंवा शेजारी एक नवी भव्य इमारत पोर्तुगीज सरकारने बांधून दिली आहे. अलिकडे स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात हिंदू लोकांना खुप करण्याकरिता पोर्तुगीज गव्हर्नरने ज्या काही गोष्टी केल्या त्यांमध्ये दादा वैद्यांचा पुतळा (हा पुतळा पोर्तुगालहून तयार करून आणला होता व फोंड्याला बस स्टॅण्डजवळ तो उभा केलेला आढळला) आणि ही आल्मैद कॉलेजकरिता बांधलेली इमारत या दोन गोष्टींचा समावेश आहे. आता या हायस्कूलला प्रथम मुंबई विद्यापीठाने आणि पुढे पुण्याच्या एस्.एस्.सी. बोर्डाने मान्यता दिली आहे. हजारावर विद्यार्थी तेथे शिकतात.

या पहिल्या इमारतीत वर्ग चालू असताना (म्हणजे संस्था सुरू झाल्यावर लगेच काही महिन्यांनी) फाटक मास्तर आम्हांला शिकवीत होते. ते शिकवीत असताना मी त्यांचे एक चित्र काढले. या चित्रात चेहऱ्याचे साम्य नव्हते. बाकी पोशाक वगैरे फाटकांसारखा होता. शेजारच्या एक विद्यार्थ्याने एकदम झडप घालून ते चित्र माझ्याकडून हिसकावून घेतले व ते फाटक मास्तरांकडे दिले.

मला मास्तर शिक्षा करतील अशी त्याची अपेक्षा. परंतु त्यांनी माझ्यावर न रागावता माझी स्तुती केली आणि मला ते पुढे रंग, कागद, कायोन वगैरे सामान पुरवू लागले. आणखीही कुणाची या कलेत गती आहे का याचा त्यांनी शोध केला. १९१२ साली कॉलेजच्या पहिल्या वार्षिकोत्सवप्रसंगी विद्यार्थ्यांचे हस्तकला प्रदर्शन भरवावे ही कल्पना माझ्यामुळे निघाली. रा. बाळकृष्ण गुडे, कृष्ण उसगावकर असे आणखी काही विद्यार्थी चित्रकलेत गती असलेले आढळले. सुतार-कामाचे ज्ञान असलेला एक तरुण पुण्याहून आणून त्याच्याकडून काही विद्यार्थ्यांना कल्याण वॅग्स (या पुढा व खाकी यांनी बनविलेल्या वॅग्स त्या काळी फार लोकप्रिय झाल्या.) व असेच लहान सुतारकाम शिकवले. मी केलेले गोव्याचे गव्हर्नर कासैरु द काँस्त यांचे एनलार्जमेंट फ्रेम त्यांना अर्पण करण्यात आले होते. त्याचप्रमाणे पुण्याच्या सार्वजनिक सभेत सार्वजनिक काका (गणेश बासुदेव जोशी) यांचे मी केलेले एनलार्जमेंट लावले होते. संस्थेचा हा पहिला वाढदिवस (१९१२) फोंड्याच्या मामलेदाराच्या अध्यक्षतेखाली साजरा झाला. प्रदर्शनाची कल्पना गोव्यात अगदी नवी असावी. प्रदर्शन लोकांना फारच आवडले.

याचवर्षी मला अत्यंत अस्वस्थ करणारा एक त्रास माझ्यामागे सुरू झाला. माझा विवाह करण्याचा आमच्या घरच्या मंडळींनी विचार केला. पण माझे शिक्षण संपवून मिळविता झाल्याखेरीज मी लग्नाच्या फंदात पडणार नाही, असे घरच्या मंडळींना मी साफ सांगून टाकले. मला सांगून आलेली मुलगी ही माझ्या मामाची असल्यामुळे माझ्या आईचा या लग्नाला विशेष आग्रह होता. तिच्यावर माझे फार प्रेम असल्यामुळे तिच्या मनाविरुद्ध जाणे फार कठीण होते. पण मी धीर सोडला नाही व माझ्या निर्धाराला चिकटून राहिलो. आईने मला आग्रह करू नये म्हणून मी घरी जाण्याचे टाळू लागलो.

‘नारायणी जरी घडे अंतराया । हा का बापमाय त्यजांवी ते ।

असे आम्हांस फाटक मास्तर नेहमी सांगत. तत्त्वाकरिता आईबापाविरुद्ध जाण्यात पाप नाही हे माझ्या मनामध्ये पक्के बिबले होते. मी दाद देत नाही असे पाहिल्यावर एक दिवशी माझे वडील व मामा आमच्या ब्रॉडिंगमध्ये आले आणि माझे मन वळविण्याबद्दल त्यांनी आपटे व फाटक यांना विनंती केली. त्यांनी आमच्या वडिलांना काय सांगितले कळत नाही. कारण यासंबंधी मजकडे ते काही बोलले नाहीत. मी म्हणतो ते बरोबर आहे, असे शक्य तितक्या गोड शब्दांत सांगून त्यांची त्यांनी बोटवण केली असावी. मी लग्नाला संमती दिली नाही, तर मला शिक्षणाकरिता पैसे देणे बंद करू व पुढे तर मला घर सोडावे लागेल, अशीही

धमकी देण्यात आली. पण मी मुळीच डगमगलो नाही. मुलगी दिली तर तुमच्या घरी देऊ नाहीतर तिला तशीच आमरण अविवाहित ठेवू, असे आमच्या आईला सांगून काही वर्षे माझे मन वदलते की, काय याची त्या लोकांनी वाट पाहिली. शेवटी निराश होऊन तिचा विवाह करून देण्यात आला.

या मुलीचे लग्न झाले तरी, माझ्या मागचा ससेमिरा बंद पडला नाही. इतर मुली सांगून येऊ लागल्या. मुलाची संमती मिळवा आमची ना नाही, असे आमची वडील मंडळी या लोकांना सांगे. माझ्यावर अनेक प्रकारे दडपण आणण्यात येऊ लागले. तुम्ही हवे तेवढे शिका, सर्व खर्च आम्ही करू असेही सांगणारे वधुपिते पुढे आले. पण मी माझ्या संकल्पापासून ढळलो नाही, आणि तो तडीस नेला याची हकीकत यथावकाश पुढे येईल.

मला या कामी प्रोत्साहन देणारे खुद्द गोव्याचे एक गृहस्थ होते. ते म्हणजे मडगावचे वकील रा. विष्णू रामचंद्र नाईक हे होत. आमचे विव्हाड श्रीनागेश देवस्थानात काही महिने होते. दर सोमवारी रात्री आम्ही नागेशीला पालकी उत्सव असल्यामुळे जात असू. नाईक वकील हे देवस्थानच्या व्यवस्थापक मंडळाचे अध्यक्ष असल्यामुळे तिकडे येत. होतकरू तरुणांना त्यांची मदत असे. प्रो. धर्मानंद कोसंबी यांनाही त्यांनी पुष्कळ मदत केली होती. माझा व त्यांचा चांगला परिचय झाला. "तू करतोस ते अगदी बरोबर आहे. आपल्या दृढनिश्चयापासून परावृत्त होऊ नकोस" असे त्यांनी मला सांगितले. आमच्या वडिलांनाही त्यांनी माझे म्हणणे अगदी बरोबर आहे असे सांगितले असावे.

आमची शाळा व वसतिगृह फोंड्याला नव्या बाजारात होते याचा उल्लेख वर आलाच आहे. १९१३ च्या सुमारास त्याचे स्थलांतर कपिलेश्वर येथे झाले. कपिलेश्वर देवळाच्या शेजारी एक भली मोठी अग्रशाळा म्हणजे दुमजली इमारत होती. त्याच्या पडवीत जेवणाची सोय करण्यात आली होती. तळमजल्यावर शाळेचे वर्ग भरत. पहिल्या मजल्यावर बोर्डिंगची मुले रहात. याच्या जोडीला मुलांना रहाण्याकरिता एक माडी देण्यात आली होती. ते घर होते कलावंतीणीचे. पण तेथे व्यवसाय करणारी बाई नव्हती. शेजारी बरीच कलावंतीणींची घरे होती. अशा वातावरणात शाळा व बोर्डिंग आणणे चूक होते. बोर्डिंगातील दोघा मुलांचे पाऊल वाकडे पडले होते अशी ओरड होती. खरे खोटे मला माहीत नाही. स्वतः संस्थेच्या चालकांना यात काही अनुचित वाटत नव्हते. संस्थेच्या सेक्रेटरीच्या रखेलीचे घर जवळच्या डोंगरावर होते. तो आमच्या देखत तिच्या घरी जात असे. ते पाहून "गिरिवर माझ्या मी चढतो" अशी कविता रघुनाथ तळवडकर नावाचे आमच्या वर्गातील एक विद्यार्थी म्हणत.

१९१४ सालचा संस्थेचा वाढदिवस मोठ्या थाटाने याच ठिकाणी साजरा करण्यात आला. कला प्रदर्शनही भव्य होते. अध्यक्षस्थानी सरकारी ट्रेनिंग कॉलेजच्या प्रिंसिपॉल श्रीमती प्रोणेंसिय पेरैर या होत्या, असे आठवते. 'प्रतिदास' या टोपणनावाने पोर्तुगीज भाषेत कविता लिहिणारे ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रॉफेसर श्री. पाउलिनु दीयस हेही आस्थेने या समारंभात भाग घेत होते.

प्रदर्शनाकरिता चित्रे किंवा इतर वस्तू तयार करण्यात मुलांचा पुष्कळ वेळ खर्च होत असे. अशा प्रकारचे भपके किंवा देशभक्ती यांच्यामध्ये शिक्षकांचे जितके लक्ष असे तितके ते परीक्षेकरिता विद्यार्थी तयार करण्याकडे नव्हते. याचा स्वाभाविक परिणाम असा झाला की, आमचे विषय कच्चे राहिले. मॅट्रिकच्या वर्गामध्ये सातआठ विद्यार्थी होते, त्यांपैकी मॅट्रिकच्या परीक्षेला जगन्नाथ सामंत, गायकवाड (हे कोल्हापूरचे होते) व काशिनाथ गुडे यांना पाठविण्याचे ठरले. (external) विद्यार्थी म्हणून अडफडे येथील फादर लायन्सच्या हायस्कूलमध्ये त्यांनी प्रिलिमिनरी परीक्षा दिली असे आठवते. त्या तिघांनाही फॉर्म मिळाले.

स्वयंसेवक

आल्मैद कॉलेजचे शिक्षक व विद्यार्थी यांनी १९१५ साली व्याख्याने देण्याकरिता एक क्लब स्थापन करण्याचे ठरविले. शक्य तर या क्लबमार्फत एक त्रैमासिक किंवा मासिक काढण्याचा विचार होता. क्लबला नाव काय द्यावे, असा प्रश्न पुढे येताच काहीजणांनी 'तेलंग क्लब' असे सुचविले तर काहीजणांनी 'चिपळूणकर' या नावाचा पुरस्कार केला. न्यायमूर्ती काशिनाथ व्यंबक तेलंग यांचा उगम गोव्यात असल्यामुळे व वक्तृत्वकलेमध्ये ते प्रसिद्ध असल्यामुळे त्यांचे नाव देण्यात स्वारस्य आहे, असे तेलंग पक्षाचे म्हणणे होते. चिपळूणकरांचा गोव्याशी संबंध नाही, आणि ज्या वक्तृत्वकलेच्या प्रोत्साहनाकरिता हा क्लब स्थापन करण्यात येत आहे, तिच्याबद्दल, चिपळूणकर प्रसिद्ध नाहीत, असेही त्यांचे म्हणणे होते. परंतु युक्तिवादाला येथे जागा नव्हती. येथे प्रश्नाला जातीय स्वरूप आले. सारस्वत तेलंग पक्षात होते, तर भट (पंच द्रविडांपैकी) चिपळूणकर पक्षाचे होते. बहुसंख्य सभासद तेलंग पक्षाचे होते. चिपळूणकर पक्षियांनी क्लबातून आपले अंग काढून घेतले. तेलंग पक्षाचा युक्तिवाद ज्यांना पसंत होता असे काही भट संस्थेमध्ये राहिले.

फोंडचाला नव्या बाजारामध्ये एक जागा भाड्याने घेण्यात आली. दर रविवारी तिकडे ठराविक विषयावर वादविवाद होत असे. संस्थेचे 'स्वयंसेवक' नावाचे त्रैमासिक १ जुलै १९१५ पासून सुरू झाले. फोंडचाला 'आत्माराम

मुद्रागार' प्रेसमध्ये ते छापत असे. नवीन रजिस्ट्रेशन करण्यात पुष्कळ अडचणी असल्यामुळे गो. पु. हेगडे देसाई यांच्या संपादकत्वाखाली निघणाऱ्या 'भारत' पत्राची त्रैमासिक पुरवणी म्हणून ते प्रसिद्ध होऊ लागले आणि एक वर्ष झाल्यावर बंद पडले.

पुढे १९२०च्या जानेवारीपासून ते मासिक स्वरूपात प्रसिद्ध होऊ लागले. रायवंदर येथील सदानंद मुद्रणालयात ते छापत असे. स्वतःचा प्रेस असल्याखेरीज नियमितपणा येणार नाही, असे दिसल्यावरून १९२१ साली एक हँडप्रेस घेतला आणि तिकडे छापू लागले. पण त्यात छपाई बरोबर होत नसे. १९२३ साली बी.ए.च्या परीक्षेकरिता मुंबईला आलो त्यावेळी एक सेकंड हँड ट्रेडल मशिन विकत घेऊन गोव्याला पाठवून दिले. 'स्वयंसेवक' मुद्रामंदिराला आता ठाकठीक स्वरूप प्राप्त झाले.

इंग्रजी शाळेत शिक्षक

आल्मैद कॉलेजमधून जे तीन विद्यार्थी मॅट्रिकला पाठविले होते, ते तिन्ही नापास झाले. आम्ही परीक्षेला बसलोच नाही. परीक्षा पास होण्याच्या दृष्टीने या संस्थेत दिले जाणारे शिक्षण पद्धतशीर नव्हते. देशभक्ताला येथे प्राधान्य होते, हे बर सांगितलेच आहे. शिवाय रा. आपटे, फाटक हे शिक्षक इकडील परिस्थितीला कंटाळून हळूहळू निघून गेले. यापुढे काय करावे हा प्रश्न आमच्यापुढे उभा राहिला. आमचा बंधू विनायक याने पुढील शिक्षणाचा नाद सोडला. पुढे त्याने फोंड्याला जेलरची नोकरी पत्करली. त्याचे लग्नही झाले होते, ह्याचा निर्देश बर आलाच आहे.

माझा मातृ पुढील अभ्यासाचा नाद सुटला नव्हता. आल्मैद कॉलेजमध्ये मॅट्रिकचा वर्ग बंद झाला होता. कसे का असेना, तिकडे शिक्षण चालू करावे असे म्हणण्यास जागा नव्हती. अशा मनःस्थितीत असताना सहज चार दिवस रहाण्याकरिता म्हणून माझी चुलत बहीण सौ. कैसरे हिच्या घरी असोळणे येथे गेलो. त्यांचे घर जरी असोळण्यात होते, तरी त्यांनी शेजारच्या वेळी नावाच्या गावात भुसारी दुकान उघडून त्याच घरात ते रहात असत. जुने घर व हे नवे बिऱ्हाड यांच्यामध्ये पंधरावीस मिनिटांचे पायी चालण्यात अंतर होते.

एके दिवशी मला असोळण्याच्या बाजारात (ज्याला ते आंगड म्हणतात) पूर्वी जेथे मी इंग्रजी शिकत होतो, त्या सेंट मेरी स्कूलचे हेडमास्तर मि. सौझ भेटले. त्यांच्या आग्रहामुळे मी जवळच असलेल्या त्यांच्या घरी गेलो. मी आल्मैद

कॉलेजात शिकत होतो, हे त्यांना माहीत होते. माझी मॅट्रिकच्या परीक्षेची पुरेशी तयारी न झाल्यामुळे मी त्यावर्षी परीक्षेला बसलो नाही. येल्या वर्षापासून या शाळेत मॅट्रिकचा वर्ग बंद केल्यामुळे पुढे काय करावे या विचारात आहे, असे मी त्यांना सांगितले.

माझ्या चुलत मामाचा एक मुलगा मुंबईला हायस्कुलात शिकत होता. त्याची जेवणाखाण्याची आवाळ झाल्यामुळे तो आजारी पडून याच सुमारास वारला होता. त्यामुळे आई मला गोव्याबाहेर पाठविण्यास तयार नव्हती.

सौजन्य म्हणाले, “तुम्ही सध्या घरीच रहाणार असाल तर आमच्या शाळेत शिक्षक म्हणून रहा.”

इतकेच सांगून ते स्वस्थ राहिले नाहीत. आमचे भावोजी रा. कैसरे यांना भेटून त्यांनाही माझे मन वळविण्याचा त्यांनी आग्रह केला. आमच्या बहिणीचा मुलगा लहान होता. मी घरी असलो म्हणजे त्याच्या शिक्षणावर माझी देखरेख राहिल असे त्यांना वाटले असावे. म्हणून त्या दोघांनीही मला ही नोकरी पत्करण्यावद्दल गळ घातली. असे करण्यात त्यांचा स्वार्थ होता असे नाही. माझ्यावर त्यांचे तसेच अपत्यवत प्रेम होते. माझ्या आईप्रमाणेच त्यांनाही मी गोव्याबाहेर जावे असे वाटत नव्हते.

मी असा विचार केला की, येथे राहून पगाराचे जे पैसे मिळतील ते जमवावे व पुढील वर्षी मालवण किंवा बेळगाव अशा ठिकाणी एखाद्या हायस्कुलात प्रवेश मिळवून तेथे अभ्यास चालू करावा. दरम्यान पुढच्या वर्षी मॅट्रिकच्या परीक्षेला लावलेली पुस्तके आणवून त्यांचाही घरी अभ्यास करावा म्हणजे पुढे अभ्यास तेवढा जड जाणार नाही. जवळ स्वतःचे पैसे असले म्हणजे घरच्या लोकांच्या इच्छेविरुद्ध किंवा पळूनही जाण्यास हरकत रहाणार नाही. असा विचार करून शेवटी मी तेथे शिक्षकाची नोकरी पत्करली, आणि १९१६ सालच्या जूनमध्ये शाळेत हजर झालो.

पहिला पगार होताच मी १९१८ सालच्या परीक्षेची पाठ्यपुस्तके व त्यावरील गाइड वर्गरे पुस्तके मुंबईहून मागविली. तेथे अभ्यासात काही अडचण भासली तर मार्गदर्शन करणारा कोणीच नव्हता. गणितातले एखादे उदाहरण अडले म्हणजे ते तसेच सोडून द्यावे लागे. संस्कृतात मदत म्हणून मी वैद्यांची नुकतीच निघालेली The Standard Sanskrit-English Dictionary मागवली. तिच्या प्रकाशिका मिसेस राधाबाई आत्माराम सगुण या होत्या, असे आठवते. मजकडे हे पुस्तक अद्याप आहे ; पण त्याचे मुखपृष्ठ तेवढे गहाळ झाले आहे.

या इंग्रजी शाळेत हेडमास्तर धरून एकंदर चार शिक्षक होते. वर्ग चार होते. शिक्षक या दृष्टीने मी विद्यार्थ्यांमध्ये जास्त प्रिय होतो. बाकीच्या शिक्षकांचे शिक्षणही माझ्यापेक्षा जास्त नव्हते. त्या काळाच्या इंग्रजी शाळा म्हणजे बटलर, खलाशी किंवा टेलर तयार करण्याचे कारखाने होते. कारकून होण्याची ज्यांची महत्त्वाकांक्षा असे ते मुंबईला जाऊन पुढील दोन-तीन इयत्ता टाइपरायटिंग वर्गरे शिकत. मला घरी प्रेमळ माणसे व सुग्रास जेवणखाण असे. त्यामुळे मी तेथे सुखात होतो. एक दुःखाची गोष्ट होती ती ही की, हेडमास्तर स्वतः दारूडा होता. त्याचा मूळ गाव बार्देस. त्याचे शिक्षण सहासात इयत्ता झाले असावे. पण शिकविण्याची त्याला उत्कृष्ट हातोटी होती. केव्हातरी तो बार्देसहून इंग्रजी शिक्षक म्हणून या गावी आला आणि येथील एका मुलीशी विवाह करून स्थायिक झाला. त्याला एक मुलगा होता. तो या शाळेतच शिकत असे. गोव्यात क्रिस्ती सारेच दारू पितात. अपेयपान केल्याबद्दल आमची तक्रार नव्हती. पण मि. सौझ चारदोन महिन्यांनी एकदा दारू पिऊन इतके बेफाम होत की, सारा गाव डोक्यावर घेत ! अशा स्थितीत ते शाळेत येतील याची मला भीती वाटे. मिसस सौझ ही चाणाक्ष बाई होती. तिला माझ्या मनःस्थितीची कल्पना होती. मी शाळा सोडून निघून जाईन अशी तिला भीती वाटे. केवळ दारूमुळे आपल्या नवऱ्याची अशी स्थिती होत नसून ती एक वेडाची लहर आहे; ती आली म्हणजे तो फार दारू पितो, तरी हे मी मनावर घेऊ नये, असे ती मला सांगत असे. असा प्रकार पुन्हा चालू राहिल्यास प्रियोळकर मास्तर निघून जातील, अशी भीती आपल्या नवऱ्याला ती घालीत असावी असे मला वाटते. एक दिवस झाल्या प्रकाराबद्दल खेद प्रदर्शित करून पुनः अशी गोष्ट होणार नाही, असे मला सौझनी सांगितले. पण त्यांची ही प्रलयावस्था होती. दारू सोडावयाला ते तयार होते, पण त्यांना दारू सोडावयाला तयार नव्हती. पुनः दोनतीनदा असे प्रकार घडले व मी अगदी कंटाळून गेलो. सर्व काही ठीक चालले असते तर मी तेथेच रुतून पडलो असतो. पण त्यांच्या या वर्तनामुळे शक्य तितक्या लवकर तिकडून पाय काढावा, असे मला वाटू लागले, आणि पुढील शिक्षणाची इच्छा बळावली.

मुंबई-पुण्याचा भारी खर्च मला परवडण्यासारखा नव्हता. मालवण किंवा बेळगाव ह्या जागा माझ्या दृष्टीसमोर होत्या. एप्रिल-मेच्या (१९१७) सुटीत पणजीजवळ वेरे या गावी थोरल्या बहिणीकडे जातो असे घरी सांगून मी मालवण येथे टोपीवाला हायस्कूलमध्ये माझ्या शिक्षणाची सोय होते की काय हे पहाण्यास तिकडे जाण्याचे ठरविले. प्रथम मी बहिणीकडे गेलो, आणि दुसऱ्या दिवशी सकाळी दहा वाजण्याच्या सुमारास मालवणला जाणारी बोट गाठली. मालवणला

दोनतीन वाजता मी पोचलो. बंदरावर उतरताच टोपीवाला हायस्कूल कोठे आहे याचा पत्ता विचारून घेऊन प्रथम तिकडे गेलो. यावेळी टोपीवाला हायस्कूलचे हेडमास्तर रा. रामचंद्र विठ्ठल परुळेकर हे होते. त्यांना मी भेटलो व माझ्या शिक्षणाची तिकडे सोय होईल की काय याची चौकशी केली. ते म्हणाले, “तुम्हाला आमच्या शाळेत प्रवेश देण्यास मला आनंद वाटला असता, परंतु आल्मैद कॉलेज ही संस्था राजद्रोही लोकांनी चालविलेली असल्याची ओरड असल्यामुळे मला तसे करता येत नाही.”

रा. रामभाऊ परुळेकर यांच्या हाताखाली मुंबईच्या स्कूल कमिटीच्या ऑफिसात काम करण्याची, किंवा मुंबई युनिव्हर्सिटीमध्ये फेलो म्हणून त्यांच्याबरोबर वसण्याची पुढे मला संधी मिळेल, ही कल्पनाही त्यावेळी मला नव्हती.

एका प्रश्नाचा निकाल लागल्यावर रात्री जेवण कुठे मिळेल आणि परत पणजीला जाण्यास बोट केव्हा आहे याची मी चौकशी केली. मुरलीधराच्या किंवा कोणाच्या तरी देवळात भटजी जेवण देतो, असे कळले. या ठिकाणी मला गोव्यास नेहमी येणारे एक कीर्तनकार (आत्माराम बुवा) भेटल्याचे आठवते. रात्री मी तिकडे जेवण केले. वाळवून तळलेली खारी मिरची प्रथम इकडेच मी खाल्ली. रात्री थोडा वेळ झोपून पुढे बोटीच्या वेळी बंदरावर जाण्याची भटजींनी व्यवस्था केली. त्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी पणजीस येऊन पोचलो.

आता बेळगावची तेवढी आशा शिल्लक राहिली होती. बेळगावचे वकील रा. नागेश गुणाजी हे ‘मनोरंजन’ने प्रसिद्ध केलेल्या बुकर टी. वॉशिंग्टन याचे चरित्र (आत्मोद्धार) या पुस्तकामुळे मला ठाऊक होते. त्यांचा पत्ता मिळवून अमुक दिवशी तिकडे येतो, असे त्यांना कळविले होते. त्यांचा परिचय यापूर्वी ते मडगावला आले असताना रा. विष्णू रामचंद्र नायक यांच्या घरी झाला असावा असे वाटते. बेळगावला मी दोन वाजण्याच्या सुमारास पोचलो व टांगा करून रा. गुणाजी यांच्या घरी गेलो. मी येणार हे त्यांना ठाऊक होते. लगेच त्यांनी माझ्या जेवणाची व्यवस्था केली. बसायला पाट आणि जेवणाचे ताट ठेवायला लोखंडी घडवंची ही व्यवस्था मी प्रथम त्यांच्याकडे पाहिली. जेवण झाल्यावर लगेच ते मला सरदार हायस्कूलमध्ये घेऊन गेले. (की दुसरा कोणी बरोबर सोबतीला दिला, हे आता मला बरोबर आठवत नाही.) पण मालवणला जे उत्तर मिळाले तेच येथेही मिळाले! दुसऱ्या दिवशी सकाळी रा. गुणाजींचे आभार मानून मी रेल्वेने गोव्याला परतलो. मालवण व बेळगाव येथे गेल्याची बातमी आमचे बंधू विनायक व मडगावचे रा. विष्णू नाईक यांनाच तेवढी माहीत

होती, असे वाटते. घरी परत आल्यावर "a terra" किंवा; "altramar" या मडगावच्या पोर्तुगीज वृत्तपत्राचा ताजा अंक दृष्टीस पडला. त्यात मि. टी. ए. कुन्हेय व के. एम. जोगळेकर नावाचे दोघे एम. ए. गृहस्थ जुलै १९१७ पासून एक हायस्कूल उघडणार अशी जाहिरात होती. मि. कुन्हेय हे अवकारी खात्यामध्ये एक अधिकारी होते, पण त्यांच्यावर काही तोहमत येऊन नोकरीवरून कमी केले असे मी ऐकिले होते. रा. जोगळेकर यांनी कालिदासाचे शाकुंतल व रघुवंश या ग्रंथांवर टीपा लिहिल्या होत्या. कुन्हेय व जोगळेकर यांनी मिळून एका इंग्रजी काव्यावर टीपा लिहिलेल्या मी पुढे पाहिल्या. त्यांची भेट किंवा ओळख प्रथम कोठे झाली मला माहित नाही. पण काही का असेना मडगावात हायस्कूल झाले हा देव पावला, असे मला वाटले. ताबडतोव मी रा. जगन्नाथ सामंत यांना या हायस्कूलच्या स्थापनेची माहिती कळविली. त्यांनी कुठेतरी नोकरी धरली होती असे वाटते. ती सोडून त्यांनी मजबरोवर अभ्यास पुढे चालू करण्याचे ठरविले.

मडगावला नव्या बाजारामध्ये एक बंगला होता, त्याच्यामध्ये ठरल्याप्रमाणे हे हायस्कूल उघडले. मॅट्रिकला सातआठ विद्यार्थी होते. आम्ही दोघे हिंदू. बाकीचे क्रिस्ती. इंग्रजी भाषा स्वतः मि. कुन्हेय शिकवीत. इतिहास विषयही त्यांच्याचकडे होता, असे आठवते. संस्कृत व गणित हे विषय श्री. जोगळेकर शिकवीत. संस्कृत ते फार चांगल्या प्रकारे शिकवीत, परंतु गणित विषय स्वतः त्यांनाच येत नसे ! ती तक्रार आम्ही प्रि. कुन्हेय यांच्याकडे केली. त्यांनी रा. उमाजी (?) राऊत नावाचा एक अंडर ग्रॅज्युएट गणित शिकविण्याकरिता आणविला. त्यांना आपल्या ज्ञानासंबंधी फार मोठा गर्व होता. काही असले तरी रा. जोगळेकरांपेक्षा ते चांगले होते, एवढे खरे. हे राऊत पुणे येथे काही दिवस 'नवाकाळ' दैनिकाचे संपादक झाले. पुढे त्यांनी बौद्ध धर्मही स्वीकारल्याचे कळले होते.

हायस्कूलच्या इमारतीत रहाण्याची प्रथम आम्हा दोघांना परवानगी देण्यात आली होती. हायस्कूलच्या शेजारी एक खाणावळ होती. तेथे आम्ही जेवत असू.

जुलै-ऑगस्ट महिना सुखात व व्यवस्थित गेला. पण सप्टेंबरमध्ये मडगावमध्ये हायस्कूलच्या शेजारी प्लेगचे ढंदीर पडू लागले ! त्यामुळे एकच गडबड उडाली. लोक भराभर मडगाव सोडून बाहेर जाऊ लागले. त्यामुळे आमचे हायस्कूल (याचे सेंट्रल इंग्लिश हायस्कूल असे नाव होते असे आठवते) मडगावपासून चार-पाच मैलांवर असलेल्या माजोर्डा या गावी नेण्याची व्यवस्था झाली. मडगावहून मुरगावला जाताना माजोर्डा हे पहिलेच स्टेशन. माजोर्डाची ही जागा ठरविण्याची सारी व्यवस्था मि. कार्माल्यु नावाच्या या हायस्कूलात असलेल्या शिक्षकाकडे होती.

त्यांचे स्वतःचे असे एक वास्को येथे इंग्रजी स्कूल होते. ते सोडून ते या हाय-स्कूलात आले होते. माजोर्डा हे गाव क्रिस्ती लोकवस्तीचे. तेथे आमच्या जेवणाची सोय कशी होईल, असा आम्हांला प्रश्न होता. पण तेथे रहाणाऱ्या रा. आंविये नावाच्या एका गृहस्थाकडे आम्हा दोघांची 'पेइंग गेस्ट' म्हणून ठेवण्याची व्यवस्था मि. कार्व्हाल्यु यांनी केली. ऑक्टोबर महिन्याच्या आरंभी आम्ही तिकडे गेलो असे वाटते.

माजोर्डाला जाऊन आम्ही त्या गृहस्थाकडे उतरलो. दुसऱ्या दिवशी सकाळी आईने मला दिलेली तुपाची वरणी अर्धीअधिक रिकामी झालेली दिसून आली ! मला आश्चर्य वाटले. इतक्यात घरमालक मला म्हणाले, "तुम्ही कोठे रहाण्याचे ठरविले आहे ?"

"म्हणजे ?" मी आणखी आश्चर्याने विचारले.

"आमच्याकडे तुमची सोय होणार नाही. तुम्ही अन्यत्र व्यवस्था पाहा", तो गृहस्थ शांतपणे म्हणाला. इतक्यात आंघोळीला गेलेले रा. सामंत बाहेर आले. "हे गृहस्थ काय म्हणतात ते ऐका," मी त्यांना म्हणालो.

त्या गृहस्थाचा थोरला मुलगा शेजारी निराळे घर करून रहात होता. त्याला हा आपल्या वडिलांचा बेत ठाऊक असावा. तो जवळच होता. तो आम्हांला म्हणाला, "तुमची इच्छा असेल तर मी तुमची माझ्या घरी सोय करीन."

आम्ही ताबडतोब कबूल झालो. दुसरा आम्हांला मार्गच नव्हता. तिसरे ब्राह्मणाचे तिकडे घरच नव्हते. होती ती सोनारांची व वाण्यांची घरे.

हा आमचा नवा घरमालक प्रथम पाहिला, त्यावेळी तो ख्रिश्चनच वाटला ! लंगोटी नेसून घराबाहेर तो उकिडवा वसला होता. आमची सोय करतो म्हणाला त्यावेळी तो हिंदू आहे हे त्याच्या भाषेवरून कळले. त्याच्या बापाने (म्हणजे जुन्या घरमालकांनी) तो आपला मुलगा आहे असे सांगितले, त्यामुळे तो हिंदू असल्याची आमची खात्री झाली. ख्रिस्ती लोकांप्रमाणे त्या गृहस्थाचे मुलगे पेहराव करीत. स्वतः तो वृद्ध गृहस्थ धोतर नेसे. बायकांचाही पोषाक हिंदू पद्धतीचा होता. धाकट्या मुलाचा (म्हणजे आमच्या नव्या घरमालकाचा भाऊ-हा वीस-बावीस वर्षांचा होता.) पोषाक क्रिस्ती पद्धतीचा असे. क्रिस्ती लोकांच्या कोकणी नाटकांत तो भाग घेई, असे कळते. आमचा नवा घरमालक एका इंग्रजी शाळेत शिक्षक होता. शाळेस जाताना तो धोतर नेसे. कारण आताच्याप्रमाणे पॅट वापरणे त्या काळात सार्वत्रिक झाले नव्हते. पण त्याचा उपरिनिर्दिष्ट धाकटा भाऊ धोतर न नेसता पॅट वापरी.

लगेच आम्ही स्वतःच आमचे सामान उचलून नव्या घरात नेऊन ठेवले. सुमारे दीड महिना आम्ही माजोडर्चांमध्ये घालविला असेल. कारण प्रिसिपॉल कुन्हेय व रा. जोगळेकर यांच्यामध्ये काही मतभेद झाला व हायस्कूल बंद करण्याचा त्यांनी निर्णय घेतला.

आता पुढे काय करावे, हा आमच्या दोघांपुढे प्रश्न उभा राहिला.

रा. जोगळेकर यांनी दूधसागर जवळ कुळे येथे काही जमीन विकत घेतली होती. तेथे त्यांना शेती करावयाची होती. गोव्यात येण्याचा त्यांचा मुख्य हेतू केवळ हायस्कूल हा नव्हता, शेती करण्याचाही होता. त्याची त्यांना पूर्वतयारी करावयाची होती. सावडर्चाहून त्यांचे हे शेत रेल्वेने जवळ होते. सावडर्चाला त्यांचा मुक्काम होता. ते आम्हांला म्हणाले,

“तुम्ही दोघेही सावडर्चाला येऊन रहा. मी तुम्हांला दोनतीन तास शिकवितो. इकडे फीचे पैसे देता तितके तुम्ही मला द्या. जास्त नको.”

आम्ही त्यांचे म्हणणे मान्य केले व सावडर्चाला गेलो. या ठिकाणी आमच्या चुलत बहिणीचे जामात “एम. आर. के.” (महादेव रघुवीर कुडचकर) हे असिस्टंट स्टेशन मास्तर होते. आद्याक्षरांनी माणसाला संबोधण्याचा रेल्वे खात्यात प्रघात होता. खऱ्या नावाने पुष्कळांना त्यांची ओळख नसते. त्यांना रेल्वे क्वार्टर्स होते, पण शेजारी त्यांचे स्वतःचे घर असल्यामुळे रेल्वेच्या घराचा ते उपयोग करित नसत. त्यांनी आपल्या तीन खोल्या आम्हांला वापरायला दिल्या. आम्ही दोघे म्हणजे मी व सामंत आणि रा. जोगळेकर या ठिकाणी येऊन राहिलो.

खाणावळीची चांगली सोय होती. तेथे मी व सामंत जात असू. स्वतः रा. जोगळेकर स्वतःच वरणभात करून जेवत.

संस्कृत व इंग्रजी हे दोन विषय रा. जोगळेकर आम्हांला शिकवित. इतर विषयांत त्यांचा उपयोग नसे. दीडदोन महिने आम्ही इकडे अभ्यास केला. जानेवारी महिन्यात अडफडे येथील सेंट जोसेफ हायस्कूलमध्ये ‘एक्स्टर्नल स्टुडंटस्’ म्हणून आम्ही प्रिलिमिनरी परीक्षेला बसलो आणि त्यात यशस्वी होऊन युनिव्हर्सिटी परीक्षेला बसण्याचे आम्हांला दोघांनाही फॉर्म मिळाले.

मि. कुन्हेय यांची इच्छा आम्हांला मॅट्रिकच्या परीक्षेला पाठविण्यापूर्वी आपल्या हायस्कूलला युनिव्हर्सिटीची मान्यता मिळविण्याची होती ; परंतु मध्ये ज्या अडचणी आल्या, त्यामुळे सारे बेत फसले.

अडफडे येथे त्यावेळी फादर लायन्स नावाच्या पाद्रीचे सेंट जोसेफ हायस्कूल नावाचे स्कूल होते. याचा उल्लेख वर आला आहे. युनिव्हर्सिटीला जोडलेले हे

गोव्यातील पहिलेच इंग्रजी हायस्कूल. याच गावात माझी मावशी रहात असे. प्रिलिमिनरी आली, त्यावेळी आम्ही दोघेही माझ्या मावशीकडे उतरलो होतो. परीक्षेचे पेपर आम्ही चांगले लिहिले होते, असे कळते. आमच्या मावशीच्या यजमानाला फादर लायन्स म्हणाले की, आम्हा दोघांनाही आमच्या शाळेचेच विद्यार्थी म्हणजे 'इंटरनल' म्हणून पाठविणार होते. परंतु रा. जोगळेकर यांना कदाचित तसे केलेले आवडणार नाही म्हणून तसे करता आले नाही.

मॅट्रिकचा रिझल्ट झाल्यावर पुढे त्यांनी मला हे सांगितले. प्रिलिमिनरी परीक्षा एकदा निर्विघ्नपणे पार पडली. युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षेला दीडदोन महिन्यांचा अद्याप अवकाश होता. आम्ही बेळगाव सेंटर घेतला होता. आम्ही ठरविले की, परीक्षेच्या वेळी बेळगावास जाण्याऐवजी आताच तेथे जावे. म्हणजे परीक्षेला बसणाऱ्या इतर विद्यार्थ्यांचे प्रिलिमिनरी परीक्षेचे पेपर व टीपा आपणांस पहावयाला मिळतील. आम्हांला फॉर्म मिळाल्याबद्दल रा. जोगळेकरांना आनंद झाला होता. त्यांचे स्वतःचे घर बेळगावलाच होते. त्यांना आमचा बेत पसंत पडला.

आमची बेळगावात रहाण्याची व्यवस्था त्यांनी आपल्या घरी केली. जेवण आम्ही खाणावळीत घेत असू.

बेळगावात जाऊन आम्हांला सातआठ दिवस झाले नाहीत तोच मला आमांश सुरू झाला. खाणावळीतील जोंधळाच्या भाकऱ्या मला बाधल्या असे वाटते.

रा. जोगळेकर यांचे वडील डॉक्टर होते. ते वृद्ध असल्यामुळे प्रॅक्टिस करीत नसत. १८५७ च्या बंडामध्ये ते सरकारी लष्कराबरोबर डॉक्टर होते. त्यांनी काही घरगुती उपाय सुचविले. पण रोग हुटेना. मलविसर्जनाच्या वेळी रक्ताच्या चिळकांड्या उडू लागल्या. संडासाबाहेर यावेसे वाटेना. सारखे शौच्याला होत असे. तेही केवळ रक्त. त्यावेळी डॉ. सावनूर नावाच्या तिकडील प्रसिद्ध डॉक्टरला बोलावण्यात आले. त्यांनी मला तपासून पाहिले. आणि सर्व माहिती ऐकून घेतल्यावर "The case is very acute" असे त्यांचे बाहेर बोललेले शब्द माझ्या कानावर पडले. मी मेलो तर मला नेण्याची व्यवस्था काय होईल, याची मला काळजी पडली. मला अद्याप त्यावेळची माझी मनःस्थिती आठवते. मी घाबरलो मुळीच नाही. माझ्या आजारामुळे सामंतांच्या अभ्यासामध्ये व्यत्यय येईल, याबद्दल मला सारखे वाईट वाटे. डॉक्टर सावनूर यांनी मला इंजेक्शन दिले आणि दरदिवशी येऊन ते मला इंजेक्शन देत. दोनचार दिवसांत आमांश पडणे हळूहळू बंद होत गेले. अशक्तता मात्र होती. यापुढे परीक्षेचा अभ्यास चालू ठेवणे शक्य नव्हते. शेवटी परीक्षेचा नाद सोडून मी घरी जाण्याचे ठरविले. रात्री नऊ

वाजण्याच्या सुमारास गोव्याला जाणाऱ्या आगगाडीत बसलो. दुसऱ्या दिवशी सकाळी गाडी सावडर्चाला पोचली. मला नेण्यास वाफोर (स्टीमलॉच) नदीवर उभी होती. तीत बसून मी दुर्भाटला येऊन घरची वाट धरली. रा. सामंतांना तरी आपला अभ्यास आता शांतपणे करता येईल, एवढेच मला समाधान होते. माझे वर्ष फुकट गेलेल्यात जमा होते.

माझी अशक्तता घरी आल्यावर आणखीही वाढली. ती इतकी की चार ओळी वाचणे शक्य नव्हते. मला आठवते की, ज्ञानप्रकाशने 'खास धोंडो केशव कर्वे' अंक प्रसिद्ध केला होता. तो मला वाचता येईना! पण दहापंधरा दिवसांनी माझी प्रकृती बरीच सुधारली. परीक्षेला दहावारा दिवस होते. पण तिची आशा मी अजिबात सोडून दिली होती. एक दिवस आमचे थोरले बंधू विनायक मला म्हणाले, "एवढे पैसे आपण खर्च केलेच आहेत. परीक्षेच्या फीचे पैसे भरले आहेत. जास्त ते काय, तर तू नापास होशील. यशाची आशा तू सोडलीच आहे. नशिवाची परीक्षा तर पहा!"

मी त्यांचे हे बोलणे प्रथम उडवून दिले. पण परीक्षेचे दिवस जसजसे जवळ येत चालले तसतसे त्यांचे बोलणे मला पटू लागले आणि शेवटी परीक्षेला दोन दिवस असता बेळगावास जाऊन परीक्षेला बसण्याचा मी निश्चय केला.

त्या दिवसांत हुबळी, धारवाड वगैरे ठिकाणी मॅट्रिकच्या परीक्षेची केंद्रे नव्हती. तिकडचे विद्यार्थी बेळगाव सेंटर घेत. त्यामुळे लोंढ्याला धारवाडहून येणाऱ्या गाडीत जागा मिळणे मला कठीण गेले. आत शिरणाऱ्या माणसाला आतील विद्यार्थी बाहेर ढकलून देत असत! परंतु "मला उद्या परीक्षेला बसावयाचे आहे" असे सांगितल्यावर त्यांनी मला आत घेतले व मी आजारी आहे हे ऐकून एकाने स्वतः उठून मला बसावयास आपली जागा दिली.

परीक्षेला बसण्याकरिता मी परत आलो, हे पाहून रा. सामंत यांना फार आनंद झाला. बाकी तिचा निकाल पुढे काहीही लागो; त्याची त्यांना किंवा मलाही काळजी नव्हती! दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही दोघांनीही रा. जोगळेकरांच्या घरी जेवण घेतले आणि आधी ठरल्याप्रमाणे परीक्षेच्या मंडपात जाताना डॉ. सावनूर यांच्या दवाखान्यात जाऊन एक इंजेक्शन घेतले. ते शक्तीचे असावे. पहिल्या पेपरला मला साधारण दोन तास उत्तरे लिहिता येत. दुसऱ्या पेपरला तितकेही लिहिता येत नसे. अशाप्रकारे तीन दिवस कार्यक्रम चालला. नापास होईन अशी जी भीती असावी ती नव्हती. मी निर्धास्तपणे लिहित गेलो. 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या गीता तत्त्वाप्रमाणे माझे काम चालले होते.

परीक्षा संपली, त्याचदिवशी जोगळेकर मंडळीचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानून आम्ही गोव्याच्या गाडीत वसलो. हुवळी-धारवाडच्या मॅट्रिकच्या विद्यार्थ्यांची गर्दी होती. डबा चिकार भरला होता. मी माझ्या पेटीवर वसलो. मी आजारी आहे हे पाहून बाकावर वसलेल्या एका क्रिस्ती नर्सने मला आपल्या मांडीवर डोके ठेवायला जागा दिली. या भगिनीचे उपकार मला अद्याप आठवतात.

घरी आल्यावर मला मधूनमधून ताप यावयाला लागला. माझी थोरली वहीण सौ. त्रिवेणी आजारी पडून तिच्या घरी तिचा अंत झाला. एप्रिल-मे महिन्यांतील हा प्रकार असावा.

आई, कन्येच्या निधनामुळे सारखी दुःखी असे. या सर्वांचा माझ्या प्रकृतीवर परिणाम होऊ लागला. तरी चार दिवस हवावदल करण्याकरिता असोळण्याला जावे असे आमच्या थोरल्या वंधूचे मत पडले. त्याप्रमाणे मी गेलो असता आमच्या जुन्या स्कूलची चालक मंडळी भेटली. जुने हेडमास्तर मि. सौझ निधन पावले होते व त्यांचा मुलगा स्कूल चालवीत होता. याचे शिक्षण पाचसहा इयत्तापर्यंत झाले होते. (याचा मुलगा मि. सौझ आता आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा चित्रकार झाला आहे.) त्याने व त्याच्या आईने मला शाळेत पुनः शिक्षक म्हणून रहाण्याची विनंती केली. मॅट्रिकच्या परीक्षेमध्ये पास होवो अथवा न होवो, शिक्षणाकरिता बाहेर जावयाचे तर नव्हते. तेव्हा प्रकृती ठीक होईपर्यंत येथे रहावे, असे मी ठरविले.

गोव्यात गावोगावी विशेषतः गोवा, बार्देस आणि सासण्ट या जुन्या कावि-जादीमध्ये अशी इंग्रजी स्कुले आहेत. इकडे चारपाच इयत्ता पुऱ्या केल्यावर हे विद्यार्थी गोव्याबाहेर बटलर, खलाशी किंवा अन्य नोकर म्हणून जात. ज्यांना पुढील शिक्षण चालू करावयाचे असेल तेही मुंबईच्या सेंट जेवियर हायस्कूल-सारख्या ठिकाणी जातात. पोर्तुगीज शिक्षण घेतल्यावर, गोव्यात सरकारी नोकरी मिळावयाची. अशा नोकऱ्या कितीशा जणांना म्हणून मिळणार? म्हणून बहुतेक क्रिस्ती मुलांची धाव या इंग्रजी स्कुलांकडे असते. पोर्तुगीज सरकारला क्रिस्ती विद्यार्थ्यांची इंग्रजी शिक्षणाकडे असलेली ओढ पहावत नसे. पोर्तुगीज शिक्षण फुकट तर इंग्रजी शाळांना सरकारी अनुदानदेखील नसे. उलट या शाळा बंद पाडणाऱ्या नव्या नव्या अडचणी सरकार उपस्थित करी.

प्रत्येक इंग्रजी शाळेचा मुख्याध्यापक निदान मॅट्रिक तरी असला पाहिजे असा सरकारने नवा नियम केला. स्वतः अनुदान देऊन अशा प्रकारचा कायदा सरकारने पुकारला असता तर हरकत नव्हती. असोळण्याच्या इंग्रजी स्कूलमध्ये एकही मॅट्रिक

शिक्षक नव्हता. तेव्हा ही सरकारी अडचण दूर होण्याकरिता मी मॅट्रिक पास व्हावे अशी सर्वांची इच्छा होती. मी मॅट्रिक पास होईन, अशी मला मात्र मुळीच आशा नव्हती.

निकालाच्या दिवशी मी स्कुलात शिकवीत असता दुपारी तीन वाजण्याच्या सुमारास माझ्या नावाने एक तार आली. ती माझ्या थोरल्या बंधूंनी पणजीहून पाठविली होती. तीत मी परीक्षेत पास झालो असल्याचा मजकूर होता. माझा या बातमीवर विश्वास वसेना. मी तार खिशात ठेवून पुनः वर्गात शिकवू लागलो. मॅट्रिकच्या निकालाचा तो दिवस आहे, हे मि. सौजन यांना ठाऊक होते. तारेचा शिपाई माझ्या नावाने लखोटा घेऊन आलेला आहे, हेही आपल्या वर्गातून त्यांनी पाहिले होते. तास संपल्यावर तार कोणाची असा त्यांनी मला धावत बाहेर येऊन प्रश्न केला. "खासगी" असे मी त्यांना हसत सांगितले. त्यांना संशय आला व त्यांनी माझ्या खिशातून ती झोंबून घेतली. वाचल्यावर 'प्रियोळकर मास्तर पास' झाले असा त्यांनी मोठ्याने पुकारा केला. ह्यात काहीतरी गैरसमज आहे. तार पणजीला बारा वाजता केलेली आहे. आज निकालाचा दिवस. आमच्या बंधूंना ही बातमी पणजीला इतक्या लवकर कशी कळेल असे मी त्यांना म्हटले, पण कोणीही माझे सांगणे ऐकून घ्यावयास तयार नव्हता! दुसऱ्या दिवशी गोव्याच्या पोर्तुगीज पत्रांत माझा नंबर छापून आला तरीही माझा विश्वास वसेना! तिसऱ्या दिवशी टाइम्समध्ये नंबर वाचला त्यावेळी माझी खात्री झाली.

परीक्षेच्या दिवशी सकाळी शाळेच्या यशस्वी विद्यार्थ्यांची नावे अडफडेच्या हायस्कूलच्या हेडमास्तरांना कळविण्यात आली. हेडमास्तरने तावडतोव ही बातमी आमच्या मावशीच्या घरी कळविली. तेथे आमचे मामा होते. ते तिकडून पणजीला आले, त्यावेळी त्यांना आमचे बंधू भेटले. त्यामुळे त्यांना ही तारेची बातमी मला देता आली. आनंदाची गोष्ट ही की, माझे सहाध्यायी रा. सामंतही पास झाले होते. त्यांनी पुढे पुण्याला जाऊन फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये फर्स्ट इयर इन् आर्ट्‌सचा अभ्यास सुरू केला.

माझी प्रकृती दोनचार महिन्यांत पूर्णपणे सुधारली आणि हळूहळू मला शिक्षण पुढे चालू करण्याचे वेध लागले. पुण्याला शिक्षणाचा खर्च फार येईल असे रा. सामंतांकडून लिहून आले. त्यांना स्वतःचा खर्च झेपेनासा होऊन प्रिव्हियस परीक्षा उत्तीर्ण झाले तरी, त्यांनी शिक्षण सोडून दिले आणि पुढच्या वर्षी मुरगावला नोकरी पत्करली.

धारवाडला याच वर्षी कर्नाटक कॉलेज सुरू झाले होते. तेथे खर्च कमी येईल, असे रा. महादेवराव कुडचडकर म्हणाले. आपले एक मित्र तिकडे आहेत ते तुझी सर्व व्यवस्था करतील असेही त्यांनी सांगितले.

१९१९च्या एप्रिलमध्ये स्कूलच्या परीक्षा आटोपल्यावर, उन्हाळ्याची सुटी पडली व मी धारवाडला जाऊन तिकडची माहिती घेण्याचा विचार केला.

रा. कुडचडकर यांनी ज्या आपल्या स्नेह्यांना पत्र दिले त्यांचे नाव रा. गणेशराव आरूर असे होते. त्यांचे वडील रा. शिवराव आरूर हे धारवाडला सरकारी वकील होते. मुंबई विद्यापीठाचे माजी रेजिष्टार आणि मराठा विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू श्रीयुत एस. आर. डोंगरकरी यांच्या गृहिणी सौ. कमलाबाई यांचे ते आजोवा, आईचे वडील. त्यांना मी प्रथम इकडे पाहिले.

रा. गणेशरावांनी मला कॉलेजात नेले आणि मी हवी ती माहिती मिळविली. कॉलेजातील प्रवेशाकरिता अर्जाचे फॉर्म घेतले. रहाण्याच्या जागेची आणि खाणावळीची काय सोय आहे आणि दरमहा काय खर्च येईल हीही माहिती मी घेतली. धारवाडची हवा तर मला फारच आवडली. इतके करून मी घरी परतलो.

इतकी सर्व पूर्वतयारी केल्यावर कॉलेज सुरू होण्याच्या पूर्वी चारपाच दिवस मी धारवाडला गेलो. तेथे आरूर वकील यांच्याकडे उतरलो हे निराळे सांगण्याचे कारण नाही. शिवराव आरूर हे अत्यंत आतिथ्यशील गृहस्थ होते. हातपाय धुतल्यावर ते मला स्वतः पुसायला टॉवेल देत. "तुमची जेवणा-रहाण्याची उत्तम सोय झाली म्हणजेच तुम्ही दुसरीकडे जा. तोपर्यंत आमच्याकडे रहा" असे त्यांनी सांगितले. देशस्थ कर्नाटकी ब्राह्मणाच्या खाणावळी तिकडे पुष्कळ होत्या. कोठेतरी एक खोली भाड्याने घ्यायची, तीत बरोबर रहाण्याकरिता आणखी एखादा दुसरा विद्यार्थी पहावयाचा आणि या खाणावळीत जेवावयाचे, असे करणे प्राप्त होते. कॉलेजच्या हॉस्टेलमध्ये रहाणे आर्थिक दृष्ट्या परवडणारे नव्हते. देशस्थांचे जेवण फार तिखट असते. त्या जेवणामुळे माझी बेळगावला प्रकृती बिघडली होती. तेव्हा धारवाडात कोठे तरी सारस्वत ब्राह्मणाची किंवा अन्य महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांची खाणावळ आहे की काय, याचा मी शोध करू लागलो. कोणीतरी सांगितले की, सरकारी हायस्कूलमध्ये सारस्वत क्लब आहे, तेथे कदाचित तुमची सोय होऊ शकेल! सरकारी हायस्कूलचे हेडमास्तर श्रीयुत पद्मनाथराव चंदावरकर म्हणून एक सारस्वत गृहस्थ होते. त्यांना जाऊन मी भेटलो. त्यांनी मला हॉस्टेलचे सुपरिटेण्डेंट देशपांडे मास्तर आहेत, त्यांना जाऊन भेट असे सांगितले. चंदावरकर हे रा. शिवराव आरूर यांचे स्नेही होते. मी त्यांच्याकडे उतरलो आहे, हे कळल्यावर त्यांना माझ्यासंबंधी विशेष आस्था वाटली. सर्व सारस्वतांचे कुलदेव गोमंतकात असल्यामुळे तेथील लोकांसंबंधी एक प्रकारचे प्रेम प्रत्येक सारस्वतामध्ये असते, असा माझा अनुभव आहे. त्यांच्याकडून मी देशपांडे मास्तरांकडे

गेलो. तेही स्वतः सारस्वतच व बेळगावचे होते. माझ्याप्रमाणेच बेळगावचे दोन कॉलेज विद्यार्थी त्यांची सोय सारस्वत क्लबमध्ये होईल की काय, याची चौकशी करण्याकरिता आले होते. नियमाप्रमाणे सरकारी हायस्कूलशिवाय बाहेरच्या विद्यार्थ्यांची सोय क्लबमध्ये करता येत नाही, असे त्यांनी खेदपूर्वक सांगितले. तुमची खोलीची व्यवस्था मात्र होण्यासारखी आहे, कारण हायस्कूलातील एक शिक्षक रा. बिडीकर मास्तर यांनी आपले कुटुंब बाळंतपणाकरिता गावी पाठविले आहे आणि ते नऊदहा महिने परत येण्याचा संभव नाही. ते आपल्या ब्लॉकची एक खोली पोट-भाड्याने देऊ शकतील. जरूर पडल्यास मी त्यांना शिफारस करीन, असेही त्यांनी सांगितले. स्वतः रा. बिडीकर मास्तर व ते दोघे विद्यार्थी (रा. गजाननराव जांबोटकर व हणमंतराव सबनीस) हे बेळगावचे व सारस्वत होते. जांबोटकरांची व बिडीकरांची ओळख होती. देशपांडे मास्तर हेही सारस्वत असल्यामुळे गोव्यातील लोकांसंबंधी वर सांगितल्याप्रमाणे, त्यांना आदर होता. माझ्याकडे बोट दाखवून ते त्यांना म्हणाले, "हेही तरुण सारस्वतांचा पृथ्वीवरील देवलोक जो गोमंतक येथील सारस्वत आहेत. त्यांनाही तुम्ही आपल्याबरोबर घ्या. तेवढेच तुमचे खोलीभाडेही कमी होईल." त्यांच्या या सांगण्याला ते दोन्ही विद्यार्थी मान्य झाले. ठरल्याप्रमाणे रा. जांबोटकर रा. बिडीकर यांना भेटले. लायनबाजारामध्ये एका चाळीत त्यांचा ब्लॉक होता. त्यांनी खोली देण्याचे कबूल केले व आम्ही तिघेही तिकडे राहू लागलो. प्रथम आम्ही एका कर्नाटकी देश-स्थाच्या खाणावळीत जात असू. तिकडेचे जेवण आम्हांला आवडत नसे. मला आमांश पडू लागला. आम्ही रहात होतो, तेथेच शेजारी पुणेकर नावाचे गृहस्थ होते. ते बेळगावचे असल्यामुळे जांबोटकरांची व त्यांची ओळख होती. ते धारवाडच्या बाजारामध्ये असलेल्या एका खाणावळीत जेवत असत. ती दोघा महाराष्ट्रीय देशस्थ भगिनींनी चालविली होती. आम्ही पुणेकरांबरोबर तिकडे जाऊ लागलो. पण ती बरीच दूर होती. जुन्या खाणावळीपेक्षा इकडेचे जेवण बरे होते. पण माझी प्रकृती विघडली होती व मला ज्वर येऊ लागला.

साधारण मला काय खर्च येईल हे मी येताना सांगितले होते. तितके पैसे ते मला दरमहा पाठवीत. आर्थिक अडचणीमुळे किंवा निष्काळजीपणामुळे जर पैसे एखादे वेळी घरून आले नाहीत तर मी मागणी करावयाची नाही, असे ठरविले होते. कारण मी घरच्या लोकांचे म्हणणे ऐकले नाही, हे मला डिवचत होते. औषधाकरिता जादा खर्च येत असे. मी आजारी पडतो, असे घरी कळविल्यास ते मला घरी नेतील अशी भीती होती. म्हणून मी त्यासंबंधी घरी काही कळवीत नसे.

मडगावचे वकील विष्णू रामचंद्र नाईक यांचा निर्देश वर आलाच आहे. ते माझे चहाते व हितचिंतक होते. कॉलेज शिक्षण सुरू करावे, हे ठरविताना जर मला मधून मधून पैशांची गरज लागली तर मी त्यांना कळवीन, त्यांनी कर्जाऊ पैसे मला पाठवावे. माझे शिक्षण संपून ज्यावेळी मी पैसे कमवीन त्यावेळी प्रथम त्यांचे कर्ज फेडीन असे मी त्यांना सांगितले होते. त्याला ते मोठ्या आनंदाने मान्य झाले. त्याप्रमाणे गरज लागली म्हणजे मी त्यांच्याकडून पैसे मागवीत असे. मी किंवा रा. जांबोटकर व रा. सवनीस दोन वेळा जेवणाखेरीज चहा वगैरे काही घेत नसू. तेही गरीब स्थितीतील होते आणि स्कॉलरशीप मिळवून शिक्षण करीत. मी आजारी पडू लागलो, त्यावेळी औषधाचा भाग म्हणून सकाळचे पावशेर दूध घेत असे. ते अत्यंत निर्भोळ असे. धारवाडच्या मुक्कामात एकदाच सहा पैशाचे शंकरपाळे घेऊन मी खाल्लेले आठवतात. धारवाडची हवा किंवा पाणी चांगले होते. मी आजारी पडतो याचे कारण मला मासे खायला मिळत नाहीत हे असावे, अशी काही लोकांची समजूत होती. एकदा सरकारी हायस्कूलचे हेड-मास्तर रा. चंदावरकर यांनी मला जेवायला निमंत्रण दिले. जेवायला बोलावण्याचा हेतू कोणता याची मला शंका आली. मी म्हणालो, “तुमच्याकडे जेवायला यायला माझी कोणतीही हरकत नाही, पण मला माशांचे भोजन देण्याकरिता जर तुम्ही बोलवीत असाल, तर मी पूर्ण शाकाहारी आहे. मासे, मटन मला वर्ज आहे.” “Then you are not a true Saraswat” ते हसत हसत बोलले. आणखीही एक अशीच गोष्ट घडली. बिडीकर मास्तरांच्या घराशेजारी वागळे नावाचे एक कुटुंब रहात असे. ते मूळचे कारवारचे. त्या कुटुंबातील मालक मंगेशराव वागळे हे पोस्टमास्तर होते. माझा आणि त्या घराण्याचा परिचय झाला होता. मी आजारी असताना कधी पेजही करून ते पाठवीत. मी गोवेकर असल्यामुळे मासे-खाऊ आहे, आणि ते न मिळाल्यामुळे आजारी पडतो, अशी त्यांचीही कल्पना होती.

श्रावण सोमवार होता. संध्याकाळी जेवायला येण्यावद्दल रा. वागळे यांनी मला निमंत्रण दिले. त्यांनी आधीच माझे ताट वाढले, ते मागून जेवणार होते. सर्व पदार्थ वाढून झाल्यावर एका मुलीने माझ्या ताटात कसला तरी तुकडा टाकला. त्याचा खट्ट असा आवाज झाला. तो वाळलेल्या माशाचा तुकडा होता हे माझ्या लक्षात आले. ताजे मासे तिकडे सहज मिळणे शक्य नव्हते. मी म्हटले, “हे काय? सुकी मोरी आहे की काय?” होकारार्थी ते सगळे हसले.

“मी मासे खात नाही. मटनही मला चालत नाही. मी पक्का भटजी आहे.” मी म्हणालो.

मंडळींचा केवढा अपेक्षाभंग झाला असेल, याची सहज कल्पना होईल. त्यांनी पुनः दुसरे ताट वाढले व मी जेवलो. त्यांची झालेली निराशा पाहून मला फार वाईट वाटले. या मंगेशराव वागळ्यांची सर्वांत धाकटी मुलगी म्हणजे श्रीमंत लक्ष्मीकांत दाभोळकर यांची दुसरी पत्नी होय. त्यांची गाठ पडली म्हणजे या जुन्या प्रसंगाची मला आठवण होते.

एके दिवशी मी सरकारी हायस्कूलच्या हॉस्टेलचे सुपरिटेंडेंट देशपांडे मास्तर यांजकडे गेलो असता सारस्वत क्लबचे स्वयंपाकी विठ्ठलराव कामत तिकडे आले. मला त्या क्लबात प्रवेश मिळाला नाही, हे त्यांना माहीत होते. मला पाहून तो मला म्हणाला, “तुमची अद्याप सोय लागली नाही काय?” मी नकार-दर्शक उत्तर दिल्यावर तो देशपांडे मास्तरांना म्हणाला, “मी सारस्वत ब्राह्मण लाँज स्थापन करतो. मला जागा मिळवून द्या.” इतकेच बोलून तो राहिला नाही. “हल्याळचे रा. देशपांडे यांचे एक घर आहे. ते सध्या रिकामेच आहे. ते मिळाल्यास माझ्यावद्दल माझ्या भावाला इकडे ठेवतो व मी सारस्वत ब्राह्मण लाँज चालवावयास घेतो”, असे तो म्हणाला. हल्याळचे जमीनदार श्रीमंत देशपांडे व रा. देशपांडे मास्तर यांचा चांगलाच परिचय होता. त्यांचा मुलगा हायस्कुलात शिकत होता, असे आठवते. देशपांडे मास्तरांच्या वशिल्याने ती जागा मिळाली. जम बसेपर्यंत मुळीच भाडे द्यावयाचे नाही, किंवा थोडे द्यावे असे ठरले होते. घरात शिरल्याबरोबर दोहोवाजूला दोन खोल्या होत्या. त्या प्रत्येकीत दोन-तीन विद्यार्थी रहाण्यासारखे होते. त्यांच्याकडून येणाऱ्या पैशातून थोड्या घरभाड्याची सोय होणार होती. आत आणखीही खोल्या होत्या. पण त्यांना खिडक्या नसल्यामुळे त्या विद्यार्थ्यांच्या सोयीच्या नव्हत्या. जेवण व रहाणे एकाच ठिकाणी झाल्यामुळे खाणावळीत जाण्यायेण्याचा वेळ वाचणार होता. ही सोय झालेली पाहून रा. जांबोटकर व सबनीस यांना फार संतोष झाला. उजव्या बाजूच्या खोलीत मी, जांबोटकर व सबनीस रहात असू. डाव्या बाजूच्या खोलीत रा. प्रभू व रा. दुभाषी नावाचे दोन विद्यार्थी रहाण्यास आले. बाहेर राहून जेवण्यापुरते येणारे हळूहळू अनेक विद्यार्थी येऊ लागले. पंढरपूरच्या विठोबाच्या देवस्थानचा ज्यांनी रिपोर्ट तयार केला ते न्यायमूर्ती नाडकर्णी यांपैकी एक होते.

सारस्वत ब्राह्मण लाँजचे मालक विठ्ठलराव कुळकर्णी यांचे कोर्टामध्ये चहाचे एक दुकान होते. त्यामुळे कोर्टामध्ये येणाऱ्या सारस्वत लोकांना या लाँजची माहिती झाली. असे बाहेरचे पुष्कळ लोक येऊ लागले. महिना दोन महिने स्वतः विठ्ठलरावांनी स्वयंपाक केला व लाँजचे काम स्वतः पाहिले. पुढे

नोकर ठेवून ते लॉजचे काम चालवू लागले. कधी कधी रात्रीच्या वेळी वाढण्याचे काम तेवढे करीत. त्यांचा मुक्काम लॉजमध्येच असल्यामुळे प्रत्येक गोष्टीवर त्यांची देखरेख असे. वर्ष दीड वर्षांनी सारस्वत ब्राह्मण लॉज व कोर्टातील चहाचे दुकान याच्या जोडीला त्यांनी जंगलातून चंदनाची लाकडे तोडून ती विकण्याचा धंदा सुरू केला. दिवसेंदिवस त्यांची भरभराट होत गेली. तीन वर्षांनी ज्यावेळी आम्ही धारवाड सोडून सांगलीला जाण्यास निघालो त्यावेळी आम्हांला त्यांनी पार्टी दिली. आपण आता दहाबारा हजार रुपयांचे मालक आहोत. तुमच्यामुळे सारस्वत ब्राह्मण लॉज स्थापन झाला, आणि आपल्या आजच्या स्थितीला तुम्ही कारण आहात, असे रा. विठ्ठलराव कामत यांनी मला कृतज्ञतापूर्वक सांगितले. सारस्वत लॉज स्थापन झाल्यापासून मी पुढे विशेष आजारी पडलो नाही.

कर्नाटक कॉलेज प्रथम १९१९ साली सुरू झाले ते ट्रेनिंग कॉलेजकरिता म्हणून वांधलेल्या जागेत. प्रथम प्रथम प्रिन्व्हियस व इंटर असे दोनच वर्ग होते. इंग्रजीकरिता प्रिन्सिपॉल एच. जी. रां. लिन्सन आणि प्रो. जठार, संस्कृतला प्रो. अ. वा. गजेंद्रगडकर, सायन्सला प्रो. देवळालकर आणि गणिताला प्रो. रघुनाथ धोंडो कर्वे हे होते. प्रो. कर्वे यांना शिकविण्याची विलकुल हातोटी नव्हती. मला तर ते काय शिकवितात हे कळना. माझ्याप्रमाणे पुष्कळ विद्यार्थ्यांची अशी स्थिती झाली असावी. प्रिन्सिपॉलसाहेबांकडे त्यांच्या विरुद्ध तक्रारी गेल्या आणि त्याचा परिणाम असा झाला की, त्यांना काढून त्यांच्या जागी प्रो. चार्ल्स सालढाणा नावाच्या गृहस्थाची नेमणूक करण्यात आली. ही नेमणूक पहिल्या टर्ममध्येच करण्यात आली की दुसऱ्या टर्मपासून हे मला बरोबर आठवत नाही. प्रा. गजेंद्रगडकरांचा व माझा स्नेह होता. त्यांच्याकडे मधूनमधून मी जात असे; तेथे माझा व प्रो. सालढाणा यांचा परिचय झाला. मी गोव्याचा आहे हे कळल्यावर त्यांना माझ्यासंबंधी विशेष आस्था उत्पन्न झाली. कारण ते मंगळूरचे ख्रिस्ती होते. हे लोक मूळचे गोव्याचे असल्यामुळे सारस्वत ब्राह्मणाप्रमाणे त्यांनाही गोव्यासंबंधी आदर असतो. वास्तविक ते ख्रिस्ती असले तरी मूळ सारस्वत ब्राह्मण होत. माझा गणित हा विषय कच्चा राहिला आहे हे कळल्यावर त्यांनी मला आपल्या घरी बोलावून माझा मागचा गणित विषय करून घेतला. त्यामुळे ते स्वतः जे कॉलेजात शिकवत ते मला कळणे कठीण गेले नाही. विषय मनोरंजक करून शिकविण्याची त्यांना उत्कृष्ट हातोटी होती. सगळ्या विद्यार्थ्यांमध्ये ते अत्यंत लोकप्रिय झाले. पुढे काही वर्षांनी त्यांनी पाद्री होऊन जेजुईट पंथाची दीक्षा घेतली. या नव्या आश्रमात किंवा वेषात ते मला एकदा मुंबईला झेवियर कॉलेजात भेटले.

प्रो. अ. वा. गजेंद्रगडकर हे संस्कृतचे प्राध्यापक विद्यार्थ्यांमध्ये अत्यंत प्रिय होते.

शिकविण्यात ते फार पटाईत होते. 'कर्नाटक कॉलेज मिसेलनी' या कॉलेजच्या नियतकालिकाचे ते संपादक होते. आम्ही प्रसिद्ध करित असलेल्या 'स्वयंसेवक' मासिकाचे अंक मी त्यांना दिले होते. मिसेलनीकरिता मराठीत लेख व कविता लिहिण्याचा मला त्यांनी आग्रह केला. त्यांच्यामुळेच कर्नाटक कॉलेज मिसेलनीमध्ये मराठीला प्रवेश मिळाला. कर्नाटकामध्ये मराठीचा द्वेष करित असत, याचा जास्त निर्देश पुढे येईल. पुढच्या वर्षी त्यांची मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये संस्कृत भाषेचे प्राध्यापक म्हणून बदली झाली. धारवाड सोडले तरी माझा त्यांचा पत्रव्यवहार असे. मराठी लिहिण्याच्या बाबतीत मला त्यांनी १९१९ पासून उत्तेजन दिले. पुढे मी मुंबईस येऊन स्थायिक झाल्यावर माझा त्यांचा संबंध दृढ झाला व १९४७-४८ मध्ये त्यांनी देह ठेवीपर्यंत वाढत होता. त्यांच्या निधनामुळे माझे मोठे नुकसान झाले याची माहिती यथावकाश पुढे येईलच.

त्याकाळी प्रिव्हियसची कॉलेजमध्येच परीक्षा होत असे. ती झाल्यावर मी घरी गोव्यास आलो. काही दिवसांनी परीक्षांचा निकाल लागून मी दुसऱ्या वर्गात पास झालो. घरच्या मंडळींना फार आनंद झाला. मी आजारी पडत होतो, हे ठाऊक असल्यामुळे मडगावचे नाईक वकील यांना विशेष झाला.

रा. जगन्नाथराव सामंत यांनी प्रिव्हियसचा अभ्यास फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये करून ते त्या परीक्षेत यशस्वी झाले ; परंतु अभ्यास पुढे चालविणे आर्थिक दृष्ट्या त्यांना शक्य नसल्यामुळे त्यांनी मुरगावास एका कंपनीमध्ये नोकरी धरली. त्यांचे लग्नही मुरगावच्या एका व्यापाऱ्याच्या मुलीशी झाले. मी धारवाडला असताना माझा व त्यांचा पत्रव्यवहार सतत चालू होता. इकडे खर्च फार नाही. हवाही चांगली आहे. जेवण्याची व रहाण्याची खास व्यवस्था आहे. माझ्या खोलीत रहाणारे दोघे विद्यार्थी पुढच्या वर्षी कॉलेजच्या हॉस्टेलमध्ये रहाण्यास जाणार आहेत. त्यांच्या जागी तुम्हास रहाता येईल. इंटरचा अभ्यास बरोबर करू असे मी त्यांना लिहित असे. त्याप्रमाणे त्यांनी अभ्यास चालू करण्याचे ठरविले व कॉलेज सुरू होण्याच्या अगोदर धारवाडला आले.

यावर्षी कॉलेजमध्ये बरीच स्थित्यंतरे झाली होती. कॉलेजचे स्थलांतर, रेल्वे हेड ऑफिसच्या इमारतीत होऊन तेथे बी.ए.पर्यंत शिकण्याची सोय झाली होती. प्रो. गजेंद्रगडकर यांची बदली मुंबईला एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये झाली.

वी.ए.पर्यंत शिक्षणाची सोय केल्यामुळे पुष्कळ नवे प्राध्यापक आले. डॉ. विश्वास गंगाधर भट व प्रो. भडकमकर (संस्कृत) पं. रंगाचार्य रेड्डी (संस्कृत शास्त्री) प्रो. हॅप्टन आणि प्रो. ताकाखाव (इंग्रजी) प्रो. धोपेश्वरकर (लॉजिक आणि अॅडमिनिस्ट्रेशन) डॉ. वेरी (इतिहास व अर्थशास्त्र) प्रो. वागी आणि प्रो. पाटील (गणित) अशी काही नावे सांगता येतील.

इंटर झाल्यावर वी.ए.ला विषय कोणता घ्यावा असा आमच्यापुढे प्रश्न होता. इतक्यात एके दिवशी १९२३ पासून ऐच्छिक म्हणून देशी भाषांच्या परीक्षा घेण्यात येतील, अशी नोटीस निघाली. पुढच्याच वर्षापासून म्हणजे ज्यूनियर वी.ए.पासून देशी भाषा शिकविण्याची सोय करावी लागणार होती. आम्ही मराठी ऐच्छिक भाषा घेण्याचे ठरविले. कर्नाटक कॉलेजमध्ये मराठी शिकविण्यास स्थानिक कन्नड लोकांचा विरोध होता. मी, सामंत वगैरे सुमारे पंचवीस विद्यार्थ्यांच्या सहा घेऊन आम्हांस वी.ए.ला मराठी हा ऐच्छिक विषय घ्यावयाचा आहे, तरी तो शिकविण्याची सोय व्हावी असा अर्ज प्रि. रॉलिनसनकडे नेऊन दिला. प्रि. रॉलिनसन म्हणाले की, केवळ कानडी भाषा शिकविण्याची व्यवस्था व्हावयाची आहे. मराठी भाषा शिकविण्याची व्यवस्था करण्यास आता पुरेसा वेळ नाही. मी म्हटले, “लगेच मराठीचा शिक्षक मिळाला नाही, तरी चालेल. संस्कृतचे डॉ. भट व पं. रंगाचार्य रेड्डी यांची आम्ही मदत घेऊ.” आम्हांला कर्नाटक कॉलेजातून मराठी घेऊन परीक्षेला बसण्याची परवानगी असावी अशी व्यवस्था होऊ शकेल असे प्रिंसिपॉलसाहेबांनी आम्हांला आश्वासन दिले. मराठी भाषेला धारवाडात विरोध होत होता. कर्नाटकचे सिंह म्हणून प्रसिद्ध असलेले रा. गंगाधरराव देशपांडे यांना लोकांनी एका सभेत मराठीत बोलू दिले नाही. मी या सभेला हजर होतो. गंगाधरराव देशपांडे काँग्रेसचे अधिवेशन आटोपून तिचा संदेश सांगण्यास धारवाडला आले होते. व्याख्यान एका सार्वजनिक बागेत होते. त्यावेळी मराठीत बोलावयाला त्यांनी सुखात करताच बोलावयाचे असेल तर कानडीत बोला, मराठीत नको, अशी ओरड करून त्यांचे भाषण बंद पाडण्यात आले. त्यांचा पुढारी रा. कडाप्पा नावाचा एक देशभक्त होता. कानडी भाषेवर आपले प्रभुत्व नाही व काही भलते विचार आपल्या तोंडून निघून सरकारी हेरांच्या पाशात आपण सापडू, तरी आपणास मराठीतच बोलू द्या, अशी विनंती गंगाधरराव देशपांडेची केली. पण तिचा काही उपयोग झाला नाही. या सभेचा रिपोर्ट लिहून मी रा. अच्युतराव कोल्हटकर प्रसिद्ध करित असलेल्या ‘संदेश’कडे मुंबईला पाठविला. तो मोठे आकर्षक मथळे देऊन त्यांनी आपल्या पत्रात प्रसिद्ध केला. त्यामुळे धारवाडात मोठे सेन्सेशन निर्माण झाले.

याच विषयावर 'विविध ज्ञान विस्तारा'मध्ये "महाराष्ट्र भाषा व कर्नाटक" या मथळ्याखाली एक लेख लिहिला. विविध ज्ञान विस्ताराचे संपादक यांनी तो स्वीकारून 'विस्तारा'करिता तुम्ही यापुढेही लिहावे, अशी मला विनंती केली. अशा प्रकारे 'विस्तारा'शी माझा प्रथम संबंध जुळला, पुढे तो कसा वाढत गेला याची माहिती येईल.

धारवाडला शिक्षणाकरिता येणारा मी बहुतेक पहिला गोवेकर होतो. माझे उदाहरण पाहून गोव्यातील काही लोकांनी आपली मुले धारवाडच्या हायस्कुलात पाठविण्याचा विचार केला. हायस्कुलात प्रवेश मिळणे कठीण असे. रा. विठ्ठल सदाशिव सुखटणकरांनी आपले बंधू प्रसिद्ध कथालेखक रा. विनायक सुखटणकर यांना हायस्कुलात प्रवेश मिळवून द्यावा, असे मला पत्र लिहिले. रा. देशपांडे मास्तर हायस्कूलचे हेड मास्तर झाले आणि रा. चंदावरकर यांची एज्युकेशन इन्स्पेक्टरच्या जागी बढती झाली. त्या दोघांचा व माझा स्नेह असल्यामुळे रा. सुखटणकरांना हायस्कुलात सहज प्रवेश मिळाला. त्यांच्या मागून रा. महात्मे व रा. नरसिंह पुरुषोत्तम सुकेकर हे आले. त्यांनाही हायस्कुलात मी प्रवेश मिळवून दिला.

त्याकाळी इंटरच्या परीक्षांचे केंद्र धारवाडला नव्हते म्हणून आम्ही मुंबईला गेलो व तिथे मी व सामंत माझ्या मामांकडे (मुळगावकर) उतरलो. परीक्षा सोमवारी सुरु होणार होती आणि रा. बोरकर नावाच्या मामाच्या स्नेह्याने आधल्या दिवशी रविवारी संध्याकाळी होणाऱ्या गंधर्व नाटक मंडळींच्या 'एकच प्याला' या नाटकाचे पास आणून दिले! दुसऱ्या दिवशी परीक्षा असताना चारपाच तास नाटकाकरिता घालविणे आमच्या जिवावर आले. पण शेवटी आम्ही नाटकाला गेलो. गंधर्वांचे मी पाहिलेले हे पहिले नाटक. मुंबईला ही आमची पहिलीच भेट होती. परीक्षा झाल्यावर मुंबई पहाण्याकरिता काही दिवस मुंबईत वास्तव्य करून आम्ही परस्पर गोव्यास गेलो. बी.ए. परीक्षेला संस्कृत व मराठी हे विषय ऐच्छिक घेण्याचे आम्ही ठरविले होते. त्यावेळी मराठी भाषेला ऑनर्स नव्हते. म्हणून संस्कृत 'ऑनर्स' व मराठी आणि इंग्रजी यांना कोणती पुस्तके नेमली आहेत याची आम्ही यादी करून घेतली. आणि परीक्षेचा निकाल लागल्यावर आम्ही पास झालो तर या यादीप्रमाणे पुस्तके आम्हांस पाठवावी असे आमच्या मामांना सांगून ठेवले. आम्ही पास होऊ याबद्दल आम्हांला आशा होतीच. काही पुस्तके आम्ही येताना विकत घेतली. कारण धारवाडला ही मराठी पुस्तके विकत मिळण्याचा संभव नव्हता.

आम्ही दोघेही परीक्षेत यशस्वीपणे उत्तीर्ण झालो आणि कॉलेज सुरु होण्याच्या आधल्या दिवशी धारवाडला गेलो.

कॉलेजमध्ये गेलो तर प्रि. रॉलन्सन इंग्लंडला गेले असून त्यांच्या जागी प्रो. सिसन यांची प्रिसिपॉल म्हणून नेमणूक झाल्याचे कळले. आम्हांला मोठा धक्काच बसला. कारण कॉलेजमध्ये मराठी शिकवीत नसता मराठी घेऊन परीक्षेला बसू देण्याचे आश्वासन हे नवे प्रिन्सिपॉल पाळतील की काय, याबद्दल आम्हांला शंका निर्माण झाली. प्रि. रॉलन्सनने दिलेले आश्वासन लेखी नव्हते. ते असते तर आपले वचन त्यांनी खात्रीने पाळले असते. मी प्रि. सिसन यांना भेटून सर्व प्रकार त्यांच्या कानावर घातला. अशी सवलत मिळवून देणे आपणाला मुळीच शक्य नाही असे त्यांनी स्पष्ट शब्दांत सांगितले. आता काय करावे हा आम्हांला प्रश्न पडला. नव्या पुण्या-मुंबईच्या कॉलेजात जाऊन प्रवेश मिळविणे शक्य नव्हते. इंग्रजी ऐच्छिक न घेण्याचा आमचा निर्धार होता. शेवटी आम्हांला कळले की, (हे बहुतकरून संस्कृतचे प्रोफेसर डॉ. भट यांच्याकडून असावे) पुढच्या वर्षी सांगलीला विलिंग्डन कॉलेजात सिनियर बी.ए.चा वर्ग उघडणार आहे, आणि तेथे संस्कृत शिकविण्यास फर्ग्युसन कॉलेजातील डॉ. पी. डी. गुणे हे येणार आहेत. ही बातमी ऐकून आम्ही असा निर्णय घेतला की, ज्यूनियर बी.ए.ला कर्नाटक कॉलेजमध्ये रहावे आणि सिनियरला सांगलीला विलिंग्डन कॉलेजमध्ये जावे. विलिंग्डन कॉलेजचे प्रिसिपॉल श्री. गोविंद चिमणाजी भाटे हे माझ्या चांगल्या परिचयाचे होते. त्यांच्याकडे मी यासंबंधी चर्चा करून घेतली. आम्ही येत आहोत, हे कळून त्यांना फार संतोष झाला. सर्व प्रकारची मदत करण्याचे त्यांनी आश्वासन दिले. पं. रंगाचार्य रेड्डी यांच्याकडे आम्ही वामनाचे 'द्वारका विजय' हे काव्य वाचले. इतरही जुनी कविता आम्ही त्यांच्याबरोबर वाचली.

रा. जगन्नाथराव सामंत यांचे मालवणचे दोन स्नेही सांगलीला शिकत होते. त्यांनी आमची तेथे सर्व प्रकारची व्यवस्था करू असे कळविले. त्याप्रमाणे एक काळजी दूर झाली.

सांगली

मी व सामंत सांगलीला जाण्यास गोव्याहून बरोबरच न निघता वेगवेगळ्या दिवशी तिकडे गेलो. सामंतांच्या स्नेह्यांनी अमुक एक गृहस्थास केव्हा आम्ही तिकडे पोचणार हे आधी कळवा म्हणजे तो स्टेशनवर येईल व आमची उतरण्याची व्यवस्था करील असे आम्हांस कळविले. त्याप्रमाणे तो गृहस्थ मी सांगलीला पोचताच स्टेशनवर मला भेटला.

स्टेशनवाहेर येताच त्याने एक टांगा ठरविला, आणि आम्ही आत बसताच, "नाईकिणीच्या बंगल्यावर ने" असे टांगेवाल्याला सांगितले, त्याबरोबर मी

“कोठे?” असे एकदम दचकून विचारले. माझा घोटाळा त्या गृहस्थाच्या लक्षात आला आणि तो हसत म्हणाला,

“ज्या ठिकाणी कॉलेजचे हॉस्टेल आहे, त्या इमारतीला नाईकिणीचा बंगला असे म्हणतात.” कारण आज ज्या खोल्यांत विद्यार्थी रहातात त्या ठिकाणी जुन्या काळी संस्थानिकांच्या नाईकिणीचे वास्तव्य असे.

या गृहस्थाचे नाव महात असे होते. व तो मुसलमान होता. पण तो ब्राह्मणासारखा दिसे.

दुसऱ्या दिवशी रा. सामंत आले. रा. पाटील नावाच्या एका गृहस्थाने विद्यार्थ्यांकरिता अनेक खोल्या बांधल्या होत्या. प्रत्येक खोलीत दोन विद्यार्थी राहण्याची सोय होती. तळमजल्यावर खाणावळ होती. अशी एक खोली घेऊन मी व सामंत तिकडे राहू लागलो.

विलिंग्डन कॉलेजची सध्याची इमारत त्याकाळी बांधलेली नव्हती. गावात मध्यवर्ती असलेल्या एका घरात कॉलेजचे वर्ग भरत. प्रो. अय्यर आम्हांला इंग्रजी शिकवीत. मराठी गद्याकरिता स्वतः प्रिंसिपाल गोविंद चिमणाजी भाटे व पद्याकरिता ‘काव्यविहारी’ हे कवी होते. संस्कृतकरिता डॉ. गुणे व प्रो. द्रविड होते. डॉ. गुणे अद्याप आले नव्हते. कारण ते आजारी होते. येणार, येणार म्हणून ते महिना दीड महिन्यांनंतर आले. आपल्या बंगल्यावर त्यांनी आम्हांला एकदाच शिकविले. क्षयाने आजारी असल्यामुळे त्यांना वर्ग घेणे शक्य नव्हते. शेवटी नोव्हेंबरच्या सुमारास त्यांचा अंत झाला. विविध ज्ञान विस्तारामध्ये मी त्यांचा मृत्युलेख लिहिला आहे. त्यांच्या निधनामुळे संस्कृत आनसंच्या विद्यार्थ्यांचे फार नुकसान झाले. प्रो. द्रविड हे टेक्स्ट चांगले शिकवीत, पण जनरल लेक्चर्स त्यांना जमत नसत. कोणीतरी फर्ग्युसन कॉलेजचा फेलो आणून तोही लेक्चर्स देऊ लागला.

प्रि. भाटे हे अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह कारभारात मग्न असल्यामुळे त्यांना स्वतः अभ्यास करण्यास वेळ नसे. ते कशी तरी वेळ मारून नेत असत. आम्ही धारवाडास असताना पं. रंगाचार्य रेड्डी यांच्याबरोबर जुनी मराठी कविता वाचली होती. काव्यविहारीच्या व्याख्यानाचा आम्हांस विशेष उपयोग नव्हता. धारवाडास असताना एल्फिन्स्टनचे प्रो. टिपणीस, न्यू पूना कॉलेजचे प्रो. पोतदार व फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रो. पटवर्धन यांच्याशी पत्रव्यवहार करून त्यांचे मार्गदर्शन घेत होते. प्रो. टिपणीस हे प्रि. भाटे यांचे स्नेही होते. प्रो. टिपणिसांना नाताळच्या सुटीत सांगलीला बोलवा अशी मी प्रि. भाट्यांना विनंती केली. त्याप्रमाणे प्रो. टिपणीस

आलेही पण त्यांनी व्याख्याने दिली नाहीत. आम्ही काय तयारी केली आहे याची माहिती घेऊन तुम्हांला (म्हणजे मला व सामंतांना) व्याख्यानाची गरज नाही असे ते म्हणाले. प्रो. पोतदार यांनी 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' हे पुस्तक प्रसिद्ध केले होते. त्याचा आम्हांला फार उपयोग झाला.

डॉ. गुणे यांचा बंगला आम्ही रहात होतो त्याच्या शेजारीच होता. माझा व त्यांचा चांगला परिचय झाला. दरदिवशी संध्याकाळी आम्ही अनेक विषयांवर चर्चा करीत असू. कोकणी या मराठी बोलीसंबंधी त्यांनी माझ्याकडून पुष्कळ माहिती घेतली आणि या विषयावर ते लिहिणार होते. रा. वासुदेव गोविंद आपटे यांनी 'शब्दरत्नाकर' हा मराठी कोश नुकताच प्रसिद्ध केला होता. त्याचे परीक्षण 'विविध ज्ञान विस्तारा' करिता लिहिण्याची त्यांची तयारी चालली होती. या विषयावर आम्ही पुष्कळ बोलत असू. आमच्या स्वयंसेवक मासिकात मी या 'शब्दरत्नाकर' कोशाचे थोडक्यात परीक्षण केले होते. या कोशाची त्यांनी दुरुस्ती केलेली आणि मार्जिनमध्ये शेरे लिहिलेली प्रत मी त्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या मिसेसकडून मिळवून 'विविध ज्ञान विस्तारा'चे संपादक रा. सा. मोरमकर यांच्याकडे दिली आणि ती पुढे त्यांनी वासुदेवराव आपटेच्यांना दिली.

सांगलीच्या खाणावळीचे जेवण मला विलकुल मानवेनासे झाले. रूचीबदल म्हणून खाणावळी बदलल्या. पण काही उपयोग झाला नाही. धारवाडला ज्याप्रमाणे मी आरंभी आजारी पडत होतो त्याप्रमाणे इकडेही पडू लागलो.

कॉलेजातील अभ्यासाची परवड वर सांगितलीच आहे. ऑनर्स कसे झेपतील, याची मला काळजी पडली. एकदा परीक्षेत नापास झालो म्हणजे पुनः कॉलेजला जाणे शक्यच नव्हते. तेव्हा "नसनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पंडितः" या न्यायाने. ऑनर्सचा नाद सोडावा व साध्या पास कोर्सकडे लक्ष केंद्रित करावे असा मोठ्या दुःखाने निर्णय घेतला. म्हणजे निदान बी.ए. पदवी तरी पदरात पडेल, असे मला वाटले.

या साली मी मुंबईच्या 'नवयुग' मासिकात दोन लेख लिहिले आणि कॉलेजच्या मासिकात व 'स्वयंसेवका'त काही कविता लिहिल्या.

केवळ परीक्षेच्या अभ्यासाची पुस्तके न वाचता वाहेरचीही पुस्तके वाचण्याचा मला नाद होता.

बी.ए.ची परीक्षा

परीक्षेच्या आधी काही दिवस आम्ही सांगलीहून मुंबईला गेलो. लेखी परीक्षा झाल्यावर मराठीच्या तोंडी परीक्षा होत्या. त्याची जागा मुंबई मराठी ग्रंथ

संग्रहालयाच्या पोटमाळ्यावर होती. परीक्षक एल्फिन्स्टन कॉलेजचे प्रो. टिपणीस व पुण्याचे प्रो. दत्तो वामन पोतदार होते. ठरल्यादिवशी आम्ही तोंडी परीक्षेकरिता मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयात गेलो. तिकडे त्यादिवशी ज्यांच्या परीक्षा होत्या असे विद्यार्थी जमले होते. त्यांच्यामध्ये नटवर्य चाफेकर हे एक होते. दोन्ही परीक्षकांनी एकत्र वसून विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारावे अशी पद्धती असते. परंतु तेथे निराळा प्रकार अवलंबिला होता. दोघा परीक्षकांनी वेगवेगळ्या परीक्षा घेतल्या. पुढे त्यांनी मार्क्स एकत्र केले असावेत. परीक्षकांपुढे उमेदवारांची नावे नव्हती. केवळ अनुक्रमांकच होते. माझा नंबर पुकारल्यावर प्रथम प्रो. टिपणीस यांच्याकडे गेलो, माझी व त्यांची जुनी ओळख होती. त्यांनी मला मुळीच प्रश्न न विचारता इकडच्या तिकडच्या चार गोष्टी बोलून जाण्यास सांगितले. त्यांच्याकडून मी पुढे प्रो. पोतदारांकडे गेलो. मी त्यांना आज प्रथमच पाहिले. माझा व त्यांचा जुना परिचय नव्हता. मला कुठला तरी एक प्रश्न विचारून मी त्याचे उत्तर दिल्यावर "तुम्ही प्रियोळकर की काय?" असा त्यांनी मला प्रश्न केला. मी त्यांच्या 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' या पुस्तकावर 'विविध ज्ञान विस्तारा'त दुर्लक्षी मुचविली होती. आमचा पत्रव्यवहारही होता. "होय" असे माझ्याकडून उत्तर मिळाल्यावर विशेष जास्त प्रश्न न विचारता काही चर्चा केली आणि परीक्षा संपेपर्यंत खाली थांबा असे त्यांनी सांगितले. परीक्षांचे काम आटोपल्यावर ते खाली आले आणि मी त्यांच्याबरोबर 'इंदुप्रकाश'चे संपादक रा. न. र. फाटक यांच्या घरी गेलो. नाना शंकरशेटच्या वाड्याच्या उलट वाजूस रस्त्याजवळच्या एका घराच्या पहिल्या मजल्यावर ते रहात. रा. फाटकांची व माझी ही पहिली भेट. 'इंदुप्रकाश'चे ऑफिस व छापखाना नाना शंकरशेटच्या वाड्याच्या मागच्या वाजूस होता. इकडे काही गप्पागोष्टी झाल्यावर मी माझ्या मामाच्या घरी उतरलो होतो, तिकडे गेलो.

आमच्या 'स्वयंसेवक' छापखान्याकरिता ठाकुरद्वारच्या लक्ष्मीनारायण प्रेसच्या फौंड्रीमधून अखंड टाईप आणावा, असे आमच्या बंधूकडून मला पत्र आले होते. त्या टाईपाची चौकशी करण्याकरिता मी लक्ष्मीनारायण प्रेसमध्ये गेलो व व्यवस्थापकांना भेटलो. माझे नाव प्रियोळकर आहे, हे कळल्यावर, 'विविध ज्ञान विस्तारा'त लेख लिहिणारे ते प्रियोळकर आपणच का?" असा त्यांनी मला प्रश्न केला. मी 'होकारार्थी' मान हलविल्यावर "आम्ही तुमचा तीनचार दिवस सारखा शोध करतो आहोत. रावसाहेबांना तुम्हाला भेटायचे आहे." असे ते म्हणाले. रावसाहेब म्हणजे कोण ह्याचा मला प्रथम बोध झाला नाही. तेव्हा विविध ज्ञान विस्ताराचे संपादक रावसाहेब मोरमकर, असा त्यांनी खुलासा केला. रा. न. र.

फाटकांशी रावसाहेव मोरमकरांचा स्नेह होता. लक्ष्मीनारायण प्रेसच्या शेजारीच फाटक रहात असत. त्यांनी मी मुंबईत आल्याची रावसाहेवांना बातमी दिली होती. रावसाहेव मोरमकरांचे रहाण्याचे घर फणसवाडीमध्ये होते. लक्ष्मीनारायण प्रेसचे व्यवस्थापक रा. अनंतराव (हे रावसाहेवांचे पुतणे) यांनी माझ्याबरोबर एक नोकर देऊन मला रावसाहेवांकडे पाठविले. माझी भेट झाल्याने रा. सा. मोरमकरांना मोठा संतोष झालेला दिसला. प्रथम इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर माझ्यासंबंधी त्यांनी माहिती विचारून घेतली. वी.ए. झाल्यावर पुढे काय करणार? असा त्यांनी प्रश्न केला. खर्चाकरिता एखादी नोकरी धरावयाची आणि एम.ए.चा कोर्स पुरा करावयाचा असा माझा विचार आहे, असे मी त्यांना सांगितले. ते 'एप्रिल-मे'चे दिवस असल्यामुळे प्रथम गोव्याला जावयाचे आणि तिकडून आल्यावर पुढे नोकरी पहावयाची असे मी ठरविले होते. माझा मुंबईत मुक्काम होता तोवर दरदिवशी संध्याकाळी त्यांच्याकडे जात असे. विविध ज्ञान विस्तारात प्रसिद्धीकरिता आलेले लेख ते मला दाखवीत व त्यांविषयी चर्चा करीत. अभिप्रायाकरिता आलेली पुस्तकेही मजकडे देत आणि काही पुस्तकांवर अभिप्रायही मी लिहून देई. 'विविध ज्ञान विस्तारा'चा मी नियमित वाचक होतो. धारवाडला असताना प्रो. देवळालकरांकडे 'विस्तार' येई तो त्यांच्याकडून नेऊन मी काळजीपूर्वक वाचीत असे. सांगलीलाही मला 'विस्तार' मिळे. 'विस्तारा'ची अभिप्राय देण्याची एक ठराविक पद्धती होती. ती मी आत्मसात केली होती. त्यामुळे माझे अभिप्राय त्यांना पसंत पडत. रा. सा. मोरमकरांना कालाची चाहूल लागली होती. (हे पुढील घटनांवरून कळून येते.) आपल्या मागे 'विस्तारा'चे कसे होईल, याची त्यांना काळजी पडलेली असावी. आपल्या पुतण्यांना छापखाना घालून देऊन मासिक छापण्याची व्यवस्था त्यांनी केली होती. पण संपादण्याची व्यवस्था कशी होईल, हा त्यांच्यापुढे प्रश्न होता. अशा 'माणसाच्या शोधात' ते असावे.

परीक्षेनंतर काही दिवस मुंबईत घालवून मी गोव्याला परतलो. जूनच्या अखेरीला मुंबईला जाण्याचा विचार होता. पण काय झाले ते आठवत नव्हती. मी ऑगस्टच्या मध्यापर्यंत गोव्यातच होतो. परीक्षेमध्ये मी पास झालो. प्रो. धर्मानंद! कोसंबी यांचा व माझा चांगला परिचय होता. ते मला मुंबईस भेटले होते. त्यांनी आपले पुण्याचे घर विकले होते आणि त्याचे पंचवीसतीस हजार रुपये त्यांना मिळाले, असे कळले. हे पैसे कोणत्याही सार्वजनिक कामाकरिता लावण्याचा त्यांचा विचार होता. हे पैसे मी घ्यावे आणि गोव्यात एक मुलींची शाळा काढावी, अशी त्यांची सूचना होती. मी त्यांना सांगितले की, मी अविवाहित आहे. अविवाहित

माणसाने मुलींची शाळा चालविणे बरोबर नाही. विवाह करून ही जबाबदारी अंगावर घ्यावी तर संसारी माणसाला कमी पगारावर रहाता येणार नाही. शिवाय तुम्ही देऊ केलेले पैसे फार दिवस पुरणार नाहीत. प्रो. धर्मानंदांना माझे म्हणणे पटले. पुढे त्यांनी त्या पैशाचे काय केले माहित नाही. ऑगष्टच्या मध्यात मी मुंबईला जाण्याचे ठरविले. रा. विनायकराव सुखटणकर यांची मी धारवाड हायस्कूलमध्ये सोय लावून दिली होती, याचा मार्ग उल्लेख आलाच आहे. ते मॅट्रिक होऊन पुण्यास फर्ग्युसन कॉलेजात शिकत होते. त्यांचा माझा पत्र-व्यवहार होता. मी मुंबईला जाताना रेल्वेने प्रथम पुण्याला यावे व तिकडून मुंबईला जावे अशा आशयाचे त्यांचे पत्र आले. मी पुणे शहर पाहिले नव्हते. त्यामुळे त्यांच्या निमंत्रणाचा मी स्वीकार केला. पुण्याला मी त्यांच्या खोलीत उतरलो. त्यांनी एक चांगली गोष्ट केली ती ही, की डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांची व माझी भेट करून दिली. हा दिवस १७ ऑगस्ट १९२३ असे मला आठवते. ते अंधरुणावर निजून होते. गोव्याचा मनुष्य म्हणून त्यांनी मोठ्या प्रेमाने मला भेट दिली. दोन्ही हात कापत होते. बुद्धी मात्र तल्लख होती. बोलणे स्पष्ट होते.

माझे गोत्र कोण आणि कुलदेव कोण असा त्यांनी मला प्रश्न केला. त्याचे उत्तर मी दिल्यावर, "आम्ही भक्त शांतादुर्गेचे" असे ते हसत म्हणाले. भांडारकर मूर्तिपूजा न मानणारे, प्रार्थना समाजिष्ट होते हे प्रसिद्ध आहे. पण कुलाभिमान कोठे जात नाही. त्यांनी आपल्या वडील मुलीला शांता व धाकट्या मुलीला दुर्गा अशी नावे ठेवली होती, यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते.

गोव्यात काही लोक कोकणी व मराठी या दोन स्वतंत्र भाषा आहेत, असे म्हणतात, त्यात तथ्य आहे काय? असा प्रश्न विचारता, कोकणी ही मराठीची बोली आहे. त्या दोन्ही एकच होत, असे ते म्हणाले. मग या लोकांचा त्या भिन्न मानण्यात एवढा आग्रह का? असे मी त्यांना विचारले.

तो केवळ local patriotism आहे, असे त्यांनी उत्तर दिले.

काळकर्ते दे. भ. शिवराम महादेव परांजपे यांचीही आम्ही भेट घेतली. परकीय पोर्तुगीज राज्यकर्त्यांविरुद्ध लेख लिहून असंतोष निर्माण केला पाहिजे, असे त्यांनी सांगितल्याचे आठवते.

आणखीही काही लोकांना आम्ही भेटलो व तिकडून मुंबईला आलो.

मुंबईला मी माझ्या मामाच्या बिन्हाडी उतरलो होतो. दुसऱ्या दिवशी मी रा. सा. मोरमकरांकडे गेलो. त्यांची प्रकृती जरा नादुरुस्त असलेली दिसली. त्यांना कावीळ झाली होती, असे कळले. काविळीवर अगदी रामबाण झाडपाल्याचे

औपध त्यांच्या ऑफिसातील एक कारकून देतात, असे मला माझा म्हणाले. इतकेच नव्हे तर दुसऱ्या दिवशी तो पाला त्यांनी आणविलाही. मी तो नेऊन रावसाहेवांकडे दिला व हवा असल्यास उपयोग करा, असे सांगितले. तो पाला शिजवून त्याचा कपाय घ्यावयाचा असे. त्यांनी त्याचा उपयोग केला नसावा.

मी दरदिवशी रा. सा. मोरमकरांकडे जात असे. त्यांच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे 'विस्तारा'कडे प्रसिद्धीकरिता आलेले लेख पाही व अभिप्रायही लिहून देई. काही लेख मी त्यांना वाचून दाखवी. रावसाहेवांची प्रकृती मात्र दिवसेंदिवस खालावत असे. मला पुढे मलेरिया ताप येऊ लागला. त्यामुळे त्यांच्याकडे माझे जाणे बंद झाले. पंधरावीस दिवस त्यांच्याकडून काहीच वर्तमान कळले नाही म्हणून त्यांच्या प्रकृतीची चौकशी करण्याकरिता मी एका माणसाला त्यांच्याकडे पाठविले. हा ऑक्टोबर (१९२३) महिना असावा. उत्तरादाखल रा. अनंतराव मोरमकरांनी रावसाहेब मोरमकरांचा मृत्युलेख असलेला 'विविध ज्ञान विस्तारा'चा अंकच माझ्याकडे पाठविला ! तो वाचून मला मोठा धक्काच बसला. मीही स्वतः मलेरियाने अगदी हैराण होऊन गेलो होतो. आता यापुढे मुंबईत जास्त दिवस न रहाता गोव्याला निघून जावे असे मी ठरविले आणि त्याप्रमाणे दोनचार दिवसांनी सरळ गोव्याचा मार्ग धरला !

वेंगुर्ला

रा. जगन्नाथराव सामंत यांनी बी.ए. झाल्यावर वेंगुर्ला जाँज इंग्लिश हायस्कूलत नोकरी धरली होती. त्यांना, मी प्रकृतीमुळे मुंबईहून घरी आलो, हे कळून वाईट वाटले. घरी रिकामा वेळ घालविण्यापेक्षा मीही वेंगुर्लाला यावे असे त्यांनी सुचविले. वेंगुर्लाचे हवापाणी व जेवणखाण गोव्यासारखेच आहे, तेव्हा तिकडची हवा माझ्या प्रकृतीला मानवेल, असे त्यांचे म्हणणे पडले. १९२४ जून. पासून तुमच्याकरिता एक शिक्षकाची जागा नक्की करून ठेवतो, असेही त्यांनी मला कळविले. कायमचे वेंगुर्लाला वास्तव्य करून रहाणे मला शक्य नव्हते. तेव्हा प्रकृती सुधारेपर्यंत आणि दुसरी काही सोय होईपर्यंत वेंगुर्लाला रहावे असा मी निर्णय घेतला. शिकविण्याचा तेवढा अनुभव पदरात पडेल, असे मला वाटले.

जूनमध्ये शेवटच्या बोटीने मी पणजीहून वेंगुर्लाला गेलो. रहाण्याची वगैरे व्यवस्था रा. सामंत यांनी करून ठेवली होती. रा. सामंत यांनी स्वतःचे वेगळे बिऱ्हाड केले नव्हते. माझ्याबरोबर ते खाणावळीत जेवावयास येत. खाणावळ एका बाईची होती, ती अत्यंत प्रेमळ होती.

जॉर्ज इंग्लिश हायस्कूलची इमारत एका नारळीच्या वागेत होती. ही शाळे-
करिता बांधलेली इमारत नव्हती. एका रहात्या घराचा शाळेकरिता उपयोग
करण्यात येत होता. काही सभासदांच्या मालकीची ही संस्था होती. सारे मालक
शाळेत शिक्षक होते. त्याशिवाय आमच्यासारखे काही बाहेरचे शिक्षक होते. रा.
नावर नावाचे वी.ए. बी.टी. हेडमास्तर होते. मी इंग्रजी पाचवीचा क्लासटीचर
होतो. शिवाय मॅट्रिकचे दोन विषय, सहावीचा एक विषय व खालचा तिसरीचा
एक विषय मजकडे होता. त्यावेळच्या पुढे नावारूपास आलेल्या दोन विद्यार्थ्यांची
नावे मला आठवतात. ते म्हणजे रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर रा. भास्कर
नामदेव आडारकर व जे. जे. आर्ट स्कूलचे डीन रा. विष्णू नामदेव आडारकर.
विष्णू थोरला व भास्कर धाकटा बंधू होता. दोघेही इंग्रजी पाचवीमध्ये होते.
विष्णूला अभ्यासात गती नव्हती. त्याचे लक्ष चित्रकलेकडे होते. धाकटा भास्कर
मात्र अभ्यासात फार हुपार होता. लेखनाकडे त्याची त्यावेळपासून प्रवृत्ती होती.
एक हस्तलिखित मासिकही तो काढीत होता. विष्णू पाचवीमध्ये बसायला लायक
नव्हता, पण धाकट्या भावाला पाचवीमध्ये चढवून थोरल्या भावाला चौथीमध्ये
ठेवणे योग्य न वाटल्यामुळे त्यालाही पाचवीमध्ये चढविला होता. त्यांचे वडील
मला मधूनमधून भेटत व आपल्या मुलांच्या अभ्यासासंबंधी चवकशी करीत.
त्यांच्या नजरेस मी वस्तुस्थिती आणून दिली. त्याचा मागचा अभ्यास कच्चा
असल्यामुळे वरचा वर्ग त्याला झेपत नाही असे मी त्यांना सांगितले. मला दर-
महा पगार साठ रुपये मिळे. पण पावती मात्र शंभर किंवा दीडशे रुपयांची
लिहून द्यावी लागे. प्रत्यक्ष मिळणारा व कागदी असा सर्वांच्या पगारामध्ये
फरक होता. खर्चाच्या प्रमाणाने सरकारी ग्रँट मिळत असल्यामुळे खर्च असा
फुगविण्यात येत असे, हे उघड आहे. फारच काही आनंदपरक व नवे सरकार उभारणे हे
माझे स्वप्न आहे असे मला सांगितले.

वेळ भरपूर असे. पण चांगल्या ग्रंथालयाची सोय नव्हती. त्यामुळे वाचण्यास
हवी ती पुस्तके मिळत नसत. या काळात पणजी हायकोर्टाचे न्यायाधीश डॉ.
आंतोनियो तोरोज्ज्य यांनी लिहिलेल्या "हिंदुलोक व पोर्तुगीज लोकसत्ताक राज्य"
या पोर्तुगीज प्रबंधावर मी परीक्षणात्मक दोन लेख लिहिले. ते पुढे विविध ज्ञान
विस्तारात प्रसिद्ध झाले. संध्याकाळच्या वेळी डोंगरावर जेथे लाईट हौस आहे,
तिकडे मी जावे व कविता लिहाव्या, काही कविता 'स्वयंसेवका'त प्रसिद्ध झाल्या
आहेत. 'श्रेष्ठधर्म कुठला बोला', ही माझी गाजलेली कविता (हिचा उल्लेख
पुढे येईल) येथेच मी लिहिली.

श्री गणेश चतुर्थीची शाळेला आठ दिवस सुटी असे. या सुटीत मी गोव्याला
जाण्याचे ठरविले. मुंबई-पणजीच्या बोटी सुरू झाल्या नव्हत्या. त्यामुळे गोव्याला

जाताना मी पायीच पेडण्यावरून गेलो. दुपारी पेडण्याला मुक्काम केला आणि संध्याकाळी माशेल येथे गोव्याला माझ्या मावशीकडे आलो. तिकडे मला प्रथम कळले की, आमची आई आजारी आहे व तिला रक्तस्त्राव होतात. मला यासंबंधी घरून कुणी काहीच कळविले नव्हते. गणेश चतुर्थी झाल्यावर मी आईला घेऊन माशेलात मावशीकडे आलो. तिकडे रा. करपेशास्त्री हे प्रख्यात आयुर्वेदिक वैद्य होते. त्यांचे औषध सुरू केले. त्यांच्या औषधाने गुण न आल्यास वेंगुल्याला मिशन हॉस्पिटलचे डॉ. गोहेन ह्यांना तिची प्रकृती दाखवावी, असा मी विचार केला.

करडेशास्त्रींचे औषध सुमारे दोनतीन आठवडे दिले. पण आईला काही गुण पडलेना. शेवटी मिशन हॉस्पिटलच्या जवळ एक लहानशी जागा भाड्याने घेऊन मी आईला तिकडे घेऊन आलो. डॉ. गोहेन यांना तिला दाखविल्यावर लहानसे ऑपरेशन करावे लागेल असे ते म्हणाले. आई, वडील व मी असे तिघेच जण तिकडे आलो होतो, असे आठवते. वडील हाताने स्वयंपाक करीत. मदतीला एक नोकर ठेवला होता. ठरल्याप्रमाणे ऑपरेशन झाले. हॉस्पिटलात एक स्वतंत्र खोली मिळाली होती.

ऑपरेशन करून आईला तिच्या खोलीत आणल्यावर तिला थोड्या वेळाने थोडी पेज द्या असे नर्सने सांगितले. वडिलांना घरी जाऊन थोडी पेज करून घेऊन या असे मी सांगितले. पुष्कळ वेळ झाला तरी ते आलेच नाहीत. मी मोठ्या काळजीत पडलो. आईला टाकून मला बिन्हाडी जाणे शक्य नव्हते. इतक्यात समाचाराला आलेल्या एका शिक्षकाला तिकडे ठेवून मी वडिलांच्या शोधाला बिन्हाडी गेलो. तिकडे गावच्या (गोव्याच्या) एका कुणव्याला भात वाढीत असताना दिसले. पेज कुठे आहे असे विचारता ते म्हणाले, हा माणूस नुकताच बोटीने आलेला आहे आणि भुकेला आहे, म्हणून त्याला वाढून मग येणार होतो.

काकाबा वेंगुल्याला इस्पिटलात वायकोला घेऊन गेला आहे, तेव्हा आपले दुखणे त्यांच्याबरोबर जाऊन डॉक्टरला दाखवावे म्हणून हा कुणबी आला होता. हा आत्मघातकीपणा पाहून मला काय बोलावे ते कळेना. पेज तयार होती. मी ती घेऊन हॉस्पिटलात आलो. घरच्या माणसांपेक्षा इतरांची जास्त काळजी घेण्याचा आमच्या वडिलांचा स्वभाव होता.

रोग कॅन्सर होता. शस्त्रक्रियेचा काही उपयोग झाला नाही. शेवटी तिला घरी गोव्याला न्यावे, असा मी विचार केला. हा विचार ऐकून 'किरात'चे संपादक रा. मराठे यांनी गणेशोत्सवातील भाषणाचा रिपोर्ट लिहून द्यावा अशी मला गळ घातली. वर्गणीदारांची आलेली अनेक पत्रे त्यांनी मला दाखवली. त्याप्रमाणे आई हॉस्पिटलात असताना, मी रिपोर्ट तयार करून दिला.

तो प्रसिद्ध झाल्यावर डॉ. गोहेन यांची दायको, मिसिस गोहेन हिने रा. सत्राळकराला बोलावून रिपोर्टत लिहिल्याप्रमाणे ते बोलले होते की, काय असे विचारले. त्यांनी होकारार्थी उत्तर देताच मिशन हायस्कुलातील शिक्षकाच्या जागेवरून त्यांना दूर करण्यात आले, असे कळते.

माझ्याकडे मॅट्रिकचे दोन विषय होते. परीक्षा जवळ आल्यामुळे त्यांच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करणे मला शक्य नव्हते. या सर्वांचा माझ्यावर विलक्षण परिणाम झाला. आमच्या बंधूंना आईच्या वेदना पहावत नव्हत्या. ते शक्य तितके तिच्यापासून दूर रहात होते. मला या सर्वाला धैर्याने तोंड देणे भाग होते. नाताळची सुटी आली व मी गोव्याला गेलो, आणि अखेरच्या दिवसांत आईची शुश्रूषा करावयाला मिळाली. ता. ३१ डिसेंबर १९२४ रोजी बरोबर बारा वाजता तिने प्राण सोडला. एक प्राणी वेदनामुक्त झाला, याबद्दल मला समाधान वाटले.

बारा दिवस झाल्यावर मी वेंगुर्त्याला जाऊन माझ्या कामावर रुजू झालो. विशेषतः मॅट्रिकच्या विद्यार्थ्यांची मला फार काळजी वाटत होती. माझ्यामुळे त्यांच्या अभ्यासाचे नुकसान व्हावे, हे मला नको होते. या सर्वांचा माझ्या प्रकृतीवर विलक्षण परिणाम झाला होता. शाळेतील शिक्षकांच्या नजरेस ही गोष्ट आल्याशिवाय राहिली नाही. प्रिलिमिनरीच्या किंवा वार्षिक परीक्षेच्या प्रश्नपत्रिका मी काढल्या. परीक्षा आठदहा दिवस चालणार होत्या. तेव्हा या अवधीत तुम्ही मुंबईस जाऊन या म्हणजे तुमच्या जीवाला बरे वाटेल असे काही मित्र म्हणाले. त्याप्रमाणे मी मुंबईला गेलो. निघण्याच्या आधी मी रा. मोरमकरांना अमुक दिवशी तिकडे येतो हे कळवून ठेवले होते. मुंबई सोडल्यानंतर माझा त्यांचा पत्रव्यवहार चालू होता. 'विस्तारा'करिता काही लेख मी लिहिले होते व ते प्रसिद्धही झाले होते.

मी आलेलो पाहून रा. मोरमकरांना फार आनंद झाला. मी गेलो त्यावेळी 'विस्तार' ऑफिसात रा. न. र. फाटकही होते. जवळच एक तरुण बसले होते. हे रावसाहेबांचे नातू रामभाऊ तटणीस अशी रा. फाटकांनी ओळख करून दिली. वास्तविक ते रावसाहेबांच्या भाद्राचे नातू म्हणजे अनंतराव मोरमकरांचे भाचे होते. यापूर्वी मी त्यांना पाहिले नव्हते. 'विस्तारा'तील माझ्या लेखांनी व नुकत्याच झालेल्या रा. सत्राळकरांशी झालेल्या वादाने माझी त्यांना माहिती होती. मी नेहमीप्रमाणे माझ्या मामांकडे उतरलो होतो. माझ्या तिकडच्या वास्तव्यात मी रोज सकाळ संध्याकाळ 'विस्तार'च्या ऑफिसात जात असे.

वेंगुर्त्याला परत जाण्याच्या अगोदर दोन दिवस "तुम्ही पुढे काय करावयाचे

ठरविले आहे?" असा मला रा. अनंतराव मोरमकरांनी प्रश्न केला. "तसा विचार करण्यास मला चित्तस्वास्थ्य लाभलेले नाही. वेंगुल्याला रहाण्याची माझी इच्छा नाही" असे त्यांना मी सांगितले. "मग तुम्ही मुंबईला या. आम्ही नुकतेच 'विविध वृत्त' साप्ताहिक सुरू केले आहे. त्यामुळे 'विविध विस्तारा'ची संपादकीय व्यवस्था पहाण्याकरिता आम्हाला लायक माणूस हवा आहे. तुम्ही हे काम पत्करा. आम्ही मासिक पगार देऊ. त्याकरिता आपणास अन्यत्र नोकरी शोधण्याचे कारण नाही" अशी सूचना रा. मोरमकरांनी माझ्यापुढे ठेवली.

"पण मला इकडची हवा मानवत नाही त्याचे काय?" मी प्रश्न केला. ही कल्पना माझ्यापुढे ठेवताना रा. रामभाऊ तटणीस जवळ होते. ते म्हणाले, "एकदा आजारी पडला म्हणून नेहमी पडालच असे नाही. तुम्ही या आणि आणखी एकदा प्रयत्न करून पहा. मुंबईची हवा आपल्या प्रकृतीला मानवत नाही, असे खरेच ठरले तर तुम्हाला परत जाता येईल. वेंगुल्याला कायम रहाण्याची इच्छा नाही. शिवाय तुमच्यासारख्यांना शिक्षक म्हणून ते केव्हाही ठेवतील."

अशा प्रकारे त्यांनी माझी मुंबईसंबंधी वाटणारी भीती घालविली. त्यांची सूचना मी मान्य केली व पुढच्या मार्च (१९२३) मध्ये शाळेतील नोकरी सोडून मुंबईला जाण्याचा माझा बेत शाळेच्या अधिकाऱ्यांना कळविला. त्यावेळी मुंबईची हवा माझ्या प्रकृतीला कितपत मानवेल याबद्दलच्या माझ्या धास्तीची कल्पना मी दिली. तुम्हाला मुंबई सोडावी लागली व तुम्ही परत शाळेत येण्याचे ठरविले तर आम्हांला आनंदच वाटेल असे त्यांनी आश्वासन दिले.

या दिवसांतील एक घटना येथे नमूद करण्यासारखी आहे. मी शाळेच्या नोकरीचा राजीनामा दिला होता व मुंबईला जाण्याची तयारी पूर्ण झाली होती. इतक्यात मुंबईच्या मंडळीची एक तार आली, तीत असे कळविले होते की, त्यांचा माझ्या नेमणुकीबद्दलचा बेत बदलला आहे. तार वाचून मला धक्काच बसला. त्रस्त मनःस्थितीमुळे त्या रात्री बराच वेळ झोप लागली नाही. पहाटेच्या सुमारास मला असा भ्राम झाला की, माझी आई जवळ बसली आहे व माझ्या कपाळावरून हात फिरवीत आहे. त्यानंतर मला शांत झोप लागली. दुसऱ्या दिवशी मुंबईहून पत्र आले त्यात असे लिहिले होते की, काल मिळालेली तार रद्द समजा व ठरल्याप्रमाणे ताबडतोब निघून या.

मुंबईला आल्यावर दोन व्यक्ती मला भेटल्या. त्यांनी वेगवेगळे परिणाम माझ्या जीवितारवर केले. त्यांपैकी एक न. र. फाटक व दुसरे धर्मानंद कोसंबी. फाटकांनी साहित्य सेवेसंबंधी असलेला दबदबा फोडला. दरदिवशी सकाळी विविध ज्ञान विस्तार-विविधवृत्ताच्या ऑफिसात फटकळपणे आपले सगळे स्टॅण्डर्ड्स सांगावे.

एकदा माणूस संपादक मंडळात घेतला तर त्याचा पाय कसा मागे ओढून घ्यावा याच्या गोष्टी त्यांनी सांगल्या. स्वतः मी त्याला अपवाद नव्हतो. विविध वृत्ताची अशी प्रथा असे की, पहिल्या पानावर बातम्या द्याव्या. या बातम्या वावडेकर काढीत. व ते नसले तर ते काम माझ्याकडे दिले जाई. फाटक सांगत तुम्ही काळजी करू नका. मी सगळे करतो. आणि शेवटी काही करीत नसत. हेतू हा की, त्यामुळे माझा व तटणिसांचा खटका उडावा. तटणिसांना ही गोष्ट ठाऊक होती. फाटक आजपर्यंत माझा द्वेषच करीत आले. मला डायरेक्टर (संशोधन मंडळ) नेमले ; त्यावेळी चालकांकडे जाऊन अहो, प्रियोळकराखेरीज दुसरा कुणी सापडला नाही काय ? असे त्यांनी विचारले. प्रियोळकरांपेक्षा चांगली. माणसे असली तर दाखवा. त्यांना नेमू असे त्यांना उत्तर मिळाले. हे मला स्वतः फाटकांचे नाव न घेता खेरांनी सांगितले. धर्मानंद कोसंबींनी माझ्या जीवित-नौकेला वळण लावले. त्यांनी मला नोकरी धरण्यास भाग पाडले. ए. के. पै हे स्कूल कमिटीचे अध्यक्ष होते. त्यांच्या घरी फरुखी (सेक्रेटरी) यांना पाठवून तिथे यंत्रामार्फत मला बोलाविले. नोकरी धरल्यावर आता विवाह करण्याला माझ्या मनात विरोध राहिला नाही. कारण एवीतेवी नोकरी धरलीच आहे. माझ्या कुटुंबियांचा शिक्षणाचा भार माझ्यावरच होता. थोरल्या भावाचा थोरला. मुलगा कारवारला मॅट्रिकच्या क्लासमध्ये होता. त्याच्या शिक्षणाची सोय व्हावयाची होती. व आणखीही भावांची मुले होती. पुढे गोव्याला गेलो असता, करंडेशास्त्री यांच्या मुलीची आधीच मागणी होती. तिची एक दिवस भेट घेऊन या संबंधाला ती, मी विरुद्ध नाही हे नक्की केले आणि २६ डिसेंबरला विवाह घडून आला.

ऑफिसात कारकुनाच्या जागेवरून काढून शैक्षणिक खात्यात घेण्याचे त्यावेळी त्यांनी आश्वासन दिले होते. नोकरी धरली नसली तरी संपादकीय मजकूर मी विविध वृत्तात लिहीतच होतो.

प्रा. प्रियोळकरांविषयी

श्रीमती अनसूया प्रियोळकर

प्रियोळकरांना प्रथम पाहिलं १९२४ साली. त्यांच्या आई आजारी होत्या. व त्यांच्यासाठी औषध नेण्यास ते आमच्याकडे येत असत. माझ्या वडिलांचा वैद्यकीचा व्यवसाय. तेव्हा त्या निमित्ताने आमच्याकडे अनेकजण येत असत त्यांपैकीच हे एक असतील अशी माझी समजूत.

दिसण्यात जरा आडव्या अंगाचे, अधिक उंच नाही, ठेंगणे नाही, गोरे, गंभीर वृत्तीचे असे दिसत. त्यावेळी माझी अशी कल्पनाही नव्हती की, हे माझे जन्माचे सोवती होतील म्हणून !!

त्यानंतर काही दिवसांनी माझे वडील आईकडे बोलत असताना मी ऐकले. "काकवा प्रियोळकरांचा मुलगा, चांगला शिकलेला आहे, अजून लग्न झालेले नाही, मुंबईला नोकरी आहे. शिवाय 'विविधज्ञानविस्तार', 'विविधवृत्त' यांत लेखन करतो" वगैरे वगैरे.

माझे वडीलही लेखक, कवी होते. गोव्यातील 'सत्संग' या त्याकाळी नावाजलेल्या मासिकाचे ते संपादक होते, शिवाय ते शास्त्री म्हणूनही प्रसिद्ध होते. पुरोगामी विचारांचे असल्यामुळे, गोव्यातील कोणत्याही समाजसुधारण्याच्या चळवळीत ते अग्रभागी असत. गोव्यात त्यांना फार मान होता. 'करंडेशास्त्री' किवा 'फोंडुशास्त्री' याच नावाने लोक त्यांना ओळखत.

साहजिकच प्रियोळकरांचे व त्यांचे विचार एकच असल्यामुळे त्यांचा परिचय वाढला. आणि माझ्या वडिलांच्या मनात हा जावई करून घ्यावा असे भरले. पण हे व्हावे कसे ?

आई आजारी असताना प्रियोळकर वरचेवर येत असत. नंतर थोड्याच दिवसांनी त्यांच्या आईचे निधन झाले व लवकरच ते वेंगुर्ला सोडून मुंबईला 'विविधज्ञान विस्तार'चे संपादक म्हणून गेले. त्याचवेळी 'विविधवृत्त' या

साप्ताहिकाचा जन्म झाला होता. त्यातही ते वरेचसे लेखनाचे काम करीत. त्या लेखनाच्या निमित्ताने माझ्या वडिलांचा व त्यांचा पत्रव्यवहार चालू झाला व ही संधी साधून वडिलांनी त्यांच्या लग्नाचा विषय काढला. पण प्रियोळकरांनी नेमका तो प्रश्न डावलून, लेखनाच्या विषयी पत्रव्यवहार चालू ठेवला. तरी पण वडील त्यांना प्रत्येक पत्रात लग्न करण्याचा उपदेश करीत असत.

प्रियोळकर फार मातृभक्त होते. त्यांच्या आईचे निधन झाल्यावर त्यांनी व त्यांच्या बंधूंनी (श्री. वि. का. प्रियोळकर) 'स्वयंसेवक' मासिकाचा खास मातृअंक काढला होता. त्यात महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध लेखकांचे लेख व कविता प्रसिद्ध झाल्या होत्या. प्रियोळकरांनीही त्यात 'पोरक्या हृदयाचे उद्गार' अशी कविता केली होती. त्यातील चार ओळी अशा होत्या :

आहे परी अभागी मी पोरका भिकारी
नशिबीं न मातृसेवा आनन्दपुण्यकारी
कितिदाहि गर्भवासी होवो सुखें कुठेंही
माते परतु उदरीं तुझियाच जन्म देई

अशा या मातृभक्तांनी फक्त लग्नाच्या बाबतीत मात्र आपल्या आईची निराशा केली होती !

त्यानंतर त्यांच्या वडिलांनीही पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिले पण काही जमेना. शेवटी निराश होऊन त्यांनी आपल्या धाकट्या मुलाचे लग्न उरकून घेतले !

माझ्या वडिलांचा प्रियोळकरांकडे लग्नाविषयी पत्रव्यवहार चालू आहे हे त्यांच्या घरच्या मडळींना माहीत होते.

एकदा त्यांचे वडील औषधासाठी आमच्याकडे आले असता अकस्मात मी तिकडे पोचले व त्यांना पाहून तशीच माधारी फिरले. त्यांनी घरी जाऊन ही गोष्ट सांगितली व "मुलगी चांगली आहे हा कशाला लग्न करीत नाही कोण जाणे ?" असे बोलले.

आणि योगायोग असा की, त्याच दिवसांत प्रियोळकर रजा घेऊन गोव्याला गेले होते. त्यावेळी त्यांना ही गोष्ट सांगितली आणि सगळ्यांचा आग्रह पडला की आला आहेस तसा मुलगी पाहून घे. मावशीही त्याच गावात आहे, तिच्याकडून तुला मुलीची सर्व माहिती मिळेल ! आणि आश्र्याची गोष्ट अशी की त्यांनी या गोष्टी कबूल करून मला पाहून पसंत केली ! तरी पण ह्यांना पसंती एकतर्फी झाली असं वाटून लगेच मला बोलावून विचारले की, "मला तू पसंत आहेस म्हणून मी सांगितले, पण तुला मी पसंत आहे की नाही हे मला समजले

पाहिजे". यावर मी काय बोलणार? जवळ जवळ वर्षभर मी ईश्वराची प्रार्थना करीत होते की, हेच मला पती पाहिजेत!! पण हे मी त्यांना कसं सांगणार? एवढं बोलण्याचं धारिष्ट माझ्यानं कसं होणार? मी फक्त हसले! आणि हीच माझी संमती यांनी गृहीत धरली.

१७ डिसेंबर १९२६ रोजी आमचा विवाह झाला!

दोन्ही घरांत या लग्नामुळे आनंदी आनंद झाला होता. माझ्या सासऱ्यांना आपला मुलगा एकदाचा विवाहवद्ध झाला म्हणून आणि माझ्या वडिलांना यांनाच मी जावई करून घेणार अशा निग्रहाने राहून तो मिळविला म्हणून! आणि मला काय वाटले ते कसं सांगू?

माझे नाव 'अनसूया' असे ठेवण्यात आले. जिच्यात 'असूया' नाही ती 'अनसूया' असे ह्यांनी मला सांगितले. मात्र त्या नावाप्रमाणे तू वागले पाहिजे असे मला बजाविले.

मी प्रियोळकरांच्या घरी प्रवेश केला. सासूवाई नव्हत्याच! मोठ्या जाऊबाई घरात प्रमुख! पण त्यांचं आमच्याशी वागणं इतकं चांगलं होतं की, त्या मला आईसारख्याच वाटल्या. घरातील इतर मंडळींचं वागणंही मनमोकळं असल्यामुळे मला सासरी आल्यासारखं वाटलंच नाही. फक्त याला अपवाद म्हणजे आमचे सासरे! त्यांचा स्वभाव तापट असल्यामुळे घरातील व घराबाहेरीलही लोक त्यांना घाबरत असत.

१५ दिवस गोव्यात राहून आम्ही दोघं मुंबईला आमच्या नव्या विन्हाडात आलो. संसारास मुखात झाली. मुंबईत मी नवीन! ह्यांच्या स्वभावाची ओळख अजून व्हावयाची होती. आवडीनिवडी कळावयाच्या होत्या! म्हणून संभ्रमात होते. जरा गंभीर वृत्तीचे असल्यामुळे धाकधुक वाटायची. लेखक असल्यामुळे आणि लग्नाचाही गाजाबाजा झाल्यामुळे लहरी असतील की काय हीही शंका मनात डोकावयाची. पण त्यांनी मला पूर्ण सहकार्य देऊन आमचा संसार सुरळीत चालू झाला.

म्युनिसिपल स्कूल्स कमिटीत यांची नोकरी, तीही किचकट अशी आकडेमोडीची! साहित्यिक पिंडाच्या माणसाला आकडेमोडीचे काम करावे लागावे हा केवढा दैवदुर्विलास! मला वाटतं प्रियोळकरांशिवाय दुसरा कोणी असता तर त्याची साहित्यसेवा तेथेच विराम पावली असती! पण प्रियोळकरांनी या सर्व अडचणीं-वर मात करून आपली साहित्यसाधना चालूच ठेवली.

प्रथम प्रथम ते ललितलेखन करीत असत. नंतर मात्र त्यांची दृष्टी संशोधनाकडे वळू लागली. त्यांनी 'दमयंती स्वयंवर' हे पुस्तक लिहिल्यामुळे त्यांना फार प्रसिद्धी मिळाली. 'गोवा इंक्विझिशन' हे पुस्तक लिहिण्याची सर्व तयारी त्यांनी १९३२ मध्ये केली होती पण द्रव्याअभावी ते तसेच पडून राहिले! ते १९६१ साली प्रसिद्ध झाले!

'मराठी संशोधन मंडळ' सुरू झाल्यावर त्यांनी शिक्षणखात्यातील नोकरी सोडली व आपल्या आवडत्या संशोधनकार्याला वाहून घेतले. दादरला ग्रंथसंग्रहालयाची इमारत झाल्यावर 'संशोधन मंडळ'ही तेथे गेले. भर दुपारी १२ वाजता ऑपॅराहाऊसवरून ते बसने दादरला जात. बरोबर पुस्तकांनी भरलेली खांद्यावर अडकविण्याची पिशवी, त्यात कॉफी भरून घेतलेला थर्मास इतके ओझे घेऊन ते जात असत. कामाचा त्यांना कधीच कंटाळा नव्हता! घरातही आरामशीर बसलेले मी त्यांना कधीच पाहिले नाही. सतत लेखन चालू असे. मुद्रा सदा विचारी. दिलखुलास गप्पा मारणे त्यांना कधी जमले नाही. कामात कुचराई करणे हा त्यांच्या मते मोठा गुन्हा!

त्यांचा आपल्या विद्यार्थ्यांना हाच उपदेश असे. विद्यार्थ्यांनी जराही कामाचा आळस केलेला त्यांना खपत नसे. त्यांनी काही संसाराच्या सबबी सांगितल्या की ते म्हणत, "अहो मी पण संसार केला, तोही सर्व जबाबदाऱ्या अंगावर घेऊन आणि म्युनिसिपालिटीत नोकरी करून 'दमयंती स्वयंवर' हे पुस्तक मी याच कालात लिहिले आहे. मनापासून काम केले की सर्व अडचणींवर मात करता येते."

आमचे घर म्हणजे पुस्तकांचे घर! त्यातील कोणताही कोन कोपरा पुस्तकांशिवाय नव्हता. जुनी महत्त्वाची पुस्तके विकत घेताना ते कधीच पैशाची पर्वा करीत नसत.

मी त्यांच्याबरोबर काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत प्रवास केला आहे. पण कुठेही गेले की तेथली सौंदर्यस्थळं पहाण्यापेक्षा लायन्न्या, संस्था, चर्च वगैरे पहाण्यात त्यांचा अधिक वेळ खर्च होई. आणि परत येताना जुन्या पोथ्या, पुस्तके यांचे भारे बरोबर आणीत! जिकडे जावयाचे असेल तिकडच्या मंडळींना पत्र पाठवून सर्व माहिती आधी घेऊन ठेवीत.

त्यांच्याबरोबर फिरायला जाताना वाटेत फुटपाथवर जुनी पुस्तके दिसली की ते तिकडे थांबलेच व त्यांच्याबरोबर मलाही थांबण्याची शिक्षा.

कोणी त्यांच्याकडे पुस्तकांसंबंधी माहिती विचारली की, ते क्षणाचाही विलंब न लावता आपल्या पुस्तकसंभारातून अचूक काढून माहिती देत.

आपल्या विद्यार्थ्यांनीही असेच काहीतरी कार्य करावे अशी त्यांची फार इच्छा होती व तसे त्यांना नेहमी सांगत.

डॉ. भाऊ दाजींचे चरित्र लिहिण्याचे त्यांनी फार परिश्रम घेतले. त्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीवर ताण पडला. तेव्हापासूनच ते थकल्यासारखे वाटू लागले. त्यांच्या लेखनात कधीही खंड पडत नव्हता ! तो आता पडू लागला. उत्साहही दिवसेंदिवस कमी होत चालला. बऱ्याच वर्षांपासून त्यांना 'मधुमेह' व 'रक्तदाव' थोड्या प्रमाणात होतेच. पण आता शक्ती कमी झाल्यावर त्यांचा जोर बळावला सर्व औषधोपचार चालूच होते. रोज फिरायला जाऊन येत असत.

पण १८ ऑगस्ट १९७२ रोजी त्यांना अकस्मात मूत्राशयाचा विकार सुरू झाला ! लगेच डॉ. खांडेपारकरांच्या हॉस्पिटलात घेऊन गेलो. डॉ. खांडेपारकरांनी डॉ. वापट, डॉ. दामले, डॉ. धरणे या तज्ञांच्या सल्ल्याने प्रयत्नांची शिकस्त केली. आणि त्यांना जरा वरे वाटल्यावर दोन महिन्यांनी घरी आणले. अशक्तपणा होताच. पण त्यातही थोडी हुपारी वाटू लागली. आत्मचरित्र न लिहिण्याचा त्यांचा निर्धार होता. पण आता त्यांना ते लिहावेसे वाटू लागले म्हणून लिहायला सुरवातही केली ! 'मराठी संशोधन मंडळा'ला २५ वर्षे झाली म्हणून 'महाराष्ट्र टाइम्स'चे श्री. गो. आ. भट मुलाखत घ्यावयास आले होते. त्यांना 'मी लेख लिहून देतो' असे सांगितले व एका दिवसात लेख लिहून दिला ! असे दोन महिने गेले ! मला आशा वाटू लागली, वाटले, इतके वरे असले तरी चालेल. थोडे फार लेखन केलं म्हणजे मनाचा उत्साह वाढेल ! त्याप्रमाणे त्यांनीही उत्साह दाखविला. त्यांचे विद्यार्थी प्रा. कृ. भि. कुळकर्णी यांना बोलावून नागपूर युनिव्हर्सिटीला द्यावयाच्या पुस्तकांची यादी करून घेतली. आपण लिहिलेली पुस्तके, लेख वगैरे दुसऱ्या कपाटात स्वतः लावून ठेवली !

आणि काही दिवसांनी त्यांना ताप व खोकला सुरू झाला. दिवसेंदिवस प्रकृती क्षीण होत चालली. माझ्या सर्व आशा मावळल्या आणि १३ एप्रिल १९७३ रोजी माझा सौभाग्यसूर्य मावळला. . . .

या निष्कलंक चारित्र्याच्या ज्ञानयोग्याच्या सहवासात मी ४६ वर्षे राहिले हे माझे परमभाग्य. आपल्याकडे अहेवपणी मरण येणे ही भाग्याची गोष्ट समजतात. मलाही नेहमी असेच वाटे. पण हे जेव्हा दुखण्यात पडले व मला त्यांची सर्व सेवा करावी लागली तेव्हा मी मनाचा निश्चय केला की अशा पुण्यपुरुषाची शेवटच्या क्षणापर्यंत सेवा करण्यास मला मिळाली हेच माझे खरे सौभाग्य.

आणि आता मात्र मला वाटते की त्यांच्या आठवणी करता करताच मला मृत्यू यावा. . . . !

परिचय

वि. भि. कोलते

कै. अनंत काकवा प्रियोळकर यांच्याशी माझा प्रथम परिचय झाला तो इ. स. १९३३-३४मध्ये, सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वी. त्यांनी त्यापूर्वी 'नलदमयंती-स्वयंवर' काव्याचे कवी रघुनाथ पंडित यांच्या विषयी काही संशोधनपर लेख 'विविधज्ञानविस्तारा'तून लिहिले होते. जळगाव येथील कवी कै. ह. मा. समर्थ यांनी आपल्या 'साहित्यचंद्रिका' या पुस्तकात कै. लक्ष्मणशास्त्री लेले यांचे काही श्लोक रघुनाथ पंडिताचे म्हणून उद्धृत करून, रघुनाथ पंडितांनी नलदमयंती आख्यानाचा उत्तर भागही लिहिला असावा असा आभास निर्माण केला होता. ही चूक निदर्शनाला आणून देण्यासाठी 'रघुनाथ पंडिताचे काव्यग्रंथ' या मथळ्याखाली मीही एक लहानसा लेख त्यावेळी 'विविधज्ञानविस्तारा'त लिहिला होता. महानुभाव कवी भास्करभट्ट बोरीकर यांच्या चरित्रावर आणि त्यांच्या 'शिंशुपाळवध' या काव्यावरही मी काही लेख 'विस्तारा'तून लिहिले होते. मला वाटते, त्या काळात या विद्वन्मान्य मासिकाचे संपादकीय काम श्री. प्रियोळकर पहात असावे. या निमित्ताने त्यांचा व माझा पत्रद्वारा बराच संबंध आला. रघुनाथ पंडितावरील त्यांच्या लेखांनी मी त्यांच्याकडे आकृष्ट झालो. त्यांचा प्रत्यक्ष परिचय करून घ्यावा व त्यांच्याशी चर्चा करावी या हेतूने माझ्या मुंबईच्या मुक्कामात मी मुद्दाम त्यांच्या भेटीला गेलो. त्यावेळी ते 'आपना लॉज' मध्ये रहात असावे असे आठवते. घंटी वाजताच सौ. प्रियोळकरांनी दार उघडले. आत प्रवेश करून मी म्हटले, "मी प्रा. कोलते, अमरावती. प्रियोळकरसाहेब आहेत काय?"

समोरच एका आरामखुर्चीवर प्रियोळकर काही वाचीत बसले होते. अंगात अर्ध्या बाह्यांचा मलमलचा सदरा, धोतर नेसलेले, दोन्ही पायांची मांडी घालून, हातात काही कागद घेऊन ते वाचीत होते. कागद दूर सारून ते उठले, आणि 'या, या' म्हणून त्यांनी माझे स्वागत केले. मी समोरच्या खुर्चीवर बसलो.

त्यांची भरदार अंगयष्टी माझ्या नजरेत भरली. तिला शोभून दिसणारा चौकोनी चेहरा, रुंद कपाळ, भिवयांचा भाग किंचित पुढे आलेला, त्याखालून डोकावणारे तेजस्वी डोळे, गौरवर्ण-प्रियोळकर पहिल्या प्रथम मला दिसले ते असे. काही बाबतीत डॉ. केतकरांच्या चेहेऱ्याच्या साधर्म्याचा मला आभास झाला.

“चहा घेता ना?” मला त्यांनी विचारले. मी “होय” म्हणताच ते आत गेले; बहुधा चहा-फराळाची व्यवस्था करण्यास सांगण्यासाठी. तेवढ्यात मी त्यांच्या खोलीवर सर्वत्र नजर फिरवली. भिंतीला लागून एकदोन उघडी कपाटे, पुस्तकांनी खच्चून भरलेली. जवळच्या टेबलावरसुद्धा पुस्तकांचे ढीग रचून ठेवलेले. जवळच काही हस्तलिखित पोथ्या, त्यांच्या व्यासंगाची साक्ष देत होती. चहा सांगून ते वाहेर आल्यानंतर आम्ही बराच वेळ बोलत बसलो. प्रथम मला वाटले की ते फार मितभाषी असावे. पण संभाषणाच्या ओघात त्यांच्या बोलण्याची कळी उमलली आणि नंतर खूप मोकळेपणाने आमचे बोलणे झाले. “सध्या कोणते काम हाती घेतले आहे?” असे मी विचारताच ‘दमयंती स्वयंवरा’ची पाठशुद्ध आवृत्ती काढण्याचा आपला संकल्प त्यांनी मला सांगितला. इतकेच नाही तर प्रत्येक पानावर एकेक श्लोक लिहून त्याखाली पाठभेद नमूद करून ठेवून तयार केलेल्या त्या काव्याच्या संहितेचे काही कागदही मला दाखवले मी सहज त्यांना माझी एक आठवण सांगितली. १९२८च्या उन्हाळ्यात संत पाचलेगावकर यांच्याबरोबर मी नगर जिल्ह्यातील संगमनेर येथे गेलो होतो. पाचसहा दिवस आमचा तेथे मुक्काम होता. एके दिवशी महाराजांच्या बरोबर तेथील वाचनालयात गेलो असताना एका कपाटातील पुस्तके मी चाळत बसलो. त्यावेळी कोणा सेज्विक नावाच्या इंग्रज गृहस्थाने संपादन केलेली, उत्तम कागदावर छापलेली या काव्याची आवृत्ती मी पाहिली होती. मी म्हटले, “संपादनासाठी आपण त्या आवृत्तीचा उपयोग केला आहे की नाही?” ते म्हणाले, “केला आहे तर!” आणि लागलीच उठून त्यांनी टेबलावर पडलेल्या पुस्तकांतून सेज्विकच्या पुस्तकाची प्रत माझ्या हातात ठेवली. इतकेच नाही तर, संहिता-संपादनासाठी त्यांनी गोळा केलेल्या इतर आवृत्त्याही मला दाखविल्या. प्रस्तुत काव्य आम्ही ‘नवनीता’वरून शिकलो होतो. प्रियोळकरांनी आपल्या संपादना-साठी गोळा केलेल्या ‘नवनीता’च्या अनेक आवृत्त्या मला दाखविल्या. ते सर्व पाहून मी आश्चर्यचकित झालो. पाठशुद्ध आवृत्ती काढण्यासाठी केवढे परिश्रम ते घेत होते! त्यांच्या या उद्योगामुळे व त्यात दिसून येणाऱ्या त्यांच्या संशोधन-वृत्तीमुळे व विद्वत्तेमुळे मी पहिल्याच भेटीत प्रभावित झालो. रघुनाथ पंडित

हा माझाही आवडता कवी. त्यावेळी सुद्धा संपूर्ण नल-दमयंती स्वयंवराख्यान मला मुखोद्गत होते. नवनीतातील म्हणून त्यांनी नमूद केलेले पाठ माझ्या पाठांतरातील पाठापेक्षा वेगळे होते. ते साक्षेपाने त्यांनी टिपून घेतले, त्यामुळे मलाही आनंद वाटला.

सौ. प्रियोळकर यांनी पोह्यांच्या वशा आणि चहाचा ट्रे आणून ठेवला. त्यांचा आस्वाद घेत आमचे बोलणे चालू होते. सौ. प्रियोळकरांशी त्यांनी माझा परिचयही करून दिला. आमच्याजवळ त्यावेळी त्यांची लहानगी मुलगी कु. प्रतिभा घोटाळत होती. एकदा कळी खुलल्यानंतर बोलण्याचे काम प्रियोळकरच करीत होते. त्यांचा आवाज जाड होता. क्वचित, तो कर्कश, किरटा असावा असा भास होई. शब्दांचे उच्चार गोव्यातील सारस्वतांच्या तोंडी आढळतात तसे सानुनासिक होते. मला त्यावेळी ते विचित्र वाटले. त्या आवाजाचा माझ्या मनावर फारसा अनुकूल परिणाम झाला नाही. वक्तृत्वाचा गुण प्रियोळकरांच्या ठिकाणी नव्हता, याचा जसा मला त्यावेळी अनुभव आला तसा पुढे अनेकदा आला. त्यांची भाषणे आशयाच्या दृष्टीने भरीव असली तरी वक्तृत्वाच्या दृष्टीने कंटाळवाणी होत. तथापि, त्यांच्या भाषणात जी तळमळ असे, त्यातून त्यांच्या बहुश्रुततेचे आणि दीर्घोद्योगाचे जे दर्शन होत असे ते विलक्षण होते. त्या वेळीही मला हाच अनुभव आला होता.

ही आमची पहिलीच भेट. त्यावेळच्या त्यांच्या आतिथ्यशीलतेने व विद्वत्तेने मी त्यांच्याकडे ओढला गेलो. आमच्यामध्ये एक प्रकारचा कौटुंबिक बंधुभाव निर्माण झाला आणि आनंदाची गोष्ट अशी. की तो शेवटपर्यंत टिकून राहिला. या भेटीनंतर, त्यांनी हाती घेतलेल्या 'दमयंतीस्वयंवर' या काव्याच्या संहितासंपादन कार्याची विचारपूस करण्यासाठी मी दोनतीनदा त्यांच्याकडे गेलो. हा ग्रंथ प्रसिद्ध होताच त्याची एक प्रत मला त्यांनी 'सादर व सप्रेम भेट' म्हणून आपल्या सहीने पाठविली होती. तिच्यावर 'प्रिय बंधुवर, प्रो. विष्णू भिकाजी कोलते, यांस' असा माझा त्यांनी उल्लेख केलेला पाहून मला अपरिमित आनंद झाला. ही त्यांची 'सप्रेम भेट' मी अत्यंत प्रेमाने सांभाळून ठेवली आहे. हा आमच्यातील बंधुभाव टिकून राहिला असे मी म्हटले, त्याला कारण आहे. प्रियोळकरांनी मूलसंस्थापनाच्या दृष्टीने दमयंतीस्वयंवराची पाठशुद्ध संपादणी प्रयत्नपूर्वक तयार केली, यात शंका नाही. ती विद्वन्मान्यही झाली. परंतु या संपादणीला जोडलेल्या 'रघुनाथ पंडित-चरित्र व काव्यविवेचन' या निबंधात 'दमयंतीस्वयंवर' काव्याचा कवी रघुनाथ पंडित आणि शिवाजीच्या प्रधान

मंडळातील रघुनाथ पंडितराव ही एकच व्यक्ती होय हे त्यांनी मांडलेले प्रमेय मात्र अनेकांना मान्य झाले नाही. मलाही ते मान्य नव्हते. माझे हे मत 'प्रतिभा' पाक्षिकात (१ मे १९३६) या संपादणीचे परीक्षण करताना मी व्यक्त केले होते. 'रघुनाथ पंडिताच्या कालनिर्णयाची एक दिशा' (फुलोर १९३५) या लेखातही मी ते मत मांडले होते. इतकेच नाही तर, रघुनाथ पंडित हा मोरोपंतानंतर होऊन गेलेला कवी होय असे मी प्रतिपादन केले होते. माझ्या या मतांचा समाचार प्रियोळकरांनी 'पंतांची माळ व पंडितांचा काळ' या मथळ्याखाली 'प्रतिभेत'च (१ सप्टेंबर १९३६) एक लेख लिहून घेतलेला होता. आमच्यातील या प्रामाणिक मतभेदामुळे आमच्या स्नेहसंबंधात कटुता किंवा दुरावा मात्र निर्माण झाला नाही. संशोधकाच्या ठिकाणी आवश्यक पण अत्यंत दुर्मिळ असलेल्या उदार दृष्टिकोनाचा आणि खिलाडू वृत्तीचा आढळ यात होतो. पुढे १९४६ मध्ये 'पंचारती' हे आपले पुस्तक मला भेट म्हणून पाठवताना त्यावरही माझे नाव 'प्रिय बंधू प्रो. वि. भि. कोलते' असेच त्यांनी लिहिले आहे. त्यांच्या बंधुतुल्य स्नेहाला मी पात्र झालो याचे श्रेय माझ्यापेक्षा त्यांच्या सौजन्यालाच विशेष आहे यात शंका नाही.

दमयंतीस्वयंवर काव्याची संपादणी हा श्री. प्रियोळकरांचा पहिला ग्रंथ. त्यावरून जुन्या मराठी काव्याचे अभ्यासक, चिकित्सक संपादक, पाठचिकित्साशास्त्रज्ञ, इतिहाससंशोधक, रसिक काव्यमर्मज्ञ इत्यादी अनेक नात्यांनी महाराष्ट्राला त्यांचा परिचय झाला. त्यांचा हा पहिलाच ग्रंथ विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात आला. यावरून त्यांच्या गुणवत्तेची कल्पना करता येईल. त्यात प्रगट झालेल्या श्री. प्रियोळकरांच्या निरनिराळ्या गुणांचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होऊन त्यांनी कीर्तीचे उच्च शिखर गाठले यात शंका नाही. या लेखनकर्तृत्वाची तयारी त्यांच्या शालेय जीवनापासूनच होत होती. त्याचा वृत्तांत स्वतः प्रियोळकरांनीच आपल्या निरनिराळ्या लेखांत दिलेला आहे. गोमंतक ही कलावंतांची भूमी. तिने अनेक चित्रकार, कवी, गायक, नट इत्यादी महाराष्ट्राला दिले. श्री. प्रियोळकरांच्या रूपाने एक नामांकित चित्रकार महाराष्ट्राला मिळण्याचा संभव होता, पण तो हुकला. गोव्यातील प्रियोळ हे गाव प्रियोळकरांचे जन्मस्थान. रमणीय वनश्रीने नटलेले श्रीमंगेशाचे देवस्थान हे त्यांचे बालपणीचे क्रीडास्थान. तेथील निसर्गसौंदर्याने वेड्या झालेल्या प्रियोळकरांच्या ठिकाणी चित्रे काढण्याची उपजत आवड होती. प्राथमिक शाळेत असताना पाटीवर चित्रे काढताना ते अनेकदा पकडले गेले व त्यांना मारही खावा लागला. फोंडे येथील इंग्रजी शाळेत असताना आपल्या वर्गशिक्षकाचे चित्र त्यांनी काढले. ते पाहून त्या गुणग्राहक शिक्षकाला आश्चर्य वाटले.

त्याने प्रियोळकरांना उत्तेजन दिले. म्हापसे येथील प्रदर्शनात त्यांच्या चित्राला बक्षीसही मिळाले. पुढे धारवाडला कॉलेजच्या शिक्षणासाठी कर्नाटक कॉलेजात गेले असताना चित्रकलेच्या त्यांनी परीक्षाही दिल्या. परंतु हा व्यवसाय फारसा जीवनोपयोगी नसल्यामुळे म्हाणा किंवा लेखनाकडे लक्ष वळल्यामुळे म्हाणा, चित्रकलेची उपासना त्यांनी पुढे चालू ठेवली नाही. आपल्या बंधूनी चालवलेल्या 'स्वयंसेवक' मासिकात ते लिहू लागले. 'भारत' नावाच्या साप्ताहिकातही त्यांनी निनावी लेखन सुरू केले.

गोव्यात त्यावेळी मराठी शिक्षणाची सोय नव्हती. त्यामुळे प्रियोळकरांचे प्राथमिक शिक्षण पोर्तुगीज भाषेतूनच झाले. फोंडे येथे श्री. द. वि. आपटे आणि श्री. ह. ग. फाटक यांनी काढलेल्या शाळेत त्यांना इंग्रजी शिक्षणाची संधी मिळाली. मराठी भाषेचे जे काय संस्कार त्यांच्यावर होत होते ते घरातील वातावरणात. त्यांच्या घरी श्रीधर कवीच्या पांडवप्रताप, रामविजय, हरिविजय इत्यादी ग्रंथांचे नित्य पठण होत असे. ते ऐकून प्रियोळकरांना वाचनाची गोडी लागली. "मला आवडलेला मराठीतला पहिला ग्रंथकार श्रीधरच होय" असे स्वतः त्यांनीच सांगितले आहे. असे असले तरी, गोव्यात असताना मराठी भाषेचे व वाङ्मयाचे पद्धतशीर शिक्षण त्यांना मिळाले नाही, ही गोष्ट खरी आहे. १९१८ मध्ये मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर पुढील शिक्षणासाठी ते धारवाड येथील कर्नाटक कॉलेजमध्ये गेले. तेथे कानडी भाषेशी विशेष संबंध आला. मराठीच्या अभ्यासाला पोषक असे वातावरण तेथे कुठून असणार? कॉलेजमध्ये मराठी शिक्षणाची व्यवस्थित सोय नव्हती. तथापि तेथे असलेले सायन्सचे प्राध्यापक देवलाळकर यांच्याशी जवळचा संबंध आल्यामुळे प्रियोळकरांची मराठी वाचनाची भूक भागत होती असे दिसते. प्रा. देवलाळकर यांच्याकडे 'विविधज्ञान विस्तार' मासिक येत असे. प्रियोळकर ते वाचत असत. विस्तारासारख्या भारदस्त मासिकाच्या वाचनाने त्यांचे लक्ष गंभीर विषयाकडे वळावे यात आश्चर्य नाही. कॉलेजमध्ये इंटरच्या वर्गात असतानाच 'महाराष्ट्र भाषा व कर्नाटक' या विषयावर एक लेख लिहून त्यांनी तो 'विविधज्ञान विस्तार'कडे पाठविला. विस्ताराचे गुणग्राही संपादक रा. सा. मोरमकर यांनी तो प्रसिद्ध तर केलाच, शिवाय 'असेच आणखी लेख' पाठविण्याची विनंती प्रियोळकरांना केली. त्यावेळी त्यांना किती आनंद झाला असेल याची कल्पना करावी. आनंदापेक्षाही प्रियोळकरांच्या गंभीर लेखनप्रवृत्तीला या प्रसंगाने प्रोत्साहन मिळाले ही विशेष महत्त्वाची गोष्ट होय.

इंटरची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर मराठी मुख्य विषय घेऊन त्यांना पुढील शिक्षण घ्यायचे होते. पण कर्नाटक कॉलेजच्या प्राचार्यांनी आधी आश्रवासन देऊनसुद्धा तेथे मराठीची सोय होऊ शकली नाही. त्यामुळे प्रियोळकरांनी ते कॉलेज सोडले आणि ते सांगली येथील विलिंग्डन कॉलेजमध्ये दाखल झाले. प्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ डॉ. पां. दा. गुणे हे प्राध्यापक म्हणून तेथे नुकतेच आले होते. त्यांच्याशी निकट संबंध आल्यामुळे प्रियोळकरांना भाषाशास्त्राची गोडी लागली. पाठचिकित्साशास्त्राकडे डॉ. गुणे यांनीच त्यांचे लक्ष वेधले. दुर्दैवाने या गुरुशिष्यांचा सहवास फार दिवस होऊ शकला नाही. कारण तेथे असतानाच डॉ. गुणे यांच्यावर मृत्यूने अकस्मात घाला घातला. आणि गुरुवर मृत्युलेख लिहिण्याची पाळी शिष्यावर आली. प्रियोळकरांचा हा लेख १९२२ डिसेंबरच्या विस्तारात प्रसिद्ध झाला आहे.

विविधज्ञानविस्तारातील लेखामुळे प्रियोळकरांचे नाव मराठी विद्वानांसमोर पोचले होते. १९२३ साली बी.ए. ची परीक्षा देण्यासाठी ते मुंबईला गेले, त्यावेळी त्यांना याचा अनुभव आला. रा. सा. मोरमकरांनी त्यांना मुद्दाम भेटली बोलावून घेतले व 'विस्तारा'च्या कामात त्यांची मदत मागितली. तथापि, मुंबईला प्रकृती चांगली रहात नसल्यामुळे त्यांना तेथे रहाता आले नाही. १९२३ साली प्रियोळकर बी.ए. झाले. त्याच वर्षी पुणे येथील मुक्कामात डॉ. रा. गो. भांडारकर यांची त्यांनी भेट घेतली. त्या भेटीमुळेच नव्हे तर पुढील काळात भांडारकरांच्या संशोधनपद्धतीमुळे प्रियोळकर प्रभावित झाले होते. बी.ए. झाल्यानंतर इच्छा असूनही प्रकृतीच्या काळजीमुळे त्यांना मुंबईला रहाता आले नाही. वेंगुर्ला येथील जॉर्ज इंग्लीश हायस्कूलमध्ये त्यांनी शिक्षकाची नोकरी पत्करली. तेथे असताना तेथील राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळेतील गणेशोत्सवात प्रियोळकरांनी एक व्याख्यान दिले व व्याख्यानानंतर आपल्या दोनतीन कविता गाऊन दाखविल्या. त्यातील 'श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला?' या कवितेने मोठी खळबळ उडवून दिली. "स्वार्थाला वश होऊन गोव्यातील एक हिंदू तरुण ख्रिस्ती धर्म स्वीकारतो व आपल्या पत्नीवर तो पत्करण्याची बळजबरी करतो. स्वधर्मरक्षणाकरिता ती आपल्या मुलासहित मांडवी नदीत उडी घेते. अशा प्रकारे हिंदुधर्मरक्षण केले खरे, पण त्यामुळे पत्निधर्म बुडाला, अशी तिला भ्रांती पडते. हिंदुधर्म व पत्निधर्म यापैकी श्रेष्ठ कोणता, अशी शंका उत्पन्न झाल्यामुळे तिला पिशाचयोनी प्राप्त होते. आणि 'श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला?' अशी ती सतत ओरडत रहाते. पुढे कवीने तिने रक्षण केलेला हिंदुधर्मच श्रेष्ठ, असे निखून सांगितल्यामुळे तिची संशयनिवृत्ती होऊन तिला सद्गती प्राप्त होते".

असा त्या कवितेचा आशय होता. हा आशय न समजल्यामुळे, “अरे कवे, तू अशा प्रकारची काव्ये रचून परधर्माविषयी तरुणांची मने कलुषित करू नकोस”. अशा अर्थीचे वक्तव्य दुसऱ्या दिवशी व्याख्यान देण्यासाठी आलेल्या तेथील मिशन हायस्कूलमधील एका हिंदी ख्रिस्ती शिक्षकाने केले. त्याला त्याचवेळी प्रियोळकरांनी सणसणीत उत्तर दिले. गोवा हायकोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश डॉ. नोरोज यांनी लिहिलेल्या गोव्यातील हिंदूंच्या जुन्या ख्रिस्तीकरणावरील ग्रंथ प्रियोळकरांनी वाचला होता. श्री. ग. वा. वैद्य यांच्या ‘हिंदू मिशनरी’च्या वाचनाने प्रॉटेस्टंट मिशनऱ्यांच्याही लीला त्यांना परिचित झाल्या होत्या. कॅथॉलिक व प्रॉटेस्टंट मिशनऱ्यांच्या दुष्कृत्यांचा पाढा प्रियोळकरांनी आपल्या उत्तराच्या भाषणात वाचला. त्यांच्या या भाषणाचा केवळ श्रोत्यांवरच नाही तर त्या हिंदी ख्रिस्ती शिक्षकावरही विलक्षण प्रभाव पडला. त्याचा देशाभिमान जागृत होऊन परकीय मिशनऱ्यांना त्यानेही बोल लावला. या प्रसंगाची हकीकत वेंगुर्ल्यातच नाही तर ‘किरात’ वर्तमानपत्रातील रिपोर्टांवरून मुंबईतही पसरली आणि प्रियोळकरांचे नाव सर्वतोमुखी झाले.

त्यावेळी श्री. प्रियोळकरांच्या मातुःश्री आजारी होत्या. त्या निवर्तल्या. त्यांच्या आजारात प्रियोळकरांच्या प्रकृतीवर विलक्षण ताण पडला होता. मित्रांच्या सूचनेवरून विश्रांतीसाठी म्हणून ते मुंबईला गेले. त्याच वेळी त्यांची ती कविता विविधज्ञानविस्तारात प्रसिद्ध झाली होती. तिने कोकणात उडविलेली खळवळ सर्वांना माहित होती. श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर व प्राध्यापक माधवराव पटवर्धन यांची त्या कवितेवरील प्रशंसापर पत्रे विस्ताराकडे आली होती. त्यामुळे श्री. मोरमकर व श्री. तटणीस या दोघांनीही, मुंबईला येऊन विस्ताराचे काम पहाण्याचा विशेष आग्रह प्रियोळकरांना केला. त्यांची मले-रियाची भीतीही त्यांनी घालविली. प्रियोळकरांनी त्यांचा सल्ला मान्य केला ते वेंगुर्ल्याला गेले. आणि शाळेचा राजीनामा देऊन मुंबईला परत आले आणि तेथेच स्थायिक झाले. त्यांच्या जीवितक्रमाला हे वळण मिळण्याला त्यांची उपरोक्त कविता आणि तिने निर्माण झालेला प्रसंग कारणीभूत झाला. म्हणूनच तो येथे शक्य तितका प्रियोळकरांच्याच शब्दांत सांगितला आहे.

मुंबईला येऊन स्थायिक होण्यापूर्वी ‘महाराष्ट्र भाषा व कर्नाटक’, ‘भाषाशास्त्रज्ञ डॉ. गुणे’, ‘गोमंतक, गोमंतकस्थ व गोमंतकी भाषा’ यांसारखे भाषाविषयक गंभीर वैचारिक लेखन जसे प्रियोळकरांनी केले होते, तसेच काही ललित लेखनही केले होते. ‘पुरुषाचा पक्षपात’, ‘क्लेम’, ‘अंतुकाकाची छत्री’ यांसारखे ललित लेख व कथा त्यांनी

लिहिल्या होत्या. काही कविताही लिहिल्या होत्या. त्यांच्या एका कवितेने उडवून दिलेली धमाल आपण आताच पाहिली. 'सवंगडचा' ही आपली कविता त्यांनी १९१३ मध्ये लिहिली. ती 'खेळगडी' मासिकात प्रसिद्ध झाली आहे. ही एक कविता सोडली तर आपल्या सर्व कविता प्रियोळकरांनी 'अरुणोदय, बी.ए.' या टोपण नावाने प्रसिद्ध केलेल्या आहेत. तरुण लेखक सामान्यतः प्रथम कवितालेखनाकडे वळतो. कल्पना-विश्वात रमणाऱ्या त्याच्या संस्कारक्षम मनाला आविष्काराचे हे श्रवणमधुर लयवद्ध माध्यम विशेष आवडते. प्रियोळकरांचेही तसेच झाले. 'दूधसागराचा धवधवा', 'वसुंधरेची वल्लभाराधना' ह्या त्यांच्या कविता त्यांच्या कल्पक प्रतिभेची साक्ष देतात. तथापि, कल्पनारम्य कॉलेजविश्वात विहार करीत असतानाच देशामिभान आणि धर्माभिमान यांनी त्यांचे मन भारून गेले होते. 'श्रीमंगले शोभने जन्मभूमी' या नितांतरम्य शब्दांनी आरंभ झालेली 'गोमन्तक' ही कविता, त्यांचे 'बृहन्महाराष्ट्रगीत' आणि रविंद्रनाथ टागोर यांच्या 'Where the mind is without fear and the head is held high, Into that heaven of freedom, my father, let my country awake' या सुप्रसिद्ध गीताचे 'देवा, होऊं पवित्र देश आमुचा स्वार्तांत्य त्या जागृत' हे त्यांनी केलेले भाषांतर या कविता त्यांच्या व्यापक राष्ट्रभावनेच्या द्योतक आहेत. 'स्वयंसेवक' मासिकाच्या 'बृहन्महाराष्ट्र खास अंकासाठी लिहिलेले 'बृहन्महाराष्ट्र गीत' हे कदाचित प्रासंगिक असेलही, पण त्यावरून १९२३ पासून म्हणजे आपल्या कॉलेजच्या दिवसापासूनच प्रियोळकरांचे अंतःकरण केवळ गोव्यातच नव्हे तर बृहन्महाराष्ट्रात विहरत होते, या जाणिवेने त्यांच्याविषयी अभिमान वाटल्यावाचून रहात नाही. 'बृहन्महाराष्ट्र' चळवळीचे संस्थापक म्हणून त्यांचा अनेकदा उल्लेख केला जातो तो यथार्थ वाटतो.

मुंबईला आल्यानंतर एकदोन वर्षे त्यांचे कवितालेखन चालू होते. १९२५-२६ मध्ये त्यांनी पुष्कळ कविता लिहिल्या, पण पुढे त्याचा प्रवाह आटत जाऊन तो जवळजवळ संपुष्टात आला. पण येथे त्यांच्या ललितलेखनाने एक नवीनच वळण घेतले. मुंबईला आल्यानंतर 'विविधज्ञानविस्तारा'त त्यांनी आरंभी नोकरी स्वीकारली. त्याच कार्यालयातून निघणाऱ्या 'विविधवृत्ता'शी त्यांचा घनिष्ठ संबंध आला. या साप्ताहिकाच्या खास अंकांतून प्रियोळकरांनी अनेक विनोदी व उपहासपर प्रहसने लिहिली, हे समजल्यावर इतरांच्याप्रमाणे मलाही आश्चर्य वाटले. गंभीर प्रकृतीचे लेखन करणाऱ्या प्रियोळकरांच्या ठिकाणी असे विनोदाचे अंग असेल याची मला कल्पनाही नव्हती. त्यांचे हे लेखन निनावी होत होते म्हणून असे झाले असावे. चहाच्या निर्मितीवरील संगीत 'सोमसंभ्रम', निवड-पुकीच्या धुळवडीवरील 'संगीत तिलोत्तमा', खान-पाणंदीकर विवाहावरील

‘संगीत कमला-करीम’, एकच प्याल्याचे विडंबन म्हणून लिहिलेले ‘संगीत एकच शिवी’ इत्यादी प्रहसने त्यांनी लिहिली आहेत. प्रहसनाप्रमाणेच कादंबरीचेही लेखन त्यांनी केलेले आहे. ‘देशसेवक नागपूर’ या नावाने ‘गोंडवनातील गावगुंड’ ही कादंबरी १९३१ मध्ये विविधवृत्तातून त्यांनी क्रमशः लिहिली. ‘ब्राह्मणकन्या’ या कादंबरीत डॉ. केतकरांनी संशोधक राजवाडे यांची चेष्टा व काही जातींचा उपमर्द केल्यामुळे या कादंबरीची निर्मिती झाली. तिचा नायक ‘गिरिधर’ या व्यक्तिचित्राच्या द्वारे प्रियोळकरांनी ‘गोंडवनातील गावगुंड’ म्हणून डॉ. केतकरांचे विडंबन केले आहे. या कादंबरीच्या निर्मितीचा इतिहास आणि तो प्रसिद्ध होत असताना प्रत्यक्ष डॉ. केतकरांची व प्रियोळकरांची भेट झाल्यावर निर्माण झालेला विलक्षण प्रसंग ‘कादंबरीलेखनाच्या फंदात मी कसा अडकलो’ या आपल्या लेखात स्वतः प्रियोळकरांनीच अत्यंत रसाळतेने वर्णन केला आहे. महाराष्ट्रातील अनेक ख्यातनाम लेखकांनी १९३०च्या सत्याग्रहाच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या ‘देशसेविकेचे रहस्य’ या कादंबरीतील एक प्रकरण प्रियोळकरांनी लिहिलेले आहे!

प्रियोळकरांनी हे लेखन केले खरे, पण तो काही त्यांच्या कर्तृत्वाचा गाभा नव्हे. समुद्राच्या पृष्ठभागावरील लहरींचे नर्तन कितीही सुंदर असले तरी त्यावरून त्यांच्या खऱ्या स्वरूपाची कल्पना करता कामा नये. गांभीर्य हा समुद्राचा आत्मा आहे. तोच प्रियोळकरांच्या व्यक्तित्वाचा आणि कर्तृत्वाचाही आत्मा आहे. गोवा-कारवारच्या मातीचा गुण घेऊन मुंबईत आलेल्या प्रियोळकरांचे विविधांग व्यक्तित्व व कर्तृत्व सतत विकसित होत राहिले आणि त्यांनी यशाचे उत्तुंग शिखर गाठले. आपल्या प्रतिभेने, सूक्ष्मदर्शी बुद्धिचातुर्याने आणि अविरत परिश्रमाने त्यांनी आपल्या यशाचा जो विशाल सह्याद्री उभा केला तो पाहून मन स्तिमित होते. ‘किरातार्जुनीयम्’ मध्ये दंडीने म्हटल्याप्रमाणे शूलपाणी शंकराच्या उरावर अर्जुनाने वारंवार केलेले मुष्टिप्रहार व्यर्थ होऊन शूलपाणी जसे अजिबय राहिले त्याप्रमाणे प्रकृतीचे अस्वास्थ्य, अडचणी, उपेक्षा, विरोध इत्यादी लाटांचे प्रहार सतत होत असूनही हा सह्याद्री अभंग राहिला. दुसऱ्याही एका दृष्टीने हे खरे आहे. पश्चिम समुद्रकिनार्यापासून तो सह्याद्रीच्या उंच पर्वतराजीपर्यंत पसरलेला दक्षिणोत्तर कोकण हे प्रियोळकरांच्या कर्तृत्वाचेच नव्हे तर प्रेरणेचेही प्रमुख स्थान होते. खनिज संपत्तीने समृद्ध असलेला, निसर्गसौंदर्याने वहरलेला आणि सार-स्वतांच्या संस्कृतीने नटलेला गोवा-कारवारकडील दक्षिण कोकण ही प्रियोळकरांची जन्मभूमी. या भूमीत सोळाव्या शतकाच्या आरंभकालापर्यंत हिंदू धर्म व हिंदू संस्कृती सर्वत्र नांदत होती. हिंदूंच्या देवालयांची उंच शिखरे आकाशात मिरवत होती. त्यांतील घंटानादाने जागृत झालेली जनता संस्कृतवरोबरच मराठी स्तोत्रे

गात होती. लोकव्यवहारात मराठी होती. कवी मराठीतून काव्यरचना करीत होते. पण सोळाव्या शतकापासून हे दृश्य हळूहळू बदलू लागले. पश्चिम समुद्रातील लाटांबरोबर प्रथम मसाल्याच्या पदार्थासाठी पोर्तुगीज लोक या भूमीच्या किनाऱ्याला लागले. आणि त्यांचा पाय रोवला जाताच धर्मांध मिशनऱ्यांच्या लाटांवर लाटा या प्रदेशावर आदळू लागल्या. या धर्मांधांनी गोव्याचे ख्रिस्तीकरण सुरू केले. त्यासाठी अनन्वित जुलूम केला. हिंदूंची देवळे पाडली, आणि त्याजागी गिरिजाघरे उभारली. हिंदूंचे धर्मग्रंथ जाळून त्यांची भाषा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. राजभाषा म्हणून पोर्तुगीज भाषेचा व्यवहार सर्वत्र सुरू केला. तथापि, कालांतराने काही दूरदर्शी मिशनऱ्यांनी या ख्रिस्ती जनतेसाठी मराठीतून वायवळचे भाषांतर केले. नवीन ख्रिस्ती पुराणे लिहिली. त्यांचा प्रचार करता यावा म्हणून मिशनऱ्यांच्या मराठी शिक्षणासाठी मराठी व्याकरणे रचली. अशा या दक्षिण कोकणातील गोवे-कारवार विभागात प्रियोळकर जन्मले आणि वाढले. त्यांच्या संवेदनशील मनावर या सर्वांचा खोल परिणाम झाला. त्यांची महाराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय अस्मिता जागृत झाली. अपरिहार्यतेने का होईना पोर्तुगीज भाषेचे शिक्षण त्यांना घ्यावे लागले. आपल्या प्रयत्नांनी त्यात त्यांनी पारंगतता मिळवली. पोर्तुगीज भाषेचे अंजन त्यांच्या डोळ्यांत पडल्यामुळे गोव्याच्या भूमीतील मराठी वाङ्मयधन त्यांना दिसू लागले. पोर्तुगीज राज्यकर्त्यांच्या आणि धर्मांध मिशनऱ्यांच्या क्रूर लीलांचा इतिहास मुळातून अभ्यासण्याचे, भूतकालीन आणि वर्तमानकालीन भाषिक, राजकीय व सांस्कृतिक समस्यांचा पायाशुद्ध विचार करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी आले.

पर्वतावरून वाहाणारा किंवा जमिनीतून उफाळून वर आलेला जलप्रवाह ज्याप्रमाणे आपल्या मातीचा गुण घेऊन बाहेर पडतो त्याप्रमाणे गोव्याच्या भूमीतून बाहेर पडलेले प्रियोळकर त्या भूमीतील इतिहासाचे, संस्कृतीचे व भाषेचे सर्व गुण आपल्याबरोबर घेऊन मुंबईत दाखल झाले. येथे आंग्ल संस्कृतीने आपले पाय पसरण्याला एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच सुरवात केली होती. आंग्ल विद्या आणि आंग्ल भाषा यांनी प्रभावित झालेली एक नवीन पिढी उदयाला आली होती. त्यात ख्रिस्ताच्या शिकवणुकीने प्रभावित होऊन हिंदू धर्माची सुधारणा करू इच्छिणारे काही समाजसुधारक जसे होते, तसे इंग्रजी विद्येने सामर्थ्यसंपन्न होऊन इंग्रजांच्या पारतंत्र्याचे जोखड झुगारून देऊ इच्छिणारे देशभक्तीही होते. प्रियोळकरांनी जे संशोधन व लेखन केले त्यांतील बहुतांश लेखनाचा आपली गोवा-कारवारची जन्मभूमी आणि मुंबई ही कर्मभूमी म्हणजेच दक्षिण व उत्तर कोकण या प्रदेशातील धार्मिक, सामाजिक व राजकीय, त्याचप्रमाणे भाषिक व

वाङ्मयीन चळवळीशी संबंध आहे असे दिसून येईल. या कोकणच्या पूर्व वाजूला असलेला विशाल सह्याद्री म्हणून मी प्रियोळकरांना का संबोधले ते यावरून कळून येईल.

मुंबईला आल्यानंतर प्रियोळकरांनी लिहिलेला पहिला महत्वाचा संशोधनात्मक लेख रघुनाथपंडितावरील होय. या लेखातील प्रमेय पाहिले म्हणजे त्या संशोधनाचे स्फूर्तिस्थान दक्षिण कोकण असल्याचे दिसून येईल. या निबंधातील रघुनाथ पंडिताच्या चरित्रविषयक प्रमेयाचे स्फूर्तिस्थान या काव्याच्या मळकर्णेकर प्रतीतील शेवटच्या श्लोकाचा 'स्वराज्यी सर्वातिं द्विजऋषिजनानें सुख करी । कथा ऐसी चंदावरकर रघुनाथचि करी' हा उत्तरार्ध होय, हे अभ्यासकास माहीतच आहे. मळकर्णेकरांना हे हस्तलिखित कारवार येथे सापडले होते हे लक्षात घेतले म्हणजे मी काय म्हणतो ते लक्षात येईल. या निबंधामुळेच दमयंतीस्वयंवराची पाठशुद्ध आवृत्ती काढण्याची कामगिरी त्यांच्याकडे आली आणि आपले गुरू डॉ. गुणे यांनी मार्गदर्शन करून दाखवलेल्या पाठचिकित्साशास्त्रानुसार काव्यसंपादनाची सुवर्णसंधी त्यांना मिळाली. गोव्यात असतानाच सुरू झालेल्या कोकणी-मराठी वादात 'कोकणी ही स्वतंत्र भाषा नसून ती मराठीची बोली होय' ह्या त्यांनी आयुष्यभर प्रतिपादन केलेल्या सिद्धांताचे मूळ आहे. विमुक्त गोव्याचे महाराष्ट्रात विलीनीकरण व्हावे या व्यापक राष्ट्रीय भावनेतून त्यांनी स्वीकारलेली भूमिका व तिला विरोध करण्यासाठी स्वार्थी आणि आकुंचित दृष्टिकोनाच्या लोकांनी सुरू केलेला कोकणी भाषावाद याची शास्त्रीय पार्श्वभूमी स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी लिहिलेले एतद्विषयक अनेक इंग्रजी-मराठी लेख व ग्रंथ प्रियोळकरांचे या भूमीशी असलेले आत्मीयतेचे नाते सांगतात. आज प्रियोळकरांचे नाव घेतले म्हणजे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी निर्माण केलेल्या मराठी काव्य-व्याकरणात्मक ग्रंथांचे संशोधक व संपादक म्हणून जे एक उत्तुंग व्यक्तिमत्व आपल्या डोळ्यांसमोर उभे रहाते त्याची निर्मिती आणि विकास प्रियोळकरांनी गोव्यात असताना केलेल्या पोर्तुगीज भाषेच्या अध्ययनातून झाली असे म्हटले तर चुकीचे होणार नाही.

'गोमंतक' या आपल्या मायभूमीची ही सेवा प्रियोळकरांनी आपली कर्मभूमी जी मुंबई तेथे राहूनच केली हे खरे आहे. ही कर्मभूमी ही प्रियोळकरांच्या कर्तृत्वाचे दुसरे एक महत्वाचे स्फूर्तिस्थान होते हे विसरता येत नाही. अव्वल इंग्रजीत मुंबईत सुरू झालेल्या शिक्षण, ग्रंथनिर्मिती, ग्रंथालयस्थापना, राजकीय व सामाजिक चळवळी, धार्मिक सुधारणांचे प्रयत्न, उद्योगधंदे-इत्यादी, जनतेच्या जीवनाला व्यापून टाकणाऱ्या अनेक गोष्टींनी त्यांचे लक्ष वेधून घेतले आणि त्यांच्या अभ्यासाला व लेखनाला स्फूर्ती दिली. दादोबा पांडरंगांचे त्यांनी संपादन केलेले

आत्मचरित्र व लिहिलेले उत्तर-चरित्र, डॉ. भाऊ दाजीचे चरित्र, ग्रंथालयविषयक त्यांनी लिहिलेले अनेकानेक लेख याची साक्ष देतील.

प्रियोळकरांची प्रेरणास्थाने असलेली ही दोन्ही क्षेत्रे साधनसामुग्रीने संपन्न असून संशोधकाच्या कर्तृत्वाला आव्हान देणारी होती. प्रियोळकरांनी परिस्थितीशी झगडून हे आव्हान स्वीकारले यात त्यांचे मोठेपण आहे. उदरनिर्वाहासाठी मुंबई नगरपालिकेच्या शिक्षण विभागात नोकरी. तेथे दिवसभर खड्डेघाशी केल्यावर उत्साह तो किती रहाणार? तरीही महाराष्ट्राच्या व मराठी भाषेच्या प्रेमानुळे आणि संशोधनाच्या तळमळीमुळे फावला वेळ या साधनसामुग्रीचा उपसा करण्यात त्यांनी घालविला आणि त्यातील बहुमोल माहितीचे आणि विचारांचे धन जिज्ञासूना प्राप्त करून दिले. पुढे १९४७ नंतर नगरपालिकेच्या नोकरीतून मुक्त होऊन मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या संशोधन विभागाला सर्वस्वाने वाहून घेतल्यावर तर आयुष्याचा क्षण अन् क्षण त्यांनी याच कार्यात वेचला. त्यांच्या सूक्ष्म दृष्टीला गुप्त विचारधनाचे अनेक ठेवे ठिकठिकाणी दडून राहिलेले दिसत होते. शक्य होईल तितके ते त्यांनी स्वतः उपसले आणि राहिलेल्या इतर ठेव्यांचा उपसा करण्यासाठी आपल्या विद्यार्थ्यांना प्रवृत्त केले. हातचे असे काहीही राखून न ठेवता त्यांना मोकळ्या मनाने मार्गदर्शन केले. त्यांच्यासाठी त्यांच्याबरोबर ते स्वतः खपले. गुरूचा एक आदर्श त्यांनी निर्माण केला. त्यांच्या एका विद्यार्थ्याने त्यांना 'ऋषी' म्हणून संबोधले आहे ते यथार्थ होय.

हाती घेतलेले प्रत्येक काम पायाशुद्ध भूमिकेवर उभे करायचे, त्याला व्यापक दृष्टीचे अधिष्ठान प्राप्त करून द्यायचे, आणि ते काम पूर्ण करण्यासाठी जिथून जिथून साधनसामुग्री मिळणे शक्य असेल तिथून तिथून ती मिळवायची, त्यासाठी कितीही परिश्रम करावे लागले तरी हरकत नाही—हे प्रियोळकरांच्या प्रत्येक कामाचे वैशिष्ट्य होय. जुन्या मराठी काव्यांच्या पाठचिकित्सापूर्वक संपादनावर त्यांचा कटाक्ष होता. दमयंतीस्वयंवराचे संपादन करताना हीच दृष्टी त्यांनी वापरली व संपादनाचा एक आदर्श मराठी अभ्यासकांच्या समोर ठेवला. असे करताना केवळ मूलसंस्थापनाचाच त्यांनी प्रयत्न केला असे नाही तर पाठचिकित्सा-शास्त्राचा त्यांच्या उगमापासूनचा शोध घेऊन त्यांच्या पार्श्वभूमीवर देशी भाषां-तील आणि विशेषतः मराठी भाषेतील संपादनात तिकडे दुर्लक्ष कसे होत आहे याचा आढावा घेतला आणि मराठीत शास्त्रशुद्ध पद्धतीने ग्रंथसंपादन होण्याची आवश्यकता नजरेला आणली. त्यांनी संपादन केलेल्या बहुतेक ग्रंथांत त्यांनी या गोष्टीकडे बारकाईने लक्ष दिले. पाठचिकित्सा करण्यासाठी संबंधित ग्रंथांची

मिळतील तितकी सर्व हस्तलिखिते, आणि पूर्वी ग्रंथ प्रसिद्ध झाला असल्यास त्याच्या मुद्रित सर्व आवृत्त्या गोळा करण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न जसे दमयंती-स्वयंवराच्या संपादनात दिसून येतात तसेच मुक्तेश्वराचे आदिपर्व, नवनीत, इत्यादिकांच्या संपादनातही दिसून येतात. मोरोपंतांची स्फुट कविता, योगराज टिळक, शिवदर्पण, गंगामाहात्म्य इत्यादी हिंदू कवींच्या ग्रंथांप्रमाणेच ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी लिहिलेल्या अनेक गद्यपद्य ग्रंथांचे त्यांनी संपादन केलेले आहे. त्या सर्वांत त्यांचा हा संपादनसाक्षेप दिसून येतो.

१९४७ साली त्यांनी प्रसिद्ध केलेला 'दादोबा पांडुरंग' हा ग्रंथही त्यांच्या संपादनचातुर्याची आणि परिश्रमशीलतेची साक्ष देईल. या चरित्रग्रंथाच्या पूर्वार्धात दादोबांचे आत्मचरित्र, आणि उत्तरार्धात आत्मचरित्राच्या कालावधीनंतरचे दादोबांचे प्रियोळकरांनी लिहिलेले चरित्र आले आहे. आत्मचरित्राचा भाग आधुनिक असला तरी त्याच्याही संपादनात त्या ग्रंथाची मूळ प्रत, तीवरून पांगारकरांनी नकलून तयार केलेली प्रत आणि 'विविधज्ञानविस्तारा'त प्रसिद्ध झालेला भाग यांचा शोध घेऊन त्यातील संगती प्रियोळकरांना लावावी लागली. आत्मचरित्रात दादोबांनी ज्या व्यक्तींचा व संस्थांचा निर्देश केला आहे त्यासंबंधी तळटीपात प्रियोळकरांनी साधार माहिती नमूद केली आहे. त्यावरून त्यांच्या शोधकतेची व बहुश्रुततेची चांगली कल्पना येते. दादोबांच्या चरित्राचा उत्तरार्ध प्रियोळकरांनी परिश्रमपूर्वक लिहिला आहे. त्यावरून दादोबांचे चरित्र तर कळतेच पण शिवाय ज्या काळात दादोबा वावरत होते तो काळ डोळ्यांसमोर साक्षात उभा रहातो. चरित्रलेखनाची प्रियोळकरांची ही दृष्टी व्यक्तिकेंद्रित नसून व्यापक आहे. चरित्राची साधनसामुग्री गोळा करताना प्रयत्नांची पराकाष्ठा त्यांनी केली. या चरित्रग्रंथात दादोबांची मराठी सही छापता यावी म्हणून ती शोधण्यासाठी त्यांनी जंगजंग पछाडले. सरकारी दप्तरे धुंडाळली. पण काही उपयोग झाला नाही. एके दिवशी थकूनभागून घरी परतताना ट्रॅमऐवजी रेल्वेने ते कसे गेले, तेव्हा चर्नीरोडला उतरण्याऐवजी ग्रॅंटरोडला कसे उतरले, दमून गेले असताही तेथील सेकंडहॅंड पुस्तकविक्रेत्याच्या दुकानात कसे ओढले गेले आणि मग त्यांना 'दादोबा पांडुरंग' अशा देवनागरी व इंग्रजी सह्या असलेली भागवताची पोथी कशी सापडली याचा त्यांनीच अनेकदा वर्णन केलेला रसभरित वृत्तांत यावेळी आठवल्यावाचून रहात नाही. प्रस्तुत चरित्रग्रंथ म्हणजे प्रियोळकरांचा, दमयंतीस्वयंवरा-नंतरचा दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ होय.

हे सर्व काम, नगरपालिकेच्या शिक्षण विभागातील आपले काम सांभाळून त्यांना करावे लागे. हिंदुस्थान नुकताच स्वतंत्र झाला होता. स्वराज्यातील नवी

मंत्रिमंडळे स्थापन झाली होती. याचमुळे त्यावेळचे मुंबईचे मुख्यमंत्री श्री. खेर यांच्या मदतीने व प्रियोळकरांच्या खटपटीने मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयात 'मराठी संशोधनमंडळ' स्थापन झाले. प्रियोळकरांनी आपली जुनी नोकरी सोडली आणि ते रीडर म्हणून संशोधनमंडळात रुजू झाले. त्यांच्याच खटपटीने पीएच.डी.च्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणारी संलग्न संस्था म्हणून संशोधन मंडळाला मुंबई विद्यापीठाची मान्यता मिळाली. प्रियोळकर नुसतेच वी. ए. होते. त्यामुळे पीएच.डी.च्या विद्यार्थ्यांचे मार्गदर्शक म्हणून त्यांना मान्यता मिळण्यास थोडा उशीर लागला. तथापि त्यांचे संशोधन कार्य लक्षात घेऊन तीही मान्यता त्यांना मिळाली आणि १९५० नोव्हेंबरपासून मराठी संशोधन मंडळाचे डायरेक्टर म्हणून ते नियुक्त झाले. आता संपूर्ण वेळ संशोधनकार्याला वाहून घेणे त्यांना शक्य झाले. त्यांनी तसे केले. इतकेच नाही तर या कार्यात त्यांनी आपले तनमनधन ओतले. डायरेक्टर म्हणून वेतन फार होते असे नाही. पण पैसा मिळवणे हा त्यांचा हेतू कधीच नव्हता. अल्प वेतनावर का होईना पण संशोधन कार्य करता यावे हा त्यांच्या जीवीचा जिव्हाळा होता. तो त्यांना येथे पूर्ण करता आला. आपले स्वतःचे संशोधनकार्य आणि विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन यात ते सर्व काळ घालवू लागले. मुक्तेश्वरकृत महाभारताच्या आदिपर्वाची पाठशुद्ध आवृत्ती काढण्याचे काम त्यांनी हाती घेतले आणि १९५३ पर्यंत त्याचे दोन भाग तयार करून प्रसिद्धही केले. या कालावधीत त्यांच्या दोन विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली लिहिलेले प्रबंध मुंबई विद्यापीठाने पीएच.डी. पदवीसाठी मान्य केले. संशोधनाच्या प्रसिद्धीसाठी मंडळाने स्वतःचे 'मराठी संशोधन पत्रिका' नावाचे त्रैमासिक ऑक्टोबर १९५३ पासून प्रियोळकरांच्याच संपादकत्वाखाली सुरू केले. प्रियोळकर आणि त्यांचे विद्यार्थी यांच्या संशोधनाचा विशाल प्रपंच, याची कल्पना संशोधनपत्रिकेचे पुढील बारातेरा वर्षांचे अंक नुसते चाळले तरी येईल.

संशोधन मंडळातील त्यांच्या कारकीर्दीत पीएच.डी.चे सहा प्रबंध त्यांनी लिहून घेतले. मुंबई विद्यापीठाने ते आचार्य (पीएच.डी.) पदवीसाठी मान्य केले आहेत. पदवीच्या दृष्टीने स्वतः केवळ वी.ए. असलेले प्रियोळकर 'आचार्य' निर्माण करणारे 'प्राचार्य' झाले, ही अत्यंत गौरवाची बाब होय. त्यांचे स्वतःचे प्रचंड संशोधनकार्य आणि हे 'आचार्य' निर्मितीचे कार्य, कोणत्याही विद्यापीठाने त्यांना 'डॉक्टर ऑफ लिटरेचर'ची सन्मान्य पदवी देऊन गौरविण्याच्या योग्यतेचे होते यात शंकाच नाही. 'एकोणिसाव्या शतकातील मराठी वाङ्मय, त्याचे निर्माते व त्याचा मराठी भाषेच्या घटनेवर झालेला परिणाम' (डॉ. कृ. भि. कुळकर्णी); 'युरोपियनांचा मराठी भाषा व वाङ्मय यांचा अभ्यास व सेवा'

(डॉ. श्री. म. पिणे); 'सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली' (डॉ. प्रभुदेसाई); 'फादर स्टीफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा भाषिक आणि वाङ्मयीन अभ्यास' (डॉ. स. ग. मालशे); 'उत्तर कोकणी बोलींचा भाषिक अभ्यास' (डॉ. सौ. मीना जोशी); 'विष्णुदास नामा याचे महाभारत' (डॉ. सरोजिनी शेंडे) हे प्रबंधाचे विषय पाहिले तरी त्यांच्या मार्गदर्शक कार्याचे महत्त्व लक्षात येईल. या कार्याची जबाबदारी स्वीकारण्यापूर्वी मुंबई विद्यापीठात असलेले संशोधनपद्धतीवरील सर्व ग्रंथ त्यांनी वाचले. व आपली संशोधनपद्धती निश्चित केली. एखादा विद्यार्थी संशोधनासाठी स्वीकारण्यापूर्वी हे ग्रंथ त्याच्याकडून ते वाचवून घेत व नंतरच त्याचा स्वीकार करीत. त्यांनी आपल्या स्वतःच्या संशोधनात पाळलेली व विद्यार्थ्यांना लावलेली संशोधनपद्धतीची शिस्त विद्वानांच्या प्रशंसेला पात्र ठरलेली आहे. विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्याचे एकदा पतकरले म्हणजे ज्ञानदानात ते कोणतीही कसूर करीत नसत. पान्हा चोरणाऱ्या गाईप्रमाणे हातचे काही राखून ठेवीत नसत. इतकेच नाही तर साधनसामुग्री गोळा करण्यासाठी विद्यार्थ्यांवरोवर ते स्वतः खस्ता खात. शिस्तीच्या वावतीत ते कडक होते. एखादा विद्यार्थी नाव नोंदवल्यावर पुढे कामात कुचराई करू लागला तर त्यांना ते आवडत नसे. त्यांच्या एका विद्यार्थ्याने प्रबंधाच्या अभ्यासाला सुरुवात केल्यानंतर तो पुरा करण्यास दहावारा वर्षे लावली. त्याविषयी ते माझ्याजवळ अनेकदा फार निराशेने बोलले. पदवी मिळवल्यावरही आपल्या विद्यार्थ्यांनी संशोधनकार्य चालू ठेवावे अशी त्यांची अपेक्षा असे. अनेकांनी त्यांची या वावतीत निराशा केली. यामुळे वाटणारी व्यथाही ते अनेकदा बोलून दाखवीत. संशोधनाला आवश्यक असलेले दुर्मिळ ग्रंथ, हस्तलिखिते, दूरदेशातील हस्तलिखितांचे सूक्ष्मपट यांचा संग्रह करण्याकडे त्यांचे बारीक लक्ष असे. त्यांचा संग्रह प्रयासाने प्राप्त करून त्यांनी संशोधनमंडळाचा ग्रंथसंग्रह समृद्ध केला आहे. सारांश, संशोधनमंडळाची निर्मिती, त्याचे पालनपोषण, संगोपनसंवर्धन, त्याची सर्वांगीण उन्नती इत्यादी बाबतीत प्रियोळकरांनी केलेले कार्य अविस्मरणीय आहे.

जुन्या हस्तलिखितांचे संशोधन व संरक्षण हा प्रियोळकरांच्या तळमळीचा विषय होता. मराठी हस्तलिखिते केवळ महाराष्ट्रातच नाही तर महाराष्ट्राबाहेर अनेक ठिकाणी विखुरलेली आहेत. मराठी मंडळी निरनिराळ्या व्यवसायांच्या निमित्ताने जिथे जिथे गेली तिथे तिथे मराठी ग्रंथांची हस्तलिखिते आजही आढळतात. नर्मदेच्या पलीकडे इंदूर, ग्वाल्हेर, उज्जैन, काशी इत्यादी ठिकाणी आणि दक्षिणेत मद्रास, तंजावर वगैरे ठिकाणी अजूनही मराठी हस्तलिखितांचे संग्रह उपलब्ध होऊ शकतात. अनवधान, अनास्था, उपेक्षा इत्यादींमुळे ती कसरीच्या भक्षस्थानी

पडत आहेत. त्यांचे संरक्षण होणे अवश्य आहे याविषयी प्रियोळकरांनी अनेकदा फार तळमळीने लिहिले आहे. कारवार येथील मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणात या राष्ट्रीय धनाचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांनी एक योजना पुढे मांडली होती. मराठी हस्तलिखितांची वृहन्नामावली तयार व्हावी हा त्यांचा ध्यास होता. त्या दृष्टीने त्यांनी स्वतः प्रयत्न चालविले होते. आमच्या जेव्हा जेव्हा भेटीगाठी होत तेव्हा तेव्हा निदान महानुभावीय हस्तलिखितांची यादी तरी मी तयार करावी म्हणून मला ते आवर्जून सांगत. महानुभावांची अनेक दुर्मिळ हस्तलिखिते मी गोळा केली आहेत. शके १४५७ मधील महानुभावांचे एक जुन्यातले जुने हस्तलिखित माझ्याजवळ आहे. मराठीत उपलब्ध असलेले ते सर्वात जुने हस्तलिखित असावे अशी माझी समजूत आहे. माझ्यापरीने मी काही काम करित होतो. पण तेवढ्याने प्रियोळकरांचे समाधान होईना. त्यांनी संकल्पिलेल्या हस्तलिखितांच्या वृहन्नामावलीला, महानुभावीय हस्तलिखितांची यादी तयार करून मी मदत करावी अशी त्यांची फार इच्छा होती. मुंबई मराठी साहित्य संघात इ. स. १९६७ मध्ये 'मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय' या विषयावर बोलताना त्यांनी मला एक चिमटाही काढला होता. "निरनिराळ्या संग्रहांतील मराठी हस्तलिखित पोथ्यांची खानेसुमारी घ्यावी, अशा प्रकारचे आवाहन मी महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून १९५१ साली केले होते ; पण ते माझे अरण्यारुदनच ठरले ! मराठी अनुस्वार किंवा न्हस्वदीर्घ भेद काढून टाकणे अशा प्रकारचे व्यापार करणे जेवढे सोपे तसे हे सोपे नाही." असे उद्गार त्यांनी काढले होते. यातील कोपरखळी मला उद्देशून असावी असे वाटते. कारण, १९६७च्या भोपाळ येथील साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून भाषण करतांना हे न्हस्वदीर्घाचे भेद काढून टाकण्याविषयी मी बोललो होतो. अनुस्वाराविषयीची माझी भूमिका तर सर्वश्रुत आहे. प्रियोळकरांना मराठी महामंडळाचेच नाही तर त्यापूर्वीचे महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचेही शुद्धलेखन मान्य नव्हते. ते जुन्या शुद्धलेखनाचे आग्रही समर्थक होते. इतके, की जी मासिके किंवा वर्तमानपत्रे त्यांचे लेख त्यांच्या या जुन्या शुद्धलेखनाप्रमाणे छापणार नाहीत त्यांना ते लेख देत नव्हते. अशा स्थितीत त्यांनी मला हा चिमटा काढावा यात आश्चर्य नाही. कारण, त्यामागे जुन्या हस्तलिखितांच्या संरक्षणासंबंधीची पोटतिडीक होती. तथापि, प्रियोळकरांचा हा उद्गार मला अनुदारपणाचा वाटला हे लिहिल्यावाचून मात्र रहावत नाही. कारण मी केवळ शुद्धलेखनाचीच चळवळ करित होतो असे नाही, तर आपल्यापरीने हस्तलिखितांच्या संरक्षणाचे व संशोधनाचेही कार्य करित होतो. तिकडे त्यांचे दुर्लक्ष झाले, याचे मला दुःख होते.

पुणे येथे १९४८ साली भरलेल्या दुर्मिळ ग्रंथप्रदर्शनाच्या उद्घाटन प्रसंगी केलेल्या भाषणात “हस्तलिखितासंबंधी तर जिला ‘किमिनल नेग्लिजन्स’ म्हणता येईल अशी आम्ही अनास्था दाखविली आहे.” असे म्हणून हस्तलिखितांचा नाश कसा होतो किंवा करण्यात येतो याचे त्यांनी मोठे हृदयद्रावक चित्र रेखाटले होते. ते जेथे जेथे जात तेथे तेथे हस्तलिखितांची चौकशी करीत, त्यांच्या नोंदी करून आणत. शक्य असेल तेथून हस्तलिखिते गोळा करून आणत. अशी सुमारे पाचशे हस्तलिखिते त्यांनी मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाला मिळवून दिली आहेत.

दुर्मिळ हस्तलिखिताप्रमाणेच मुद्रित दुर्मिळ ग्रंथ गोळा करण्याचाही त्यांना विलक्षण छंद होता. ग्रंथसंरक्षणाच्या तळमळीतून त्यांना हा छंद जडला असावा असे वाटते. मुद्रणकला सुरू झाल्यावर आरंभीच्या काळात छापलेली पुस्तके आता फार दुर्मिळ झाली आहेत. अशा पुस्तकांचे प्राणापलीकडे जतन झाले पाहिजे, असे त्यांना वाटे. ग्रंथालयाच्या चळवळीतील या महत्त्वाच्या अंगावर ते नेहमी भर देत. ग्रंथसंग्रहासंबंधी सर्वांगीण विचार करणारा प्रियोळकरांसारखा दुसरा विद्वान क्वचितच आढळेल. ग्रंथालय कसे असावे, त्यात कोणत्या ग्रंथांचा संग्रह करावा, राष्ट्रीय ग्रंथालयामध्ये राष्ट्रातील प्रत्येक भाषेत प्रसिद्ध होणाऱ्या सर्व ग्रंथांचा संग्रह होणे, त्याचप्रमाणे मराठी ग्रंथसंग्रहालयामध्ये सर्व मराठी ग्रंथांचा संग्रह होणे कसे आवश्यक आहे, अशी सर्वसंग्राहक ग्रंथालये प्रत्येक विभागात निर्माण झाली पाहिजेत इत्यादी अनेक प्रश्न त्यांनी वारंवार चर्चिते आहेत. त्यातच दुर्मिळ ग्रंथांच्या संग्रहाची, विशेषतः १८५० पूर्वी छापलेल्या दोलामुद्रितांच्या संग्रहाची आवश्यकता ते प्रतिपादन करीत; आणि स्वतः या बाबतीत प्रयत्नशील असत. मराठीतीलच नव्हेत तर इतर भाषांतील अशी अनेक दोलामुद्रिते त्यांनी स्वतः गोळा केली होती. जरीपुराणेवाल्यांच्या आणि सेकंड हँड पुस्तकांच्या दुकानांना वारंवार भेट दिल्यावाचून त्यांना रहावत नसे. या रद्दीत अनेक रत्नांचा लाभ त्यांना होई. त्यासाठी वाटेल ती किंमत ते मोजीत असत. ‘ग्रंथ, ग्रंथप्रेम, व ग्रंथवेड’ या आपल्या लेखात त्यांनी वर्णन केलेल्या ग्रंथवेड्यात स्वतः प्रियोळकरांची गणना करण्यास हरकत नाही. श्रीरामपूर येथे १८०५ मध्ये छापलेला Grammer of the Marathi language हा ग्रंथ आणि १८०८ मध्ये छापलेला हितोपदेश हा ग्रंथ या दोन्ही अत्यंत दुर्मिळ ग्रंथांच्या पहिल्या आवृत्तीच्या त्यांच्याजवळील प्रती पाहून माझी मान विनम्र झाली असल्यास आश्चर्य नाही. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयातील संग्रहासाठी लंडन, लिस्बन, रोम इत्यादी ठिकाणच्या ग्रंथालयांतील अशा अनेक दुर्मिळ मराठी ग्रंथांच्या मायक्रोफिल्मस त्यांनी काढवून आणल्या. हा त्यांचा केवढा साक्षेप ! आमच्या प्रत्येक भेटीच्या

वेळी आपण गोळा केलेल्या अंशा अनेक दुर्मिळ ग्रंथांचे दर्शन ते मला घडवीत. 'अमुक पुस्तक तुमच्याजवळ आहे काय ? तमुक पुस्तक तुमच्याजवळ आहे काय ?' असे जेव्हा ते विचारीत तेव्हा मला अवघडल्यासारखे होई. मी एक वेळ त्यांना म्हणालोही की "काकासाहेब, अशी पुस्तके आम्हांला नागपूरकडे कुठून मिळणार ? नागपूर प्रांतात इंग्रजांचे राज्यच मुळी १८५३ नंतर झाले. त्यानंतर नवीन विद्येचा संस्कार तेथे झाला. अशा स्थितीत आरंभीची छापलेली पुस्तके तिकडे येणार कुठून आणि आता ती आम्हांला मोडक्या वाजारात मिळणार तरी कशी ?" त्यांना माझे म्हणणे पटले. ते म्हणाले, "ते खरे आहे. पण त्या भागातील ग्रंथालयात आता तरी अशी पुस्तके मिळवून ठेवणे अवश्य आहे. तुम्ही तसा प्रयत्न करा. मी तुम्हाला अशी पुस्तके मिळवून देईन." त्यांची ती दृष्टी आणि उत्सुकता पाहून मला त्यांचा अभिमान वाटला. पुढे एकदा ते नागपूरला आले तेव्हा त्यांनी आपल्याजवळील काही दुर्मिळ पुस्तके नागपूर विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाला दिली. आणि अगदी अलीकडे पुन्हा वरीच पुस्तके दिली. माडगावकरांच्या ज्ञानेश्वरी-सारखी काही दुर्मिळ पुस्तके मलाही त्यांनी मिळवून दिली, हे कृतज्ञपणे नमूद करणे आवश्यक आहे.

जेजुइट आणि फ्रान्सिस्कन ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी मराठी भाषेत व तिच्या स्थानिक बोलीत निर्माण केलेल्या वाङ्मयाचे संशोधन व प्रकाशन ही प्रियोळकरांची मराठी भाषेला व साहित्याला बहुमोल देणगी होय. फादर स्टीफन्सनने इ. स. १६१४ मध्ये रोमन लिपीत लिहिलेल्या मराठी ख्रिस्त पुराणाची ओळख, त्याच्या चवथ्या आवृत्तीचे संपादक श्री. जोसेफ सालढाणा यांनी इंग्रजीतून व राजारामशास्त्री भागवत यांनी मराठीतून इ. स. १९०६ मध्ये करून दिली. जेजुइट धर्मोपदेशकाने लिहिलेला हा एकच ग्रंथ मराठी अभ्यासकांना माहित होता. प्रियोळकरांनी तर या वाङ्मयाची खाणच शोधून काढली. १९३८ साली त्यांनी जेजुइट्यांच्या मराठी वाङ्मयकार्याची प्रथम ओझरती ओळख करून दिली आणि त्यानंतर अविश्रांत परिश्रमाने त्या वाङ्मयाचे संशोधन करून त्यातील अनेक ग्रंथ स्वतः संपादन करून प्रकाशित केले. फ्रेंच मिशनरी फादर क्रुवा याने लिहिलेल्या 'क्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' व 'सेंट पीटरचे पुराण', पोर्तुगीज जेजुइट पाद्री आंतोनियो द सालंदाज याने लिहिलेली 'सांतु आंतोनिची जीवितकथा', त्यानेच गोमंतकी बोलीत लिहिलेली 'सांतु आंतोनिची अचर्या', देशी पाद्री फादर नोरोंज याने लिहिलेले 'क्रिस्ताचे यातनागीत' इत्यादी काव्ये ; तसेच पाद्री तोमस स्टिफन्सची 'दौत्रिन क्रिस्ता' म्हणजे 'क्रिस्ती धर्मतत्त्व' ही प्रश्नोत्तरी, आणि फादर सिमांव गॉमिशनने लिहिलेला 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हे गद्यग्रंथ

प्रियोळकरांनी प्रकाशित केले आहेत. यांतील शेवटचा ग्रंथ नवभारतमधून नुकताच क्रमशः प्रसिद्ध झाला आहे. इतर सर्व ग्रंथांना त्यांनी लिहिलेल्या प्रस्तावना या साहित्याच्या निर्मितीच्या इतिहासावर व त्यातील भाषेच्या व्याकरणावर उत्तम प्रकाश टाकणाऱ्या आहेत. 'ग्रामातिक मारास्ट' (Gramatic Marastta) हा व्याकरणविषयक ग्रंथ त्यांनी इंग्रजीत संपादन करून प्रसिद्ध केला. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना मराठी शिकता येण्यासाठी या ग्रंथाची रचना झाली होती. पण यात जे व्याकरण आले आहे ते ग्रांथिक मराठीचे नसून मुंबई-ठाणा प्रदेशात व्यवहारात असलेल्या स्थानिक बोलीचे होय, हे प्रियोळकरांनी स्पष्ट केले आहे

मराठी भाषेच्या अध्यापकांना अज्ञात असलेले जेजुइटांच्या मराठी वाङ्मयाचे एक नवीन दालन प्रियोळकरांनी उघडले, हा त्यांच्या कर्तृत्वाचा महत्त्वाचा विशेष होय. प्रियोळकरांच्या दृष्टीने या वाङ्मयाचे एक वैशिष्ट्य असे की, त्यांच्या प्रथम प्रसिद्धीच्या वेळी त्या त्या कवीच्या किंवा लेखकाच्या नजरेखाली ते प्रसिद्ध झालेले असल्यामुळे त्या कवींच्या कृतींच्या स्वहस्ते लिहिलेल्या मूलसंहिताप्रमाणेच ते होत. आणि दुसरे असे की ते ते ग्रंथ रोमन लिपीत लिहिले गेले असल्यामुळे त्यांतील व्याकरणरूपे अविभक्त राहिलेली आहेत. यामुळे भाषेच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने या वाङ्मयाचे आगळे महत्त्व आहे. 'भाषेची अधिक जुनी रूपे महानुभावीय ग्रंथांच्या भाषेपेक्षाही गोमंतकी बोलीत आढळतात' असे प्रियोळकरांचे मत होते. त्या दृष्टीने तर जेजुइटांनी गोमंतकी बोलीत लिहिलेल्या ग्रंथांचे महत्त्व विशेषच आहे. नवीन संशोधकांच्या अध्ययनाला आव्हान देणारा हा विषय आहे यात शंका नाही. प्रियोळकरांचा एखादा शिष्य हे आव्हान स्वीकारील तर गुह्याच्या ऋणातून मुक्त होण्याचे खरे श्रेय त्याला प्राप्त होईल.

महानुभाव वाङ्मयाचा प्रश्न निघाला म्हणून ओघानेच सुचलेला एक विचार येथे मांडतो. 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' खेरीज करून प्रियोळकरांनी संपादिलेले ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांचे इतर सर्व ग्रंथ त्यांना रोमनमधून लिप्यंतरित करावे लागले. देवनागरी वर्णमालेवर रोमन वर्णमालेचे जे संकेत त्यावेळी निश्चित केले गेले त्यांची यथार्थ उकल व आकलन झाल्याखेरीज या लिप्यंतराच्या दिव्यातून पार पडणे कठीण आहे. महानुभावांचे निरनिराळ्या सांकेतिक लिप्यांतले ग्रंथ बाळबोधित लिप्यंतरित करण्याइतकेच किंबहुना त्याहूनही अधिक कठीण व किचकट असे हे काम आहे. कारण, महानुभावांच्या प्रमुख सांकेतिक लिप्यांची लिपी देवनागरीच आहे. पण जेजुइटांच्या ग्रंथांत देवनागरी लिपीतील वर्णावर रोमन वर्णांचे संकेत वसवले आहेत आणि तेही पोर्तुगीज भाषेच्या ध्वनिसंकेतांना धरून. त्यामुळे त्यांचे

यथार्थ वाचन व लिप्यंतर महाकठीण कर्म असले पाहिजे. प्रियोळकरांनी ते परिश्रमाने पार पाडले, यावरून त्यांच्या चिकाटीची व दीर्घोद्योगाची उत्तम कल्पना येते. महानुभावीय ग्रंथांचे संपादन करित असताना मलाही 'लिप्यंतर' करण्याचेच काम पुष्कळ करावे लागले. या लिप्यंतराच्या उद्योगाच्या साधर्म्यातून तर आमच्यात 'बंधु'भाव निर्माण झालेला नसेल ना ? 'प्रिय बंधू' म्हणून मला संबोधताना नियतीने त्यांच्या मनात या 'बंधु'भावाचे स्फुरण केले असावे असा विचार अनेकदा माझ्या मनाला स्पर्श करून जातो.

सतराव्या शतकात लिहिले गेलेले आणि प्रथम मुद्रित झालेले हे जेजुइट साहित्य तपाशीत असताना त्या त्या ग्रंथांना मुद्रणसंस्कार कसा व केव्हा झाला याचे संशोधनपूर्वक उल्लेख प्रियोळकरांनी त्या ग्रंथांच्या संपादकीय प्रस्तावनांत केलेला आहे. त्यावरूनच हिंदुस्थानातील मुद्रणकलेच्या इतिहासाकडे त्यांचे लक्ष वेधले असावे असे वाटते. या संशोधनासाठीही आपल्या नेहमीच्या प्रवृत्तीला अनुसरून त्यांनी पाश्चात्य भाषांतील अनेक ग्रंथ, जुने कागदपत्र, दप्तरे वगैरे कसून शोधली. त्यासाठी त्यांनी श्रीरामपूरपर्यंत प्रवास केला. कलकत्ता येथे काही दिवस राहून तेथील नॅशनल लायब्ररीतील साधनांचा धांडोळा घेतला. १९५६ मध्ये हिंदुस्थानातील मुद्रणकलाप्रवेशाचे चतुर्थ शताब्दी वर्ष आले. त्यानिमित्ताने या विषयावर त्यांनी काही व्याख्याने दिली. त्यांतील काही मराठीतून प्रसिद्ध झाली आहेत. याच विषयावर इंग्रजी भाषेतून एक ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचा संकल्प त्यांनी सोडला आणि तो १९५८ पर्यंत तडीस नेला. या प्रचंड उद्योगातूनच त्यांचा 'दि प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया' हा ग्रंथ निर्माण झाला. त्यातील साधार व विद्वत्ताप्रचुर लेखनाने भारतातीलच नव्हे तर भारताबाहेरील विद्वानांचेही लक्ष वेधून घेतले. या ग्रंथाने त्यांना अखिल भारतीय कीर्ती प्राप्त करून दिली. भारतीय विद्वानात त्यांचे नाव सर्वतोमुखी झाले. "या पुस्तकाचा बोलवाला महाराष्ट्राबाहेर—इतर प्रांतांत सोडाच पण युरोप, अमेरिका व रशियामध्येही झाला. १९७२ साली दिल्ली येथे भरलेल्या जागतिक ग्रंथजत्रेच्या प्रसंगी 'बुक्स इन इंडिया' या नावाचा जो ग्रंथ प्रसिद्ध झाला त्यात कलकत्याच्या नॅशनल लायब्ररीचे माजी ग्रंथपाल रा. बी. एस. केशवन यांनी भारतात इंग्रजी भाषेत प्रसिद्ध झालेल्या बीस विशेष उल्लेखनीय ग्रंथांमध्ये संशोधन मंडळाच्या 'दि प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया' या ग्रंथाचा समावेश केला आहे." प्रियोळकरांनी दिलेल्या या माहितीवरून या ग्रंथाच्या श्रेष्ठतेवर व महत्त्वावर उत्तम प्रकाश पडतो.

प्रियोळकरांच्या या कीर्तीत उत्तरोत्तर भरच पडत गेली. याच काळात विमुक्त गोव्याच्या विलिनीकरणाच्या प्रश्नातून अनेक वादसुरू झाले होते. गोव्याची स्वतंत्र

संस्कृती, स्वतंत्र भाषा, कोकणी-मराठी वाद इत्यादी प्रश्नांसंबंधी स्वार्थी राजकीय पुढाऱ्यांनी घुळवड उडवून राष्ट्रीय नेत्यांच्या डोळ्यांत धूळफेक करून त्यांचा बुद्धिभेद चालविला होता. यावेळी सत्य परिस्थिती निर्भीडपणे उघडकीला येणे अत्यंत आवश्यक होते. गोव्याचा सर्वांगीण इतिहास जाणणारी आणि ती परखडपणे मांडण्याचे धैर्य असलेली व्यक्ती महाराष्ट्रातच नव्हे तर भारतात प्रियोळकरां-खेरोज दुसरी नव्हती. राष्ट्रीय भावनेने प्रेरित होऊन प्रियोळकरांनीही आपली लेखणी उचलली आणि केवळ मराठीतूनच नव्हे तर इंग्रजीतूनही लेखन करून सत्य परिस्थितीवर विदारक प्रकाश टाकला. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी लिहिलेल्या 'गोमंतक' काव्याच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे समालोचन करताना, गोव्याचे छिस्तीकरण करण्यासाठी आरंभीच्या जेजुइट मिशनऱ्यांनी राज्यकर्त्यांच्या साहाय्याने चालवलेल्या धर्मछळाचे आणि 'इंक्विझिशन' द्वारा केलेल्या क्रौर्यांचे वर्णन प्रियोळकरांनी १९४३ मध्येच मराठी वाचकांसमोर मांडले होते. या 'इंक्विझिशन'चा इतिहास लिहिण्याचा त्यांचा आधीचा संकल्प त्यावेळीच जागृत झाला होता. तो संकल्प तडीस नेण्याची यावेळी विशेष आवश्यकता होती. प्रियोळकरांनी सर्व साधनसामुग्रीचे परिश्रमपूर्वक संशोधन करून 'गोवा इंक्विझिशन' हा आपला ग्रंथ १९६१ मध्ये प्रसिद्ध केला. त्यातील माहितीमुळे या प्रश्नाचा विचार करणारी सर्व सुबुद्ध मंडळी खडबडून जागी झाली. खुद्द गोव्यातील विचारवंत छिश्चन लोकांचाही स्वतंत्र म्हणून संबोधिल्या जाणाऱ्या आपल्या या संस्कृतीच्या पूर्वेतिहासाने भ्रमनिरास होऊन ते राष्ट्रीय दृष्टीने विचार करू लागले. प्रियोळकरांनी आपला हा ग्रंथ कोणत्याही आवेशाने किंवा कटुतेने नव्हे तर संशोधकाला शोभून दिसेल अशा अलिप्ततेने लिहिला आहे. आधाराशिवाय कोणतेही विधान त्यांनी केलेले नाही. 'नामूलं लिख्यते किंचित्' हा तर आपल्या संशोधन कार्यातील त्यांचा मुख्य दंडकच होता. या ग्रंथालाही जागतिक कीर्ती प्राप्त झाली. प्रियोळकरांच्या कीर्तिमुकुटात आणखी एक पीस खोवले गेले. याच काळात गोव्यासंबंधीच्या निरनिराळ्या प्रश्नांवर 'भारत ज्योती' या इंग्रजी दैनिकातून त्यांनी अनेक लेख लिहिले. ते 'गोवा : फॅक्टस् व्हर्सस फिक्शन' या पुस्तकात एकत्रित करून छापण्यात आलेले आहेत.

इंग्रजी ग्रंथलेखनाचा हा प्रचंड उद्योग प्रियोळकरांनी वयाची साठी ओलांडल्यानंतर हाती घेतला आणि विलक्षण उत्साहाने आणि तत्परतेने पार पडला. एखादे काम हाती घेतले म्हणजे प्रकृतीची पर्वा न करता जीवापाड मेहनत करून ते पार पाडीत असत. तारुण्यातील दणकट प्रकृतीने त्यांना चांगली साथ दिली असली तरी शरीरावर आधीव्याधींनी हळूहळू आक्रमण सुरू केले होते. मधुमेहाचा

विकार त्यांना जडला होता. त्यामुळे खाण्यापिण्यावर नियंत्रण आले होते. आयुष्यभर त्यांनी केवळ शाकाहार घेतला होता. सारस्वतांना अत्यंत प्रिय असलेला मत्स्याहारही ते घेत नसत. एक वेळ मी आणि सौ. कोलते त्यांच्याकडे भोजनाला थांबलो होतो. आज चमचमीत मत्स्याहार, पापलेट किंवा कोलंबीचे रसभरीत कालवण खायला मिळणार म्हणून सौ. कोलते खुशीत होत्या. पण जेवायला बसल्यावर त्यांची खूपच निराशा झाली. कुटुंबातील इतर मंडळी घेत असली तरी प्रियोळकर स्वतः मत्स्याहार मुळीच घेत नाहीत हे त्याच वेळी आम्हांला कळले आणि आश्चर्यही वाटले. इतर मांसाहारही ते करीत नसत. त्यांच्या सात्विक प्रकृतीला आणि स्वभावाला हे धरूनच होते.

१९६६ साली वयाच्या एकाहत्तराव्या वर्षी ते 'मराठी संशोधन मंडळा'तून निवृत्त झाले. मंडळाचे संचालन, संशोधनपत्रिकेचे संपादन, विद्यार्थ्यांचे मार्गदर्शन इत्यादी जबाबदाऱ्यांतून ते मोकळे झाल्यामुळे प्रकृतीवर पडणारे ताण कमी झाले. आता केवळ स्वतःच्या संशोधनाकडे ते लक्ष देऊ लागले. एकाहत्तरी ओलांडली असली तरी 'स्वान्तः सुखाय' काम करण्याचा त्यांचा उत्साह दांडगा होता. केनेडी ब्रिजजवळील सरस्वती बिल्डिंगमधील निवासस्थानातून साहित्य सहवास कॉलनीतील 'ज्ञानदेवी' मधील स्वतःच्या निवासात ते रहायला गेले. तेथील निवांत वातावरणात आपल्या संशोधनाकडे शांतपणे लक्ष देण्यास त्यांना भरपूर वेळ मिळत होता. तरी वांद्र्याहून फोर्टमधील मुंबई विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात वारंवार जाण्यायेण्याची यातायात वाढली. १९४७ मध्ये दादोबा पांडुरंगांच्या आत्मचरित्राचे संपादन व उत्तर चरित्राचे लेखन करीत असताना त्यांना समकालीन असलेल्या निवडक थोर व्यक्तींच्या जीवनकथा सवडीनुसार ग्रंथरूपाने सादर करण्याचा संकल्प त्यांनी सोडला होता. १९७४ मध्ये डॉ. भाऊ दाजी यांची शतसांवत्सरिक पुण्यतिथी येते हे लक्षात घेऊन त्यांचे चरित्र लिहिण्याचे काम त्यांनी हाती घेतले आणि चार वर्षे सतत परिश्रम करून ते १९६९ मध्येच पूर्ण केले. मराठी साहित्यातील महत्त्वपूर्ण घटनांची शताब्दी साजरी करण्याचे प्रियोळकरांना जणू वेड होते. मराठी व्याकरण शताब्दी, गुंजीकर जन्मशताब्दी, नवनीत शताब्दी, विविध-लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह शताब्दी, भारतीय ग्रंथसंरक्षण कायद्याची शताब्दी, विविधज्ञान विस्तार शताब्दी, मराठी नियतकालिकांची शताब्दी—असे अनेक शताब्दी उत्सव त्यांनी लेख लिहून, ग्रंथांच्या शताब्दी आवृत्त्या प्रसिद्ध करून किंवा ग्रंथ लिहून साक्षेपाने साजऱ्या केल्या. मृत्युशय्येवर असताना देखील १९७४ जानेवारी मध्ये येणाऱ्या चिपळूणकरांच्या निबंधमालेच्या प्रथम प्रकाशनाची शताब्दी या ग्रंथाची यथामूल आवृत्ती काढून साजरी केली जावी असा त्यांना ध्यास होता. डॉ. भाऊ

दाजींची शंभरावी पुण्यतिथी त्यांचा चरित्रग्रंथ लिहून साजरी करण्याच्या इच्छेने त्यांनी चरित्रलेखन हाती घेतले. दादोवांच्या उत्तर चरित्राप्रमाणेच हे चरित्र लिहितानाही डॉ. भाऊ दाजींचा काल वाचकांसमोर उभा करण्याचा त्यांचा मानस होता. तो या ग्रंथात उत्तमपणे पूर्ण झालेला आढळतो. "इतिहास व चरित्र-सशोधनाच्या काटेकोर प्रमाणपद्धतीस अनुसरून हा चरित्रग्रंथ लिहिला आहे. कल्पकता, पुराव्याची छाननी, लेखनविस्तार होऊ नये म्हणून केलेली वाक्यांची काटकसर, व्यासंग व दीर्घ परिश्रम यांचे प्रत्यंतर या ग्रंथात वारंवार निदर्शनास येते. स्वतः लेखकानेच म्हटल्याप्रमाणे लुप्तप्राय झालेल्या पुराव्यांचे उल्लेखन करून उघडकीस आणलेले हे चरित्र आहे." तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी प्रस्तावनेत केलेल्या या वर्णनावरून या ग्रंथाच्या स्वरूपाची व त्यात आढळणाऱ्या प्रियोळकरांच्या गुणांची कल्पना येईल. डॉ. भाऊ दाजींच्या कुष्ठरोगावरील औषधाचा प्रियोळकरांनी केलेला शोध; त्याचा वृत्तांत त्यांनी स्वतःच मला एकदा सांगितला होता. कुष्ठरोग्यांसाठी चालविण्यात येणाऱ्या आश्रमात त्याचा उपयोग करून त्याची परिणामकारकता पारखून घेतली जावी अशी त्यांची तळमळ होती. त्यांच्या सांगण्यावरून हे औषध मी एकदोन ठिकाणी कळवलेही होते. पुढे त्याचे काय झाले हे मला माहित नाही. प्रियोळकर मात्र त्यासंबंधी माझ्याजवळ नेहमी चौकशी करीत. या ग्रंथातील डॉ. भाऊ दाजी यांचे पुराणेतिहासविषयक कार्य व विशेषतः पं. भगवानलाल इंद्रजी यांना आपले शिष्य म्हणून तयार करण्यात त्यांनी केलेल्या वात्सल्यपूर्ण मार्गदर्शनाचा वृत्तांत, यांनी माझे लक्ष विशेष वेधून घेतले. डॉ. भाऊ दाजी यांची शंभरावी पुण्यतिथी ३१ मे १९७४ रोजी येते. हे लक्षात ठेवून या ग्रंथात "ज्या संस्था डॉ. भाऊ दाजींनी स्थापन केल्या किंवा वाढीला लावल्या त्यांच्या आजच्या चालकांनी पुढाकार घेऊन त्यांच्या निधनाची शताब्दी योग्य प्रकारे मोठ्या प्रमाणावर साजरी करावी" अशी विनंती त्यांनी करून ठेवलेली आहे. या त्यांच्या विनंतीप्रमाणे काय तयारी होत आहे हे प्रियोळकरांचा स्वर्गस्थ आत्मा अत्यंत आतुरतेने पहात असेल असा विचार मनात आल्यावाचून रहात नाही.

कदाचित या बाबतीतही आपली निराशा होईल की काय, कारण आपली विनंती संबंधितांनी तरी वाचली असेल की नाही ही शंका त्यांच्या मनात डोकावत असेल. आपले संशोधनात्मक लेखन कुणी वाचीत नाही ही त्यांची व्यथा होती. डॉ. सुभाष भेंडे यांना ते एकदा म्हणाले होते,

"माझी संशोधनपर पुस्तकं दोन माणसं तेवढी वाचतात !"

"कोण ती?" सुभाष भेंड्यांनी विचारले.

“एक मी, व दुसरा प्रूफ रीडर. . . .”

डॉ. सुभाष भेंडे लिहितात, “गोष्ट खरी आहे. मागे एक मराठीचे नामवंत प्राध्यापक भेटले होते. सहज बोलताना ते म्हणाले : ‘पादत्र्यांची पुस्तकं एडिट केली एवढीच प्रियोळकरांची मराठी लिटरेचरला कॉन्ट्रीव्युशन !’”

‘दमयंती-स्वयंवरा’च्या त्यांच्या पाठचिकित्सक आवृत्तीविषयी मुंबई विद्यापीठाच्या मराठी अभ्यासक्रम मंडळातील प्राध्यापकांनी दाखवलेली उपेक्षा त्यांनी माझ्याहीजवळ बोलून दाखवली होती. मराठी विद्वानांत एकंदरीतच संशोधना-संबंधी असलेली अनास्था, त्यांच्या ‘नवनीत’ व ‘मुक्तेश्वरकृत महाभारत-आदि-पर्व’ यांच्या संपादण्यावर झालेली कुत्सित टीका यांनी ते व्यथित झाले होते. यामुळेच की काय, “आपले विशेष संशोधन मराठी भाषेत न लिहिता इंग्रजी भाषेत करावे” असे त्यांचे मत बनले होते.

कारवार येथील मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान त्यांना मिळाला खरा, पण त्यावेळचा त्यांचा आनंद निर्भेळ नव्हता. कोकणवादी मित्रांनी त्यांच्या अध्यक्षपदाला केलेला अंतःस्थ विरोध त्यांना डाचत होता. आपल्या कार्याची योग्य ती बूज राखली जात नाही, त्याला प्रतिसाद मिळत नाही या गोष्टीचेही शल्य त्यांना नेहमी वोचत होते. याला कदाचित त्यांचा स्वभावही कारण असेल. अनेक कर्त्या पुरुषांचे जन्म किंवा मृत्युदिन यांचे शताब्दी उत्सव वाणीने आणि लेखणीने साक्षेपाने साजरे करणाऱ्या प्रियोळकरांचा षष्ठ्यब्दी समारंभ घडवून आणण्याचे अगत्य कुणी दाखविले नाही. इतकेच काय, पण जे संशोधन मंडळ त्यांनी निर्माण केले आणि नावारूपाला आणले तेथून निवृत्त होताना निरोपाचा साधा समारंभ घडवून आणण्याचेही अगत्य आग्रहपूर्वक कुणी दाखविले नाही, असे त्यांच्या एका विद्यार्थ्याने म्हटले आहे ते फार बोलके आहे. अशा अनेक दावी असण्याचा संभव आहे. त्यांच्या शेवटच्या आजारात त्यांच्या भेटिला गेलेले श्री. प्रल्हाद वडेर यांच्याजवळ त्यांनी आपल्या अनेक व्यथा बोलून दाखविल्या; “श्री. माधव गडकरी यांनी गोव्यातील मराठी परंपरेवर वास्कोला दिलेले व्याख्यान त्यांनी वाचले आणि त्यांत आपला उल्लेख नाही हे त्यांना खटकल्यासारखे वाटले. (वास्तविक त्यांचा त्या भाषणात उल्लेख होता.) आपण मराठीसाठी एवढे केले पण त्याची पुरेशी दखलही घेतली जाऊ नये ही ती व्यथा होती”. “पण याहीपेक्षा त्यांची व्यथा होती ती अधिक सखोल होती. गोवे आणि गोवेकर यांविषयी ते फार कडवटपणे बोलले. गोवेकरांना गोमंतकाविषयी प्रेम नाही, विद्वत्तेबद्दल आदर नाही, असे त्यांनी बोलून दाखविले. मग गोव्याला वेगळे विद्यापीठ तरी कशाला हवे? ते आणखी एक डबकेच होणार असेल तर

ते नसलेलेच वरे, असे ते म्हणाले." "आणखीही एक खंत त्यांनी बोलून दाखविली. ती म्हणजे आज अनेक माणसे आपला अधिकार नसताही विद्वत्तेच्या क्षेत्रात लुडबूड करीत आहेत, सरकारदरबारी लाचारी करीत आहेत आणि खऱ्या विद्वानांना मात्र आज किंमत नाही." वडेंरांच्या ह्या आठवणी पुरेशा बोलक्या आहेत. त्यावरून आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या दिवसांत प्रियोळकरांचे अंतःकरण कसे व्यथानी व्यापले होते यावर व त्यांच्या स्वभावावर चांगला प्रकाश पडतो.

'डॉ. भाऊ दाजी' हा प्रियोळकरांचा शेवटचा महत्त्वाचा ग्रंथ. त्याचे लेखन संपल्यानंतर पडलेल्या विशेष ताणामुळेच की काय त्यांचा मधुमेहाचा विकार बळावला. मूत्राशयाच्या विकारानेही त्यांना पछाडले. साहित्यसहवासाच्या प्रांगणात नित्याप्रमाणे फेरफटका करीत असताना एके दिवशी पाय घसरून ते पडले. या आजारतून ते उठल्यासारखे वाटले खरे, पण त्यांची प्रकृती दिवसेंदिवस घसरतच गेली. त्यांना कॅन्सर झाल्याचे निदान डॉक्टरांनी केले होते. या काळात प्रा. मे. पुं. रेगे व श्री. बापुराव नाईक यांच्याबरोबर मी त्यांना भेटायला गेलो. त्यावेळी आपल्याजवळ तयार असलेल्या फादर गॉमिश या ख्रिस्ती धर्मोपदेशकाने रचलेला, मूळ देवनागरी लिपीतील ग्रंथ प्रकाशित होण्याविषयीची चिंता त्यांनी व्यक्त केली. 'नवभारत' मासिकातून तो क्रमशः प्रसिद्ध करण्याचे आश्वासन प्रा. मे. पुं. रेगे यांनी देताच त्यांना समाधान वाटले. चिपळूणकरांच्या निबंधमालेच्या आगामी शताब्दीनिमित्त निबंधमालेची यथामूल आवृत्ती प्रसिद्ध व्हावी ही इच्छाही त्यांनी व्यक्त केली. 'ढळला रे ढळला दिन सखया । संध्याच्या भिवविति हृदया' याची जाणीव त्यांच्या चेहेऱ्यावर स्पष्ट दिसत होती. आपल्याजवळील ग्रंथसंग्रहाची त्यांनी निरवानिरव चालविली. आपला बहुमोल संग्रह त्यांनी मुंबई विद्यापीठाला दिला. काही ग्रंथ नागपूर विद्यापीठालाही दिले. श्री. प्रल्हाद वडेंर आपल्या आठवणीत लिहितात : "गोव्यातील एका संस्थेलाही त्यांनी आपले दुर्मिळ ग्रंथ देऊ केले होते. पण त्या संस्थेने त्यांना कळवले की ती पुस्तके ठेवण्यासाठी त्यांच्या कडून कपाटेही मिळत असतील तरच आपण ती स्वीकारू ! ज्ञानाच्या या अव-हेलनेनेही त्यांचा मृत्यू अधिक जवळ आणला असेल काय ?"

अशा विमनस्क स्थितीत काळ कंठीत असतानाच त्यांचे कॅन्सरचे दुखणे बळावले व प्रकृती झपाट्याने ढासळू लागली. यावेळी मी पुन्हा त्यांच्या भेटीला गेलो. त्यांचे ते खंगलेले शरीर पाहून मी मनात हक्कून गेलो. कुटुंबातील सर्व मंडळी तेथे होती. सौ. प्रियोळकर तर होत्याच. त्यांच्या दोन मुली सौ. वैद्य व सौ. घासे आपल्या यजमानासहित आल्या होत्या. त्यांचा लाडका नातू चि. राजेंद्र घासे नागपूरहून मुद्दाम भेटीला आला होता. ही सर्व मंडळी प्रियोळकरांची

शुश्रूषां करण्यात व त्यांना आनंदी ठेवण्यात कोणतीही कसूर करित नव्हती. प्रियोळकरांच्या मनाला एक प्रकारची समाहितता आलेली होती. संशोधनाच्या मार्गाने का होईना पण जन्मभर ज्या मराठी संतांची आणि ख्रिस्ताची त्यांनी अप्रत्यक्ष सेवा केली होती त्याच्या ठिकाणची सात्विकता आणि सहनशीलता प्रियोळकरांच्या ठिकाणी जणू अवतरली होती. मला कुणी तरी सांगितले की आपल्या या गुरुवर्यांच्या अपेक्षा आपण पूर्ण न केल्यामुळे मनात ओशाळलेले त्यांचे एक विद्यार्थी बऱ्याच दिवसांनंतर यावेळी त्यांच्या भेटीला आले. त्यांना पाहून प्रियोळकरांच्या डोळ्यांत अश्रू आले. ते त्यांना एवढेच म्हणाले, “जा, मी तुम्हाला क्षमा केली आहे!” त्यांच्या चाहात्यांनी त्यांच्या गौरवग्रंथाची एक योजना आखली होती. त्यावेळी मला कळले की प्रियोळकरांनी आत्मचरित्राचा काही भाग लिहून ठेवला आहे. आपल्या संशोधनकार्याविषयी आपण स्वतःच काय लिहायचे, या शालीनतेमुळे ते आत्मचरित्र अपूर्ण राहिले आहे. संकल्पित गौरवग्रंथातील लेखांनी त्याला पूर्तता यावी अशी ती योजना होती. या ग्रंथात मी काही लिहावे अशी इच्छा प्रियोळकरांनी यावेळी व्यक्त केली. मी ती मान्य केली. प्रियोळकर अंधरुणावर पडूनच होते. त्यांना फारसे बोलवतही नव्हते. डवडवलेल्या डोळ्यांनी मी त्यांचा निरोप घेतला.

काही दिवसांनंतर वर्तमानपत्रातील बातमीवरून मला कळले की नंतर त्यांना श्री. खांडेपारकर यांच्या शुश्रूषागृहात हलविण्यात आले. आणि तेथेच त्यांचा मृत्यू झाला. दादर येथील स्मशानभूमीत त्यांच्या पार्थिव देहाला अग्निसंस्कार देण्यात आला. अनंत अनंतात विलीन झाले. त्यावेळी तेथे जमलेल्या साहित्यिकांनी त्यांना मूक श्रद्धांजली वाहिली. बातमी अपेक्षित असली तरी ती वाचून मन विषण्ण झाले. उणीपुरी चाळीस वर्षे माझ्यावर बंधुभावाने प्रेम करणारे माझे वडील बंधू इहलोकानून निघून गेल्याचे दुःख मला झाले. मृत्यूच्या वेळी त्यांच्यापासून दूर असलेल्या माझ्यासारख्याला तरी त्यांना मूक श्रद्धांजली वाहण्याशिवाय काय करता येणे शक्य होते !

दिल्ली येथे भरलेल्या 'मराठी साहित्य संमेलन' प्रसंगी संमेलनाचे उद्घाटक पं. तेहरू यांची भेट झाली तेव्हा. डावीकडे काकासाहेब गाडगीळ. उजवीकडे म. म. पां. दा. काणें.

मुंबई विद्यापीठातर्फे ना. यशवंतराव चव्हाण यांच्या हस्ते ग्रंथ-प्रकाशन.
डावीकडे विद्यापीठाचे माजी रेक्टर प्रा. गोवर्धन पारीख.

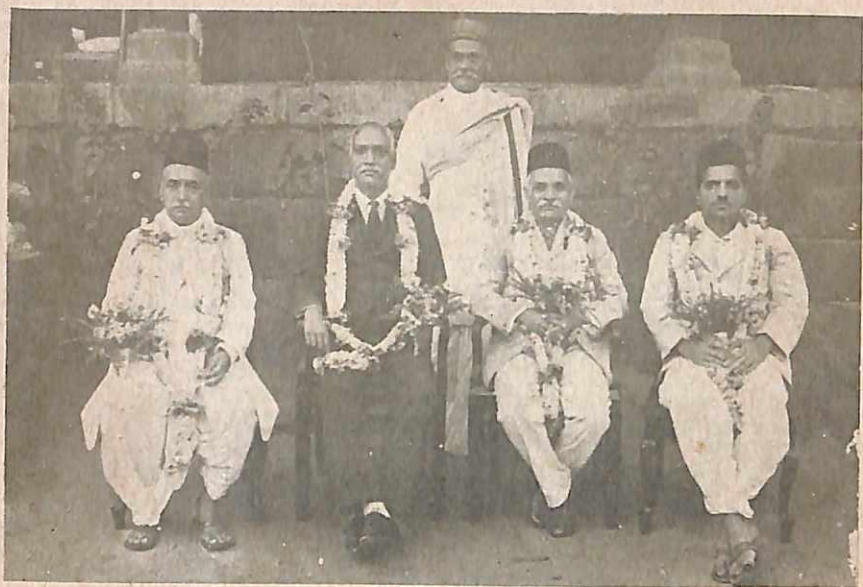
के. व. व. वा. गो
संग संग

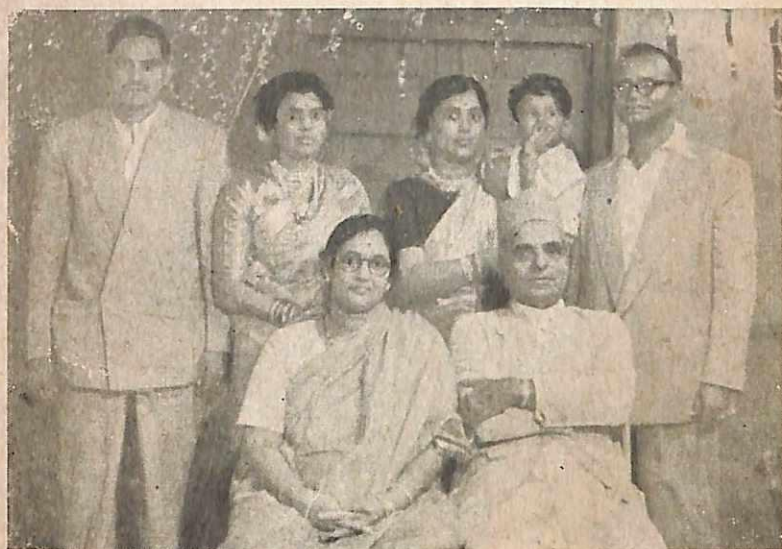
मुंबई राज्याचे माजी मुख्यमंत्री ना. मोरारजी देसाई यांनी 'संशोधन मंडळा'स भेट दिली होती. त्यावेळी प्रा. प्रियोळकर भाषण करीत असताना. ना. देसाईच्या उजव्या वाजुला म. म. पां. वा. काणे.

महाराष्ट्राचे माजी अर्थमंत्री कै. स. गो. बर्वे ग्रंथ-प्रकाशन करीत असताना. डावीकडे प्रा. का. रा. गुंजीकर

(डावीकडून) श्री. के. आ. पाध्ये, सर जटुनाथ सरकार, रियासतकार गो. स. सरदेसाई,
 प्रा. अ. का. प्रियोळकर. मागे उभे श्री. हणजूणकर नाईक (१९३६)

श्रीमती प्रियोळकर, प्रा. अ. का. प्रियोळकर, कनिष्ठ जामात श्री. अनंतराव वैद्य,
 सौ. आशा वैद्य, सौ. प्रतिभा घासॅ, कु. शलेंद्र व ज्येष्ठ जामात श्री. वामनराव घासॅ.

‘मराठी संशोधन मंडळा’त कामात गक असलेले प्रा. प्रियोळकर.

अ. का. प्रियोळकर : १९३५. हातात पहिला महत्वाचा संपादित ग्रंथ ‘दमयंती-स्वयंवर.’

प्रा. प्रियोळकरांच जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथाविषयीचे संशोधन

वि. वा. प्रभुदेसाई, नागपूर

अंगीकृत संशोधनकार्याची अत्यंत निष्ठापूर्वक उपासना करून त्या क्षेत्रात स्वतःचाच असा एक आदर्श निर्माण करणारे महान सारस्वत या नात्याने गुरुवर्य प्रा. अ. का. प्रियोळकर हे महाराष्ट्राला सुपरिचित आहेत. शुक्रवार दि. १३ एप्रिल १९७३ रोजी इहलोकाचा निरोप घेईपर्यंत गुरुवर्यांना जर कशाचा अखंड ध्यास लागून राहिला असेल, त्यांनी सतत चिंता जर कशाची वाहिली असेल, तर ती आपल्याला अतिशय प्रिय असलेल्या संशोधनविश्वाची. आपल्या अखेरच्या आजारातदेखील रुग्णशय्येवरून त्यांनी संबंधितांशी केलेली चर्चा, पत्रव्यवहार, मार्गदर्शन हे सगळे स्वतःचे उपास्य-दैवत जे संशोधन त्याचीच मनोभावे आराधना करणारे होते, असे प्रत्ययाला आले आहे.

परदेशी आणि एतद्देशीय ख्रिस्ती धर्मोपदेशक आणि युरोपियन राज्यकर्ते यांनी केलेली मराठी भाषेची सेवा, हा प्रियोळकरांच्या खास आवडीचा संशोधन-प्रांत असला तरी पट्टीचे संशोधक म्हणून त्यांनी प्रारंभीच्या काळात आपला अधिकार प्रस्थापित केला तो वेगळ्याच क्षेत्रात होय. मुंबई महानगरपालिकेच्या शिक्षण खात्यात इमानेइतबारे कारकुनाची नोकरी करणाऱ्या प्रियोळकरांच्या त्या काळातील अहोरात्र अखंड चिंतनाचा विषय झालेला होता तो प्राचीन मराठी आख्यान-कवी रघुनाथ पंडित. प्रियोळकरांनी साक्षेपाने संपादन केलेले 'रघुनाथ पंडित-विरचित दमयंतीस्वयंवर' १९३५ साली प्रसिद्ध झाले. या आख्यानकाव्याचे (मराठीत त्या काळापर्यंत तरी) अपूर्व असे शास्त्रशुद्ध संपादन व त्याच्या आरंभी जोडलेले 'रघुनाथ पंडित (चरित्र व काव्यविवेचन)' आणि 'साधन-चिकित्सा व पाठ-चिकित्सा' हे दोन अभ्यासपूर्ण निबंध यांमुळे महाराष्ट्रातील संशोधनक्षेत्रात प्रियोळकरांचा एकदम बोलवाला झाला. विदर्भकान्येच्या या स्वयंवराचा विदर्भातीलच नागपूर विद्यापीठाने आपल्या अभ्यासक्रमात समावेश करून प्रथम सन्मान केला होता, तर मुंबई विश्वविद्यालयाने आपले पहिले 'तखंडकर पारितोषिक' देऊन

या ग्रंथाचा गौरव केला होता. ज्या काळात 'तखंडकर पारितोषिक' हे मराठी साहित्यासाठी असलेले उल्लेखनीय असे एकमेव सर्वोच्च पारितोषिक होते, त्या काळात हा पहिला मान प्रियोळकरांनी एका उपेक्षित क्षेत्रातील स्वतःच्या भरीव अशा कामगिरीने संपादन केला असल्याने त्याचे महत्त्व आजच्या घडीला देखील विशेषत्वाने जाणवते. ज्यांच्या नावाने हे पारितोषिक ठेवण्यात आले होते, त्या 'मराठी भाषेचे पाणिनी' म्हणून महेशूर असलेल्या विद्वानावरील 'राववहादूर दादोवा पांडुरंग-आत्मचरित्र व चरित्र' (१९४७) या प्रियोळकरांच्या संशोधनपर ग्रंथालाही हे वक्षीस परत एकवार देण्यात आले होते. या साक्षेपी आणि व्यासंगपूर्ण ग्रंथ-कर्तृत्वामुळे मुंबई विश्वविद्यालयाचे 'स्कॉलर' म्हणून प्रियोळकरांना विद्यापिठीय विद्वन्मान्यताही प्राप्त झाली होती. (मुंबईच्या मराठी संशोधन मंडळाचे (आधी रीडर व नंतर) संचालक असताना प्रा. प्रियोळकर हे मुंबई विश्वविद्यालयातील स्नातकोत्तर मराठी अध्यापन समितीचे प्रभारी अधिकारी आणि पीएच.डी. पदवीकरिता मार्गदर्शक होते, या गोष्टींचाही येथे मुद्दाम निर्देश करावासा वाटतो.)

प्रियोळकरांच्या सुरवातीच्या या दोन्ही प्रकारच्या संशोधनपर ग्रंथांमधून आढळणारी खास वैशिष्ट्ये त्यांच्या नंतरच्या 'मुक्तेश्वरकृत महाभारत-आदिपर्व' (चार खंड, 'श्रीमुक्तेश्वराचा शोध' या निबंधासह), 'अमृतानंद-विरचित योगराज-टिळक', 'श्रीमंगेशकविकृत शिवदर्पण', 'गोविंद नारायण माडगावकर' (व्यक्ती व वाङ्मय), 'लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह' ('गोपाळराव हरी देशमुख-व्यक्ती, वाङ्मय व विचार' या निबंधासह), 'डॉक्टर भाऊ दाजी : व्यक्ती, काल व कर्तृत्व' इत्यादी ग्रंथांतही प्राधान्याने दृग्गोचर होतात. पाठचिकित्साशास्त्र-विषयक आधुनिक तत्त्वांच्या अवलंबनाने केलेले प्राचीन मराठी गद्य-पद्य ग्रंथांचे संपादन आणि मूळ अस्सल साधनांचा प्रयत्नपूर्वक शोध घेऊन त्यांच्या आधारे केलेली महाराष्ट्रीय मानकन्यांच्या चरित्रांची सिद्धता, ही या ग्रंथांची लक्षणीय वैशिष्ट्ये होत. याहीपेक्षा, प्रियोळकरांचे संशोधनातील अतिशय महत्त्वाचे अधिकारक्षेत्र म्हणजे त्यांनी पहिल्यांदाच घडविलेला परदेशी (आणि काही एतद्देशीय) धिस्ती धर्मोपदेशकांच्या मराठी भाषा व वाङ्मय यांच्या सेवेचा साधार आणि सविस्तर परिचय होय. बराच काळपर्यंत जवळजवळ अज्ञातावस्थेत असलेले पण अभ्यासकांच्या दृष्टीने अतिशय मोलाचे असे हे उपेक्षित दालन महाराष्ट्रीय संशोधकांना खुले झाले, ते प्रा. प्रियोळकरांच्या दीर्घ परिश्रमांमुळेच होय. मुंबईच्या 'यशवंत' मासिकाच्या संमेलन खास अंकात (एप्रिल १९३८) प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या 'जेजुइतांचे मराठी वाङ्मयकार्य : ओझरती ओळख' या लेखाने महाराष्ट्रीय वाचकांचे या दुर्लक्षित साहित्याविषयीचे कुतूहल विशेष जागृत झाले. पुढे

प्रियोळकरांनी या विषयावर सातत्याने विपुल लेखन करून या क्षेत्रात एकमेवाद्वितीय असा आपला अधिकार प्रस्थापित केला.

ख्रिस्ती मिशनरी आणि त्यांना सक्रिय पाठिवा देणारे युरोपियन राज्यकर्ते यांच्या विधायक आणि विघातक अशा दोन्ही प्रकारांच्या कामगिरीवर उत्कृष्ट रीतीने प्रकाश टाकणारे प्रियोळकरांचे 'दि प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया' आणि 'दि गोवा इंक्विझिशन' हे इंग्रजी भाषेतील दोन्ही ग्रंथ केवळ भारतीयच नव्हे तर पाश्चात्य देशांतदेखील अनेक विद्वानांच्या प्रशंसेला पात्र ठरले आहेत. इंग्रजी, पोर्तुगीज, स्पॅनिश, फ्रेंच, लॅटिन वगैरे युरोपीय भाषांतील अस्सल साधनांचा साधार उपयोग करून लिहिलेले हे दोन्ही ग्रंथ अभ्यासपूर्ण असेच असून त्यांपैकी 'दि प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया' या ग्रंथाचा समावेश तर कलकत्याच्या नॅशनल लायब्ररीचे माजी ग्रंथपाल श्री. बी. एस्. केशवन् यांनी "भारतात इंग्रजी भाषेत आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या वीस विशेष उल्लेखनीय ग्रंथां"मध्ये केलेला आढळतो.

जेजुइत लेखकांच्या भारतातील कार्यांशी या ना त्या रूपाने संबंधित असै प्रियोळकरांचे एकंदर ज्ञात लिखाण पुढीलप्रमाणे आहे :—

- ग्रंथ : (१) पाद्री तोमस स्टिफन्सकृत दौलिन क्रिस्तां (१९६५). (२) पिताजी तोमस स्टिफन्सकृत ख्रिस्तपुराण : पुनरुत्थापित येशू-आरंभी थोडेसे (१९४९). (३) मराठी व्याकरणांची कुलकथा (१९३६). (४) फ्रेंच कवीने लिहिलेले मराठी पुराण (१९६५). (५) सांतु आंतोनिची जीवित्वकथा (आ. २ री, १९६४). (६) (नवनीत शतसांवत्सरिक आवृत्ती, १९५७). (७) सांतु आंतोनिची अचर्या (१९६३). (८) क्रिस्ताचे यातनागीत (१९५९). (९) ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोकणी बोली (१९६६). (१०) अमृतानंदविरचित योगराज-टिळक (१९५६). (११) गोमंतकाची सरस्वती (१९३५). (१२) प्रिय आणि अप्रिय (१९६५). (१३) The printing Press in India (1958). (१४) The Goa Inquisition (1961). (१५) Goa Re-discovered (1967). (१६) Goa : Facts versus Fiction (1962).

नियतकालिकातील लेख :

१. गोमंतकी क्रिस्त्यांची मराठी वाङ्मयपरंपरा (कोकणमित्र, दिवाळी अंक, १९६६).
२. ख्रिस्ती लोकांत देवनागरी लिपीचा प्रसार (कोकणमित्र, साहित्य संमेलन विशेषांक, मे १९६४).

३. मलबारातील गोमंतक (कोकणमित्र, १९ डिसेंबर १९६४).
४. पोर्तुगीज पुराणकाराचा मराठी काव्यग्रंथ (नवभारत, मे १९५१).
५. सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश (फादर सिमांव गॉमिण या ख्रिस्ती धर्मोपदेशकाने रचलेला मराठी ग्रंथ, नवभारत, जानेवारी १९७३ ते ऑगस्ट १९७३).
६. हिंदूंच्या गणपतीवर ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे हल्ले ! (पुरुषार्थ, श्रीगणेशांक, सप्टेंबर १९३५).
७. गोमंतकातील मराठी भाषा मारण्याचे जुने प्रयत्न (पुरुषार्थ, एप्रिल १९४६).
८. जजुर्वेदी ब्राह्मण (विविधवृत्त, दिवाळी अंक, १९४६).
९. हिंदुस्थानातील मुद्रणकलेचा प्रवेश (मराठी-संशोधन-पत्रिका, ऑक्टोबर (१९५६ ते जुलै, १९५८).
१०. ज्ञानदेवांचे शंकास्पद वाङ्मय : द्रोणपर्व (मराठी संशोधन-पत्रिका, ऑक्टोबर १९५८).
११. 'सांतु आंतोनिची अचर्या' या ग्रंथाची भाषा (मराठी संशोधन पत्रिका, जुलै १९६३).
१२. कानारी, कोकणी : भाषावाचक शब्द (मराठी संशोधन-पत्रिका, एप्रिल १९६४).
१३. सतराव्या शतकात मराठी धर्मग्रंथ लिहिणाऱ्या ख्रिश्चनांना ती भाषा परकी कशी ? (महाराष्ट्र टाइम्स, १ जानेवारी १९६७).
१४. गोमंतक, गोमंतकस्य व गोमंतकी भाषा (महाराष्ट्र सारस्वत, ऑक्टोबर १९२५).
१५. फादर स्टीफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा अभ्यास (महाराष्ट्र साहित्य-पत्रिका, जुलै-सप्टेंबर १९६५).
१६. 'कानारी' शब्दाची व्युत्पत्ती (मांडवी, मार्च व एप्रिल १९६४).
१७. सेंट फ्रान्सिस झेवियर (मांडवी, दिवाळी अंक १९६४).
१८. गोमंतकातील ग्रंथसंरक्षण (मांडवी, मार्च-एप्रिल १९६७).
१९. गोमंतकीय क्रिस्त्यांची मराठी वाङ्मय-परंपरा (मांडवी, ऑगस्ट १९६९).
२०. जेजुइतांचे मराठी वाङ्मयकार्य : ओझरती ओळख (यशवंत, संमेलन खास अंक, एप्रिल १९३८).
२१. एक भयंकर न्यायमंदिर : गोवा इंक्विझिशनचा वृत्तांत (रत्नदीप, दिवाळी अंक, १९५८).
२२. स्टीफन्सकृत मराठी बोलीचे व्याकरण (लोकशिक्षण, डिसेंबर १९३६).
२३. सेंट फ्रान्सिस झेवियर (विविधवृत्त, दिवाळी अंक १९५२).

२४. मराठी व्याकरणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (विविधज्ञानविस्तार, जानेवारी १९३७).
२५. युरोपियन लोकांनी मराठी वाङ्मयात घातलेली भर (सह्याद्री, मे १९४४).
२६. पोर्तुगीजपूर्व गोमंतक (स्वयंसेवक, नोव्हेंबर १९२५ ते डिसेंबर १९२५).
२७. चार शतकांमागचा गोमंतकातील हिंदू देवालयांचा विध्वंस (ज्ञानदूत, दिवाळी अंक, १९६६).
२८. मराठीतील आरंभीच्या क्रिस्ती 'दौलिनरी' (The Indian Historical Research Institute, Silver Jubilee Commemoration Volume, Bombay, 1953).
२९. सारस्वत ब्राह्मण आणि त्यांचे सारस्वत (श्रीशांतादुर्गा चतुःशताब्दी महोत्सव ग्रंथ, मुंबई, १९६६).
३०. क्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण (Journal of the University of Bombay, September 1940).
३१. Gramatica Marastta (Journal of the University of Bombay, September 1954).
३२. Two Recently Discovered Letters of Fr. Thomas Stephens (Journal of the University of Bombay, September 1956).
३३. Marathi Christian Literature of the Sixteenth and Seventeenth Centuries (Gazetteer of India, Maharashtra State, Language and Literature, Bombay, 1971).

मराठी भाषा आणि महाराष्ट्र यांच्याशी संबंधित असे जेजुइत धर्मप्रसारकांचे वाङ्मय, हा प्रियोळकरांच्या अखंड चिंतनाचा आणि सतत अभ्यासाचा विषय कसा होता, हे वर दिलेल्या त्यांच्या सविस्तर वाङ्मयविषयक सूचीवरून सहज ध्यानात येईल. प्रस्तुत क्षेत्रातील प्रियोळकरांच्या कामगिरीचा परामर्ष घेण्याआधी जेजुइत पंथासंबंधी थोडी माहिती देणे उचित होईल.

'जेजुइत' (Jesuits) किंवा 'सोसायटी ऑफ जीजस' ही ख्रिस्ती धर्मातील रोमन कॅथलिक चर्चशी निगडित अशी एक धार्मिक स्वरूपाची संघटना असून तिची स्थापना १५३९ साली झाली. सेंट इग्नेशस लॉयॉल या स्पॅनिश गृहस्थाने स्थापन केलेल्या या पंथाला पोप पॉल तिसरा याने १५४० साली ज्यावेळी मान्यता दिली त्यावेळी त्याचे नाव 'सोसायटी ऑफ जीजस' असेच होते. स्पॅनिश आणि पोर्तुगीज भाषेत याला 'कॉपानिय-द-जेजूश' (Companhia de Jesus)

असे नाव असून पुढे काही वर्षांनंतर या पंथाला 'ऑर्डर ऑफ जेजुइट्स' म्हणून लोक ओळखू लागले.

जेजुइट पंथाविषयी माहिती देताना याच पंथातील Rev. Ethelred Luke Taunton, S.J., यांनी लिहिले आहे :

“This Society may be defined, in its original conception and well-avowed object, as a body of highly trained religious men of various degrees, bound by the three personal vows of poverty, Chastity and obedience, together with, in some cases, a special vow to the popes's service, with the object of labouring for the spiritual good of themselves and their neighbours. They are governed and lived by constitutions and rules, mostly drawn up by thier founder, St. Ingatius of Loyola and approved by the popes. Their proper title is 'Clerks Regulars of the Society of Jesus', the word **Societas** being taken as synonymous with the original Spanish term, copania.” [The Encyclopaedia Britannica, Vol. 15, 11th Edition, Combridge 1911, p. 337]

लॉयॉलाच्या हयातीत जेजुइट पंथाचा प्रसार युरोपातील निरनिराळ्या देशांमध्ये अतिशय झपाट्याने झाला. धर्मप्रसाराच्या कार्याला या संघटनेचा चांगला उपयोग होईल या अपेक्षेने पोपनेही या पंथाला भरघोस सवलती दिल्या होत्या. पुढे मात्र, जेजुइट पंथ ही चर्चचे वर्चस्व झुगारून देऊन स्वतःचे स्वामित्व प्रस्थापित करू पाहणाऱ्या एक प्रवळ संघटना असल्याचा समज सर्वत्र पसरला. या पंथाचे अनुयायी पोपचा अधिकार मानीत नाहीत, हा समज बळकट व्हावयालाही तसेच कारण होते. जेजुइतांचा जनरल हा सगळीकडे 'द ब्लॅक पोप' या नावाने ओळखला जाई. कारण, तो पोपप्रमाणे लाल झगा न वापरता काळा झगा घालीत असे. मात्र, पोप क्लॅमेंट चौदावा याने १७७३ साली जेजुइट पंथावर संपूर्णपणे बंदी घातली. यावरून पोपचे धार्मिक वर्चस्व सिद्ध होते. पुढे १८१४ साली पोप पायस सातवा याने ही बंदी उठवीपर्यंत जेजुइट पंथियांना वळंशी अज्ञातवासातच काळ कंठावा लागला.

स्वतः पंथसंस्थापक लॉयॉलाने मात्र, जेजुइट पंथाची घटना तयार करताना पोपचा अधिकार निस्संदिग्धपणे मान्य केलेला आढळतो. धर्मप्रसारासाठी पोपने या पंथाच्या अनुयायांना तुर्कस्थान किंवा हिंदुस्थान येथे—जगाच्या पाठीवर कोठेही—पाठवायचे ठरविले तरी त्याचा हा हुकूम प्रत्येकाने राजीखुपीने मानला पाहिजे, असेही लॉयॉलाने स्पष्टपणे सांगितले आहे.

लॉयॉल हा जन्माने स्पॅनिश असल्यामुळे स्पेन व पोर्तुगाल या दोन्ही राष्ट्रांना साहजिकच जेजुइत पंथावद्दल विशेष आत्मीयता वाटणे स्वाभाविकच होते. या गोष्टीचा परिणाम असा झाला की, पोर्तुगालचा राजा दाँ जुवांव तिसरा याने पोपपाशी आपले वैयक्तिक वजन खर्ची घालून पोर्तुगालमध्ये आणि त्याच्या हिंदुस्थानातील वसाहतीत जेजुइत पंथाचे धर्मप्रसारक पाठविण्याची विनंती केली. राजाच्या या विनंतीला मान देऊन लगेच लॉयॉलाने फ्रांसिस्क शाव्हिएर (झेवियर) व सिमांव रोद्रीगिश यांना १५४०च्या मार्चमध्ये पोर्तुगालला पाठविले. यांपैकी फ्रांसिस्क शाव्हिएर (फ्रांसिस जेवियर) हा पोर्तुगालहून ७ एप्रिल १५४१ रोजी निघून ६ मे १५४२ रोजी गोव्याला येऊन पोचला. जेवियरच्या या आगमनाने जेजुइत पंथाच्या हिंदुस्थानातील कार्याची पहिली मुहूर्तमेढ रोवली गेली.

झेवियरच्या आगमनामुळे मिशनऱ्यांच्या हिंदुस्थानातील धर्मप्रसाराच्या कार्याला जोराची चालना मिळाली. जेवियर हा स्वतः हॉस्पिटलमध्ये जाऊन तेथील रुग्णांना ख्रिस्ती धर्मग्रंथांतील उपदेशपर गोष्टी सांगत असे, आणि तुहंगातील कैद्यांना धार्मिक प्रार्थना म्हणायला लावून त्यांच्या हृदयामध्ये सत्प्रवृत्ती जागृत करण्याचा प्रयत्न करीत असे. लहान मुलांसाठी त्याने तयार केलेली 'दौत्रीन क्रिस्तां' (ख्रिस्ती धार्मिक प्रश्नोत्तरावली) १५५७ साली छापण्यात आली होती, अशीही माहिती मिळते.

नवख्रिस्त्यांना धार्मिक शिक्षण देऊन धर्मप्रसाराच्या कार्याला जुंपण्याच्या उद्देशाने १५४१ साली गोव्याला 'कुलॅजियु-द-सांवपाब्ल' (सेंट पॉल कॉलेज) किंवा 'सेमिनारियु-द-सांत-फॅ' या नावाची एक संस्था स्थापन करण्यात आली होती. या कॉलेजसाठी लागणाऱ्या वार्षिक खर्चाची सोय करण्यासाठी पोर्तुगिजांनी हिंदूंच्या पाडून टाकलेल्या देवालयांची मालमत्ता जेजुइतांच्या या संस्थेला मिळावी, असा खास हुकूमनामा सरकारने काढला होता. जेवियरच्या आगमनाने या कॉलेजच्या प्रगतीलाही चांगलाच हातभार लागला होता.

ख्रिस्ती धर्मियांपैकी 'दोमिनिकन' आणि 'फ्रांसिस्कन' या दोन्ही पंथांचे धर्मप्रसारक जेजुइत पंथियांच्या आगमनापूर्वीच हिंदुस्थानात व गोव्याला आलेले होते. पण त्यांनी देशी भाषांचा अभ्यास करून ख्रिस्ती धर्मप्रसार करण्याच्या बाबतीत म्हणावा तेवढा उत्साह मुळीच प्रगट केला नाही. या कार्यात जेजुइत पंथाचे धर्मप्रसारकच अग्रेसर ठरले, अशी इतिहासाची साक्ष आहे.

जेजुइतांच्या या एतद्देशीय भाषांच्या अभ्यासाच्या इतिहासाचे धागेदोरे थेट पंथसंस्थापक सेंट लॉयॉल याच्यापर्यंत जाऊन पोचलेले आहेत. ज्या ज्या प्रदेशातील

लोकांमध्ये मिळून मिसळून जाऊन आपल्याला धर्मप्रसाराचे कार्य करावयाचे आहे, त्या त्या प्रदेशातील भाषा प्रत्येकाने आत्मसात केलीच पाहिजे, अशा आशयाचे एक महत्त्वाचे कलम लॉयॉलाने जेजुइत पंथाच्या घटनेत जाणीवपूर्वक समाविष्ट केलेले आढळते. त्या कलमातील मुख्य भाग असा आहे :

“ . . . for the greater union of those that live in the Society, and for the greater assistance of those among whom they dwell, all shall study the language of the region wherein they reside, unless their own native tongue be there more profitable.”

[*Momumenta Ignatiana, Constitutiones, II, 455, cited by John Correia - Afonso, Jesuit Letters and Indian History, Bombay 1955, P. 58*]

मात्र, लॉयॉलच्या खास तालमीत तयार होऊनही या आचारधर्मातील खरे इंगित काही झेवियर ओळखू शकला नाही, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. झेवियरने हिंदुस्थानात असताना तामीळ आणि नंतर जपानी भाषेचे थोडेफार अध्ययन केले असले तरी त्याला व्हॅंशी दुभाषांमार्फतच आपला व्यवहार करावा लागत असे. गोव्याची बोली मात्र त्याला थोडीशी अवगत झालेली असावी, असे वाटते. हिंदू धर्म व हिंदू जनता यांविषयीची झेवियरची भूमिका अतिशय अनुदार आणि असहिष्णू होती यात मुळीच शंका नाही. हिंदू धर्माचे संरक्षण व ज्ञानोपासना यांच्या अग्र-भागी असलेल्या ब्राह्मणांच्या विद्वत्तेबद्दल जबर संशय व्यक्त करून झेवियरने आपल्या रोममधील सहकाऱ्यांना लिहिले आहे की, या नतद्रष्ट ब्राह्मणांचा अडथळा नसता तर आपण हा हा म्हणता सगळ्या हिंदुस्थानचे ख्रिस्तीकरण केले असते.

जेजुइत पंथाचा अध्वर्यू या नात्याने सेंट झेवियरने हिंदुस्थानात केलेल्या बहुविध स्वरूपाच्या (विधायक व विघातक) कार्यांचे सम्यग्दिग्दर्शन प्रियोळकरांनी साक्षे-पाने घडविले आहे. (पहा : (१) *The Goa Inquisition*, pages 23, 24, 26, 50, 56, 57, 162. (२) सेंट फ्रान्सिस झेवियर.)

बळजबरीने ख्रिस्ती झालेले एतद्देशीय लोक आपला जुना धर्म, चालीरीती व पूर्वसंस्कार हे सर्व चुटकीसरशी विसरून जाऊन नव्या धर्माचे पालन प्रामाणिक-पणे करतील अशी अपेक्षा वाळगणे धाडसाचेच होते. ही परिस्थिती ध्यानात घेऊन कॅथलिक धर्म स्वीकारल्यानंतरही जे नवख्रिस्ती आपल्या जुन्या धर्मातील देवकृत्ये करतात, चालीरीती पाळतात, फलज्योतिपावर विश्वास ठेवतात, पहिली

पत्नी ह्यात असताना दुसरा शरीर-संबंध जोडतात, कॅथलिक पंथात प्रवेश करणारांना अडथळा करतात, किंवा त्या धर्माविरुद्ध लिहितात वा प्रचार करतात, त्या सर्वांना कठोर शासन करण्याच्या उद्देशाने 'इंक्विझिशन'ची (धार्मिक अधिसत्तेचे न्यायमंदिर) स्थापना करण्यात आली होती. इंक्विझिशनने ठरविलेल्या नियमानुसार जे कोणी गुन्हेगार ठरत, त्या सर्वांवर खटला भरून प्रसंगी कमाल शिक्षा म्हणून 'आवतु-द-फॅ' नावाच्या उत्सवात त्यांना जिवंत जाळीतदेखील असत! इंक्विझिशनच्या पूर्वपरवानगीशिवाय कोणताही ग्रंथ छापता येणार नाही, असे सगळ्या मुद्रकांवर बंधन असे. आक्षिप्त ग्रंथ जवळ बाळगणे, वाचणे किंवा विकणे हाही इंक्विझिशनच्या पीनलकोडप्रमाणे दखलपत्र गुन्हा मानला जाई. इ. स. १५६० साली गोव्याला लागू झालेला या इंक्विझिशनचा अधिकार १८१२ पर्यंत अमलात होता. या काळात गोव्यातील हिंदूंच्या जुन्या वाङ्मयाची फार मोठ्या प्रमाणात होळी झाली असणे अगदीच स्वाभाविक आहे. या काळात देशी भाषांतील साहित्याच्या वाढीलाही पूर्णपणे पायबंद घालण्यात आला होता. हिंदुस्थानातील ख्रिस्तीकरणाचे कार्य नेटाने पुढे रेटण्यासाठी 'इंक्विझिशन'ची नितांत आवश्यकता असल्याची मागणी सेंट झेवियरने पोर्तुगालच्या राजाकडे १५४६ सालीच केलेली होती. या भयंकर धार्मिक न्यायसभेने केलेल्या विध्वंसाचे विदारक पण वस्तुनिष्ठ दर्शन प्रियोळकरांनी अनेक दुर्मिळ पुराव्यांच्या आधारे घडविलेले असून ही त्यांची कामगिरी अजोड अशीच आहे.

(पहा: (१) *The Goa Inquisition*: (२) 'गोमंतकातील मराठी भाषा मारण्याचे जुने प्रयत्न.' (३) 'एक भयंकर न्यायमंदिर: गोवा इंक्विझिशनचा वृत्तांत.')

ख्रिस्ती धर्मियांच्या भावनांशी संबंधित अशा या नाजूक विषयावरील ग्रंथनिर्मिती म्हणजे एक प्रकारे तारेवरचीच कसरत होय. या बाबतीत आपले शिफारसपत्र देताना सी. आर. वॉक्सर (लंडन) हे एक ख्यातनाम ख्रिस्ती अभ्यासक लिहितात :

"It is difficult for a non-Roman Catholic to write with restraint about the so-called and self-styled 'Holy Office of the Inquisition'; and indeed there is no particular reason why he should, but Prof. Priolkar has certainly achieved this feat."

आंतर्राष्ट्रीय कीर्तीचे विद्वान डॉ. मुनीतिकुमार चॅटर्जी (कलकत्ता) हे प्रस्तुत ग्रंथावरील आपला अभिप्राय पुढीलप्रमाणे व्यक्त करतात: "Your work

has been written in a very dispassionate and objective manner, and you have scrupulously refrained from showing any heat. You have always quoted from other people, and you have laid facts which speak for themselves, facts as they have been well-attested by documents, which cannot be called into question. Your book is timely, and I trust it will have a wide appreciation from dispassionate scholars and historians."

धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने का होईना, पण हिंदुस्थानातील लोकांच्या भाषा व चालीरीती यांच्याविषयी केवळ आत्मियता प्रगट करूनच न थांबता या सगळ्या गोष्टी आत्मसात करणारे धर्मप्रसारकही जेजुइत पंथात होऊन गेले. रॉबर्ट-द-नाविली हा इटालियन पाद्री त्यापैकीच एक होता. दक्षिण हिंदुस्थानात कार्य करीत असताना तामीळ, तेलगू व संस्कृत या भाषा तर तो शिकलाच; पण मांसाहार, दारू वगैरे वर्ज्य करून व भगवी वस्त्रे परिधान करून तथाकथित संन्याशाचे वैराग्ययुक्त खडतर जीवनही तो जगत होता. संस्कृत व तामीळ भाषांमध्ये त्याने लिहिलेले सुमारे चौदा ग्रंथ आहेत. 'जजुर्वेदा'चा जनक म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या 'तत्त्वबोधक स्वामी'च्या एकंदर कार्याचे यथार्थ मूल्यमापन (त्याच्या बुवावाजीसह) प्रियोळकरांनी 'जजुर्वेदी ब्राह्मण' या स्वतंत्र लेखात केलेले आढळते. (पहा: प्रिय आणि अप्रिय.)

जेजुइत लेखकांनी सोळाव्या आणि सतराव्या शतकांमध्ये मराठी आणि तिच्या बोलभाषांत रचिलेल्या वाङ्मयाचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल. स्थूलमानाने त्याचे तीन विभाग पडतात: (१) समाजाच्या खालच्या थरातील अशिक्षित लोक जे निरनिराळ्या प्रलोभनांना बळी पडून ख्रिस्ती झाले होते, यांच्यासाठी म्हणून त्यांच्याच बोल-भाषेत लिहिलेले गद्य वाङ्मय. उदा० पाद्री तोमस तस्टिफन्सकृत दौन्निरि क्रिस्तां, पाद्रीदियोगु रिबैरू-विरचित क्रिस्तावाचे दोक्त्रिनिचो अर्थु, पाद्री साल्दांज-विरचित सांतु आंतोनिची अचर्यां. (२) या बोलीतील गद्य वाङ्मयाने समाधान न पावणाऱ्या उच्च शिक्षित नवख्रिस्त्यांसाठी लिहिलेले मराठीतील पद्यवाङ्मय. उदा० फादर स्टिफन्सचे क्रिस्तपुराण, एतिएन-द-ला-क्रुवा या फ्रेंच कवीने लिहिलेले सेंट पीटरच्या जीवनावरील मराठी पुराण, पाद्री साल्दांजकृत सांतु आंतोनिची जीवित्वकथा, क्रिस्ताचे यातनागीत, क्रिस्ताचे वध-स्तंभारोहण. (३) या व्यतिरिक्त परदेशी मिशनऱ्यांना मराठी व तिच्या बोली यांचे अध्ययन करता यावे यासाठी काही शब्दकोश व व्याकरणेही तयार करण्यात आली होती. उदा० स्टीफन्सकृत मराठी बोलीचे व्याकरण ('आर्ति-द-लिंग्व-

“या दोन्ही प्रकारच्या वाङ्मयाची निपज कोणत्या परिस्थितीत कशी झाली व कां झाली, त्याला अडथळे कसे झाले व त्याला पायबंद कसा पडला, याचा साधार व सविस्तर इतिहास देऊन या दोन्ही प्रकारच्या वाङ्मयाचे मराठी भाषेच्या भाषाशास्त्रीय अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्व पटवून देण्यास हजारबाराशे पृष्ठांचा ग्रंथ अपुरा पडेल. सर्वसाधारण या वाङ्मयाची ओळख करून देण्याकरिताच प्रस्तुत प्रयत्न आहे. प्रथम या दोन्ही वाङ्मयाची माहिती करून देऊन नंतर त्याच्या मागचा इतिहास काय आहे ते पाहू.”

या उताऱ्यावरून निश्चयपूर्वक व्यक्त झालेल्या ठाम सूत्राचाच प्रियोळकरांच्या यापुढील तत्संबंधित सर्व लिखाणातून सुसंगतपणे विकास झालेला आढळतो.

पाद्री तोमस स्टिफन्मकृत ‘दौत्रिन क्रिस्तां’ (क्रिस्ती धर्मतत्त्व) या ग्रंथाला अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना, विवेचनात्मक टीपा आणि सविस्तर शब्दसूची व कोश जोडून प्रियोळकरांनी उत्कृष्ट संपादनाचा एक आदर्शच अभ्यासकांसमोर ठेवला आहे असे म्हणायला हरकत नाही. याबरोबरच ‘मराठीतील आरंभीच्या क्रिस्ती दौत्रिनी’ या प्रियोळकरांच्या स्वतंत्र लेखाचाही निर्देश करता येईल. पाद्री आंतोनियु-द-सालदांज विरचित ‘सांतु आंतोनिची अचर्या’ या मूळ रोमन लिपीतील गोमंतकी बोलीतील गद्यग्रंथाची रोमन लिपीतच दुसरी आवृत्ती प्रियोळकरांनी संपादन प्रकाशात आणली आहे. याची प्रस्तावना व शब्दकोश इंग्रजीत असून त्याला शेवटी जोडण्यात आलेल्या “सांतु आंतोनिची अचर्या’ या ग्रंथाची भाषा” या निबंधात प्राचीन मराठी व गोमंतकी यांच्या संबंधावर भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनातून प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न आढळतो. या ग्रंथाच्या शेवटी दिलेला शब्दकोश तयार करताना देखील त्यांनी परिश्रमपूर्वक अनेक बाराकावे व्यक्त केले आहेत. आपल्या इंग्रजीतील प्रस्तावनेत प्रियोळकर लिहितात :

“A glossary of difficult words appearing in the text is added at the end of the volume. In this are included words peculiar to the Goan dialect which Marathi readers not familiar with that dialect would find unintelligible. It also contains words which are no longer in use in the Goan dialect but continue to be used in literary Marathi. Goan Christians who have not studied Marathi may find it difficult to understand these. In the glossary, words which were used in Old Marathi are indicated by the letters OM and those in use in current Marathi by the letter M, irrespective of whether they are derived from Sanskrit, Persian or some other

कानारी'), पाद्री दियोगु रिबॅर-विरचित कानारी भापेचा (गोमंतकी बोलीचा) शब्दकोश ('व्हॉकाबुलारियु-द-लिंग्व-कानारी').

जेजुइतांच्या या तिन्ही प्रकारच्या वाङ्मयाचा परामर्ष प्रियोळकरांनी आपल्या लिखाणाच्या द्वारा (लेख आणि ग्रंथ लिहून) घेतलेला आढळतो. अशा प्रकारच्या अभ्यासामागे त्यांचा कोणता दृष्टिकोन होता हे लेखकाच्याच शब्दांत जाणून घेणे समुचित होईल. 'जेजुइतांचे मराठी वाङ्मयकार्य : ओझरती ओळख' (यशवंत, एप्रिल १९३८) या आपल्या सुस्वातीच्याच (सध्या दुर्मिळ झालेल्या) लेखात प्रियोळकरांनी लिहिले आहे : "मराठी भापेची मुख्य वाङ्मयसंपत्ती म्हटली म्हणजे ज्ञानेश्वरादी संतांची काव्ये होत; परंतु सकळी वगैरे सांकेतिक लिपींची किल्ली हाती लागल्यापासून महाराष्ट्र-साहित्यभक्तांना महानुभावांच्या वाङ्मयाचा नवा खजिना खुला झाला आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. . . . याहीशिवाय आणखी एक महाराष्ट्र वाङ्मय ठेवा आहे ; त्याच्याकडे मात्र महाराष्ट्रीयीयांचे अद्याप विशेष लक्ष गेलेले नाही. तो म्हणजे जेजुइत लोकांनी आपल्या धर्मप्रसाराकरिता निर्माण केलेले मराठी ग्रंथ होत. यांपैकी फादर स्टिफन्स याच्या कृतीची जराशी ओळख लोकांना आहे, पण ती नावापुरतीच. याखेरीज इतर जे मराठी जेजुइत ग्रंथकार व त्यांचे मराठी ग्रंथ त्यांचा आपल्याला मागमूसही नाही. त्यांच्या 'संवंधीची आपली अक्षम्य अनास्था अशीच काही काळ चालू राहिली तर त्यांना आम्ही कायमचे अंतरत्याखेरीज राहणार नाही.

" धिस्तीधर्म हा परका धर्म अशी सवब पुढे करून आपल्या सध्याच्या निष्क्रियतेवर पांघरून यापुढे घालता येईल, असे वाटत नाही. कारण वाङ्मयाचा विचार करताना यापुढे आपल्या धर्माभिमानाला मुरड घालणे आम्हांला प्राप्त आहे. मराठी भापेच्या ऐतिहासिक व भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने विचार करण्याच्या वेळी तर या वाङ्मयाचे बहुमोल सहाय्य होईल, असे त्यापैकी बरेचसे वाङ्मय लक्षपूर्वक वाचून व अभ्यासून माझे मत झालेले आहे.

"जेजुइत वाङ्मयाचे दोन प्रकार आहेत. वरच्या लोकांच्या उपयोगाकरिता तयार केलेले मराठी वाङ्मय, हे सर्व पद्यात आहे. व मुख्यतः खालच्या लोकांकरिता लिहिलेले लोकव्यवहाराच्या भाषेतील कोकणी किंवा कानारी वाङ्मय, हे सर्व गद्य आहे. चर्चमध्ये प्रवचने देण्याच्या पूर्वी जेजुइत लोक प्रथम ती लिहून काढीत व त्यांच्या सहाय्याने प्रवचने देत असे दिसते. ह्या प्रवचनांचे (Sermons) संग्रह पुढे प्रसिद्ध झाले. या बोली भाषेतील म्हणजे कोकणी भाषेतील ग्रामरे, शब्दकोश वगैरे केवळ युरोपियन धर्मोपदेशकांकरिता तयार करण्यात आले होते.

language. Words peculiar to the Goan dialects which are not used in Marathi are indicated by the letter G (Goan). Words taken from the Kannada language are indicated by the letter K and those adopted from Portuguese by the letter P. Words not used in the Goan dialects at present, which do not occur either in the old or the current Marathi, and the significance of which could be understood mainly from the vocabulary of Fr. Rilecero, are indicated by the symbol*. In some cases, meanings of words adopted from Fr. Ribeiro's Vocabulary are indicated by the letter R."

अशा प्रकारे सर्व शब्दांचे काटेकोर वर्गीकरण करून त्यांची अर्थनिश्चिती करणे हे काम किती कष्टाचे व जिकिरीचे असते हे 'जावे त्याच्या वंशा तेव्हाच कळे!'

'मराठी व्याकरणाची कुलकथा' या पुस्तिकेत मराठी व्याकरणाच्या इतिहासाचा संगतवार आढावा घेताना प्रियोळकरांनी जेजुइत लेखकांनी सोळाव्या-सतराव्या शतकांमध्ये रचलेल्या पोर्तुगीजीतील गोमंतकी बोलीच्या व्याकरणांचा आणि पोर्तुगीज भाषेतील वसईकडील मराठीच्या व्याकरणांचा परिचय करून दिलेला आढळतो. फादर स्टीफन्सच्या गोमंतकी बोलीच्या व्याकरणाचा ('आर्ति-दर्निग्व कानारी') सविस्तर परिचय प्रियोळकरांनी 'स्टीफन्सकृत मराठी बोलीचे व्याकरण' (लोकशिक्षण, डिसेंबर १९३६) या स्वतंत्र लेखामधून घडविलेला आहे. अशा प्रकारच्या अभ्यासाचे काय महत्त्व आहे हे प्रतिपादन करण्याच्या ओघात प्रियोळकरांनी लिहिलेले आहे :

"देशी भाषांचे जुन्यात जुने आधुनिक व्याकरण म्हटले म्हणजे फादर स्टीफन्स याने, पोर्तुगीज भाषेत लिहिलेले 'Arte da Lingva Canarim' (१६४०) हे पुस्तक होय. सोळाव्या-सतराव्या शतकांमधील गोमंतकातील ब्राह्मणांच्या मुखी भाषेचे किंवा मराठी बोलीचे स्वरूप आपणांस या व्याकरणावरून कळून येते. वास्तविक या व्याकरणाचे मराठी भाषांतर सटीक व सटीप प्रसिद्ध होणे अगत्याचे आहे. कारण, आजच्या लेखी भाषेचा इतिहास कळण्यास जुन्या मुखी भाषांचा फार उपयोग होणार आहे. . . .

"लोकांच्या आचारविचारांची पूर्ण माहिती करून घेऊन त्यांच्या अंतरंगात शिरून आपला कार्यभाग साधण्याची युरोपीय मनोवृत्ती थेट फादर स्टीफन्सपासून आपणांस दिसून येते. पोर्तुगीजांच्या विध्वंसक कार्यामध्ये स्टीफन्सचे एकंदर विधायक वाङ्मयकार्य अत्यंत खुलून दिसल्याखेरीज रहात नाही. . . .

“स्टीफन्सने हे व्याकरण ‘लॅटिन व्याकरणाध्ययन वळेकरून’ लिहिले आहे. कारण, कॅथलिक ख्रिस्ती लोकांची धर्मभाषा लॅटिन असल्यामुळे या जेमुईट लोकांचा लॅटिन भाषेचा चांगलाच अभ्यास असे . . . दादोवांनी आपल्या व्याकरणाचे वर्ण-विचार, शब्दविचार आणि वाक्यरचना असे जे तीन भाग पाडले आहेत त्याच-प्रमाणे स्टीफन्सच्या व्याकरणात (१) Alphabeto, (२) Partes da Oracão व (३) Syntaxis असे तीन विभाग केले आहेत. पहिल्या भागात रोमन मूळाधारे हिंदी भाषा लिहिण्यास कशी योजावी व त्यांचे उच्चार कसे करावे याची माहिती दिलेली आहे.

“स्टीफन्सची व्याकरणासंबंधीची दृष्टी विशेष शास्त्रीय नव्हती. युरोपीय पादत्रांना धर्मप्रसाराकरिता देशभाषेचा परिचय करून देणे एवढाच त्याचा हेतू दिसतो . . . आजच्या दृष्टीने पहाणाऱ्यांस हा प्रयत्न सदोप व असमाधानकारक वाटेल, परंतु ज्यावेळी हिंदुस्थानातील देशी भाषांमध्ये सोडाच, पण फ्रेंच, पोर्तुगीज, इंग्रजी वगैरे पाश्चात्य भाषांमध्येही व्याकरण धड तयार झाले नव्हते, अशा काळात एका परक्या माणसाने या बोलीभाषेची ग्रंथादि काही साधने उपलब्ध नसता या पुस्तकाची रचना केली, हे पाहून त्याचे कौतुकच करावेसे वाटेल यात शंका नाही.”

याशिवाय, १७७८ साली प्रथम रोममध्ये (व पुढे १८०५ मध्ये लिस्वन येथे) प्रसिद्ध झालेल्या उत्तर कोकणी बोलीच्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी पोर्तुगीज भाषेत रचलेल्या व्याकरणाचे इंग्रजी भाषांतरही प्रियोळकरांनी आपल्या विस्तृत प्रस्तावनेसह प्रसिद्ध केले आहे. (पहा : *Gramatica Marastta.*)

पुणे विद्यापीठाच्या कॅ. न. चि. केळकर स्मारक व्याख्यानमालेत प्रियोळकरांनी १९६४ साली पुढील विषयांवर सहा व्याख्याने दिली होती : (१) मराठी बोली, (२) ग्रांथिक भाषा व बोली, (३) मराठी बोलीचे यथोच्चार लेखन, (४) कोकणी बोलीची नामांतरे, (५) यादवकालीन मराठी व कोकणी, (६) कोकणी-मराठी भेदवादाचा उद्भव व फैलाव. या व्याख्यानांसाठी प्रियोळकरांनी आपल्या जेजुइत-वाङ्मयविषयक व्यासंगाचा पुष्कळच उपयोग करून घेतलेला आढळतो. (पहा : ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोकणी बोली.)

जेजुइतांच्या ग्रांथिक मराठीतील पद्य वाङ्मयापैकी पुढील तीन रचना प्रियोळकरांनी स्वतंत्रपणे संपादन प्रकाशात आणल्या आहेत : (१) पाद्री आंतोनियु-द-सालदांज विरचित सांतु आंतोनिची जीवित्वकथा. (२) क्रिस्ताचे यातनागीत. (३) क्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण.

या ग्रंथांना जोडलेल्या प्रस्तावना नेहमीप्रमाणेच अभ्यासपूर्ण आहेत. जेजुइतांच्या उर्वरित पद्यग्रंथांपैकी फादर स्टिफन्सचे क्रिस्तपुराण आणि पाद्री एतिरान-द-ला क्रुवा याचे सेंट पीटरचे चरित्र वर्णन करणारे पुराण या दोहोंचाही परिचय आणि परामर्ष प्रियोळकरांनी अनेक ठिकाणी आपल्या ग्रंथांतून आणि लेखांमधून घेतलेला आढळतो.

स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा प्रियोळकरांनी अनेक दृष्टिकोनांतून अभ्यास केलेला होता. या महाकाव्याची एक संक्षिप्त आवृत्ती तयार करण्याच्या दृष्टीनेही त्यांनी काही पावले उचललेली होती. याही वावतीत प्रत्येक प्रश्नाच्या मुळाशी जाऊन त्याचा खोलवर विचार करण्याची प्रियोळकरांची प्रवृत्ती प्रकटपणे जाणवते. या संदर्भात त्यांनी आपल्या 'जेजुइतांचे मराठी वाङ्मयकार्य : ओझरती ओळख' या लेखात १९३८ साली मांडलेले पुढील विचार आजही आपले लक्ष वेधून घेतात :

फादर स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाच्या निर्मितीची पार्श्वभूमी निवेदन करून प्रियोळकर पुढे लिहितात, "अस्सल महाराष्ट्रीयाला हेवा वाटावा अशा प्रकारची केलेली ही सुंदर ग्रंथरचना पाहून हा ग्रंथ कोणीतरी आपल्यापैकीच माणसाने लिहून स्टिफन्सच्या नावाने प्रसिद्ध केला तर नाही ना, अशी पुष्कळांना शंका येते. स्वतः स्टिफन्सने लिहिलेल्या पोर्तुगीज भाषेतील ख्रिस्त-चरित्रावरून हे पुराण लिहिले व त्याचे हे ब्राह्मणी मराठीत भाषांतर स्वतः त्यानेच केले, असा निर्देश या पुस्तकावर असलेल्या ता. ३ एप्रिल १६१४च्या परवान्यात स्पष्ट आहे. आपल्या हिंदी लोकांना जर इंग्रजी प्रभृती परक्या भाषांमध्ये चांगल्या प्रकारे काव्यरचना करता येते तर चाळीस वर्षे, वाटलेल्या ब्राह्मणांमध्ये वास्तव्य केलेल्या स्टिफन्सला मराठी ग्रंथ लिहिता येणे अशक्य आहे, असे म्हणता येणार नाही. शिवाय जेजुइत लोकांचा उद्योग, उत्साह व चिकाटी दांडगी होती. परंतु बरील शंका दृढ व्हावयाला अलिकडे एक नवे साधन पुढे आले. ते म्हणजे लंडन येथील स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीजच्या मास्टर्डन संग्रहात असलेली या काव्याची देवनागरी लिपीतील प्रत होय. ह्या प्रतीसंबंधी रे. जस्टिन इ. अँवट यांनी सदर संस्थेच्या बुलेटिनमध्ये १९२३ साली एक लेख लिहून देवनागरी प्रत मूळ असून तिचेच पुढे रोमन लिप्यंतर झाले अशा प्रकारचे निश्चित मत नवा शोध म्हणून पुढे मांडले आहे."

"या नागरी प्रतीमध्ये रोमन प्रतीतील पहिल्या पुराणाला 'आदि पुराण' व दुसऱ्या पुराणाला 'देव पुराण' असे नाव दिलेले आहे. रोमन लिपीतील पुराणातील, Bautisum वद्दल ज्ञानस्थान, Trinidade वद्दल तीत्व, Sacramento वद्दल देवद्रव्य Novo Testamento वद्दल नवा ग्रंथ, Padre guru वद्दल श्रीगुरू, Templo वद्दल देऊळ,

Sacerdote वद्दल गुरू, Meditacão वद्दल ध्यानजप, Altar वद्दल देव्हारा, Sacrificio वद्दल देवपूजा, Propheto वद्दल दूरदृष्टी वगैरे वगैरे, नागरी पुराणात शब्द आहेत व हे धर्मशास्त्रातील पारिभाषिक संस्कृत शब्द सर्वसाधारण लोकांना कठीण वाटल्यावरून रोमन लिपीच्या लेखकाने व्यवहारातील हे पोर्तुगीज शब्द पुढे घातले, असे रे. अँवटचे म्हणणे आहे. दुसरा एक लक्षात ठेवण्यासारखा फरक म्हटला म्हणजे रोमन प्रतीत असलेला दुसऱ्या पुराणातील संबंध वाविसाव्या अवस्वर व वाराव्या अवस्वरातील ७६ वी ओवी नागरी प्रतीत नाही. मात्र या ओवीची माहिती सदर नागरी लेखकाला होती. कारण ती मार्जनिमध्ये देऊन त्याने अनुक्रमांक बदलले आहेत. अशी माहिती देऊन रे. अँवटने हा भाग प्रक्षिप्त म्हणजे रोमन लिप्यंतरकाराने पुढे घुसडला असे मत प्रतिपादन केले आहे. अँवटच्या या लेखाकडे माझे लक्ष प्रथम येथील इमिग्रंटस् फंड कमिटीच्या कोकणी कमिटीचे सेक्रेटरी फादर फर्नांडिस यांनी १९३३ साली वेधले व ते मला मान्य नसल्याचे मी त्यांना सांगितले. १९३६ साली सुप्रसिद्ध संशोधक रा. पिसुल्लेंकर यांनी रे. अँवटच्या लेखाची माहिती देऊन 'किरिस्तांव पुराणासारखा सुंदर ग्रंथ मूळ देवनागरी लिपीतच लिहिला गेला ही माहिती प्रथमतः ख्रि. वा. रे. अँवट यांनी लोकांपुढे आणली,' असे प्रभात (गोवा, डिसें. १९३६) मधील एका लेखात म्हटले आहे. हे नागरी हस्तलिखित २०० वर्षापूर्वीचे असावे असा रे. अँवटचा अंदाज आहे. यासंबंधी जास्त खोलात शिरण्यास मला येथे सवड नाही. परंतु हा प्रश्न महत्त्वाचा असल्यामुळे त्याच्याकडे अगदी दुर्लक्षही करता येत नाही. दुसऱ्या पुराणाच्या शेवटी,

जेजु स्वामी भक्तांचा कैवारी । जदीं जन्मु घेतला संसारी ।
 वरुपें सोळा शतें चोत्तर्दश वेरी । तई लागोनि जाहालीं ॥
 तो संखु चालते वरुपीं । वसंतकाळीं वैणाखमासीं ।
 देवग्रंथु मराठियेसी । अभंगु केला ॥

असे म्हटले आहे. म्हणजे १६१४ साली हा ग्रंथ पुरा झाला हे स्पष्ट दिसते ता. ३ एप्रिल १६१४चा इक्विवझिशनच्या सेन्सरचा त्यावर परवाना आहे. हा ग्रंथ १६१६ साली छापून रोमन लिपीत प्रसिद्ध झाला. व स्टिफन्स १६१९ साली वारला. यावरून हे पुराण रोमन लिपीत स्वतः स्टिफन्सनेच लिहिले आहे असे स्पष्ट दिसते. दुसरे, या पुराणाच्या दुसऱ्या आवृत्तीवर असलेल्या इक्विवझिशनच्या परवान्यामध्ये हे मूळावरहुकूम असल्यावद्दल स्पष्ट नमूद करण्यात आलेले आहे. त्यावरून वरील भाग प्रक्षिप्त म्हणण्यास जागा नाही. हा एका दृष्टीने विचार झाला. परंतु तत्कालीन इतर वाङ्मय वाचूनही रे. अँवटचा हा शोध मला अयथार्थ

वाटतो. अलिकडेच लिस्वन विश्वविद्यालयाचे संस्कृत व मराठी या भाषांचे अध्यापक प्रो. मारियान्-द-सालदांज यांनी 'Boletim do Instituto Vasco da Gama' (गोवा) या मासिकामध्ये Aditamentos & Correccoes या मथळ्याखाली एक लेख लिहिला आहे. त्यात हे देवनागरी नंतरचे लिप्यंतर असे म्हटले असून उत्तर कोकणातील ख्रिश्चन व कळंगुटेचे कोळी ही नागरी प्रत वाचतात, असे विधान केले आहे! परंतु रे. अँवट याने प्रक्षिप्त म्हटलेल्या भागाचा खुळासा त्यांनी मुळीच केलेला नाही. मला वाटते की उपरिनिर्दिष्ट २२ वा अवस्वर दारुसंबंधी विषयांतरित असून तो ख्रिस्तचरित्राला धरून नसल्यामुळे गाळला गेला असावा व वाराब्या अध्यायातील ७६ वी ओवी नागरी लिप्यंतर करताना चुकून राहिली असावी. ही ओवी तिच्या आधी व पुढे असलेल्या ओवीसह देतो :

यावरी एकु क्रिस्तांव बोलत । म्हणे केती वरुपेंवरी तेथ ।
 हांती कवणे नगरीं इजिप्तांतु । तें सांगा आमां ॥ ७५ ॥
 मात वरुपें उणीपुरीं । जेजु जुझे आणि मरी ।
 हांतीं इजिप्ताभितुरी । परदेशांतु ॥ ७६ ॥
 येती वरुपें तेथ असतां स्वामी । काय केलें तें नेणों आमीं ।
 कोठें होता कवणें ग्रामीं । तें व्हाजेंलिस्तीं नाहीं लिहिलें ॥ ७७ ॥

या ७६व्या ओवीचा पुढच्या-मागच्या ओवीशी असलेला संबंध लक्षात घेता ती रे. अँवट म्हणतात त्याप्रमाणे, 'An example of the interpolation of a verse' नाही हे स्पष्ट कळून येईल.

“स्टिफन्सच्या या मराठी पुराणाने तत्कालीन केवळ ख्रिस्ती लोकांसच नव्हे तर हिंदू लोकांना देखील चटका लावून सोडला होता असे दिसते. ता. १ फेब्रुवारी १६२०च्या एका पत्रात [Lettere Annue del Giappone, China, Goa et Ethiopia] स्टिफन्ससंबंधी जो मजकूर आहे, त्याचे रे. हॉस्टेनने केलेले इंग्रजी भाषांतर खाली देतो :

“[Fr. Thomas Stephano] was seventy years old and had lived 54 years in the Society, 40 of which had been devoted without a break to cultivating the Mission of Salsete [Goa] with as much willingness on his part as satisfaction on the part of his superiors. He made himself thoroughly master of the Canarine [Konkani] tongue, and reduced it to grammatical method with such profit to ours that, whereas at first no one was able to hear the confessions

of those people, he saw his Grammar produce in his lifetime, like some printing press, not confessors only, but a host of preachers and writers of books. Not satisfied with this, he applied himself also most diligently to the study of the Industani language [Marathi] that at the instigation of his superiors, he began printing in that dialect a volume of verse on the chief mysteries of the faith, the creation of the world, the fall of over first parents and some of the chief prophecies concerning the advent of Christ. This work is so agreeable that not only do the Christians derive much profit from it, but even the Gentoos [Hindus] pride on speaking of it. On Sundays and feast-days this book—Purana, as it is called—is read in Church with equal fruit and applause. He composed also a Christian Doctrine [Catechism].”

“स्टिफन्सच्या पुराणाचे कर्तृत्व व कोकणी-मराठीवाद यांवर स्वच्छ प्रकाश पाडणारा हा एक समकालीन पुरावा आहे.”

प्रियोळकरांचा प्रस्तुत 'यशवंत' मासिकातील लेख सध्या दुर्मिळ झालेला असल्याने त्यातील महत्वाचा भाग मुद्दामच येथे उद्धृत केला आहे.

जेजुइत लेखकांना हिंदू पुराणांच्या धर्तीवर हे मराठी काव्यग्रंथ का निर्माण करावे लागले याचे जे तुलनात्मक विवेचन प्रियोळकरांनी केले आहे तेही मार्मिक असल्याने ध्यानात घेण्यासारखे आहे.

“फादर स्टिफन्सने ब्राह्मणांच्या बोलीत 'दौत्रिन क्रिस्तां' हा क्रिस्ती धर्म-तत्वांची माहिती देणारा प्रश्नोत्तररूप ग्रंथ लिहिला खरा, परंतु त्याने लोकांचे समाधान होईना म्हणून त्याला ग्रांथिक भाषेत क्रिश्चनपुराण लिहावे लागले, असे याने १६१६मध्ये मुद्रित झालेल्या आपल्या पुराणात स्पष्ट नमूद केले आहे... नवक्रिश्चनांच्या आग्रहावरून जुन्या हिंदू मराठी ग्रंथाच्या धर्तीवर स्टिफन्सने हे क्रिस्ती मराठी पुराण लिहिले.

“केवळ वरिष्ठ जातींच्या लोकांना संतुष्ट करण्याकरिताच युरोपियन मिशन-न्यांना ग्रांथिक मराठी शिकावी लागली असे नव्हे ; तर हिंदुधर्माचे खंडन करण्याकरिता हिंदूंचे जुने मराठी ग्रंथ अभ्यासण्याची त्यांना आवश्यकता भासली. नव्या क्रिस्ती धर्माची माहिती देण्याबरोबर जुन्या धर्माच्या चुका दाखविणे व तो कसा त्याज्य आहे, हेही लोकांच्या गळी उतरविणे, धर्मांतर कार्याच्या दृष्टीने त्यांना

अवग्य होते. पहिले कार्य स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाने केले, तर दुसरे कार्य करण्याकरिता एतियेन-द-ला-क्रुवा नावाच्या एका फ्रेंच पाद्रीने १६२९-३५ साली सेंट पीटरवरील पुराणग्रंथ रचून मुद्रित केला. आपल्या ग्रंथाकरिता त्याने बोली-भाषेचे माध्यम स्वीकारले नाही. कारण वादविवाद सुशिक्षितांशी करावयाचा असतो. अशा लोकांची भाषा ग्रांथिकच असावयाची. म्हणून त्याने ग्रांथिक मराठीत पंधरावीस हजार ओव्यांचे खंडनात्मक पुराण रचिले . . . .

“कोणत्याही धर्मांमध्ये संतांनाही फार महत्त्व असते. चमत्कार करणाऱ्या किंवा करतो असा ज्याचा लौकिक आहे अशा साधूच्या भजनी इतर धर्मांचेही लोक लागतात, असे आपण आजही पहातो. क्रिस्ती धर्मांमध्ये चमत्कार करणाऱ्या संतमहंतांची वाण नाही, ही गोष्ट नवक्रिश्चनांच्या व इतर एतद्देशियांच्या मनावर विवविष्याकरिता आंतोनियु-द-सालदांज या पाद्रीने पादुअ येथील संत अँटनी (किंवा सांतु आंतोनी) याचे चरित्रवर्णन करण्याचे योजिलेले दिसते.” महीपतीच्या ‘भक्तविजया’शी तुलना करून प्रियोळकरांनी ‘सांतु आंतोनीची जीवित्वकथा’ या क्रिस्ती पुराणाचे वर्णन ‘सतराव्या शतकातील क्रिस्ती भक्त-विजय’ असे केले आहे, ते अत्यंत सार्थ वाटते.

याच ख्रिस्ती धर्मविषयक परंपरेचा वारसा समर्थपणे मिरवणारी येशू क्रिस्ताच्या शूलारोहणाच्या (क्रूसावर चढविण्याच्या) प्रसंगावरील उपलब्ध काव्यांपैकी ‘ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण’ (१९४०) आणि ‘ख्रिस्ताचे यातनागीत’ (१९५९) ही दोन काव्ये प्रियोळकरांनी संपादन प्रकाशात आणली आहेत. सुप्रसिद्ध मराठी साहित्यिक व समीक्षक श्री. ग. व्यं. माडखोलकर यांनी आपल्या ‘विलापिका’ या प्रबंधात सदर काव्यांचा परामर्श घेताना लिहिले आहे, “ही दोन्ही काव्ये जरी ख्रिस्तवधावर लिहिलेली असली, तरी त्यांची जडण-घडण अस्सल मराठी पौराणिक कथेसारखी असून, मरी, जेजू, मदनेली, जुवांव, स्वर्ग, वैकुंठ, आदि-पुरुष इत्यादी त्यांतील शब्द पौराणिक वातावरण उत्पन्न करतात. त्यामुळे ही दोन्ही विलापकाव्ये परधर्मियांनी लिहिलेली आहेत किंवा त्यांतील कथा परधर्मा-तली आहे, असे काही मनाला जाणवत नाही.”

ख्रिस्तवधविषयक वातावरणाने चराचरावर पसरलेले मूर्तिमंत कारुण्य, भक्ति-भावपूर्णता, सफाईदार रचना, गेयता इत्यादी गुणांमुळे या विलापिका रसिकांचे मन वेधून घेतात. (याच परंपरेतील त्याच कालखंडातील एका अनाम कवीची तिसरी एक विलापिका—‘ख्रिस्ताच्या वधस्तंभारोहण-प्रसंगीचे विलाप’ ही संपादन (१९७१) मी प्रस्तुत विलापिकांची मालिका पूर्ण केली आहे.) प्रस्तुत विला-पिकांवर भाषेच्या दृष्टीने स्टिफन्स व क्रुवा या पूर्वसूरींच्या पुराणांची छाया सर्वत्र

पडलेली दिसते. या वस्तुस्थितीचे सत्वान्वेषण करताना प्रियोळकरांनी लिहिले आहे, “कारण पुढील देशी किंवा परदेशी मराठीच्या अभ्यासकांना स्टिफन्स किंवा क्रुवा यांच्या पुराणांखेरीज इतर हिंदू मराठी ग्रंथ उपलब्ध होते, असे वाटत नाही. सुरवातीला १५४१ पासून पोर्तुगिजांनी हिंदूंचे ग्रंथ मिळवून नष्ट करण्याचा सपाटा चालविला. पुढे ज्यावेळी धर्मप्रचाराकरिता मराठी भाषेचा अभ्यास करण्याची त्यांना आवश्यकता भासली, त्यावेळी त्यांना पोर्तुगीज सत्तेवाहेरील शेजारच्या मुलखातील लोकांच्या घरांवर डल्ला मारून मराठी ग्रंथ मिळवावे लागले. “म्हणजेच फादर स्टिफन्स, पाद्री क्रुवा इत्यादी सुरवातीच्या जेजुइत ग्रंथकारांसमोर हिंदूंचे पुराणग्रंथ होते, तर नंतरच्या जेजुइत ग्रंथकारांनी फादर स्टिफन्स आणि पाद्री क्रुवा या त्यांच्या पूर्वसूरींचे मराठी ग्रंथच आदर्श म्हणून आपल्यासमोर ठेवले, हे हा सारखेपणा आढळण्याचे खरे कारण होय.

ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारासाठी देशी भाषांतून पुस्तके लिहिणे हे जसे महत्त्वाचे कार्य होते, त्याचप्रमाणे ती छापून घेऊन त्यांचा अधिकाधिक प्रसार करणे हेही तेवढेच आवश्यक होते. यासाठी १५५६ सालीच गोव्याला जेजुइतांच्या ‘सांव पाब्ल कॉलेजा’त एक छापखाना आणण्यात आला होता. १५५६ साली गोव्याला छापखाना आणल्यापासून १६७४ साली त्याचे कार्य स्थगित होईपर्यंत जी पुस्तके छापण्यात आली त्यांत फादर स्टिफन्स, पाद्री क्रुवा, पाद्री आंतोनियु-द-सालदांज, पाद्री दियोगु रिबैरू, पाद्री मिगेल-द-आल्मैद, पाद्री जुवांव-द-पेद्रोझ वगैरे जेजुइत लेखकांचे ग्रंथ प्राधान्याने आढळतात. गोव्याला छापखान्याचे आगमन कसे योगायोगाने झाले, तेथे कोणकोणते ग्रंथ कोणकोणत्या टाडपात छापण्याचे प्रयत्न झाले, शेवटी छापखाना बंद कसा पडला इत्यादी कुतूहलजनक इतिहास प्रियोळकरांनी आपल्या मुद्रणप्रवेशविषयक ग्रंथात विस्ताराने दिलेला असून त्यावरून जेजुइत मिशनऱ्यांची या मुद्रणाच्या क्षेत्रातील भरीव कामगिरी चांगलीच प्रत्ययाला येते. (पहा : *The Printing Press in India*).

प्रा. प्रियोळकरांनी अशा प्रकारे जेजुइत लेखकांविषयी सातत्याने विपुल लेखन स्वतः तर केलेच, पण पीएच्.डी. पदवीसाठी मार्गदर्शन करित असताना आपल्या अनेक विद्यार्थ्यांना त्यांनी दिलेले विषयही या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या वाङ्मयासंबंधीचेच होते असे दिसून येईल. पीएच्.डी. पदवीसाठी मुंबई विश्वविद्यालयाने स्वीकृत केलेले पुढील काही प्रबंध-विषय पहा :

“युरोपियनांचा मराठी भाषा व वाङ्मय यांचा अभ्यास व सेवा” (डॉ. श्री. म. पिंगे). “फादर स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा भाषिक आणि वाङ्मयीन अभ्यास” (डॉ. स. गं. मालशे). “मराठीच्या गौमंतकी बोलीतील जेजुइतांच्या सतराव्या शतकातील वाङ्मयाचे चिकित्सात्मक अध्ययन” (डॉ. वि. वा.

प्रभुदेसाई). “उत्तर कोकणी बोलीचा भाषिक अभ्यास” (डॉ. सौ. मीना जोशी). याप्रमाणे आपल्या विद्यार्थ्यांकडून अभ्यास करवून घेऊन अनेक प्रबंध-विषयांचे उगमस्थान व स्फूर्तिस्थान ठरलेल्या या उपेक्षित वाङ्मयविश्वाचे महत्त्व प्रियोळकरांनी निर्विवादपणे सिद्ध केले आहे.

प्रस्तुत विषयाशी संबंधित अशी प्रियोळकरांची आयुष्याच्या अखेरची कामगिरी म्हणजे त्यांनी केलेले फादर सिमांव गॉमिश (इ. स. १६४७-१७२२) या जेजुइत लेखकाने रचिलेल्या ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथाचे संपादन होय. ‘नेत्र लागले पैलतिरी’ अशी अवस्था प्राप्त झाल्यामुळे स्पष्टीकरणात्मक टीपा, सविस्तर शब्दकोश इत्यादींची जोड देऊन प्रियोळकरांना हे संपादन आपल्या मनाजोगते करता आले नसले तरी अशा प्रकारच्या वाङ्मयाच्या अभ्यासाची दिशा त्यांनी आपल्या ‘प्रास्ताविका’त समर्पक रीतीने दाखवून दिली आहे. फादर सिमांव गॉमिश याने हिंदूंच्या देवांच्या अनेकत्वावर केलेले भाष्य, हिंदू देवदेवतांचे व त्यांच्या पुनर्जन्मविषयक कल्पनेचे केलेले खंडन, हिंदूंच्या जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीचे केलेले अभिनव विश्लेषण, ख्रिस्ती धर्माच्या संदर्भात खऱ्या देवाची म्हणून सांगितलेली सहा लक्षणे इत्यादींची निवडक उदाहरणे देऊन प्रियोळकरांनी प्रस्तुत ग्रंथाचे उत्तम रीतीने रहस्योद्घाटन केले आहे.

‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथाचा परिचय करून देताना प्रा. प्रियोळकरांनी आपल्या ‘प्रास्ताविका’त लिहिले आहे :

“सुमारे वीस वर्षांपूर्वी, लंडन येथील स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीज या संस्थेच्या मार्शडन संग्रहातील काही मराठी ग्रंथांच्या मायक्रोफिल्म करवून मी आणविल्या. त्यांमध्ये ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ नावाचा एक ग्रंथ होता. ग्रंथ रोमन कॅथलिक धर्माचा आहे. . . हा ग्रंथ देवनागरी लिपीत आहे. त्यामुळे गोव्यातील एखाद्या पोर्तुगीज मिशनऱ्याने सतराव्या शतकात तो लिहिला, असे म्हणता येईना; कारण पोर्तुगीज मिशनऱ्यांनी मराठी भाषेत लिहिलेले छापील किंवा हस्तलिखित जे ग्रंथ उपलब्ध आहेत, ते सारे रोमन लिपीत सापडतात. हा ग्रंथ वाचण्याची माझी दृष्टी धार्मिक नव्हती. या ग्रंथाची भाषा व काही पौराणिक, ऐतिहासिक व सामाजिक निर्देश मला आकर्षक वाटले.

“सिमांव गॉमिश याचा जन्म व्हेमॅल्य (पोर्तुगाल) येथे १६४७ साली झाला. गोव्याच्या जेजुईट सोसायटीत त्याने १६६१ साली प्रवेश केला. पुष्कळ वर्षे गावचा मुख्य धर्मोपदेशक म्हणून त्याने सासप्टी (गोवे) येथे काम केले आणि तेथील स्थानिक भाषेत प्राविण्य मिळविले. १७०९ साली ‘देशु’ येथे त्याने क्रिस्ती मिशनची स्थापना केली. तो रायतूर (गोवे) येथे १७२२ साली वारला.

‘देशु’ म्हणजे देश, घाटमाथा. हा देश म्हणजे घाटावरचा नेमका कोणता भाग हे कळण्यास मार्ग नाही. बहुतेक वेळगाव धारवाडकडचा लिंगायतांची आसपास वस्ती असलेला एखादा गाव असावा. ‘क्रिस्ती’ म्हणजे कोण हे सांगताना फादर सिमांव गॉमिश याने लिंगायतांचा नामनिर्देश केला आहे.

“कुणव्री किंवा मराठा लोकांमध्ये तो आपले धर्मप्रचारकार्य करीत असावा, हे त्याच्या भाषेवरून कळून येते. ‘म्हणत्यात’, ‘घेत्यात’ अशी रूपे आली आहेत. ह्याखेरीज ‘त्यो’ (तो), ‘ह्यो’ (हा), ‘लै’ (पुष्कळ), ‘म्होरे’ (पुढे) अशा प्रकारची ब्राह्मणैतरांच्या बोलीत येणारी रूपे त्याच्या भाषेत आढळतात. मराठ्यांच्या शंभर कुळीचा निर्देश त्याने केला आहे.”

“फादर विकी याने आपल्या पत्रात १७०९ साली फादर सिमांव गॉमिश याने देशावर मिशन स्थापन केले, असे म्हटले आहे. यानंतर दोनचार वर्षांतच स्थानिक लोकांच्या उपयोगाकरिता त्याने हा ग्रंथ लिहिलेला दिसतो. गोव्यात आधीच वाटवून क्रिस्ती झालेल्या व रोमन लिपी ठाऊक असलेल्या लोकांकरिता मिशनऱ्यांनी जे ग्रंथ लिहिले ते सगळे रोमन लिपीत आहेत. ‘सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ हा प्रस्तुत ग्रंथ पोर्तुगीज सत्तेबाहेरील मराठी लोकांकरिता असल्यामुळे तो देवनागरी लिपीमध्ये लिहावा लागला, हे उघड आहे.

“या ग्रंथाचा फलितार्थ सांगताना त्याच्यामध्ये काय मजकूर आहे, हे लेखकाने थोडक्यात स्वतःच नमूद केले आहे :

‘ग्नान उपदेश अग्नान टाकून मोक्षास वाट दाखवील ॥

अवघा उपदेश साहा भागांमध्ये संपादीन ॥ . . . .’

“आता भाषेच्या दृष्टीने या ग्रंथाचा विचार करू. . . त्याच्या भाषेवर देशावरील मराठ्यांच्या भाषेचा परिणाम कसा झाला आहे, हे वर दाखविलेच आहे. . . या पाद्रीने आपल्या ग्रंथात ख्रिस्ती धर्माची परिभाषा भारतीय वापरली आहे. ‘वायबलात’ म्हणावयाचे झाल्यास तो ‘आपल्या वेदांत’ अशी भाषा योजतो. वायबलाचा ‘सत्य ऋषावेद’ असाही निर्देश त्याने केला आहे. ‘वॅप्टिझम’ यावद्दल ‘ग्नानस्नान’ असा शब्द तो योजतो. ‘ऋसावर’ यावद्दल ‘शिलुव्यावरी’ असे तो म्हणतो. तामीळमध्ये ऋसावद्दल ‘शिलुवा’ (मूळ?) हाच शब्द वापरतात असे कळते. तो मूळ तामीळ शब्द असावा. ‘कन्फेशन’ या इंग्रजी शब्दावद्दल त्याने ‘पापसंकीर्तन’ असा शब्द योजिला आहे.

“वायबलातील व्यक्तिनामांचे देखील त्यांच्या अर्थप्रमाणे तो हिदीकरण करतो :-

‘जोआकिम्’ वद्दल ‘दयाळजी’, ‘जॉन’ वद्दल ‘ऋषाजी’, ‘जोजेफ’ वद्दल ‘आदिकोजी’ किंवा ‘आदिकनाथ’, ‘पीटर’ वद्दल ‘रायाजी’ किंवा ‘रायनाथ’,

‘पॉल व्हॅल ‘पाऊलनाथ’, ‘जॉन धि वाप्टिष्ट व्हॅल ‘स्णावग क्रुपाजी’, इतकेच नव्हे तर स्वतः येशू क्रिस्ताव्हॅल ‘येजुनाथ स्वामी’ असे नाव या पाद्रीने योजिले आहे.

“पीटर याचा मूळ अर्थ घोंडा किंवा शिला. अलाहावादच्या कॅथलिक मिशनर्यांनी अशा क्रिस्ती नांवाच्या क्रिस्तीकरणाची एक यादी प्रसिद्ध केली आहे. तीत ‘पीटर’ याव्हॅल ‘पेत्रुस, शिलाचंद्र, शिलानंद’ अशी नावे दिली आहेत. या ग्रंथात त्याला ‘भक्त रायनाथ’ किंवा ‘रायाजी’ असे नाव, ‘प्रिन्स ऑफ आपो-स्टल्स’ या अर्थाने दिले असावे.

“या ग्रंथाची मायक्रोफिल्म माझ्या विनंतीवरून मुंबई विद्यापीठाने कृपया करवून आणविली. याखेरीज फादर स्टिफन्सच्या रोमन लिपीतील पुराणाचे देवनागरी लिप्यंतरही याच पाद्रीने केलेले दिसते. या ग्रंथाची मूळ मायक्रोफिल्म-वरून नक्कल मी केली. काही शब्द लागले नाहीत, ते जसे मुळात वाटले तसे दिले आहेत. हा ग्रंथ सटीप देण्याची इच्छा होती. पण माझ्या प्रकृतीच्या परिस्थितीत तसे करणे शक्य झाले नाही. आहे त्या स्थितीत अभ्यासकांनी हा ग्रंथ काळजीपूर्वक वाचावा. क्रिस्ती धर्मप्रचाराचा एक जुना मासला या दृष्टीने या ग्रंथाला विशेष महत्त्व आहे, हे निराळे सांगण्याचे कारण नाही.”

‘नवभारत’ मासिकाचे कार्यकारी संपादक प्रा. मे. पुं. रंगे यांनी हा (मूळ २८३ पृष्ठांचा) देवनागरी लिपीतील गद्य मराठी ग्रंथ आता क्रमशः पूर्णपणे प्रसिद्ध केलेला असून त्याच्या अभ्यासाचे महत्त्व त्यांनी पुढील समर्पक शब्दांत वर्णन केलेले आढळते :

“श्री. प्रियोळकरांनी संशोधित आणि संपादित केलेल्या ह्या ग्रंथाचे मराठी भाषा आणि साहित्य ह्यांच्या इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्व आहेच. पण महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाच्या दृष्टीनेही ह्या ग्रंथाचे असाधारण महत्त्व आहे. अठराव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळात परकी ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांना प्रत्यक्ष व्यवहारातील हिंदू धर्माचे स्वरूप कसे दिसत होते? हिंदूंच्या धार्मिक श्रद्धा आणि समजुती, उपासना, सामाजिक संस्था ह्यांची चिकित्सा व मूल्यमापन तत्कालीन ख्रिस्ती कोणत्या प्रकारे करीत होते? आणि त्यांच्या दृष्टीने ख्रिस्ती धर्माचा गाभा कोणत्या सिद्धांतात होता? हिंदूंच्या धार्मिक श्रद्धेला आणि नैतिक वृत्तीला ह्या सिद्धांताचे आकर्षण वाटावे ह्यासाठी त्यांची मांडणी कोणत्या स्वरूपात करण्यात येत असे? ह्या आणि इतर प्रश्नावर ह्या ग्रंथाच्या प्रकाशनाने उद्बोधक प्रकाश पडेल. भारतात नांदत असलेल्या प्रमुख धर्मांच्या परस्परसंबंधांच्या इतिहासाचे निर्मळ मनाने व चिकित्सक दृष्टीने समालोचन होणे अत्यावश्यक

आहे. हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्याने अशा समालोचनाला चालना मिळेल आणि त्यासाठी आवश्यक असलेल्या साधनसामग्रीत मोलाची भर पडेल असा भरवसा वाटतो.”

कोणत्याही भाषेतील साहित्याच्या अभ्यासाला धर्म, पंथ इत्यादींच्या मर्यादा पडण्याचे कारण नाही. जेजुइत पंथीय लेखकांच्या या ग्रंथरचनेमागे बऱ्याच प्रमाणात ख्रिस्ती धर्म-प्रसाराची प्रेरणा असली तरी त्यात साहित्य गुणांचेही दर्शन प्रकर्षाने घडते आणि ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने तर या अभ्यासाचे महत्त्व अनन्यसाधारण असेच आहे. वव्हंशी मराठीतर (मूळ मातृभाषा मराठी नसलेल्या) भाषिक असलेल्या जेजुइत ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयाचे संशोधन करताना मराठी भाषेच्या इतिहासावर नवा प्रकाश पडण्याचा दाट संभव असतो आणि अशा सर्व रचनांचा विचार केल्याशिवाय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास पुरा होऊ शकत नाही, ही गोष्ट आता सर्वमान्य झालेली आहे. प्रस्तुत क्षेत्रातील गुरुवर्य प्रियोळकरांच्या संशोधनाचे हेच खरेखुरे फलित होय.

प्रियोळकरांचा भाषाविचार

सौ. मीना जोशी

गुरुवर्य प्रियोळकरांच्या अभ्यासू व्यक्तिमत्वाला विविध पैलू असले तरी एक विद्यार्थिनी या नात्याने मी त्यांना ओळखू लागले ती ते भाषाशास्त्राचे एक जाणकार अभ्यासक म्हणूनच ! माझ्या एम. ए. पर्यंतच्या अभ्यासात त्यांच्या मार्गदर्शनाचा प्रत्यक्ष लाभ मला होऊ शकला नाही; परंतु नंतरच्या अभ्यासाकरिता मी जेव्हा त्यांची विद्यार्थिनी बनले व त्यांच्याच आवडीच्या एका विषयावर काम करू लागले, तेव्हापासून खास करून भाषाविषयक प्रेम त्यांना अधिक असल्याचेच माझ्या निदर्शनास आले. नंतरची काही वर्षे मुंबई विद्यापीठाच्या एम. ए. (मराठी विषय) च्या विद्यार्थ्यांना ते 'भाषाशास्त्र' व त्यातल्यात्यात मराठीच्या बोली-संबंधीचा विचार शिकवीत असत. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली डॉक्टरेटची पदवी मिळालेल्या विद्यार्थ्यांच्या पदवीसाठी निवडलेल्या विषयांतही भाषा-बोली या विषयाचेच प्राधान्य आढळते. स्वतः पीएच्. डी. करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे मार्गदर्शकत्व करीत असलेल्या वयातही या विषयाच्या प्रेमांमुळे व म्हणूनच त्यातील अद्यावत अभ्यासाची दिशा स्वतःस कळावी या विद्यार्थ्यांला साजेशा वृत्तीमुळे डेक्कन 'कॉलेज पोस्ट ग्रॅज्युएट रिसर्च इन्स्टिट्यूट'तर्फे भरविण्यात आलेल्या भाषा-विषयक अधिवेशनांना (Linguistic School) ते हजर राहिले होते. 'मराठी संशोधन-पत्रिका' या त्रैमासिकाच्या संचालकपदी असलेल्या बारा वर्षांच्या काला-वधीत स्वतः त्यांनी केलेल्या लेखनाचे बहुतांश स्वरूप भाषाविचारात्मक आहे. शिवाय इतरांकडून त्यांनी लिहवून घेतलेले बरेचसे लेखही वाङ्मयविषयापेक्षा भाषाविषयकच असल्याचे आढळते. 'मराठी भाषेतील इंग्रजी अपभ्रष्ट शब्द' 'ब्राव्हिड भाषासंघ व मराठी भाषा', 'मराठी व्याकरणावरील इंग्रजी छाप' इ. प्रा. म. अ. करंदीकर लिखित लेख, 'मराठी वाङ्मयातील इस्लाम' लेखक न. र. फाटक, 'मराठीतील सुलभीकरण' व 'मराठीतील आकारान्त विशेषणे' लेखक के. वा. आपटे, 'अहिराणी लोकगीते' व 'अहीर व अहिराणी' हे

वि. गो. पांडचे ह्यांचे लेख, 'परभी बोली' लेखक डॉ. व. दी. राव, तसेच कुणवी महार यांची बोली, पद्ये ब्राह्मणांची बोली इ. लेखन, 'देवनागरी लिपीची घडण' लेखक कृ. रा. परांजपे इत्यादी विविध लेख संपादकांच्या आवडीच्या रोखाची कल्पना देऊ शकतात. वरील सर्व गोष्टी प्रियोळकरांचे इतर विषयांबरोबर भाषाविषया-वरील असलेले प्रेम व्यक्त करतात. म्हणूनच प्रस्तुत लेखात 'प्रियोळकरांचा भाषाविचार' या विषयासंबंधीचे विवेचन अभिप्रेत मानले आहे.

आयुष्यातील प्रदीर्घ कालावधीत संशोधनपर लेखनात रस मानणाऱ्या प्रियोळकरांच्या मनोवृत्तीला बालपणी चित्रकलेचा विलक्षण छंद होता. त्या कलेतील त्यांची गती त्याविषयीच्या परीक्षेत बक्षीस मिळून सिद्धही झाली होती ; परंतु (मराठी वाङ्मय व भाषा यांच्या सुदैवामुळेच म्हणावे हवे तर) कुंचली टाकून लवकरच त्यांनी आपल्या हाती लेखणी घेतली व मनोभावे आमरण तिची सेवा केली. आरंभी त्यांचे बंधू संपादित करीत असलेले 'स्वयंसेवक' नावाचे मासिक, 'भारत' नावाचे साप्ताहिक, कॉलेजचे मॅगझिन आणि हळूहळू विविध-ज्ञानविस्तार इ. नियतकालिकांतून ते लिहू लागले. "धारवाडहून मी बी. ए.च्या सीनियर वर्गात सांगलीला विलिंग्डन कॉलेजात गेलो तेथे माझा व कै. डॉ. पां. दा. गुणे यांचा निकट संबंध आला. कोकणी-मराठी प्रश्नामुळे माझे भाषाशास्त्राकडे आधी लक्ष होतेच. डॉ. गुण्यांच्या सहवासामुळे या विषयाकडे मी जास्त आकर्षित झालो. पाठचिकित्साशास्त्राकडेही त्यांनीच प्रथम माझे लक्ष वेधले."१ हे प्रियोळकरांचे आत्मनिवेदन कॉलेजमध्ये असल्यापासूनच त्यांचे या विषयाकडे लक्ष असल्याचे उघड करते. कोकणी-मराठी प्रश्नाच्या बाह्य निमित्ताइतकीच त्यांची या विषयाची प्रीती आंतरिक अभिरुचीजन्य होती हेही तितकेच सत्य होते.

आरंभी अल्पकाळ गुजराती भाषाविषयक संशोधनाकडे ते आकर्षित झाले होते. गुजराती भाषेचा अभ्यास करून त्या भाषेत ते व्याख्याने देऊ लागले होते. लेखनही करू लागले होते. गुजराती दुर्मिळ पुस्तके संग्रहित करू लागले होते. त्यांच्या अमूल्य वैयक्तिक ग्रंथसंग्रहात कितीतरी दुर्मिळ गुजराती ग्रंथ आढळतात. त्यातील सुमारे दोनशे पुस्तके १८६७ पूर्वीची होती. इतर काही दुर्मिळ आद्य मुद्रितांसह त्यांनी ती यथावकाश मुंबई विद्यापीठाला देणगीदाखल दिली. हेही त्यांच्या निवेदनानेच आपल्याला समजते.२ कोकणी-मराठी वादात मराठीच्या बाजूने लढणारे आघाडीचे वीर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रियोळकरांची

१. अ. का. प्रियोळकर. प्रिय आणि अप्रिय. प्रस्तावना, पुणे १९६५, पृ. ९.

२. तत्रैव. प्रस्तावना पृ. १२.

गुजराती भाषेवद्दलची ही अभ्यासू वृत्ती मराठीपेक्षा गुजराती भाषाविचाराचा एक लक्षणीय भाग ठरणारी होय. विशेषतः गुजराती दुर्मिळ ग्रंथांच्या उपलब्धीवद्दल गुजराती भाषिक त्यांचे सदैव ऋणी राहतील. 'स्वर्गवासी दुर्गराम महेताजी अने मानवधर्म सभानो उद्गम अने विकास' व 'गुजराती मुद्रणनुं आदिपर्व' असे गुजराती लेख त्यांच्या नावावर आढळतात. हे लेख १९५० पूर्वीचे आहेत. जेजुइट मिशनऱ्यांनी रोमन लिपीत लिहिलेल्या मराठीतील व मराठीच्या बोलीतील ग्रंथ जसजसे त्यांच्या संशोधनाचे विषय वनू लागले तसतसे त्यांचे गुजरातीसंबंधीचे लक्ष स्वभाषेवरच अधिकाधिक केंद्रित होऊ लागले.

'प्रियोळकर-वाङ्मयाची सूची'^१ मध्ये लहानमोठे ५३ ग्रंथ, वेगवेगळ्या नियत-कालिकांतून वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेले विविध विषयांवरील जवळ जवळ २९१ मराठी, २१ इंग्रजी, ४ हिंदी व २ गुजराती लेख, २९ कविता व याशिवाय यांची भाषणे व व्याख्याने इतक्या वाङ्मयसंपदेची नोंद आहे. ही यादीही पूर्ण नसून फक्त तूर्त उपलब्ध असलेलीच यादी होय. एवढ्या लेखनसंभारात १०/११ पुस्तके व २५/२६ लेख एवढे लेखन भाषाविषयक आहे. त्याचा परिचय व एतद्विषयक विवेचन या लेखात करावयाचे आहे.

"ज्या परिस्थितीत मी सापडलो त्या परिस्थितीप्रमाणेच माझ्या हातून लेखन झाले."^२ असे विधान प्रियोळकर आपल्या प्रिय आणि अप्रिय या ग्रंथांच्या प्रस्तावनेत करतात. मला वाटते, त्यांच्या विधानाचा आधार घेऊन कोणीही निःसंशय असेच म्हणेल की 'आल्या परिस्थितीचा लेखनाच्या वावतीत त्यांच्याइतका सुयोग्य उपयोग करून घेणाऱ्या व्यक्ती विरळाच आढळतील.'

संशोधन हा प्रियोळकरांच्या वाचतीत सक्तीचा विषय नसून तो त्यांच्या आस-क्तीचा विषय होता. कारण खरेखुरे हाडाचे ते संशोधक होते. त्यांच्या संशोधनाला जशी ठराविक विषयांची संकुचित क्षेत्रमर्यादा नव्हती, तसेच अमुक एका विषयाचे खास वावडेही नव्हते. हाती आलेल्या वा स्वतः स्वीकारलेल्या विषयाचा ते नेहमी शास्त्रीय मागोवा घेत. मग तो विषय 'आपली नावे आणि आडनावे' असा असो, दादोबांच्या चरित्राचा असो, शुद्धलेखनाचा असो, गोमंतकाविषयीचा असो, सतीचा असो वा रोमन लिपीत लिहिल्या गेलेल्या एखाद्या पुराणाचा वा व्याकरणाचा असो, आवश्यक तेवढे परिश्रम करून यथासांग अभ्यासाचे माप जिज्ञासू

१. प्रियोळकर-वाङ्मयाची सूची, म. सं. मंडळ, मुंबई, १९७३. मराठी संशोधन पत्रिका, व. २० अं. ३ मधून प्रकाशित, पृ. ३ ते ४५.

२. अ. का. प्रियोळकर, प्रिय आणि अप्रिय. प्रस्तावना, पुणे. १९६५, पृ. १३.

वाचकांच्या पदरी टाकण्याचीच अव्याहत चिंता त्यांच्या संशोधन-प्रेमी मनाला लागलेली असावयाची. "संशोधन हे भाषा किंवा इतिहास यांचीच मिरास आहे असे नव्हे; नित्याच्या प्रत्येक व्यवहारामध्ये संशोधक वृत्तीची आवश्यकता असते".^१ "संशोधनप्रवृत्ती ही एक धर्मप्रवृत्तीच आहे. तिचा लोप कधीही होणार नाही"^२ अशी त्यांची श्रद्धा असल्याने भाषा, वाङ्मय व वाङ्मयेतर अशा कोणत्याही विषयासंबंधीचे संशोधनपर लेखन त्यांनी केले आहे. विद्वत्संशोधन, शास्त्रीय संशोधन, सामाजिक संशोधन व कलाविज्ञान संशोधन यांपैकी पहिले तीन प्रकार शुद्ध संशोधनाच्या स्वरूपाचे, तर शेवटचा प्रकार प्रायोगिक किंवा व्यावहारिक स्वरूपाचा असतो. प्रियोळकरांच्या सर्व संशोधनाचे स्वरूप शुद्ध स्वरूपी आहे.

'प्रियोळकर-वाङ्मय-सूची'त तेथील उद्देशाला अनुसरून एकंदर लेखन, ग्रंथ व स्फुट लेख अशा दोन प्रमुख प्रकारांत विभागले आहे. प्रस्तुत लेखात त्यांच्या भाषाविचाराचे अंतर्वाह्य स्वरूप ध्यानी घेण्याचा उद्देश असल्याने आंतरिक व बाह्य अशा दोन प्रकारची विभागणी मनापुढे ठेवून एकंदर विचार करणे अधिक संयुक्तिक ठरेलसे वाटते. बाह्यरूपदृष्ट्या पुनर्मुद्रण, संपादन, औपपत्तिक वा स्वतंत्र लेखन, पुरस्कार, प्रस्तावना असे या लेखनाचे वर्गीकरण करता येईल तर अंतरंग-दृष्ट्या भाषा, व्याकरण, बोली, लिपी, लिप्यंतर, भाषांतर, पाठचिकित्सा, व्युत्पत्ती इ. प्रकारांचे वर्गीकरण करावे लागेल. बाह्यरूप वर्गीकरणाचा विचार केल्यास भाषाविचारात कोणत्या प्रकारचे लेखन किती प्रमाणात त्यांच्या हातून घडले याचा शोध लागतो तर अंतःस्वरूप वर्गीकरणाच्या विचाराने कोणत्या विषया-वद्दलच्या कोणत्या नव्या विचारांची भर मराठी भाषाविचारात घातली गेली आहे हे समजते.

पुनर्मुद्रणे : पुढील रचना प्रियोळकरांनी पुनर्मुद्रित केल्या आहेत. या सर्व पुनर्मुद्रणामागे भाषाविषयक हेतूच त्यांच्या मनात होता.

- (१) वैद्य-गुणे वाद : कॅ. रा. भि. गुंजीकर यांनी १८६७ साली सुरू केलेल्या 'विविध ज्ञान विस्तार' या मराठीतील नावाजलेल्या मासिकाच्या शत-सांवत्सरीच्या स्मृत्यर्थ प्रियोळकरांनी १९६७ एप्रिल ते जानेवारी १९६८ या 'मराठी संशोधन-पत्रिके'च्या चार अंकांत चार हप्त्यांतून हा वाद पुनर्मुद्रित केला. १९२२ साली चि. वि. वैद्य व डॉ. पां. दा. गुणे यांचा विविध ज्ञान विस्ताराच्या ५३व्या खंडात मराठी भाषेच्या उत्पत्तीकालाविषयी

१. तत्रैव. पृ. १५८.

२. तत्रैव. पृ. १६१.

गाजलेला वाद प्रसिद्ध झाला होता. मराठी भाषाभ्यासकांना हा वाद आवश्यक ; परंतु या मासिकाच्या दुर्मिळतेमुळे वाचकांना तो उपलब्ध होत नाही. प्रियोळकरांनी मराठी संशोधन पत्रिकेतून प्रथम तो क्रमशः देऊन व नंतर स्वतंत्र पुस्तिकेच्या रूपानेही तो वाचकांसमोर आणून एक आवश्यक भाषिक कार्य केले आहे.

(२) जी. ए. ग्रीअरसनने १९०५ साली केलेल्या 'भारतीय भाषा-पहाणी' (Linguistic Survey of India) या ग्रंथाच्या उपलब्धतेचीही तन्हा वरीलप्रमाणेच ! हा ग्रंथ व त्याचे विविध खंड हे मुंबईसारख्या शहरीदेखील मोजक्या दोनतीन जुन्या ग्रंथसंग्रहालयांत (मुंबई विद्यापीठ ग्रंथालय, रॉयल एशियाटिक ग्रंथालय इ.) आहेत. या प्रचंड ग्रंथाचे पुनर्मुद्रण आवश्यक असले तरी अशक्य आहे. या ग्रंथाच्या सातव्या खंडात मराठी भाषेच्या बोलींचा विचार समाविष्ट आहे. मराठीशी संबंधित असलेल्या या खंडाचे संपूर्ण पुनर्मुद्रण फार खर्चाचे ; तेव्हा प्रियोळकरांनी यातील वेगवेगळ्या बोलींतील मजकुरांचे उतारे 'मराठी संशोधन-पत्रिके'च्या ११ व्या वर्षाच्या चारही अंकांत (ऑक्टोबर १९६३ ते जुलै १९६४) पुनर्मुद्रित केले. मूळ रोमन उताऱ्यांचे देवनागरी लिप्यंतर देण्याने इंग्रजी न येणाऱ्यांनाही ते वाचता येणे शक्य वनते. मराठीतील एकंदर ७२ बोलींच्या उताऱ्यांचे हे पुनर्मुद्रणही भाषाभ्यासकांना निःसंशय उपयुक्त ठरणारे आहे.

(३) विरामचिन्हांची परिभाषा : मेजर क्यांडीने १८५० साली प्रसिद्ध केलेले हे १६ पृष्ठांचे छोटे पुस्तक आहे. मराठी ग्रंथमूचीकर्ते कै. शंकरराव दाते यांच्याकडून सावंतवाडीच्या ग्रंथालयात ते असल्याचे प्रियोळकरांना कळले. सदर पुस्तक 'वैनतेय'कर्ते रा. शिरोडकर यांच्याकडून मिळवून त्यांनी 'मराठी संशोधन पत्रिके'त (व. ४, अं. ४, जुलै १९५७) पुनर्मुद्रित केले. मराठी भाषेला अवतरणचिन्हे अनावश्यक असल्याचे मेजर क्यांडीचे मत असल्याने त्यांचा मुळीच विचार या पुस्तकात करण्यात आलेला नाही. व्याकरणदृष्ट्या ह्या पुनर्मुद्रणाची आवश्यकता पटणारी आहे.

संपादने : पुनर्मुद्रणानंतर संपादनाच्या क्षेत्रातील प्रा. प्रियोळकरांची कामगिरी ध्यानी घेणे इष्ट ठरेल. मराठी संशोधनपत्रिकेच्या संपादन-कार्याच्या कालावधीत प्रियोळकरांनी अनेक लहानमोठी पुस्तके संपादित केली आहेत. (श्री) ज्ञानेश्वरी (कविवर्य) मोरोपंतांचे समग्र ग्रंथ, केशवमुतांची कविता यांसारखी संपादने ही मान्यवर व्यक्तींच्या समित्यांमार्फत प्रकाशित झाली असून प्रियोळकर हे त्या

समित्यांतील सभासदांपैकी एक सभासद आहेत. परंतु संपादनक्षेत्रातील त्यांचे स्वतंत्र वैयक्तिक स्वरूपाचे कार्यही मौलिक स्वरूपाचे आहे. 'रघुनाथपंडित-विरचित दमयंतीस्वयंवर' व 'मुक्तेश्वरकृत महाभारत आदिपर्व खंड १ ते ४' ह्या दोन ग्रंथांच्या प्रियोळकर संपादित आवृत्त्या म्हणजे या क्षेत्रातील त्यांचा अधिकार प्रस्थापित करणारे मानदंडच होत. याशिवाय अमृतानंदविरचित योगराज टिळक^१ (श्री) दत्तसांप्रदायिक ग्रंथ, (श्री) गंगामाहात्म्य^२ (मूळ कवी परशुरामतात्या गोडवोले), गोष्टीगतक व दौनणे गोष्टीपैकी काही,^३ ताडपत्तावरील मराठी ग्रंथ : कलानिधि,^४ महानुभाव : इतिहास. प्रकर्ण,^५ यदुमणिकृत गणेशपुराण^६ इ. विविध जुनी पुस्तके त्यांच्या संपादनांमुळे अभ्यासकांना उपलब्ध होऊ शकली आहेत. दुर्मिळ वा अनुपलब्ध ग्रंथांचे संपादन हा व्यापक प्रमाणावरील भाषाविचारच होय.

या संपादनांवरोवरच काही ख्रिस्ती वाङ्मयातील ग्रंथ मायक्रोफिल्म्सच्या सहाय्याने संपादित करून प्रियोळकरांनी मराठीत या वाङ्मयशाखेचेही एक नवे दालन खुले केले आहे. वरील संपादनापेक्षा ह्या प्रकारच्या संपादनांत आढळणारे भाषिक कार्य भिन्न आहे ; कारण हे ख्रिस्ती ग्रंथ मुळात रोमन लिपीत लिहिलेले आहेत. वेगवेगळ्या व्यक्तींची रोमन लिपीतील लेखनाची मोडणी थोडीफार स्वतंत्र व त्यामुळे भिन्न ठरणारी, शिवाय त्या त्या प्रादेशिक बोलींतील विशिष्ट उच्चारांचे निदर्शन काही खास खुणांनी करणारी ! स्वाभाविकच रोमन लिपीचे देवनागरी लिप्यंतर करणे हे प्रत्येक ग्रंथाच्या बाबतीत ठोकळेवजा न बनता स्वतंत्र अभ्यास-सिद्ध बनते ; म्हणूनच 'लिप्यंतर' हे ह्या संपादनांचे एक वैशिष्ट्य ठरते ; शिवाय ह्या सर्व ग्रंथांना प्रियोळकरांनी लिहिलेल्या विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावना, विवेचनात्मक तळटीपा, व त्या त्या ग्रंथांना जोडलेल्या शब्दसूची व कोश ह्या सर्वच गोष्टी भाषिकदृष्ट्या अत्यंत लक्षणीय होत. 'पाद्री तोमास स्टिफन्सकृत दौत्रिन क्रिस्तां',^७

१. मराठी संशोधन-पत्रिका व. २, अं. ४; व. ३, अं. १, २, ३; व. ३, अं. ३ मधून प्रथम प्रकाशित.
२. मराठी संशोधन-पत्रिका व. ११, अं. ३, ४ मधून प्रकाशित.
३. मराठी संशोधन पत्रिका व. २, अं. २, ३, ४ मधून प्रकाशित.
४. मराठी संशोधन पत्रिका व. १३, अं. १ मधून प्रकाशित.
५. मराठी संशोधन पत्रिका व. ११, अं. १ मधून प्रकाशित.
६. यदुमणिकृत गणेशपुराण (संजीवनी टीका), म. सं. मंडळ, मुंबई १९५०.
७. पाद्री तोमास स्टिफन्सकृत दौत्रिन क्रिस्तां, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९६५. (१९६२ साली रोमन लिपीत प्रसिद्ध झालेल्या गोमंतकी बोलीतील ग्रंथाचे लिप्यंतर.)

फ्रेंच कवीने लिहिलेले मराठी पुराण^१, व सांतु आंतोनिची अचर्या^२ ही ह्या प्रकारची प्रमुख संपादने होत. चारशे वर्षांपासूनच्या जुन्या काळापासूनची मराठीची बोली स्वरूपे या ग्रंथांच्या प्रकाशनाने कळू शकतात. वस्तुतः, बोलींचे अभ्यासक्षेत्र वर्तमानकाळाशी मर्यादित होणारे, परंतु धर्मप्रसाराच्या हेतूने जेजुइट मिशनऱ्यांनी जुन्या काळी आपल्या लिखाणासाठी त्यावेळच्या ग्रांथिक भाषांपैकी बहुजनसमाजाच्या प्रादेशिक बोलींचाच अवलंब केला. परिणामतः या विशेष परिस्थितीमुळे मराठीच्या काही बोलींचे जुन्या काळातील रूप लेखनात अवतरू शकले. या स्वरूपाच्या वाङ्मयाच्या परिश्रमपूर्वक प्रकाशनांनी प्रियोळकरांनी निःसंशय मराठीची खास भाषासेवा साधली आहे.

तसेच 'मराठी लघुव्याकरण'^३ (दादोबा पांडुरंग तर्खडकर) आ. ३३वी, 'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण'^४ व 'ग्रामाटिका मारास्टा'^५ ('Grammatica Marastta') या तीन संपादनांनी प्रियोळकरांनी मराठीच्या व्याकरणक्षेत्रातील एक मोठे कार्य करून ठेवले आहे. ह्या तिन्ही व्याकरणग्रंथांपैकी पहिल्या पुस्तकापेक्षा पुढील दोहोंबद्दल थोडे विवेचन येथे करणे आवश्यक ठरेल.

'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण' ह्या संपादनाला मराठी व्याकरणसृष्टीत आगळेच महत्त्व आहे. प्रस्तुत व्याकरण जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, गंगाधर शास्त्री फडके, वाळशास्त्री घगवे या तीन शास्त्री मंडळींनी रचिले. मराठीतील हे आद्य व्याकरण होय. १८२५ च्या सुमारास या व्याकरणाचे हस्तलिखित लिहिले गेले असावे. प्रियोळकरांनी प्रसिद्ध करीपर्यंत म्हणजे १९५४ सालपर्यंत हे व्याकरण

१. फ्रेंच कवीने लिहिलेले मराठी पुराण, म. सं. मंडळ, मुंबई, १९६५. मराठी संशोधन पत्रिका, व. १३, अं. २ मधून प्रकाशित.
२. सांतु आंतोनिची अचर्या, Saneto Antonichi Acharya (The miracles of St. Anthony) म. सं. मंडळ, मुंबई, १९६३.
३. मराठी लघु व्याकरण (दादोबा पांडुरंग तर्खडकर); आ. ३३ वी; मुंबई, १९५०.
४. महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण (रचणार जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, गंगाधरशास्त्री फडके, वाळशास्त्री घगवे) संपा. अ. का. प्रियोळकर, मुंबई, १९५४.
५. Grammatica Marastta, printed at Rome at the Sagrada Congrega,cão de Propaganda Fide, 1778 and afterwards in Lisbon at the Royal Press, 1805. सदर पुस्तकाची मायक्रोफिल्म फादर एस्. जे. विकी यांच्यामार्फत गॉटिन्जनच्या संग्रहातून मराठी संशोधन मंडळाने आपविली व त्याचे इंग्रजी भाषांतर 'Journal of the University of Bombay, Vol. XXII, part 2, Sept. 1954.' मध्ये प्रियोळकरांनी प्रसिद्ध केले.

अप्रकाशित व अज्ञात होते. १९५० साली इंडिया ऑफिस लायब्ररीतील मराठी हस्तलिखितांच्या प्रसिद्ध झालेल्या कॅटलॉगमधील २२ नंबरच्या हस्तलिखिताची नोंद 'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण' अशी आहे. त्या नोंदीनुसार मराठी संशोधन मंडळाने या व्याकरणाची मायक्रोफिल्म इंग्लंडहून मागविली. सदर मायक्रोफिल्म-वरून मुळातील १५३ पृष्ठांच्या या हस्तलिखिताचे संपादन प्रियोळकरांनी १९५४ साली 'कै. मर गोविंद दीनानाथ माडगावकर स्मारक-ग्रंथावली'चा पहिला ग्रंथ म्हणून केले.

प्रस्तुत व्याकरणाच्या संपादनाचे महत्त्व प्रकट करणारे डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जीसारख्या भाषापंडिताचे उद्गार येथे देणे समर्पक ठरेल. या व्याकरणाला लिहिलेल्या Foreword मध्ये डॉ. चतर्जी लिहितात :^१

"The grammar composed by the three scholars which Prof. Priolkar is now presenting before the world for the first time in a beautifully got-up edition has its own important place in the study of Modern Indo-Aryan languages and linguistics. And the interested world of scholars and students will all feel grateful to Prof. Priolkar for this fresh services to Marathi scholarship." . . . . .
 "The present work has the unique quality of being one of the oldest works of its type ; and the precursor of similar standard works in Bengali, Hindi, Gujarati and other Indian languages, ... the book will remain, in the first printed edition as offered by Prof. Priolkar, " a possession for ever" in Marathi studies."

प्रियोळकरांनी या संपादनाला लिहिलेली प्रस्तावनाही मूळ पुस्तकाहून अधिक मोलाची आहे. 'ग्रामाटिका मारास्ता' 'Gramatica Marastta हे उत्तर-कोकणी बोलीविषयीचे पोर्तुगीज भाषेतील व्याकरण आहे. रे. जे. मरे मिचेल या लेखकाने 'Marathi Works composed by the Portuguese'^२ या शिर्षकाचा लेख १८४९ साली लिहिला आहे. त्यात त्याने इतर अनेक पुस्तकांवरोबर सदर पुस्तकाचा उल्लेख केलेला आढळतो. मात्र प्रस्तुत लेखात 'आपल्याला स्वतःला हे व्याकरण प्रत्यक्ष पहावयास मिळालेले नाही' असेही त्याने म्हटले आहे. तसेच १८५८ साली

१. सुनीतिकुमार चतर्जी, महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण, उ. नि. पुरस्कार, पृ. ५.
 २. रे. जे. मरे मिचेल, "मराठी वर्क्स कांम्पोझ्ड बाय दि पोर्तुगीज," जर्नल ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ बॉंबे, खंड ३, भाग १, मुंबई, १८४९.

कुग्ज रिव्हारही त्यांच्या कोकणीविषयक निबंधात याचा उल्लेख करतात^१. जी. ए. ग्रीअरसनच्या 'Linguistic Survey of India'च्या ७ व्या खंडात 'Gramatica Marastta, a mais Vulgar que se pratica nos reinos de Nizamxa e Idalxa, Roma, 1778, New edition, Lisbõa, 1825' अशा शब्दात सदर व्याकरणाचा निर्देश केलेला आढळतो^२. १८२५ हा येथील निर्देश चुकीचा असावा. त्याऐवजी १८०५ हा तो मन असावा; कारण १८०५ साली हे प्रथम प्रकाशित झाले असा संदर्भ मिळतो. वस्तुतः प्रकाशनासाठी हे पुस्तक तयार झाल्याचा शिक्का तर १७७८ सालचा आहे. एवंच, १७७८ ला तयार झालेले परंतु १८०५ ला प्रथम प्रकाशित झालेले हे पोर्तुगीजमधील व्याकरण, प्रियोळकरांनी इंग्रजीत भाषांतरित करून Journal of the University of Bombay मध्ये छापले. ह्या व्याकरणाच्या नंतर उपलब्ध झालेल्या गॉटिन्जनच्या मायक्रोफिल्मच्या सहाय्याने त्याचे प्रथम प्रकाशनवर्ष १७७८ हे सालच ठरते. उत्तर कोकणी बोलीच्या ह्या व्याकरणात पोर्तुगीज व लॅटिन व्याकरणास अनुसरून वर्णमालेची पंचाक्षरी ba, be, bi, bo, bu, bha, bhe, bhi, bho, bhhu etc. अशी व विभक्तींची नावे nominative, genitive, dative, accusative, vocative, ablative' अशा क्रमांनी स्पष्ट करण्यात आली आहेत. मराठी बोलीविषयीच्या लेखनात प्रियोळकरांच्या या संपादनाला निश्चितच ऐतिहासिक व शास्त्रीय महत्त्व आहे.

भाषांतरस्वरूप संपादनाच्या आणखी एका कृतीचा उल्लेखही या संदर्भात प्रस्तुत ठरावा. प्रियोळकरांनी १९५८ साली "The Printing Press in India" या नावाचा एक संशोधनात्मक ग्रंथ प्रकाशित केला आहे. ऐतिहासिक मोलाच्या या ग्रंथाचे एकंदर चार विभाग पाडलेले आढळतात. पहिल्या विभागात भारतातील मुद्रणकलेच्या इतिहासाविषयीचे साधार विवेचन केलेले असून त्यातील दुसरा व तिसरा विभागच भाषाविचारदृष्ट्या उल्लेखनीय होय. "Ensaio da Lingua Concani" या शीर्षकाचा प्रदीर्घ निबंध J. H. da Cunha Rivara नावाच्या लेखकाने १८५८ साली पोर्तुगीज भाषेत लिहिला. या अत्यंत महत्त्वाच्या निबंधाचे इंग्रजी भाषांतर 'An Historical Essay on the Konkani' या नावाने

-
१. अ. का. प्रियोळकर, दि प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया, मुंबई, १९५८, पृ. १५६.
  २. जी. ए. ग्रीअरसन, लिन्ग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया, खं. ७, कलकत्ता, १९०५, प्रस्ता. पृ. १८.

उपरिनिर्दिष्ट ग्रंथाच्या दुसऱ्या विभागात दिले आहे^१. हे भाषांतर फादर थिओफिलस लोवो या पोर्तुगीज उत्कृष्टपणे जाणणाऱ्या व्यक्तीकडून प्रियोळकरांनी करवून घेतले. प्रत्यक्ष भाषांतर अन्य व्यक्तीने केले असले तरी सदर मौलिक निबंधाची जन्मशताब्दी त्याच्या इंग्रजी रूपांतराने जगाला ज्ञात करून साजरी करण्याची योजकता भाषाप्रेमी प्रियोळकरांचीच होती. या ग्रंथाच्या तिसऱ्या विभागात सतराव्या शतकात गोव्यामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या मराठीच्या बोलींच्या पुस्तकांतील उतारे रोमन व देवनागरी अशा दोन्ही लिप्यांतून ग्रंथित करण्यात आले आहेत. या विभागाचे श्रेयही प्रियोळकरांचेच आहे.

वरील विवेचनाने 'The Printing Press in India' या मुद्रणकलेविषयीच्या ग्रंथाचाही प्रियोळकरांच्या भाषाविचाराशी पोचणारा जवळचा संबंध स्पष्ट होईल. म्हणूनच ग्रामाटिका मारास्टाच्या भाषांतरित संपादनावरोबर त्यासंबंधीचा विचार येथे व्यक्त केला आहे.

मायक्रोफिल्मसूच्या व हस्तलिखितांच्या सहाय्याने प्रियोळकरांनी सादर केलेल्या लिप्यंतरित, भाषांतरित मराठी व इंग्रजी संपादनाचे भाषिक महत्त्व येथवर स्पष्ट केले. याच संदर्भात आणखी एका महत्त्वाच्या उपविषयाचा परामर्श घेतल्याशिवाय एतद्विषयक विवरण पुरे होणार नाही. तो उपविषय म्हणजे 'पाठचिकित्साशास्त्र.'

'पाठचिकित्साशास्त्र' हे भाषाशास्त्रातील प्रमुख शास्त्र आहे. या शास्त्रातील अधिकार प्रियोळकरांनी प्रथम स्थापित केला तो 'रघुनाथ पंडित-विरचित दमयंती-स्वयंवरा'च्या^२ १९३५ साली त्यांनी प्रकाशित केलेल्या आवृत्तीने. पुढे मराठी संशोधन मंडळाच्या संचालकपदी असताना मुक्तेश्वरकृत महाभारत आदि-पर्व खंड १ ते ४^३ जे प्रकाशित झाले तो प्रियोळकरांचा याच शास्त्रातील प्रदीर्घ असा दुसरा प्रयत्न होय. प्राचीन मराठीतील महत्त्वाची व लोकप्रियता पावलेली ग्रंथसंपदा अनेक हस्तलिखितांत आढळते. वेगवेगळ्या वेळी लिहिल्या गेलेल्या वेगवेगळ्या ठिकाणच्या ह्या हस्तलिखितांतून अनेक पाठभेद आढळतात. अनेक पाठभेद अस्तित्वात असलेल्या ग्रंथांची शास्त्रीय संहिता तयार करणाऱ्या या

१. अ. का. प्रियोळकर, दि, प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया, मुंबई, १९५८, पृ. १४८ ते २३६.

२. अ. का. प्रियोळकर, रघुनाथ पंडित-विरचित दमयंती-स्वयंवर (संपादन), मुंबई, श. १८५७.

३. अ. का. प्रियोळकर, मुक्तेश्वरकृत महाभारत आदिपर्व, (संपादन), मुंबई, खं. १, १९५१, खं. २, १९५२, खं. ३, १९५६, खं. ४, १९५९.

शास्त्रात प्रियोळकर वरील दोन्ही कृतींनी चिरंतन ख्यातनाम बनले आहेत. त्यांच्या दमयंती-स्वयंवराच्या आवृत्तीला 'साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा' हा १६ पानी निबंध जोडण्यात आला आहे, त्यालाही भाषाविषयक मोलाचे स्थान आहे यात वादच नाही.

येथवर केलेल्या प्रियोळकरांच्या संपादनांच्या विवेचनाने पुनर्मुद्रणापेक्षाही शास्त्रीय संपादनावर त्यांच्या लेखनाचा अधिक भर होता हे तर स्पष्ट होतेच, शिवाय त्यांच्या निमित्ताने लिप्यंतर, भाषांतर, पाठचिकित्सा, दुर्मिळ ग्रंथ प्रकाशन इ. संबंधीची त्यांची कृतीशीलताही जबर होती याचाही प्रत्यय येतो.

पुनर्मुद्रण, संपादन यांसंबंधीच्या विवेचनानंतर प्रियोळकरांच्या बोलीविषयक लेखनाचाही विचार अवश्य ठरतो. स्टिफन्सच्या 'दौत्रिन क्रिस्ता'च्या व 'ग्रामाटिका मारास्टा'च्या संदर्भात त्यांचे या विषयातील संपादनकार्य निर्देशित केले आहे. येथे त्या विषयावर त्यांनी लिहिलेल्या एका स्वतंत्र ग्रंथाचा विचार करावयाचा आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचे नाव 'ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोकणी बोली'^१ असे आहे. पुणे विद्यापीठातर्फे प्रा. प्रियोळकरांनी १९६४ सालचे कॅ. न. चि. केळकर स्मारक-व्याख्यानमालेचे पुष्प गुंफले होते. या व्याख्यानांकरिता त्यांनी वरील विषयाची निवड केली होती व तद्संबंधीचा विचार सहा व्याख्यानांतून मांडला होता. १९६६ साली ही व्याख्याने पुणे विद्यापीठाने ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध केली. मराठी बोली, ग्रांथिक भाषा व बोली, मराठी बोलीचे यथोच्चारलेखन, कोकणी बोलीची नामांतरे, यादवकालीन मराठी व कोकणी, कोकणी-मराठी भेदवादाचा उद्भव व फैलाव इ. विषयांचे सदर ग्रंथात सविस्तर विवरण केले आहे. भाषा व बोली परस्परसंबंध, बोलीतील वाङ्मय, आणि कोकणी बोली इ. विषय प्रियोळकरांच्या नित्याच्या जिव्हाळ्याचे व म्हणून अभ्यासाचे होते. शिवाय ते स्वतः गोव्याच्या भूमीतील असल्यामुळे कोकणी बोलीचा जन्मापासूनच त्यांना परिचय होता. गोव्यात पोर्तुगीज भाषा शिकण्याची सक्ती असलेल्या जुन्या काळात त्यांचे आरंभी काही काळ शिक्षण झाले होते. पोर्तुगीजांनी जाणूनबुजून करविलेल्या संस्कारांमुळे कोकणी ही मराठीपासून वेगळी असल्याचा दावा या भूमीत पक्का रजला होता. असे असूनही प्रियोळकर इतर असंख्यांप्रमाणे कोकणीवर अंधप्रेमाची उधळण कधीच करू शकले नाहीत. उलट इंग्रजी भाषेचे वाघिणीचे दूध प्यायलेल्या कॅ. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनाच 'मराठी भाषेचे शिवाजी' हे विरुद्ध मिरविण्याइतका मराठी

१. अ. का. प्रियोळकर, ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोकणी बोली, पुणे विद्यापीठ, पुणे, १९६६.

भाषेवहूलचा जाज्वल्य स्वाभिमान होता, तद्वतच प्रियोळकरांच्या ह्या विषयाच्या वादतीत जणू घडले. पोर्तुगीज भाषा लहानपणी ते शिकले ; अर्थात पुढे तो व्यासंग राहिला नाही तरी पोर्तुगिजीच्या ज्ञानाच्या या स्थितीचा योग्य तो फायदा त्यांनी करून घेतला. पोर्तुगीज भाषेतील महत्त्वाचे कागदपत्र व वाङ्मय यांच्यासंबंधीचे ज्ञान झाल्याने ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून कोकणी बोलीचे स्वरूप त्यांना उलगडले होतेच. मराठी भाषेच्या प्राचीन, अर्वाचीन दोन्ही स्वरूपांचा गाढ व सखोल अभ्यास असल्याने यादवकालीन मराठीचे व कोकणीचे जवळीकेचे नातेही त्यांना ज्ञात होते. यामुळेच आरंभीपासून शेवटपर्यंत कोकणी मराठी वादात माजलेल्या मतांतरात कोकणी ही मराठीची प्राचीन काळापासून नांदत आलेली एक प्रमुख बोली आहे असेच त्यांनी सदैव प्रतिपादिले. अनेकदा लेखांतून व भाषणांतून पुनरुक्तीचा दोष स्वीकारूनही त्यांनी हे आपले मत ठामपणे मांडले.

१९३४ साली मडगाव येथे झालेल्या श्रीदामोदर वाचनमंदिराच्या सरस्वती उत्सवातील अध्यक्षीय भाषणात कोकणी बोलीविषयीच्या विचारांना त्यांनी प्रथमोद्गार दिला.^१ Memorandum of Konkani मध्येही याविषयीचे आपले निर्णायक मत त्यांनी साधारं मांडले. ह्याच विचारांना ग्रंथिक मराठी भाषा आणि कोकणी बोलीमध्ये शास्त्रीय अधिष्ठान मिळाले. यातील भाषा व बोली यांसंबंधी तपशीलवार विवेचन व मराठी बोलीच्या यथोच्चारलेखनाचा विचार ह्यांना भाषाशास्त्रदृष्ट्या महत्त्व आहे तर कोकणी बोलीची नामांतरे ह्यासारख्या विषयात भाषेपेक्षा ऐतिहासिक तपशिलावर भर देण्यात आला आहे. एकंदरीत, कोकणी या मराठीच्या प्रमुख बोलीच्या संबंधी अभ्यासकांना उपयुक्त ठरणारे हे चांगले लेखन आहे असेच म्हणावे लागेल.

‘देवनागरीची ध्वनिलिपी’^२ हे प्रियोळकरांचे एक लिपिविषयक लक्षणीय लेखन होय. आरंभी मराठी संशोधन पत्रिकेत लेखरूपात व नंतर स्वतंत्र पुस्तिकेच्या रूपात प्रसिद्ध झालेले हे १६ पानांचे लिखित आहे. कोणत्याही भाषेचा वा बोलीचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास करण्याकरिता जगात सर्वत्र साधारण मानली जाऊ शकणारी एक ‘आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपी’ (International Phonetic Alphabet) भाषाशास्त्रज्ञांनी तयार केली आहे. तिचा अवलंब करूनच अलिकडील भाषाशास्त्रोपयुक्त तपशील लिहिला जातो. ही ध्वनिलिपी रोमन लिपीयुक्त आहे. मात्र ही आदर्श ध्वनिलिपी इंग्रजी न जाणणाऱ्या व्यक्तींना अपरिचित वाटेल हे एक,

१. अ. का. प्रियोळकर, गोमंतकाची सरस्वती, मुंबई, १९३५.

२. अ. का. प्रियोळकर, देवनागरीची ध्वनिलिपी, मुंबई, १९६६.

शिवाय इतरही आर्यभारतीय भाषांच्या लेखनाला उपयुक्त ठरू शकेल म्हणूनही या रोमनमधील आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपीशी समांतर अशी देवनागरी ध्वनिलिपी तयार करणे अगत्याचे आहे, असे वाटल्यामुळे प्रियोळकरांनी या लेखात या देवनागरी ध्वनिलिपीचे स्वरूप मांडले आहे. आपण मांडीत असलेली ध्वनिलिपी आदर्श असल्याचा त्यांचा दावा मुळीच नसून या अभिनव विचारासंबंधी विचारवंतांच्या बुद्धीला चालना मिळावी व त्यांनीही याविषयीच्या आपल्या सूचनां लेखद्वारा मांडाव्यात अशी प्रांजळ भूमिका ते व्यक्त करतात. नव्या दृष्टिकोनातून लिहिलेले एक उपयुक्त लेखन असे मोल या लिखिताला निश्चित आहे.

त्यांच्या 'मराठी व्याकरणाची कुळकथा'^१ या शोधनिबंधाला प्रस्तुत परामर्शित स्थान देणे जरूर आहे. ३५ + २० पानांचा १९३६ साली प्रकाशित केलेला हा व्याकरणाविषयीचा, ऐतिहासिक आढाव्याच्या स्वरूपाचा शोधनिबंध आहे. मराठीतील व्याकरण रचनांचा सांगोपांग इतिहास, सोळाव्या व सतराव्या शतकांतील गोमंतकी मराठीची व्याकरणे, तिच्यातील अलिकडील व्याकरणे, पोर्तुगीजीतील वसईकडील मराठीची व्याकरणे, मराठीचे इंग्रजी व्याकरण, अस्सल स्वकीय व्याकरणांचा उद्गम इ. संबंधीचे विवेचन यात केलेले आहे. विशेष म्हणजे प्रस्तुत निबंधाच्या शेवटी स्टीफन्सकृत 'मराठी बोलीचे व्याकरण' हा लेख त्यांनी जोडला आहे. म्हणूनच मराठी व्याकरणसृष्टीत ह्या शोधनिबंधाला अवश्य महत्त्व राहिल.

येथवरील विवेचनाचा सारांश पुढील त्बुटीत देता येईल :

- (१) भाषाशास्त्रविषयक औपपत्तिक स्वरूपाचे लेखन प्रियोळकरांनी वरेच केले नसले तरी त्याच्याशी संलग्न असलेल्या व तदंतर्गत विविध शाखांत संशोधनात्मक विपुल लेखन त्यांनी केले आहे.
- (२) अनेक प्राचीन मराठी ग्रंथांच्या चिकित्सक आवृत्त्या संपादित केल्या.
- (३) मराठी भाषाशास्त्रदृष्ट्या महत्त्वाच्या काही दुर्मिळ ग्रंथांचे पुनर्मुद्रण केले.
- (४) रोमन लिपीतील मराठी लिखितांची देवनागरी लिप्यंतरे सादर करून ख्रिस्ती वाङ्मयातील कितीतरी अज्ञात भाग उजेडात आणला.
- (५) मराठी भाषा, बोली, व्याकरण यांसंबंधीच्या पोर्तुगीज लिखितांची इंग्रजी भाषांतरे सादर केली.
- (६) कोकणी ही स्वतंत्र भाषा नसून मराठीची ती प्राचीन अशी एक समर्थ बोली आहे या विचाराचा ऐतिहासिक व भाषाशास्त्रीय परामर्श घेतला.

- (७) कोकणीसारख्या बोलींची ऐतिहासिक काळातील व्याकरणे प्रकाशित केली.
 (८) बोलीतील ग्रंथांना शब्दसूची व कोश जोडून बोलीतील शब्दसंग्रहात भर घातली.
 (९) देवनागरी ध्वनिलिपीविषयीचा विचार नव्याने मांडला.
 (१०) मराठीप्रमाणेच गुजरातीतीलही दुर्मिळ ग्रंथांचा संग्रह केला.
 (११) दोलामुद्रिते, हस्तलिखितांची वृहत्सामावली, मायक्रोफिल्मस् इ. उपक्रमांना हात घातला.

“फ्रान्समध्येही मराठीच्या संशोधनाला उपयुक्त अशी साधने असल्याचे तेथे जाऊन आलेले पिसुल्लेकर कळविताना. रोम, पोर्तुगाल, इंग्लंड येथेही अशी विपुल साधने आहेत. त्यांचा शोध व अभ्यास करण्याकरिता कोणीतरी मराठी संशोधकाने युरोपात जाऊन वर्ष दोन वर्ष तेथे राहणे अवश्य आहे.” असे प्रियोळकर आपल्या ‘जुन्या मराठी ग्रंथांची पोर्तुगीज भाषांतरे’ या टाचणवजा लेखनात उल्लेखिताना. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे अशी संधी कोणा मराठी संशोधकाला आज ना उद्या मिळू शकेलही. परंतु प्रियोळकरांच्या संशोधन कार्याचा आवाका पाहता त्यांच्यासारख्या अत्यंत निरलसपणे व उदंडपणे कार्य करणाऱ्या व्यक्तीलाच अशी संधी मिळाली असती तर त्या संधीचा यथायोग्य फायदा त्यांनी करवून घेतला असता व त्यामुळे मराठीच्या भाषाविचारात आणखी काही लक्षणीय अशी कामगिरी घडली असती, असेच त्यांच्या भाषाविषयक कार्याकडे पाहून कोणालाही वाटे.

संशोधन मंडळातील कार्य

सु. आ. गावस्कर

मराठी संशोधन मंडळाची स्थापना होण्यापूर्वीच अ. का. प्रियोळकर हे नाव मराठी संशोधनाच्या क्षेत्रात ख्याती पावलेले होते. विविध ज्ञानविस्तारातील लेखन, दमयंती स्वयंवराची पाठशुद्ध आवृत्ती आणि दादोबा पांडुरंग हा चरित्रग्रंथ यांवरून या नावाचा बोलबाला कधीच झालेला होता. जुने मराठी वाङ्मय आणि हस्त-लिखिते यांतच वावर असलेल्या प्रियोळकरांच्या संशोधनदृष्टीला पाश्चात्य संशोधन तत्त्वांचे वाबडे तर नव्हतेच ; उलट संशोधनशास्त्रावरील इंग्रजी ग्रंथांच्या परिशीलनेने त्यांनी आपली संशोधनाची बैठक पक्की केली होती. अभ्यासपूर्ण परिश्रम, अचूक तपशील, साधार विवेचन, शास्त्रशुद्ध मांडणी आणि समतोल निष्कर्ष असे त्यांच्या संशोधनाचे विशेष होते. त्यांचे निष्कर्ष मान्य नसणाऱ्यांनाही त्यांच्या विवेचनातील शास्त्रपूर्तता मान्य करावी लागे. संशोधन हे शास्त्र आहे, त्या शास्त्राचे नियम आहेत आणि त्या नियमांचे काटेकोर पालन केले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असे. संशोधनपद्धतीच्या परिपूर्णतेबद्दल त्यांचा कटाक्ष असे. त्यांच्या लेखनात संशोधनपद्धतीच्या तपशिलाबाबत कच्चेपणा किंवा अपुरेपणा कधीही जाणवणार नाही. संशोधनाविषयी क्रियाशील आस्था असल्यामुळे संशोधनाकरिता खास संस्था स्थापावी या कल्पनेचा त्यांनी पाठपुरावा केला आणि प्रियोळकर घुरा वहावयास तयार असतील तर अशा संस्थेला आर्थिक सहाय्य देण्यास त्यावेळचे मुख्यमंत्री श्री. बाळासाहेब खेर यांनी तयारी दर्शविली. मराठी संशोधन मंडळाची अशा रीतीने मुहूर्तमेढ रोवली गेली (१ फेब्रुवारी १९४८). पण संस्था म्हणजे त्या संस्थेचा दैनंदिन कारभार, तिच्यामधील राजकारण आणि अर्थकारण, तंटेवखेडे आणि आडवळणे यांची कल्पना या सरळमार्गी संशोधकाला नव्हती. संशोधनाच्या क्षेत्रात प्रतिस्पर्धाशी दोन हात त्यांनी आवेशाने केले ; पण संस्थेचा कारभार आणि कारभारी यांच्यापुढे त्यांना हात टेकावे लागले. त्यामुळे पुढे १९ वर्षांनी (डिसेंबर १९६६) संस्थेतून निवृत्त होताना ते व्यथितचित्त होते, कृतार्थ नव्हते. पण गंमत अशी की, त्यांच्या संशोधनप्रतिभेला नवे नवे उन्मेष

या संघर्षकाळातच फुलले आणि विकसित झाले. मराठी संशोधनाच्या क्षेत्रातील 'प्रियोळकर युग' असा यथायोग्य निर्देश करता येईल अशी कामगिरी त्यांच्या कारकिर्दीत संशोधन मंडळाने केली.

मुक्तेश्वरी महाभारत, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांची मराठी वाङ्मयसेवा, १९ व्या शतकातील मराठी वाङ्मयाभ्यासाची साधने, मुद्रणकलेचा हिंदुस्थानातील आरंभ आणि विकास, आद्य मुद्रित ग्रंथ आणि जुनी मराठी हस्तलिखिते असे या काळातील प्रियोळकरांच्या संशोधनाचे विषय होते. या विषयांशी त्यांची एकरूपता इतकी की, प्रियोळकरांचे लेखन म्हटले म्हणजे मुक्तेश्वर, सांतु आंतोनि, फा. स्टीफन्स, कॅडी, मोल्स्वर्थ इ. मंडळींची हजेरी असे म्हटले जाई. इंग्रजी अवतरणे देण्याच्या त्यांच्या पद्धतीचीही काहीजण थट्टा करीत. पण थट्टेला कीवा टीकेला भिऊन प्रियोळकरांनी आपल्या लेखनपद्धतीत कधीच बदल केला नाही. उलट या पद्धतीचे विनतोड समर्थन ते प्रसंगपरत्वे करीत. निर्दिष्ट ग्रंथ किवा दप्तरे अभ्यासकांना सहजासहजी उपलब्ध होण्यासारखी नसल्यामुळे मूळ उतारे देणे कसे आवश्यक आहे, याची खातरजमा त्यांनी एके ठिकाणी केलेली आहे. मराठी संशोधन पत्रिका या संशोधनाला वाहिलेल्या वैमासिकाचे संपादन आणि पीएच्. डी.साठी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन हाही संशोधन मंडळाच्या कामाचा भाग होता आणि तोही प्रियोळकर अनुक्रमे नेटकेपणाने आणि कठोरतेने पार पाडीत असत. आरंभकाळात प्राचीन मराठी वाङ्मयाच्या संशोधनात आणि हस्तलिखिते गोळा करण्यात जसे ते रमले तसे उत्तरकाळात आद्य मुद्रित ग्रंथांचा शोध आणि तत्संबंधीच्या लिखाणात व व्याख्यानात ते रंगले होते. त्यांनीच एका लेखात वर्णन केल्याप्रमाणे ते 'ग्रंथवेडे' (Bibliomane) बनले होते. प्रियोळकरांचे संशोधनमंडळातील कार्य असे ग्रंथप्रेमी आणि ग्रंथवेड्या माणसाचे कार्य होते.

प्रियोळकरांचा स्वतःचा ग्रंथसंग्रह त्यामधील ग्रंथांच्या दुर्मिळतेच्या दृष्टीने 'अनन्य' होता. अनेक जुन्या ग्रंथांच्या पहिल्या आवृत्त्या, काहींच्या एकमेव प्रती, विविध बांधणीचे आणि टाडपांचे ग्रंथ आणि मराठीवरोबरच गुजराती व इंग्रजी ग्रंथांचा संग्रह असे त्याचे स्वरूप होते. अनेक वर्षांच्या परिश्रमांचे आणि चिकाटीचे ते फलित होते. अशा जुन्या दुर्मिळ, अप्राप्य ग्रंथांचा शोध घेत असतानाच 'मराठी दोलामुद्रिता'ची कल्पना रूजू लागली. 'दोलामुद्रिते' हा प्रियोळकरांनी घडविलेला शब्द. मुद्रणकलेच्या आरंभकाळातील पुस्तके म्हणजे दोलामुद्रिते. इंग्रजीत Incunabula असा शब्द आहे. cunae म्हणजे पाळणा म्हणजे दोला. त्यावरून पाळण्यातील मुद्रण म्हणजे दोलामुद्रिते अशी संज्ञा प्रियोळकरांनी रूढ केली. इंग्रजीत दोलामुद्रितांचा काळ इ.स. १५०० मानतात. प्रियोळकरांनी

देशी भाषांतील आद्यमुद्रितांचा अभ्यास करून सन १८६७ ही भारतीय दोला-मुद्रितांची कालमर्यादा निश्चित केली. १८६७ साली देशी प्रकाशनांच्या नोंदणीचा कायदा अस्तित्वात आला आणि त्यानंतरच्या प्रकाशनांची माहिती मिळणे शक्य झाले. पण १८६७ पूर्वी मुद्रित झालेली पुस्तके अशा रीतीने दुर्मिळ व ग्रंथसंग्रहाच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरतात याकडे प्रियोळकरांनी प्रथम लक्ष वेधले. ग्रंथ, ग्रंथप्रेम आणि ग्रंथवेड हे प्रियोळकरांच्या जिव्हाळ्याचे सततचे विषय असल्यामुळे त्यासंबंधीचे प्रकट चिंतन वेळोवेळी ते करीत असत. काळाच्या पंचकोशात गुरफटून गेलेले, प्रसिद्धाप्रसिद्ध किंवा अपरिचित ग्रंथकारांचे हे ग्रंथ त्यांच्या आकार-वांघणी-कागद-टाडप इ. सर्वांगपरिपूर्ण तपशिलानिशी जणू प्रियोळकरांशी बोलत असत, असे त्या विषयावरचे त्यांचे लेखन पाहून वाटे. ते एक पहिल्या दर्जाचे book collector होते. आपल्याकडे असलेल्या एखाद्या ग्रंथाची दुसरी प्रत फक्त ब्रिटीश म्युझियमध्ये आहे किंवा जगात कुठेच नाही असे सांगत असताना त्यांना अपार अभिमान वाटे. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयातील दोलामुद्रितांचा संग्रह, समग्र ग्रंथालय चळवळीत दोलामुद्रितांना मिळालेली मान्यता आणि अभ्यासकांपासून सर्वसाधारण वाचकांपर्यंत याविषयीची वाढती आस्था यांमागे प्रियोळकरांची प्रेरणा आहे हे निर्विवाद. मराठी दोलामुद्रितांप्रमाणेच भारतीय दोलामुद्रितांची संयुक्त नामावली तयार व्हावी यासाठी योग्य ती पार्श्वभूमी त्यांनी करून ठेवली आहे. ग्रंथालय चळवळीला त्यांचे हे ऋण विसरता येणार नाही.

दोलामुद्रितांचा संग्रह व त्यांचे संरक्षण यांविषयी चिंतन हा संशोधक प्रियोळकरांच्या जीवनाचा एक भागच बनला होता. पण संशोधनमंडळातील कार्याचा श्रीगणेशा मुक्तेश्वरविषयक संशोधनाने झाला होता. आणि त्यांच्या कारकिर्दीचा वराचसा भाग म्हणजे जवळजवळ ८११० वर्षे ते या कामात व्यग्र होते. मुक्तेश्वर-विषयक या संशोधनाने मुक्तेश्वराच्या चरित्रावद्दल काही नवीन माहिती उजेडात आणून मराठी वाङ्मयेतिहासात मोलाची कामगिरी त्यांनी केली, हे खरेच ; पण त्याहून महत्त्वाची भर त्यांनी जुन्या वाङ्मयाच्या संशोधन पद्धतीत घातली. मराठीत textual criticism चे प्रवर्तन प्रियोळकरांनी केले. फार पूर्वी म्हणजे १९३५ साली दमयंती स्वयंवराची पाठशुद्ध आवृत्ती प्रसिद्ध करताना त्यांनी हीच पद्धती अवलंबिली होती आणि पाठचिकित्साशास्त्राची ओळखही मराठी वाचकांना करून दिली होती. पण संशोधनमंडळात मुक्तेश्वरी आदिपर्वाच्या पाठशुद्ध आवृत्तीच्या तयारीसाठी त्यांनी अतिशय नियमबद्ध पद्धतीने काम केले आणि पाठचिकित्साशास्त्राचा आदर्श वस्तुपाठ निर्माण करून ठेवला. कवीचे चरित्र आणि त्याच्या काव्याची मूळ संहिता हे प्रश्न त्यांना काव्याच्या रसग्रहणापेक्षा अधिक मोलाचे

वाटत. रघुनाथपंडित किंवा मुक्तेश्वर यांची चरित्रविषयक नवी माहिती जी त्यांनी मिळविली ती पाठशुद्ध मूळ संहितेच्या आधारेनेच होय. पाठचिकित्साशास्त्राची ही नवी पृष्ठी प्रियोळकरांच्या आधीच्या संशोधकांत नव्हती. मुक्तेश्वराचे वाङ्मय शुद्ध स्वरूपात आपल्यापुढे नसल्यामुळे अपपाठांनी त्यांच्या चरित्रविषयक माहितीस विकृत स्वरूप प्राप्त झाले होते. प्रियोळकरांनी 'वरा पाठ' आणि 'खरा पाठ' यांतील भेद स्पष्ट करून खऱ्या पाठांच्या आधारे नवी माहिती सिद्ध केली. जुन्या ग्रंथकाराच्या ग्रंथाची हस्तलिखिते गोळा करून शुद्ध स्वरूपात तो प्रसिद्ध केल्यास त्यापासून ग्रंथकाराच्या चरित्रावर किंवा अन्य ऐतिहासिक प्रश्नांवर नवा प्रकाश पडण्याचा संभव असतो, असे त्यांचे म्हणणे होते. म्हणूनच आधी संहिता निश्चित करण्याकडे त्यांचा कल असे. एकाच ग्रंथांची निरनिराळ्या ठिकाणी उपलब्ध होणारी हस्तलिखिते एकत्र करून, त्यांच्यामधील परस्परसंबंध स्पष्ट करून, त्यांचे विश्वसनीयतेच्या दृष्टीने वर्गीकरण करून, विविध पाठभेदांची नोंद (collation) करून मूळ संहितेला जुळणारा पाठ निश्चित करणे (Restoration of the text) हा textual criticismचा उद्देश. अशा पद्धतीने मुक्तेश्वरांच्या महाभारत आदिपर्वांची संहिता प्रियोळकरांनी निश्चित केली व सुधारलेल्या आणि नव्या सापडलेल्या पाठांवरून नवी माहिती उजेडात आणली. शिवाय या पाठशुद्ध आवृत्तीमुळे मुक्तेश्वरांविषयी अधिक संशोधन करण्याचा मार्ग मोकळा झाला. यापूर्वी मराठी कवींचे ग्रंथ प्रसिद्ध होत ते कुठल्यातरी एका हस्तलिखिताला अनुसरून. पुष्कळदा अशा ग्रंथातील पाठ मूळ कवींचे नसण्याचाही संभव. प्रियोळकरांनी रूढ केलेल्या पद्धतीत संशोधकांच्या संशोधनबुद्धीस वाव रहातो आणि कवीच्या मूळ पाठाजवळ जाण्यास जास्तीत जास्त मदत होते. अशा रीतीने मुक्तेश्वरी आदिपर्वांचे संशोधन हे प्रियोळकरांचे संशोधनमंडळातील एक भरीव आणि मौलिक कार्य होय. पाठचिकित्साशास्त्र, पाठसंग्राहक (collator), प्रक्षेप (interpolations), अवक्षेप (omissions), दृढ आणि अदृढ हस्तलिखिते (strong and weak ms(s)) असे काही शब्द त्यांनी या संदर्भात रूढ केले.

प्राचीन मराठी काव्यांची पाठशुद्ध आवृत्ती तयार होणे जसे आवश्यक आहे, तसेच त्यांच्या हस्तलिखितांचा शोध करून संग्रह करणे हेही प्राथमिक पण महत्त्वाचे काम आहे, याची जाणीव प्रियोळकरांना होतीच. म्हणून संशोधनमंडळाच्या स्थापनेपासूनच हस्तलिखिते गोळा करण्याकडे त्यांनी जातीने लक्ष दिले होते. हस्तलिखितांच्या शोधासाठी त्यांनी मराठी संत आणि कवी यांच्याशी संबंधित असलेल्या महाराष्ट्रातील व महाराष्ट्राबाहेरील अनेक ठिकाणी संशोधन-संचार केला. तंजावर, उज्जैन, काशी इ. दूरदूरच्या ठिकाणी जाऊन त्यांनी हस्तलिखिते गोळा

केली आणि मंडळाचा संग्रह समृद्ध केला. मंडळाकडे आज सुमारे ६०० हस्त-लिखिते आहेत आणि ती बहुतांशी प्रियोळकरांनीच जमा केलेली आहेत. त्यांपैकी वरीचशी मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, श्रीधर, रामदास, वामन मोरोपंत या संत आणि पंडित कवींच्या ग्रंथांची आहेत. मुकुंदराज आणि मुक्तेश्वर हे संशोधन मंडळाच्या अभ्यासाचे खास विषय होते. त्यामुळे ही हस्तलिखिते प्रयत्नपूर्वक मिळविण्यात आली. १९५६ साली ज्ञानेश्वरीच्या नव्या आवृत्तीच्या संपादनाच्या सरकारी कामात संशोधन मंडळ सहभागी होते; त्यामुळे ज्ञानेश्वरीची हस्तलिखिते जमा झाली. याच अनुषंगाने ज्ञानेश्वरांच्या नावावर मोडणारे पण मूळ ज्ञानेश्वरांचे नसलेले असे काही हस्तलिखित ग्रंथ सापडू लागले. त्यावरून 'शंकास्पद वाङ्मय' (apocryphal literature) हा नवा अभ्यासाचा विषय प्रियोळकरांना सापडला. शंकास्पद वाङ्मय ही नवी संज्ञाही त्यांनीच प्रथम योजिली. ज्ञानेश्वरांच्या नावावरील सर्व शंकास्पद वाङ्मयाचे मुद्रण-पुनर्मुद्रण करून त्याची संगती लावावी असा त्यांचा विचार होता. 'ज्ञानदेवविरचित द्रोण पर्व' छापून त्यांनी त्या दिशेने पावलेही टाकली होती. मोरोपंतांच्या स्वतःच्या हस्ताक्षरातील पोथ्यांवरून त्यांची अप्रकाशित कविता प्रसिद्ध करण्याची योजना आखून ती त्यांनी तडीला नेली. मंडळाच्या हस्तलिखित संग्रहात महानुभावांच्या विविध सांकेतिक लिप्यांतील पोथ्यांचा समावेश आहे. महानुभाव वाङ्मयासंबंधी एक छोटेसे म्युझियम करावे, असा प्रियोळकरांचा प्रयत्न होता. त्या दृष्टीने कै. महंत गोपीराज महानुभाव यांच्या सहाय्याने काही साधने व वरीचशी हस्त-लिखिते त्यांनी जमा केली होती. हस्तलिखिते संग्रहित करताना ती प्रसिद्ध कवींची की अप्रसिद्ध अनामिकाची, पूर्ण की तुटित, जीर्ण की सुवक याचा विचार त्यांनी कधीच केला नाही. चारपाचशे पानांचे एखादे वाड किंवा मुक्तेश्वरी आदिपर्वांचे एखादे हस्तलिखित ज्या उत्साहाने ते मिळवित तेवढ्याच समाधानाने दासबोधाचे एखादे पान किंवा अनामिकाची एखादी आरती ते संग्रहित करीत. रहीत सापडलेले एखादे पानही रत्नासारखे महत्त्वाचे असते हे त्यांना अनुभवान्ती माहीत झालेले होते. हस्तलिखितांचा हा संग्रह हे संशोधन मंडळाचे आजचे भूषण आहे.

हस्तलिखिते गोळा करीत असतानाच प्रियोळकरांचे लक्ष यासंबंधीच्या एका व्यापक संकल्पाकडे लागले होते. पाठचिकित्सात्मक संशोधनासाठी आवश्यक गोष्ट म्हणजे मराठी हस्तलिखितांची वृहन्नामावली (catalogus catalogorum). दमयंती स्वयंवराने प्रस्तावनेत म्हणजे १९३५ साली त्यांनी या विषयाचे सूतो-वाच केलेले आढळते. ऑफ्रेट (Aufrecht) च्या संस्कृत हस्तलिखितांच्या नामावलीच्या धर्तीवर मराठी हस्तलिखितांच्या वृहन्नामावलीचा आराखडा त्यांनी

आखला होता. आणि संचालकपदाच्या उत्तरकाळात त्या कामास त्यांनी आरंभही केला होता. परंतु संशोधन मंडळातील सरता काळ त्यांना अनेक दृष्टींनी मनस्तापाचा गेला. ही योजना त्यांना अपुरीच सोडावी लागली. हाती घेतलेले काम कुठल्याही परिस्थितीत तडीस न्यायचेच अशा जिद्दीच्या आणि शिस्तीच्या या संशोधकाला वृहन्नामावलीच्या वावतीत हार पत्करावी लागली.

हस्तलिखितांप्रमाणेच मायक्रोफिल्म मिळवून त्यांचा संग्रह करण्याची आधुनिक दृष्टी प्रियोळकरांपाशी होती. ब्रिटीश म्युझियम, इंडिया ऑफिस लायब्ररी तसेच लिस्वन, ब्राग येथील ग्रंथालये यांमधून सापडणाऱ्या जुन्या मराठी हस्तलिखितांच्या मायक्रोफिल्म त्यांनी कष्टाने मिळविल्या होत्या. आणि यथावकाश त्यांतील काही ते प्रकाशित करित असत. परदेशांतील जुन्या मराठी वाङ्मयावर प्रकाश टाकणारे साहित्य किंवा साधनग्रंथ स्वतः जाऊन पहाण्याची संधी प्रियोळकरांना मिळाली असती तर मराठी सारस्वताची आणखी काही अज्ञात दालने खुली होण्यास सहाय्य झाले असते. मायक्रोफिल्म आणि पत्रव्यवहार यांद्वारेच प्रियोळकरांना आपली यासंबंधीची संशोधनभूक भागवावी लागली.

प्रियोळकरांची 'मराठी'ची व्याख्या व्यापक होती. मराठी भाषेत लेखन करणारी व्यक्ती, कोणत्याही जातीची, पंथाची वा धर्माची असली तरी ती मराठीच. संतवाङ्मयाचा अभ्यासक रे. अँवट हा अमेरिकन लेखक मी मराठीच मानतो असे ते म्हणत. म्हणूनच ख्रिस्ती धर्मियांनी जुन्या मराठीत केलेल्या रचनेचा परिचय करून देण्याचे एक व्रतच जणू त्यांनी अंगिकारलेले होते. संशोधनमंडळाची काही महत्त्वाची प्रकाशने ख्रिस्ती धर्मतत्त्वे, संत व त्यांचे चमत्कार यांविषयीची आहेत. प्रियोळकरांची या ग्रंथांकडे पहाण्याची दृष्टी अर्थातच भाषिक होती. १७ व्या शतकात गोव्यातील मिशनऱ्यांनी लिहिलेल्या मराठी आणि कोकणी बोलींतील वाङ्मय प्रियोळकरांनी सातत्याने लक्ष पुरवून उजेडात आणले आणि मराठी-कोकणीचे संबंध पुनर्स्थापित केले. मूळ रोमन लिपीत असलेल्या या ग्रंथांचे देवनागरीत लिप्यंतर करण्याचे कष्टाचे काम त्यांनी पार पाडले. दौत्रिन क्रिस्तां, सांतु आंतोनिची अचर्या, पीटरपुराण इ.विषयी त्यांनी लिहिलेले निबंध त्यांच्या भाषाविषयक सखोल ज्ञानाचे आणि कोकणी-मराठी विषयक प्रदीर्घअभ्यासाचे पुरावेच आहेत. यावावतीत लिहिताना त्यांनी कठोरपणे सत्याचा पाठपुरावा केला. मित्र जोडले आणि तोडलेही ; पण अभ्यासान्ती प्रकट केलेले निष्कर्ष सोडले नाहीत. मिशनऱ्यांच्या या मराठी वाङ्मयसेवेचा उलगडा करताना केवढे भाषिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या महत्त्वाचे कार्य ते करित होते याची ओळख

महाराष्ट्रात सर्वांनाच झाली असेल असे नाही. पण असे काम त्यांनी अन्य भाषांच्याही वावतीत हाती घ्यावे असे आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे भाषापंडित डॉ. मुनीतिकुमार चटर्जी यांनी सुचविले होते. एका पत्रात ते लिहितात—

“A fuller history of their (missionaries) services in the development of Indian languages might emanate only from your pen, and I would suggest that you kindly take this matter up. कोकणीवद्दल प्रियोळकरांची मते सुप्रसिद्ध आहेत व ती त्यांनी वेळोवेळी परखडपणे मांडली आहेत. त्यासाठी कुणाची भीडमुरवत ठेवली नाही की कुणाच्या रागालोभाची पर्वा केली नाही. पूर्णपणे भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनातून या प्रश्नाकडे त्यांनी पाहिले. भाषाशास्त्रीय निकष, ऐतिहासिक पुरावे आणि सद्यःकालीन रूपे यावरून कोकणी ही मराठीची बोली ठरते, असे त्यांचे निःसंदिग्ध मत होते आणि या अनुषंगाने मराठीच्या सर्व बोलींचा अभ्यास व्हायला हवा, त्यावरून मराठीच्या खऱ्याखऱ्या व जिवंत स्वरूपाची कल्पना येईल, असे त्यांचे प्रतिपादन होते. आपल्या विद्यार्थ्यांकडून असे बोलीविषयक प्रबंध त्यांनी पूर्ण करून घेतले होते. टेपरेकॉर्डरच्याद्वारे मराठी बोलीचे नमुने गोळा करून प्रसिद्धही केले होते. महाराष्ट्राच्या भाषिक प्रश्नासंबंधी प्रियोळकरांचा अधिकार इतका होता की, संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाच्या काळात भाषिक पुराव्यासंबंधी प्रियोळकरांच्या संशोधनावरच भिस्त ठेवावी लागली होती.

ख्रिस्ती-मराठीसंबंधी आणखी एक महत्त्वाचे कार्य प्रियोळकरांनी या काळात केले. पण त्याला फारशी प्रसिद्धी मिळाली नाही. ख्रिश्चनांना मराठी शिकविण्याचे वर्ग त्यांनी मंडळात सुरू केले होते व त्यासाठी प्रौढांना सुलभ असा एक अभ्यासक्रमही आखला होता. शिवाय महाराष्ट्रीय ख्रिश्चनांच्या पूर्वजांची पूर्वाश्रमीची हिंदू नावे हुडकून काढून किंवा ज्यांना हवी असतील त्यांना त्यांच्या ख्रिस्ती नावांशी समांतर अशी हिंदू नावे शोधून देण्याच्या कार्यास त्यांनी आरंभ केला होता. अर्थात यामागे धार्मिक प्रेरणा मुळीच नव्हती. तुम्ही धर्माने ख्रिस्ती पण संस्कृतीने हिंदू किंवा हिंदी आहात असे त्यांचे ख्रिस्ती वांधवांना आग्रहाचे सांगणे होते. परमानंद गायतोंडे, पिताजी पंडित अशी नावे धारण करणारे काही समानधर्म त्यांना सापडले. पण एकंदरीत त्यांच्या या प्रयोगाला फारसा प्रतिसाद मिळू शकला नाही.

प्रियोळकरांची संशोधन मंडळातील कारकीर्द मुक्तेश्वरी महाभारत, ख्रिस्ती-मराठी वाङ्मय, दोलामुद्रिते इ. संशोधनामुळे जशी महाराष्ट्रात आणि देशात

गाजली तशी The printing press in India या इंग्रजी ग्रंथाने त्यांची कीर्ती देशाच्या सीमा ओलांडून पलीकडे गेली. मन १५५६ साली जेजुइट मिशनऱ्यांनी पहिला छापखाना गोव्यात आणला आणि भारतात मुद्रणकलेचा प्रवेश झाला. १९५६ साली या घटनेला चारशे वर्षे पूर्ण झाली त्या निमित्ताने भारतातील मुद्रणकलेच्या प्रवेशाचा इतिहास प्रियोळकरांनी सिद्ध केला. २७ व्या शतकातील मिशनऱ्यांचे मराठी वाङ्मय आणि मराठीतील आरंभीचे मुद्रण हे प्रियोळकरांच्या संशोधन-चिंतनाचे विषय होतेच. परंतु पुढे मुंबई, मद्रास व बंगाल याठिकाणी मुद्रणाला सुरुवात झाली आणि मुद्रणाचे आरंभीचे हे सर्व प्रयोग परस्परावलंबी आहेत असे त्यांच्या ध्यानात आले. भारतातील मुद्रणकलेच्या प्रवेशाचा इतिहास एकत्र करणे त्यामुळे आवश्यक बनले. तसेच मराठीत हा ग्रंथ लिहिण्याचा मूळ हेतू असूनही देशातला व परदेशातला अधिक विस्तृत वाचकवर्ग डोळ्यापुढे ठेवून प्रियोळकरांनी हा ग्रंथ इंग्रजीत लिहिण्याचे ठरविले. या ग्रंथात प्रियोळकरांनी ठिकठिकाणच्या आरंभीच्या मुद्रण-प्रयोगांचे तपशीलवार साधार विवेचन केलेले असून जरी धर्मप्रसाराच्या हेतूने मुद्रणकलेचा प्रवेश भारतात झालेला असला तरी ज्ञानप्रसाराचे एक प्रभावी साधन म्हणूनही तिचा उपयोग पुढे शासनकर्त्यांनी आणि इतरांनी कसा करून घेतला हेही त्यांनी स्पष्ट केले आहे. मुद्रणाच्या आधारे धर्मप्रसार करणाऱ्या मिशनऱ्यांना तत्कालीन सरकारी अधिकाऱ्यांनी आडकाठी कशी केली याचा इतिहास मूळ पत्रव्यवहार व कागदपत्रे यांच्या सहाय्याने दिला आहे. मुद्रणकलेचा विकास आणि त्यात ब्रिटीश व पोर्तुगीज राज्यकर्त्यांकडून येणारे अडथळे किंवा होणारे सहाय्य याचेही वस्तुनिष्ठ दिग्दर्शन केलेले आहे. कुज्ज रिव्हार या गोव्यातील पोर्तुगीज अधिकाऱ्याने १८५८ साली लिहिलेला 'कोकणी भाषेवरील ऐतिहासिक निबंध' या ग्रंथाला जोडलेला असून त्यातील कोकणी उतारे मराठीत आहेत हे प्रियोळकरांनी सप्रमाण दाखविले आहे. १७ व्या शतकातील गोव्यातील ख्रिस्ती वाङ्मयाचे उतारे एकत्र देऊन ते 'मराठी'च कसे आहेत हे मूळ कवींच्या शब्दांतच सांगितले आहे. आणि ग्रंथाच्या शेवटच्या भागात आद्यमुद्रित ग्रंथांच्या काही पानांची छयाचित्रे दिली आहेत.

या ग्रंथाचा इतका तपशीलवार परिचय करून देण्याची कारणे अनेक आहेत. एकतर केवळ मुद्रणकलेचाच तो इतिहास नसून भारतातील काही भाषांच्या विकासावरही त्याने प्रकाश पाडला आहे. दुसरे, अभ्यासकांना सहजी उपलब्ध होणे अशक्य अशी महत्त्वपूर्ण माहिती त्यात सापडते. तिसरे, या विषयाचा इतका तपशीलवार वृत्तांत भारतात प्रथमच लिहिला गेला. चौथे, सर्वसामान्य अभ्यासकांप्रमाणेच मुद्रक, प्रकाशक आणि ग्रंथप्रेमिक यांना आवश्यक अशा गोष्टींचा

ऊहापोह त्यांत आहे. पाचवे, तळटीपा आणि परिशिष्टे यांमधून आजवर अज्ञात असलेल्या अनेक साधनांचा उलगडा केलेला आहे. सहावे, या ग्रंथाचे वाह्यरूप आणि मुद्रण अतिशय देखणे आणि कमालीचे सुवक आहे. प्रियोळकर पुस्तकनिर्मितीच्या (book production) वावतीतही चोखंदळ आणि अद्यावत असत याची साक्ष या ग्रंथाच्या मुद्रणाने मिळते. मुद्रिते तपासण्यामागील वारकावा, वेगवेगळ्या तऱ्हेच्या टाइपांची कसोशीने निवड आणि मुखपृष्ठ, सूची आदी मूळ संहितेव्यतिरिक्त भागांवावत विलक्षण काटेकोरपणा यामुळे हा ग्रंथ परदेशात छापला जावा इतक्या नेटकेपणाने वाचकांपुढे आला आहे. हे एक अभिमानास्पद प्रकाशन आहे याची त्यांना सार्थ जाणीव होती. त्यामुळे मूळ विषयाच्या सांगोपांग अभ्यासाप्रमाणेच पुस्तकनिर्मितीसंबंधी आणि ग्रंथवर्णनासंबंधी bibliography अनेक ग्रंथांचे परिशीलन करून त्यांनी हा निर्दोष ग्रंथ परिश्रमपूर्वक हातावेगळा केला होता. या ग्रंथाचे स्वागत वाचकांनी, अभ्यासकांनी, ग्रंथालयांनी, मुद्रणव्यावसायिकांनी, वृत्तपत्रांनी मुक्तकंठाने केले. British Museumच्या एका अधिकाऱ्याने "Prof. Priolkar's book contains much original research and will be a welcome addition to reference shelves in European and American libraries" असे उद्गार काढले आणि भारतात १९५८ साली प्रकाशित झालेल्या २० सर्वोत्तम ग्रंथांच्या मालिकेत त्याला स्थान मिळाले. मराठी संशोधकाची झेप किती क्षितिजे पार करू शकते याचे प्रत्यंतर या ग्रंथावरून येते. प्रियोळकरांच्या संशोधकीय जीवनात जे अनेक भारावलेले आणि मंतरलेले क्षण आले त्यांपैकी काही या ग्रंथाच्या प्रकाशनाशी निगडित आहेत.

प्रियोळकरांच्या संशोधनप्रतिभेला पाश्चात्य संशोधनपद्धतीची अद्यावत व दृढ बैठक होती याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. मंडळाच्या संशोधनविषयक कार्याचा प्रसार अभ्यासकात होण्यासाठी एक जर्नल असावा ही कल्पनाही अशाचपैकी होती. भारत इतिहास संशोधक मंडळ किंवा भांडारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट यांचे संशोधनपर साहित्याला वाहिलेले जर्नल्स त्यांच्या डोळ्यापुढे होतेच. त्याच धर्तीवर 'मराठी संशोधन पत्रिका' या त्रैमासिकाची सुरुवात ऑक्टोबर १९६३ मध्ये म्हणजे मंडळाच्या स्थापनेनंतर पाच वर्षांनी झाली. कार्यकारी संपादक म्हणून एक तपाहून थोडा अधिक काळ प्रियोळकर या त्रैमासिकाशी एकरूप झालेले होते. त्यातील बहुतांश लेखन-संपादन त्यांचे एकट्याचेच आहे. प्राचीन अप्रसिद्ध कवींची रचना या त्रैमासिकाच्या अंकांतून क्रमशः प्रसिद्ध होत असे ; तसेच मराठी भाषेसंबंधीचे त्यांचे स्वतःचे व इतरांचे निबंधही त्यात येत असत.

साधारणतः संशोधन मंडळाच्या निबंधवाचन सभेपुढे वाचल्या जाणाऱ्या निबंधांनाच प्रसिद्धी देण्याची प्रथा होती. भाषण निबंधरूपाने आधी तयार करून ठेवण्याची कल्पना अनेकांना रुचली नव्हती. त्यामुळे इतरांचे निबंध क्वचितच येत आणि प्रियोळकरांनाच वरेचसे लेखन करावे लागे. पुढे पुढे या धोरणात शिथिलता करण्यात आली. मराठी बोलीचे नमुने, हिंदुस्थानातील मुद्रणकलेचा प्रवेश, मराठी दोलामुद्रिते, तुकाराम-वाङ्मयाची सूची, महानुभावीय ग्रंथ, ज्ञानदेवांचे शंकास्पद वाङ्मय, मोरोपंती स्फुट प्रकरणे इ. महत्त्वाचा भाग संशोधन पत्रिकेतून प्रकाशित झाला. 'मराठी संशोधन पत्रिकेची १२ वर्षे' या प्रियोळकरांनीच संपादित केलेल्या सूचीवरून त्यांच्या एतद्विषयक संशोधनकार्याची झलक मिळते.

प्राचीन मराठी काव्याच्या संशोधनाने सुरू झालेले मंडळातील प्रियोळकरांचे संशोधनकार्य चारी दिशांनी विस्तारत गेलेले आपण पाहिले. याच काळात लोक-हितवादी आणि गोवा इंक्विझिशनचा वृतांत यांवरील ग्रंथांची सिद्धता होत होती. अन्यत्र लेखन-प्रपंच चालूच होता. संशोधनदौरे, सभासंमेलने, विद्यापीठे, परीक्षा या गोष्टीही होत्याच. संस्थेच्या दैनंदिन कारभारातही लक्ष घालावे लागत असे. ग्रॅटसाठी सरकारदरवारी खेटे घालावे लागत. प्रियोळकरांना या संशोधनेतर घडा-मोडींचा विलक्षण जाच होत असे. पण त्या दुर्लक्षून आपले काम निर्वेधपणे करीत रहाणे त्यांच्या स्वभावात नव्हते. प्रत्येक गोष्ट ते मनाला लावून घेत. परिणामी अनेक गोष्टींचा घोळ होई. संशोधन मंडळ हा 'एकखांदी तंबू' असे ते म्हणत आणि त्यांचे निष्क्रीय टीकाकारही म्हणत—पण वेगळ्या अर्थाने! स्वतःच्या संशोधनपद्धतीवद्दल आणि संशोधनावद्दल पराकाष्ठेचा आत्मविश्वास आणि एक प्रकारची प्रामाणिक अहंता त्यांच्याजवळ होती. त्यामुळे त्यांच्याशी जवळीक निर्माण करणे सर्वांना सोपे होत नसे. विरोधकांना ते कायमचे विरोधक मानीत; कारण वहुतेक टीकाकार अज्ञ, खुनशी व मत्सरी अमतात असा त्यांचा समज झालेला होता व तो अगदीच निराधार नव्हता. त्यांच्या स्फुट लेखांच्या ग्रंथाचे शीर्षक 'प्रिय आणि अप्रिय' यातही खोच आहेच. मत्सरग्रस्त विद्वानांनी त्यांच्याशी असहकार केला व तेही त्यांच्यापासून फटकून राहिले. संशोधनमंडळाच्या एक-खांदीपणाचे इंगित यातच होते. प्रियोळकरांनी विद्यार्थ्यांवर पुत्रवत प्रेम केले हे खरे; पण 'गुरुकिल्ली' पासून त्यांना चार हात दूरही ठेवले. ते एक थोर संशोधक होते आणि अनेक थोर माणसांप्रमाणे संशोधकीय जीवनात 'एकाकी' होते. ह्या एकाकी माणसाने समानधर्मियांचे पाठवळ नसतानाही संशोधनाकरिता एका लहानशा संस्थेची उभारणी केली, एकटेपणाने तिचा भार वाहिला आणि थोरा-मोठ्या संस्थांनाच शोभेल असे संशोधनाचे अभूतपूर्व कार्य केले, हे पाहून स्तिमित होऊन आदराने मस्तक खाली लवते.

प्रा. अ. का. प्रियोळकर व एकोणिसावे शतक

कृ. भि. कुलकर्णी

प्रा. अ. का. प्रियोळकर एका मुलाखतीत म्हणाले होते : "आंतरिक प्रेरणेमुळे काही मी लेखनाकडे वळलो नाही. चित्रकार होणे हे माझे ध्येय होते. पण अपघाताने मी लेखक झालो." या अपघाताने चित्रकलेची हानी झाली असली तरी साहित्यक्षेत्रात मात्र त्यांनी मोलाची भर घातली. मराठी साहित्याची शान वाढविणारा, संशोधनाच्या छंदामुळे आपल्या विषयाच्या व्यासंगात मुरलेला, हाती घेतलेल्या कामात सर्वस्व ओतण्याची तळमळ असलेला, सत्याची, मग ते कितीही कटू असले तरी पाठराखण करण्याची जिद्द असलेला, एखाद्या विषयाचा ध्यास घेऊन त्यासाठी ह्यातभर स्वार्थत्यागपूर्वक सर्वतोपरी कष्ट करणारा एक मनस्वी संशोधक म्हणून त्यांनी नाव कमावले.

पण आपल्या लेखनाचा प्रारंभ मात्र त्यांनी निनावी केला. विद्यार्थीदशेतच ते 'भारत' या नियतकालिकात लिहू लागले. 'मराठी भाषा आणि कर्नाटक' हा त्यांचा खास पहिला लेख सप्टेंबर १९२१ च्या 'विविधज्ञानविस्तार' मध्ये प्रसिद्ध झाला आणि त्यावेळेपासून त्यांचा 'विस्तार'सारख्या भारदस्त मासिकाशी संबंध आला. धारवाडच्या कर्नाटक कॉलेजमध्ये असताना बी.ए.च्या परीक्षेसाठी त्यांना मराठी हा ऐच्छिक विषय घ्यावयाचा होता. परंतु तेथे मराठीच्या प्राध्यापकाची सोय नसल्यामुळे तो विषय त्यांना घेता येईना. या संदर्भात त्यांनी हा लेख लिहिला. "एम्.ए.च्या परीक्षेचे माजी मराठीचे प्राध्यापक कॅ. हरिभाऊ आपटे कोणत्या लेक्चररच्या हाताखाली शिकले होते? परीक्षेकरिता ज्यांची पुस्तके नेमलेली आहेत अशा मोरोपंत, वामन, आगरकर वगैरे गृहस्थांनी मराठी शिक्षणाकरिता डेक्कनच्या किंवा एल्फिन्स्टनच्या पायऱ्या व्हायल्याचे ऐकिवात नाही. तात्पर्य, देशीभाषांवरील प्रभुत्व बळंशी स्वतःच्या परिश्रमाने मिळवावे लागते" हा विचार त्यांनी या लेखात मांडला. याच 'विविधज्ञान-विस्तार'चे पुढे ते संपादकही झाले. हळूहळू 'विस्तार'खेरीज 'स्वयंसेवक',

‘विविधवृत्त’, ‘नवयुग’, ‘प्रमोद’, ‘चित्रमयजगत्’ इ. नियतकालिकांमधून त्यांच्या गोष्टी व कविता प्रसिद्ध होऊ लागल्या. कवी म्हणून ‘अरुणोदय, वी.ए.’ हे टोपण नांव त्यांनी घेतले होते. ‘विविधवृत्ता’च्या वर्षारंभ विशेषांकांतून त्यांनी काही विनोदप्रचुर रूपकवजा प्रहसने व नाटिका लिहिल्या. ‘साग्रसंगीत सोम-संभ्रम’ (१९२६), ‘संगीत तिलोत्तमा’ (१९२६), ‘संगीत कमला-करीम’ (१९२८), ‘संगीत एकच शिवी’ (१९२९), ‘साग्रसंगीत सती सावित्री’ (१९३०), ही त्यांच्या काही नाटिकांची नावे. या लेखनातून त्यांची उपहासात्मक विनोदबुद्धी दिसते व त्याचबरोबर लोकशिक्षणाची तळमळही व्यक्त होते. त्यांनी कादंबरीलेखनाचाही प्रयत्न केलेला आढळतो. विविधवृत्ताच्या १९३०च्या खास अंकात १९३०च्या सत्याग्रहाच्या पार्श्वभूमीवर ‘देशसेविकेचे रहस्य’ ही सात लेखकांनी लिहिलेली कादंबरी प्रसिद्ध झाली. तिच्यातील एक प्रकरण प्रा. प्रियोळकरांनी लिहिले होते. डॉ. केतकरांच्या निदाव्यंजक लेखनप्रवृत्तीवर आघात करण्यासाठी त्यांनी लिहिलेली ‘गोंडवनातील गांवगुंड’ ही एक उपरोधक कादंबरी. ‘देशसेवक, नागपूर’ या टोपण नावाने त्यांनी ती क्रमशः वावन आठवड्यांत वावन प्रकरणे लिहून ‘विविधवृत्ता’तून प्रसिद्ध केली. (त्यांच्याच म्हणण्याप्रमाणे त्यातील फक्त एक प्रकरण कै. श्रीपादराव वर्दे यांचे होते.) ही कादंबरी लिहिण्यापूर्वी त्यांनी डॉ. केतकरांबद्दलची वारीकसारीक माहिती गोळा केली. अमेरिकेवरची वरीच पुस्तके मिळविली. डॉ. केतकरांनी जेथे जेथे वास्तव्य केले होते तेथील परिस्थितीचा अभ्यास केला. पुढे डॉ. केतकर एकदा त्यांना प्रत्यक्ष भेटले तेव्हा त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे हा लेखक अमेरिकेला जाऊन आला असावा, अशी शंकाही त्यांना आली. अमेरिकेवावतचा इतका जिवंत तपशील त्या कादंबरीत होता. ज्या विषयासंबंधी लिहावयाचे त्याची संपूर्ण माहिती आत्मसात करून व त्यातील विचारप्रणाली पुराव्याच्या आधारे निश्चित करूनच ते लिहीत. वर्तमानपत्री लेखनसुद्धा घिसाडघाईने लिहिणे त्यांच्या बुद्धीला पटत नसे. या त्यांच्या वृत्तीमुळेच ते एक आदर्श संशोधक होऊ शकले.

प्रा. प्रियोळकर यांनी आपल्या साहित्यजीवनाची सुरुवात जरी ललित लेखनाने केली तरी ते खरे रंगले संशोधनक्षेत्रात. त्यांची संशोधनक्षेत्रे प्रामुख्याने तीन होती. प्राचीन मराठी ग्रंथांचे साक्षेपी संपादन, सतराव्या शतकात जेजुइट मिशनऱ्यांनी मराठी भाषेत केलेली साहित्यनिर्मिती आणि एकोणिसाव्या शतकातील काही ग्रंथांचे संपादन व खास व्यक्तींचे चरित्र लेखन. यांपैकी तिसऱ्या संशोधन क्षेत्राबद्दल अंशतः या लेखात विचार करावयाचा आहे.

एकोणिसाव्या शतकाचा विचार करावयाचा म्हणजे अव्वल इंग्रजी अमदानीच्या काळाचा विचार. इंग्रजी राजवटीच्या सुरुवातीला महाराष्ट्राला माऊंट स्टुअर्ट

एल्फिन्स्टनसारखा एक कर्तव्यगार व धोरणी मुत्सद्दी मिळाला. त्याने राज्यकारभारासाठी जे धोरण अवलंबिले ते विवेकी, धूर्त व दूरदृष्टीचे होते. स्वतःची राजवट स्थिर करण्यासाठी केवळ सुव्यवस्था व कायदा एवढ्याने भागणार नाही, तर त्याचबरोबर नव्या संस्कृतीशी जनतेचा परिचय करून देणे हेही आपले कर्तव्य आहे, या जाणिवेने त्याने नवशिक्षणाचा पाया रचला. नव्या पद्धतीच्या शैक्षणिक गरजा भागविण्यासाठी योग्य ग्रंथ नव्हते, वाचनाची अभिरुची नव्हती, शिक्षणाची हौस नव्हती, नवे ग्रंथ देशी भाषांतून तयार करणारे ग्रंथकार नव्हते, ग्रंथ छापण्यासाठी मुद्रणालये नव्हती, तसेच छापील ग्रंथ हातात धरणे म्हणजे भ्रष्टाकार अशी जाणत्या लोकांचीही समजूत होती. नवे शिक्षण म्हणजे धर्मातराची पहिली पायरी अशीही भीती लोकांच्या मनात होती. नवे पाश्चात्य ज्ञान देशी भाषांत आणण्यास योग्य अशी परिभाषा नव्हती. मराठी भाषेच्या व्याकरणाचे नीट व्यवस्थापन झालेले नव्हते. या सर्व अडचणींतून मार्ग शोधावयाचा होता. पाश्चात्य विज्ञानकल्पनांचा देशी भाषांतून प्रचार करण्याच्या दृष्टिकोनालाच या नव्या शिक्षणपद्धतीत प्राधान्य होते. या विज्ञानकल्पनांच्या प्रसाराबरोबरच शांतताप्रिय इंग्रज राजवटीशी एकनिष्ठ रहाणारे एक नवे नागरिकत्व घडविणे हेही या शिक्षणाचे एक उद्दिष्ट होते. त्यामुळे इंग्रजी अमदानीच्या पहिल्या पाचपन्नास वर्षांचा काळ लक्षात घेतला तर असे दिसते की एल्फिन्स्टन, केनेडी, मोल्स्वर्थ, कॅडी यांसारख्या परकियांबरोबर सदाशिव काशीनाथ छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, हरि केशवजी पाठारे, दादोवा पांडुरंग तर्खडकर यांसारख्या एतद्देशीय मंडळींनीही या कामातील आपला वाटा उचलला. पण पौरस्त्य भाषांच्या द्वारा पाश्चात्य ज्ञानाचे वितरण करण्याचा हा प्रयोग फार चालू शकला नाही. मुंबई प्रांतापुरता विचार केल्यास देशी भाषांना अधिकृतरीत्या व पूर्णपणे उत्तेजन देण्याचे सरकारी धोरण काही वर्षे चालू राहिले. तथापि सर्व कारभारात एकसूत्रीपणा ठेवण्याच्या दृष्टीने प्रांतनिहाय वेगवेगळ्या देशी भाषांना उत्तेजन देणे राज्यकर्त्यांना गैरसोयीचे वाटू लागले. लॉर्ड मेकॉल हा इंग्रजी माध्यमाद्वारे पाश्चात्य ज्ञान प्रसृत करण्यास उत्सुक होता. त्याचबरोबर तत्कालीन गव्हर्नर-जनरल बेंटिंग हाही इंग्रजी माध्यमाला अनुकूल होता. त्यामुळे त्याने भारतात इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार करण्याबाबत फर्मान काढले. मुंबई प्रांतात मात्र पेरीसारख्या अधिकाऱ्याने व जगन्नाथ शंकरशेटसारख्या मराठीभाषाभिमान्याने देशी भाषांच्या माध्यमासाठी झगडा केला.

नव्या धर्माचा कोणताही प्रसारक स्थानिक भाषेचीच कास धरतो, या नियमाला अनुसरून ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी निरनिराळ्या भारतीय भाषांतून धर्मप्रसारार्थ ग्रंथनिर्मितीला प्रारंभ केला. इंग्रजी राजवटीच्या प्रथमावस्थेत मराठी भाषेच्या

पायाभरणीचे जे कार्य केले गेले, त्याची सुरुवात कॅरीसारख्या मिशनऱ्यांनी सरकारच्या आधी किततीतरी वर्षे केली होती. मराठीतील पहिले पुस्तक छापण्याचा मान मिशनऱ्यांकडे जातो. पहिले मराठी व्याकरण, पहिला कोश, पहिले मुद्रणालय, पहिली मुलींची शाळा इत्यादी नव्या नव्या सांस्कृतिक घडामोडींच्या प्रवर्तनाचे पहिले बहिरे श्रेयही मिशनरी मंडळींकडे जाते. धार्मिक व सामाजिक आंदोलनांना मिशनऱ्यांनी प्रत्यक्षपणे बरीच चालना दिली. त्याचा परिणाम म्हणूनच की काय महाराष्ट्रात धार्मिक व सामाजिक सुधारणांची लाट उसळली. दादोवा पांडुरंगांनी इ. स. १८४४ मध्ये 'मानवधर्मसभा' स्थापन केली. त्यातूनच इ.स. १८४८ मध्ये 'परमहंससभे'ची सुरुवात झाली. याचवेळी नव्या प्रकारच्या सुधारणांच्या आवश्यकतेची व स्वसमाजातील वैगुण्यांची तीव्रतेने जाणीव लोकहितवादींसारख्यांना झाली. वाळशास्त्री जांभेकर, विष्णुशास्त्री पंडित यांच्यासारखे समाजसुधारक पुढे आले. या धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हालचालींना व प्रचारप्रसाराला मुद्रणसंस्थेचे फार मोठे साह्य झाले. 'दर्पण', 'प्रभाकर', 'दिग्दर्शन', 'ज्ञानोदय', 'ज्ञानप्रकाश', 'धूमकेतु', 'ज्ञानदर्शन', 'इंदुप्रकाश', 'विविधज्ञानविस्तार' यांसारख्या नियतकालिकांनी आपली कामगिरी वजावली. या नियतकालिकांमार्फत वाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, विष्णुशास्त्री पंडित, लोकहितवादी, रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर इत्यादी विद्वान, व्यासंगी, बहुश्रुत, तळमळीच्या व्यक्तींनी धर्मांतर, स्त्रीशिक्षण, जातिभेद, लोकशाही, राज्यकर्त्यांचे अन्याय इत्यादी विविध बाबींवर आपली प्रांजळ मते प्रकट केली. या विचारमंथनातूनच इंग्रजी राज्ये हा शाप असून येथील जनता अधिकाधिक वुभुक्षित व दरिद्री होत चालल्याची जाणीवही जळजळीत शब्दांत दादोवा पांडुरंगांचे बंधू भास्करराव तर्खड यांनी 'बाँवे गॅझेट'मधून इ.स. १८४१ मध्ये दिली.

वर उल्लेखिलेल्या सर्व घडामोडींचा समग्र इतिहास आवश्यक ती सर्व साधने मोठ्या परिश्रमाने व पदरखचीने मिळवून प्रा. प्रियोळकर यांनी वेगवेगळ्या संदर्भात लिहिले आहेत. हा इतिहास सलगपणे न लिहिता त्यांनी प्रसंगानुरूप संशोधनात्मक असे अनेक लेख वेगवेगळ्या नियतकालिकांमधून लिहिले. या सगळ्या लेखनाची कल्पना अभ्यासू वाचकाला 'मराठी संशोधनपत्रिके'च्या एप्रिल १९७३ च्या अंकातील 'प्रियोळकर वाङ्मयाच्या सूची'वरून येऊ शकेल.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सर्वांगीण अभ्यासामधूनच त्यांनी काही चरित्रग्रंथ लिहिले आहेत. पाश्चात्य पद्धतीवर इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या महाराष्ट्रातील पहिल्या पिढीत आपल्या आधुनिक समाजजीवनाचा स्वतंत्रपणे विचार करणारे जे

थोडे विद्वान निर्माण झाले त्यांत दादोवा पांडुरंग हे एक होत. त्यांनी आत्मचरित्र लिहावयास घेतले होते. जन्मापामून १८४७ पर्यंतचीच हकीकत फक्त त्यात आली. प्रा. प्रियोळकर यांनी या अपुन्या आत्मचरित्राचे चिकित्सक दृष्टीने सटीप संपादन केले व अपुरे राहिलेले चरित्र परिश्रमपूर्वक सर्व माहिती मिळवून पुरे केले. दादोवांनी दैनंदिनी लिहून ठेवली होती, असे म्हणतात. परंतु ती दैनंदिनी, त्यांचा पत्रव्यवहार इत्यादी त्यांच्या गृहजीवनावर प्रकाश टाकणारी साधने प्रा. प्रियोळकरांना मिळाली नाहीत परंतु सरकारी कागदपत्रे व तत्कालीन नियतकालिके यांच्या साह्याने दादोवांचे चरित्र त्यांनी पुरे केले. 'मराठी व्याकरणाचे पाणिनी' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या दादोवांच्या आत्मचरित्राचे संपादन करून त्यांनी अव्वल इंग्रजी काळाचा सर्व इतिहासच जणू उभा केला. चरित्र हा इतिहासाचा एक भाग असतो व इतिहासाच्या संदर्भातच चरित्र सांगावे लागते हे प्रा. प्रियोळकरांनी या ग्रंथाच्या द्वारे सिद्ध केले.

हा ग्रंथ दादोवांचा वैयक्तिक जीवनक्रम समजण्यास तर उपयुक्त आहेच, पण त्याबरोबर, धार्मिक, सामाजिक, वाङ्मयविषयक, शैक्षणिक इ. निरनिराळ्या क्षेत्रांतील तत्कालीन महाराष्ट्रातील—विशेषतः मुंबईतील—प्रत्येक चळवळीशी दादोवांचा थोडाफार संबंध आल्यामुळे त्याकाळच्या इतिहासाचा अभ्यास करण्यासही हा ग्रंथ अत्यंत उपयोगी पडण्यासारखा आहे. नव्या इंग्रजी राजसत्तेचा उगम जरी एका व्यापारी संस्थेत असला तरी तिचे स्वरूप केवळ व्यापारी नव्हते, किंवा आजपर्यंतच्या येथील देशी-विदेशी सत्ताप्रमाणे केवळ राजकीयही नव्हते. व्यापारी वा राजकीय हेतू सिद्धीला नेण्यासाठी का होईना, पण पाश्चात्य संस्कृतीचा हेतुपुरःसर प्रचार करणे हेही तिचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते. नवीन शासनव्यवस्था, शिक्षणसंस्था, मुद्रणालये, ग्रंथप्रसार, वृत्तपत्रे, ख्रिस्ती धर्मोपदेशक आणि एतद्देशीय लोक यांनी या अनुसंधानाने केलेल्या सामुदायिक वा व्यक्तिगत हालचाली या सर्वांच्या क्रियाप्रतिक्रियांतून नव्या संस्कृतिमूल्यांचे येथे संवर्धन होत गेले. जीवनाच्या राजकीय, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अंगांकडे पहाण्याचा एक नवा दृष्टिकोन त्यामुळे येथील लोकांना प्राप्त झाला. राजकीय क्रांतीबरोबर एक प्रचंड मानसिक क्रांती येथे घडून येत होती. ही घटना सुमारे सव्वाशे वर्षापूर्वी घडत होती. पण आज या घटनेचे, क्रांतीचे पूर्ण चित्रण करणारी साधने मात्र फार कमी व आहेत तीसुद्धा दुर्मिळ होत चाललेली आहेत. इतक्या लवकर हा काळ इतिहासजमा झाल्यासारखा वाटतो. प्रा. प्रियोळकरांनी या सर्व दुर्मिळ साधनांचा उपयोग केला. 'रावबहादुर दादोवा पांडुरंग आत्मचरित्र व चरित्र' (१९४७) या ग्रंथातील प्रा. प्रियोळकरांनी दिलेल्या टीपा म्हणजे "त्या अज्ञात व अंधान्या

कालखंडात प्रवेश करण्यासाठी जागोजाग बांधलेली टेहळणीची ठाणीच होत.” यासंबंधी प्रा. प्रियोळकर लिहितात, “दादोवांचे हे आत्मचरित्र त्यांच्या वैयक्तिक माहितीपेक्षाही त्यांच्या काळाच्या माहितीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. इंग्रजी अमदानीतील पहिल्या साठ-पाउणशे वर्षांत शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक, वाङ्मय-विषयक व राजकीय ज्या उलाढाली होऊन गेल्या त्यांचा हा संपूर्ण इतिहास नसला तरी त्यांची वीजे या ग्रंथांत सापडू शकतील व तळटीपांच्या आधाराने एखाद्याला जास्त माहिती मिळविता येईल.” या तळटीपांवरून प्रा. प्रियोळकरांचे विस्तृत वाचन, अविरत उद्योगाने दुर्मिळ माहिती मिळविण्याची चिकाटी व वर्षे विषयाशी तादात्म्य या गुणांची उत्कृष्ट प्रचिती येते. या ग्रंथासाठी प्रा. प्रियोळकर यांना मुंबई विद्यापीठाचे तर्खडकर पारितोषिक दुसऱ्यांदा मिळाले. ‘दमयंती स्वयंवरा’ला ते प्रथम मिळालेच होते.

इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभकाळात सदाशिव काशीनाथ छत्रे, बाळशास्त्री गंगाधर जांभेकर, हरि केशवजी पाठारे व गोविंद नारायण माडगावकर हे पहिले चार वाङ्मयसेवक होऊन गेले. त्यांपैकी माडगावकरांचे समग्र वाङ्मय पुनर्मुद्रित करून खंडशः प्रसिद्ध करण्याचे काम प्रा. प्रियोळकरांनी हाती घेतले होते. वरील चार वाङ्मयसेवकांपैकी पहिल्या तिघांचे लेखन उपयुक्त असूनही प्रायः भाषांतरवजा होते. तथापि माडगावकरांच्या वावतीत असे म्हणता येणार नाही. त्यांनी ज्ञान-प्रसारार्थ जी पुस्तके लिहिली—‘मुंबईचे वर्णन’ (१८६३) हा त्यांचा शेवटचा व सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ—त्यांतील फक्त एकच—‘सृष्टीतील चमत्कार’ भाषांतरित आहे. इतर सर्व स्वतंत्र स्वरूपाचे आहेत. मिशनरी शाळेत शिक्षण घेऊन तेथेच त्यांनी शिक्षकाची नोकरी केल्यामुळे डॉ. विल्सनसारख्या भाषापंडिताशी त्यांचा निकटचा संबंध आला. डॉ. विल्सनच्या सान्निध्यात त्यांनी मराठी भाषेची सेवा केली. या परदेशस्य मिशनऱ्यांचे ऋण मान्य करताना ते म्हणतात, “इंग्रजी शिकावयास लागल्यापासून मला तर महाराष्ट्र भाषेचा तिरस्कार येत असे. अशीच बहुतेक लोकांची स्थिती झाली होती. एखादा प्राकृत ग्रंथ वाचावा किंवा हातात धरावा म्हटले म्हणजे वाईट वाटे. जेव्हा मी फ्री चर्च विद्यालयात गेलो तेव्हा डॉ. विल्सन व मयत रे. नेस्विट यांची मराठी भाषेवर श्रद्धा पाहून मला तिचा थोडा अभ्यास करणे भाग पडले.” ‘उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभे’शीही त्यांचा निकटचा संबंध होता. या ‘सभे’त त्यांनी अनेक विषयांवर निबंध वाचले. माडगावकरांच्या ‘सभे’तील या कामगिरीतूनच रानडे, मंडलिक, भांडारकर इत्यादी तरुणांनी स्फूर्ती घेतली. थोडक्यात ‘पाश्चात्य ज्ञानविज्ञानाच्या प्रथम परिचयाने प्रभावित होऊनही, आत्म-विस्मृत न झालेले अब्बल इंग्रजीतील पहिल्या पिढीतले मराठी गद्यलेखक’ म्हणून

माडगावकरांची ओळख प्रा. प्रियोळकरांनी करून दिली. तसेच 'एका जिज्ञासू, बहुश्रुत आणि ज्ञानाभिलाषी शिक्षकाने मधुमक्षिकावृत्तीने केलेला ज्ञानसंचय' असे त्यांच्या विविध विषयांवरील लेखनाचे वर्णन त्यांनी केले.

माडगावकरांप्रमाणेच दुसरे एक वाङ्मय सेवक व मराठी भाषेचे अभिमानी 'विस्तार कर्ते' रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांचे संकलित लेख (१९४२) संपादित करून 'गुंजीकरांचे चरित व कार्य' यांची यथायोग्य कल्पना प्रा. प्रियोळकरांनी आजच्या पिढीला करून दिली. इ.स. १८६७ मध्ये गुंजीकरांनी 'विविध ज्ञान विस्तार' हे नियतकालिक सुरू केले. 'विस्तारा'पूर्वी काही नियतकालिके सुरू झाली होती. पण "मराठी भाषेला जगातील सुधारलेल्या भाषांबरोबर मानाचे स्थान प्राप्त करून देण्याचे व महाराष्ट्रामध्ये विविधज्ञानाचा फैलाव करून त्याची सर्वांगीण उन्नती करण्याचे कार्य यांच्या हातून होण्यासारखे नव्हते" असे गुंजीकरांना वाटले. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांसारख्यांनी 'विस्तारा'संबंधी 'माले'च्या पहिल्याच अंकात आदरपूर्वक लिहिले की, "त्याची भाषा शुद्ध व प्रौढ असून त्यातील विषयही महत्त्वाचे असतात. तारखेच्या तारखेला अंक काढून वर्गणीदारांच्या टपक्यातून सुटावे एवढीच इच्छा न धरता हाती घेतलेल्या कामाचा बोज त्यास चांगला कळतो असे स्पष्ट दिसते. त्यातील लेखांवरून लिहिणारांचा देशाभिमान, निर्भीडपणा, निर्मत्सरता, गुणग्राहित्व वगैरे उत्कृष्ट गुण सर्व व्यक्त होतात". अशा या 'विविधज्ञानविस्तारा'त आपला लेख छापून येणे म्हणजे मुम्बई युनिव्हर्सिटीची एम.ए.ची डिग्री मिळाल्याची मान्यता मिळणे होय असे लेखकांना वाटे. तेव्हा ह. भ. प. पांगारकरांनी म्हटल्याप्रमाणे आपल्या प्राचीन साहित्यसेवकांची ज्याप्रमाणे पंढरी ही युनिव्हर्सिटी झाली, त्याप्रमाणे अर्वाचीन साहित्योपासकांची 'विविधज्ञानविस्तार' ही संस्था युनिव्हर्सिटीच झाली, या शब्दांत प्रा. प्रियोळकरांनी 'विस्तारा'चे व 'विस्तार'कर्त्यांचे मोठेपण मांडले आहे. पहिली सात वर्षे 'विस्तारा'चे मुख्य संपादक असूनही गुंजीकरांचे नाव 'विस्तारा'वर कधीच झळकले नाही. मराठी भाषा, व्याकरण, लिपीलेखनशुद्धी इत्यादी विषयांवर त्यांनी 'विस्तारा'मधून आपले विचार सडेतोडपणे मांडले. निरनिराळे जे वाङ्मयविषयक प्रश्न पुढील काळात महाराष्ट्रासमोर आले, त्यांची बीजे आपणांस त्यांच्या या लेखांतून दिसतात. समकालीन काव्ये, कादंबऱ्या, नाटके व इतर ग्रंथांवर परीक्षण लिहून गुंजीकरांनी मराठी वाङ्मयसमीक्षेचा पाया 'विस्तारा'मधून घातला. मराठी भाषेबरोबरच ते बंगाली भाषेचे सखोल अभ्यासक होते. त्यांनी 'विस्तारा'मध्ये बंगाली भाषेच्या व्याकरणावर लेखमाला लिहिली. कन्नड भाषेवरही त्यांनी

‘विस्तारा’तून निबंध लिहिला. त्याशिवाय ते पहिले मुद्रकसुधारक व लघुलिपीचे आद्य उत्पादक होते. मराठीचे ते पहिले ऐतिहासिक कादंबरीकार. ‘मोचनगड’ या त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबरीच्या तिसऱ्या आवृत्तीला प्रा. प्रियोळकरांनी एक विस्तृत प्रस्तावना जोडली आहे. तीत ‘ऐतिहासिक कादंबरीमध्ये रंग भरताना ऐतिहासिक सत्याचा भंग होऊ नये म्हणून ऐतिहासिक महाकथेचा एक वेगळा प्रकार त्यांनी सुचविला आहे.

‘विस्तारा’च्या निर्भीड धोरणामुळे ते सरकारच्या मर्जीतून उतरले. त्यामुळेच १८७१ मध्ये ‘दंभहारक’ या नव्या नियतकालिकाचा जन्म झाला. ‘दंभहारका’शी असलेला गुंजीकरांचा संबंध त्यावेळी गुप्तचर राखण्यात आला. ‘विस्तारा’-सारख्या उच्च प्रकारच्या मासिकाचा ज्ञानवृद्धीच्या दृष्टीने कितीही उपयोग असला तरी सार्वत्रिक लोकजागृती करता व परक्यांचे हल्ले परतवण्याकरिता खरमरीतपणाची काम धरण्याशिवाय गत्यंतर नाही, असा गुंजीकरांचा अनुभव असल्यामुळे ‘दंभहारक’ निर्माण झाला. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांसारख्या कडक टीकाकारालाही ‘दंभहारक’चे धोरण कडक वाटले.

गुंजीकरांच्या निर्भीड लेखनाचा नमुना देण्याचा मोह येथे अनावर होतो. परक्या इंग्रजी भाषेच्या नादी लागून स्वभाषेचा कंटाळा व तिरस्कार करणाऱ्या ‘नवीन विद्वानांच्या अविचारा’वर त्यांनी झोड उठविली होती. स्वभाषेत आपले विचार व्यक्त करण्यास असमर्थ बनण्याइतके ज्यांचे शब्ददारिद्र्य आहे, त्या देशी नवीन विद्वानांना उद्देशून ते लिहितात, “अशा लोकांच्या विद्येचा अभिमान वाळगण्यात तरी आपल्या देशास भूषण कोणते? सरकारने यांच्या शिकण्यास उत्तेजन येण्याकरता मोठमोठे पगार देऊन विद्या शिकविल्या आणि मोठमोठी कामे दिली. तथापि जर दुसऱ्यांनी शिकविलेली विद्या तीही यांना आपल्या देशवांधवांना समजून सांगण्याचे सामर्थ्य नाही, तर त्या पदव्या आणि ती इनामे घेण्यात त्यांचा पुरुषार्थ तो कोणता? इतर लोकांप्रमाणे यांनीही रोजगार करून मोठा पगार मिळविला आणि त्यांच्या मूर्खपणाला हसतहसत आपणही आपल्या वायकांना सुवर्णाने मढवून काढले तर यांनी अधिक केले ते काय?” ‘निबंधमाले’पूर्वीचे स्वभाषेवद्दलचे हे विचार आहेत हे ध्यानात ठेवणे आवश्यक आहे.

अगदी अलिकडे म्हणजे इ.स. १९७१ मध्ये प्रा. प्रियोळकर यांनी गेल्या शतकातील दुसऱ्या एका कर्तृत्ववान मुंबईकराचे चरित्र लिहिले. ते म्हणजे ‘डॉक्टर भाऊ दाजी : व्यक्ती, काल, व कर्तृत्व’. हे चरित्र लिहिण्याची कल्पना त्यांच्या मनात दादोवांचे आत्मचरित्र पूर्ण करतानाच आली होती. या

चरित्रलेखनामागील भूमिका मांडताना ते म्हणतात, “केवळ डॉ. भाऊ दाजींचा परिचय करून देणे एवढाच या ग्रंथाचा उद्देश नाही. त्यांच्या काळाचीही माहिती वाचकांना द्यावयाची आहे. काळाची पार्श्वभूमी पुढे असल्याखेरीज चरित्रनायकाच्या कर्तृत्वाची यथार्थ कल्पना होणे कठीण असते.” ही पार्श्वभूमी देताना त्यांनी शक्यतोवर त्या काळाच्या शब्दांत उतारे दिले आहेत. लिखाणाचा अस्सलपणा नष्ट होऊन नये म्हणून, तसेच आधारादाखल घेतलेले जुने कागदपत्र, ग्रंथ किंवा जुन्या वृत्तपत्रांच्या फायली वाचकांना सहज उपलब्ध होत नाहीत व एखादा चोखंदळ वाचक मूळ आधार पाहू म्हणेल तर त्यांचा भुसा होत चालला आहे, काही काळानंतर हे आधार उपलब्ध होणार नाहीत म्हणूनही वरेचसे उतारे या ग्रंथात त्यांनी आधारादाखल दिले आहेत.

दादोवांची कामगिरी विशेषतः मराठी भाषा, तत्कालीन शिक्षणसंस्था, धर्म-सुधारणा इ. ठराविक क्षेत्रांत पहावयास मिळते. तर भाऊ दाजी बहुविध कर्तृत्वाचे पुढारी होते. मुंबई शहराला एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेर आधुनिकत्व ज्या संस्थांमुळे प्राप्त झाले त्या संस्थांपैकी बहुतेक संस्था स्थापन करण्यात मुंबईच्या प्रतिष्ठित नागरिक नेते मंडळींत भाऊ दाजींना प्रमुख स्थान होते. ग्रँट कॉलेज मेडिकल सोसायटी, वांवे असोसिएशन, मुंबई विद्यापीठ, व्हिक्टोरिया गार्डन आणि म्युझियम, नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, पेटिट इन्स्टिट्यूट, फार्ब्स गुजराती सभा इत्यादी अनेक संस्थांच्या स्थापनेत त्यांचा हात होता. तसेच कागदाची व कापसाची पहिली गिरणी सुरू करण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता. पुराणे-तिहास संशोधक व प्राच्यविद्यापंडित म्हणून त्यांची कीर्ती युरोप-अमेरिकेपर्यंत पोचली होती. वैद्यकीय क्षेत्रातही त्यांचे संशोधन चालू होते. कुष्ठ रोगावरील औषध त्यांनी शोधून काढले होते. मुंबईत नाट्यकलेला उर्जितावस्था त्यांच्याच-मुळे आली. स्त्री शिक्षणाचे सक्रिय पुरस्कर्ते म्हणून स्टुडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीचे ते अध्यक्ष होते. अशा प्रकारे, “भारत जीर्ण अवस्थेतून मुक्त व्हावा व आधुनिक नवा भारत म्हणून पुन्हा नवधोवन त्याला प्राप्त व्हावे, याकरिता शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व इतर अनेक आधुनिक संस्कृतीच्या क्षेत्रांमध्ये त्यांनी यावज्जीव प्रयत्नांची शिकस्त केली.” या प्रयत्नांचे यथातथ्य चित्रण करणारे डॉ. भाऊ दाजींचे विस्तृत व त्या कालखंडाची तपशीलवार माहिती देणारे चरित्र लिहून प्रा. प्रियोळकर यांनी आजच्या महाराष्ट्राला आपल्या पूर्वसूरीच्या कर्तृत्वाची जाणीव करून दिली.

महत्त्वाच्या व्यक्तीप्रमाणे उपयुक्त ग्रंथांच्या शताब्दीच्या निमित्ताने प्रा. प्रियोळकरांनी गेल्या शतकातील काही जुने ग्रंथ वाचकांसमोर आणले. माधव

चंद्रोवा डुकले यांनी 'सर्व संग्रहा'तून (इ.स. १८६०) प्राचीन मराठी कवितेच्या प्रकाशनास प्रारंभ केला होता. पण त्यापूर्वी इ.स. १८५४ मध्ये सरकारी प्रेरणेने परशुराम पंत गोडबोले यांनी 'नवनीत' काढले होतेच. तात्यांच्या हयातीत इ.स. १८७३ पर्यंत त्यांच्या आठ व नंतर सतरापर्यंत आवृत्त्या निघाल्या होत्या. प्रा. प्रियोळकरांनी या सर्व आवृत्त्यांचा तौलनिक अभ्यास करून शत-सावंत्सरिक सुधारून वाढविलेली अठरावी आवृत्ती इ. स. १९५७ मध्ये प्रसिद्ध केली. या ग्रंथाला त्यांनी तात्यांचे विस्तृत चरित्रही जोडलेले आहे. त्याचप्रमाणे लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रहाची शतसावंत्सरिक द्वितीयावृत्ती इ. १९६७ साली प्रसिद्ध केली. या ग्रंथालाही त्यांनी 'लोकहितवादी: व्यक्ती, वाङ्मय व विचार' नामक एक विवेचक निबंध जोडला आहे. या ग्रंथाच्या संपादनातील खास वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांचा 'संहितेवद्दल आग्रह'. मूळ 'निबंध संग्रह' शिळाप्रेसवर छापलेला व तो तसाच शुद्धाशुद्ध कायम ठेवण्यावद्दलचा त्यांचा कटाक्ष होता.

तसे पाहिले तर त्यांचे काही ग्रह आणि आग्रह होते. व्याकरणाच्या बाबतीत ते अत्यंत आग्रही होते. नवे, सोपे, शुद्धलेखन त्यांना पूर्णपणे अमान्य होते. जुने शुद्धलेखनच त्यांना हवे असे व स्वतःची प्रत्येक ओळ ते त्या दष्टीने लिहीत. जुने शुद्धलेखन न पाळणाऱ्या नियतकालिकांना आपले लेख देणे त्यांना आवडत नसे. केव्हाही उत्स्फूर्तपणे न बोलता ते आपली भाषणे लिहून काढीत व वाचीत. पूर्वतयारी केल्याशिवाय कोणत्याही विषयावर सभेत बोलायचे नाही हा त्यांचा सामान्यतः प्रघात होता. त्यामुळे त्यांचे निबंधवाचन ऐकल्यावर आपणास कांहीतरी नवीन कळल्याचे समाधान वाटे. अखंड ज्ञानोपासनेमुळेच त्यांनी मुंबई महापालिकेच्या स्कूलस कमिटीच्या ऑफिसातील आपली नोकरी उपजीविकेचे साधन म्हणून योग्य प्रकारे सांभाळून आपले स्वतंत्र वाङ्मयजीवन पोसले व समृद्ध केले. त्या समृद्ध वाङ्मयजीवनाचे अंशतः दर्शन घडविण्याचा अल्पसा हा प्रयत्न.

ललित लेखक प्रा. अ. का. प्रियोळकर

स. गं. मालशे

मथळ्यातील 'ललित लेखक' हे विरुद्ध पाहून कित्येकांस नवल वाटले, मी काही तरी विनोद तर करीत नाही ना, अशीही शंका आली, तर ती चुकीची म्हणता येणार नाही; पण कै. अ. का. प्रियोळकरांनी ललित लेखन आणि त्यातही विनोदी सदरात पडावे असे लेखन पुष्कळच केलेले आहे व ते नियतकालिकांच्या संचिकांत पडून राहिलेले आहे. मुक्तेश्वर-रघुनाथपंडितांच्या रचनेचे पाठशुद्ध संशोधन व संपादन, 'दादोबा पांडुरंग', 'डॉ. भाऊ दाजी' यांसारखी चरित्रे 'दि प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया', 'गोवा इन्क्विझिशन' हे इंग्रजी ग्रंथ, जेजुइट्यांच्या व अन्य प्राचीन वाङ्मयावरील संशोधनपर विपुल लेखन यांमुळे प्रियोळकरांचे नाव प्राचीन ऐतिहासिक व वाङ्मयीन संशोधनाच्या क्षेत्राशी निगडित झालेले आहे. मुंबईच्या मराठी संशोधन मंडळाचे संचालक या नात्याने त्यांनी जवळ जवळ दीड तप भरीव कार्य केल्याने तर पट्टीचे संशोधक म्हणून त्यांची प्रतिमा अगदी वज्रलेप झाल्यासारखी झाली होती. पण खुद्द प्रियोळकरांनी आपल्या 'प्रिय आणि अप्रिय' या लेखसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत आपल्या ग्रंथनिविष्ट न झालेल्या स्फुट साहित्याचे वीस तरी खंड होतील, असे म्हटले आहे. व त्यात गोष्टी, नाटिका, विनोदी लेख, कविता कादंबरी अशा 'ललित' सदरात पडतील अशा पाच खंडांचा निर्देश आहे. या लेखसंग्रहातील "कादंबरीलेखनाच्या फंदात मी कसा अडकलो?" व "श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला?" या लेखांतील माहितीवरून तसेच 'आपली नावे आणि आडनावे', 'बापांचा वेट्यांवर वडिपकार', 'चमत्कारांचा चमत्कार', 'माझे मोठे पहा'! यांसारख्या लेखांतून आढळून येणाऱ्या लालित्याच्या खुणांवरून त्यांच्या कल्पकतेविषयी शंका येऊ नये. संशोधकीय परिपाकानंतर उरलेल्या तथाकथित वेचव साधन सामग्रीला लालित्याची फोडणी दिल्यास ती कशी रुचकर वनते, याचे प्रत्यंतर या लेखांतून येते.

प्रियोळकरांच्या ललितलेखनात सर्वांत डोळ्यात भरतात ती त्यांनी लिहिलेली प्रहसने. ही त्यांनी बहुधा विविध वृत्ताच्या खास अंकांसाठी लिहिलेली आहेत.

त्यांत साग्रसंगीत सोमसंभव (१९२६), संगीत तिलोत्तमा (दि. अं. १९२६), संगीत कमला-करीम (१९२८), संगीत एकच शिवी (१९२९), साग्रसंगीत सती सावित्री नाटक (१९३०), सं. फाल्गुन की वैशाख? (?) यांसारख्या नाटिकांचा अंतर्भाव होईल. जुन्या प्रसिद्ध नाटकांच्या प्रतिकृती किंवा विडंबने करण्याच्या मिषाने त्यांनी तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व वाङ्मयीन अपप्रवृत्तीची हजेरी घेतली आहे. अगदी ८व्या शतकातील उद्योतनसुरीच्या 'कुवलयमाले'पासून मराठी माणसांचे वर्णन 'अहिमाण कलहूसीले' असे केलेले आहे. १२व्या शतकातील परळच्या शीललेखामधील शिवीगाळ तर प्रसिद्धच आहे. वादंग हा महाराष्ट्रधर्माचा एक विशेष म्हणायला हरकत नाही. या भांडखोरवृत्तीमुळे आपली जी हानी होत आहे, तिच्या पोटतिडकेतून प्रायः ह्या नाटिका स्फुरलेल्या आहेत. त्यांतले 'एकच शिवी' हे नाटक - 'एकच प्याला' नाटकाच्या धर्तीवर रचलेले विडंबन - अत्यंत यशस्वी उतरलेले आहे. कै. गडकऱ्यांच्या निधनोत्तर (Posthumous) नव्या नाटकातील काही निवडक 'प्रसंग' असे त्याचे स्पष्टीकरण करून लेखकाने स्वतःकडे संग्राहकाची भूमिका घेतली आहे. विविधवृत्तांच्या खास अंकासाठी काय लिहावे, हे सुचत नसल्याने आपली दिग्मूढ तंद्री लागली असताना अचानक कै. गडकऱ्यांचा मृतात्मा आपणाजवळ बोलू लागला, अशी मोठी गमतीची व अद्भुत कुळकथा या नाटिकेला जोडलेली आहे. गडकऱ्यांचा मृतात्मा लेखकाला सांगतो, "... मद्यपानामुळे महाराष्ट्राचा ऱ्हास होत आहे अशा समजुतीने दारूचे भडक चित्र रेखाटण्याकरिता मी 'एकच प्याला' नाटक लिहिले खरे परंतु दारू हे महाराष्ट्राच्या किंवा हिंदुस्थानच्या आजच्या दुर्दैवाचे खरे कारण नसून भांडण हे प्रमुख कारण आहे व त्याकरिता 'एकच शिवी' नावाचे एक नाटक लिहिण्यावद्दल तेलंग, रानडे, सार्वजनिक काका, टिळक, गोखले वगैरे मंडळींनी मला सूचना केली. . . . कोणाला तरी मीडियम (झाड) करून त्याच्यामार्फत हा हेतू सिद्धीस नेण्याचा मी विचार केला तोच आपण दिसला." 'एकच प्याला'तील तळीराम ज्याप्रमाणे दारूचे नानाविध उपकार भगीरथाला पटवून देतो, त्याप्रमाणे या नाटिकेतील कळीराम वृत्तपत्रे, ग्रंथ, नाटकमंडळ्याचा, इतकेच नव्हे तर झाडून साऱ्या सार्वजनिक संस्था एकाच शिवीतून म्हणजेच भांडणातून कशा उत्पन्न झाल्या हे सप्रमाण पटवून देतो. जज्जाला शिवी दिल्याने भांडण होऊन सुधाकर 'एकच प्याला' उचलतो आणि पुढचा अनर्थ ओढवतो तेव्हा खुद्द 'एकच प्याला' नाटकाचाही उद्भव खरोखर शिवीतूनच आहे, असेही प्रतिपादन यात केलेले आहे. कै. गडकऱ्यांच्या प्रासयुक्त भाषेचे अनुकरण किती वेमालूम

साधले आहे हे कळीरामाच्या तोंडच्या पुढील एकाच मासल्यावरून दिसून येईल: "या प्रेमकलहामुळे प्रजेची प्रगती पतन पावते हे म्हणणे जितके खोटे आहे तितकीच सार्वजनिक संगरामुळे संस्था संपुष्टात येतात ही समजूतसुद्धा सत्यास सोडून आहे." या प्रहसनातल्या शेवटच्या प्रवेशात रामलाल सुधाकरला 'अजून तरी भांडण सोड' म्हणून आग्रह धरतो, तेव्हा 'एकच प्याल्या'तील सुधाकराच्या मदिरेच्या संमोहावस्थादी अवस्थांच्या धर्तीवर यातला सुधाकर भांडणाच्या तीन अवस्थांचे साग्रसंगीत वर्णन करतो. तो म्हणतो, "रामलाल भांडण सोडण्याची एकच वेळ असते ती म्हणजे भांडणाला सुरुवात करण्या-पूर्वीचीच! पहिली एकच शिवी, मग ती कोणत्याही निमित्ताने का असेना, दिली म्हणजे तो भांडणाचा गद्दा गुलाम झाला. रामलाल भांडणाची कुळकथा ऐकून घे! प्रत्येक भांडखोर मनुष्याच्या कलहवाज जीविताच्या संमोहावस्था, उन्मादावस्था व प्रलयावस्था अशा तीन अवस्था असतात. या अवस्थांची क्रमाक्रमाने सुरुवात एकाच शिवीने होत असते. अविचाराने, क्रोधाला वळी पडून, दुसऱ्याच्या चिथावणीमुळे किंवा केवळ थट्टेखातर अगर स्वतःची ऐट दाखविण्याकरिता एकच शिवी देणे हा नवशिक्याचा पहिला धडा असतो. भेंडीवाजारातील अक्षरशत्रू मवाली असो किंवा हिंदुस्थानातील सार्वराष्ट्रीय पुढारी असो, दोघांचाही या शास्त्रातील ओनामा एकच शिवी!"

निवडणुका म्हणजे चवाठचावर भांडणे माजवण्याची सुसंधीच. कलहशील महाराष्ट्रात निवडणुकीच्या मोसमात जी रणधुमाळी माजते, तिचे प्रत्यंतर पटविण्यासाठी 'सं. तिलोत्तमा' हे प्रहसन लिहिलेले आहे. तिलोत्तमेने (निवडणुकीतील जयश्री) आपणास माळ घालावी म्हणून सुंदोपसुंदांच्यात (स्वराजिस्ट आणि प्रतियोगी सहकारवादी यांच्यात) चाललेल्या चढाओढीत त्यांची भगिनी जनावार्ई (जनता) हिची मधल्यामध्ये कशी कुतरओढ होते, त्याचे व्हावरदार चित्रण यात आहे. अखेर गांगेल ऋषी (म. गांधी), पुराणकाळापासून तो फेरनाफेरवादापर्यंतचे अनेक दाखले देऊन आपापसातील यादवी आपले संस्थान कसे रसातळाला नेत आहे, याविषयी इशारा देतात व नाटिका संपते. गांधीवादी, स्वराजिस्ट आणि प्रतियोगी या तिघांचाही यात उपहास केलेला असला तरी प्रतियोग्यांना जरा सढळ हाताने चिमटे काढले आहेत. प्रहसनाचा प्रारंभ खुबीदार आहे. सूत्रधार आणि पारिपाश्वर्क हातांत तबकांऐवजी मॅनिफेस्टो आणि कार्डे घेऊन उभे रहातात व नांदीमध्ये जनतेला आवाहन करून तिची स्तुतिस्तोत्रे गातात. सूत्रधार त्याचे समर्थन असे करतो की, निवडणुका अतिसमीप आल्यामुळे ईश्वराच्या गुणगायनात व्यर्थ कालक्षेप करण्यात अर्थ

नाही. शिवाय मांटेग्यू-चेम्सफर्डच्या नवीन कायद्यात ईश्वराला काही मतदानाचा हक्क वहाल केलेला नाही; तेव्हा पावायचीच तर जनताच काय ती पावेल! तो पुढे सद्यःस्थितिदर्शक श्लोक म्हणतो :—

“स्तुती करावी मतदार यांची। करू नये व्यर्थ कधी हराची
स्तुतीमुळे मानव खूप होतो। तसा तिने शंकर काय होतो?”

‘स्तुती करावी परमेश्वराची’ या सुप्रसिद्ध श्लोकाचे हे मितव्ययी विडंबन ध्यानात रहाण्याजोगे आहे.

मूळच्या श्लोकातील वा पदातील चारदोन शब्दांची फिरवाफिरव करून त्याचे थोडक्यात विडंबन साधण्याची कला प्रियोळकरांना चांगली जमलेली आहे. ‘सं. फाल्गुन की वैशाख?’ या त्यांच्या प्रहसनात गांजलेली जनता अखेर ‘धावरे रामराया’ या धाव्याच्या धर्तीवर धावा करू लागते :—

धाव रे शिवराया, किती अंत पाहसी?
देशान्त चालविला कधि धाव वा घेशी?

आपल्या नामवंत इतिहास संशोधकांत शिवजन्मतिथीसंबंधी जो वाद झाला, (आणि जो अद्यापही संपलेला नाही!) त्यावर टीका करण्यासाठी हे प्रहसन रचलेले आहे. सर्वसामान्य जनतेला इतिहाससंशोधनाची गोडी नसते, ती त्याची नेहमी अक्षम्य हेळसांड करते. तिची ही उपेक्षा वृत्ती पालटावी या हेतूने ह्या वादाचा वनाव विद्वानांनी मुद्दाम घडवून आणला होता, असे यात ध्वनित केले आहे. न. चिं. केळकर, ज. स. करंदीकर, डॉ. श्री. व्यं. केतकर, म. म. द. वा. पोतदार, दत्तोपंत आपटे यांची पात्रे यात योजिली आहेत. एका प्रवेशात इतिहासकार सरदेसाई व वाकसकर या बडोदेकर-संशोधकांचा वरील पुणेकर-संशोधकांविषयीचा तिरकस दृष्टिकोन चांगला दर्शविला आहे. डॉ. केतकरांच्या तोंडी अधूनमधून त्यांचे लाडके ‘कां की’ घालायला प्रियोळकर विसरलेले नाहीत. प्रारंभीच्या नांदीतील संवाद गमतीचा आहे :—

सूत्रधार : पण अजून माझी प्रिया का येत नाही? . . . अग, इकडे ये पाहू.
(पडद्यात नटी : नाही. मी यायची नाही. मी यायची नाही. तुमची ती फाल्गुनातील नवी तिथी मला मान्य नाही.)

सूत्रधार : काय? तुला नवी तिथी पसंत नाही? का नाही? ‘असे पति देवचि ललनांना’ हे विसरलीस वाटते?

‘साग्रसंगीत सती सावित्री’ म्हणून जी गंभीर नाटिका आहे, तीमधील सूत्रधार-नटीचा संवाद असाच वेधक आहे :—

सूत्रधार : अरे, पण माझी प्रिया अद्याप कशी आली नाही? स्वतःचं महत्त्व दाखविण्यास सभेला येण्यास मुद्दाम उशीर करणाऱ्या शिष्ट पुढाऱ्यांचा हिनं कित्ता गिरविलेला दिसतो..... !

नटी : आधी मुलगी वाढली तिच्या लग्नाचं पहा....

यावर सूत्रधार 'दिडी'त सवाल टाकतो :—

नको सामाजिक राजकीय आधीं
कथी आम्हां वळवंत टिळकबुद्धी
लग्न सामाजिक विषय ख्यात साचा
पंथ धरूं का गोपाळ गणेशाचा?

मात्र हा मजेदार प्रारंभ पुढील गंभीर वातावरणाशी विसंगत वाटावा, इतका अनाठायी वाटतो. तत्कालीन सामाजिक वादळातून निर्माण झालेले पण काहीसे सपक उरलेले प्रहसन म्हणजे 'सं. कमला-करीम' ! याची प्रेरणा गाजलेल्या खान-पाणंदीकर विवाहात आहे. यातली पद्यरचना मात्र वरीच सफाईदार आहे. 'हुंडा-पुराण' म्हणून एक काव्य यात उद्धृत केलेले आहे. त्यातली शंकर व श्रीकृष्ण यांची तुलना गमतीची आहे :—

हुंड्याविणे शंकर । लंगोट लावोन वीतभर
भीक मागोनि दोन प्रहर । कैसा तरी घालवी !
उलट कृष्णें वरिल्या सहस्र नारी । प्रत्येकीचा हुंडा हिशेवी धरीं ।
इतुक्या दक्षिणेत वांधिली सुवर्णनगरी । यांत काय आश्चर्य ?

हुंड्यावरील गजलातले काही प्रासादिक चरण असे आहेत :—

पोरी असेल गोरी । तैसी सुरूप भारी,
नटवी नसेल तेव्हा । भागे कमी हजारीं
शिकली, कुरूप किवा । काळी जरी किशोरी
वाढे प्रमाण तैसें । नाही मुळीं उधारी ।

एकंदरीत हुंड्याच्या चालीची अनिष्टता विवदणे आणि बोलघेवड्या सुधारक-वर्गाची हजेरी घेणे, हा या प्रहसनाचा हेतू दिसतो.

तत्कालीन गांधीयुगाचे किरकोळ पडसाद असूनही तात्कालिकापलीकडची काही उंची गाठणारी विडंबन-नाटिका 'साग्रसंगीत सोमसंभ्रम' ही होय. भूतलावर चहाची उत्पत्ती कशी झाली याविषयी एक कल्पकतापूर्ण उपपत्ती हीत गोवलेली आहे. प्रास्ताविकाचा प्रारंभ असा आहे : "शेंडीशिवाय ब्राह्मण,

म्हातारीशिवाय कहाणी किंवा खादीशिवाय राष्ट्रीय चळवळ त्याप्रमाणे प्रस्तावनेशिवाय कोणतेही नाटक ओके आहे". नटीच्या तोंडी 'भावबंधना'तील 'कठिण कठिण कठिण किती' या चालीवर पुढील गाणे आहे :

सळ सळ सळ सळ होऊनि ऊत ये चहाला ।

गाळ कालचा परंतु तांवडाहि झाला ॥६०॥

धवल वदन नार कोपदाह लागता । लाल लाल हो कपोल जेवि आळता ।
तेवि होय बदल अहा यांत हा आतां । लोहित जल, तळमळ नेईल ही
लयाला ॥१॥

कथाभाग असा आहे : शंकराला सोमाची चटक असते. एकदा सोम शंकराची अवज्ञा करून पृथ्वीतलावर पळून जातो. मग स्वर्गात सोमवल्लीचे पानही मिळणे मुष्कील होते. शंकराच्या त्राग्याने कातावलेली पार्वती गझल म्हणते

कन्या नराधिपाची । ही पार्वती विचारी
शिवशंकरा वरोनी । गांठी पती भिकारी
इंद्रादि देव सारे । यदुपादि नाक घांसी
भोळा परंतु जोगी । अंगास राख फांसी
गंगेस घे शिरीं हा । मी रावतें अशी ही
नर वागवितो ऐसी । धर्मांगनेस पाही

तांडवनृत्य करून दमूनभागून आलेल्या शंकराला सोमरसपान करून ताजेतवाने होता येत नाही व तो मूर्च्छित पडतो. पृथ्वीतलावर जाऊन अपमानित झालेला सोम अखेर खट्टू होऊन शंकरालाच शरण येतो. भडकलेला शंकर त्याची कडक हजेरी घेतो. या हजेरीतूनच 'चहा'चा जन्म होतो. त्यावेळाचा संवाद असा आहे :—

सोम :— (हात जोडून) महाराज, दीनाला क्षमा करा! होय, हाच हाच हाच तो सोम!

शंकर :— उलट्या काळजाच्या गुलामा, — लाज सोडून उलटा 'हाच', 'हाच', 'हाच' म्हणतोस? तर याच्या पुढे तुझे आजचे नाव विसरून तुला याच शब्दाच्या उलट 'चहा' या नावाने लोक ओळखतील.

एरवी बरेच कल्पकतेने खुलविलेले हे प्रहसन असे शेवटी एका शाब्दिक कोटीवर टांगल्यागत होते नि वाचकाचा विरस होतो.

सोमाच्या पलायनाच्या काळात माहीत असूनही त्याचा पत्ता आपल्यास न दिल्याबद्दल शंकर सर्व ऋषींना शाप देतात व त्यांचे इराण्यात नि त्यांच्या

आश्रमांचे इराण्यांच्या हॉटेलांत रूपांतर होते. असा एकदम कायापालट झाल्यावर अपायकारकत्वामुळे लोक आपले सेवन करणार नाहीत अशी सोमाला भीती वाटते. पण त्याला आश्वासन देऊन शंकर त्याच्या भीतीचे निरसन पुढीलप्रमाणे करतात :

“तुझ्यावर पुन्हा पुन्हा बहिष्कार घालण्यात येईल. परंतु बहिष्कार घालणारेच तुझे चोरून प्राशन करतील. तुझ्याविरुद्ध भाषण करावयाचे झाले तरी तुझे एक दोन पेले झोकून त्याच्या अवसानावरच ते करावे लागेल. तुला मागे टाकण्यास गांधीपेय म्हणून एक पेय अस्तित्वात येईल परंतु ते तुझ्यापुढे टिकाव धरू शकणार नाही.”

‘साग्रसंगीत विनंती विशेष’ म्हणून ‘ताजा कलमा’सह एक तीन अंकी नाटक विविध वृत्ताच्या १९३४ च्या खास अंकात प्रसिद्ध झालेले आहे. लेखकाचे नाव ‘केशव व्यंकटेश गुप्ते’ असे आहे. ‘सुविख्यात रशियन नाटककार मॅक्सिम टेरेन्स व्हिस्की याच्या Pierie Sincere या फ्रेंच नाटकाच्या भाषांतराच्या आधारे लिहिलेले’ अशी कंसात टीप आहे. पण नाटकल्याची ठेवण आणि त्याचा रोख पहाता ते प्रियोळकरलिखित असावे, असा दाट संशय येतो. यात आचार्य अत्रे हे मुख्य लक्ष्य ; तर डॉ. केतकर हे उपलक्ष्य आहेत. ‘महाराष्ट्राला लागलेला विडंबन-मलेरियाचा रोग हटावा’ म्हणून ते लिहिले असल्याचा हेतू प्रास्ताविकात कथन केलेला आहे. मामा वरेकरांनी ‘गतभर्तृका, पुणे’ असे टोपणनाव घेऊन ‘विधवाकुमारी’ कादंबरी लिहिली व केळकरांनी पुणेकर साहित्य-मर्तंगजांना सफाई बनविले, या घटनेचा या प्रहसनात मजेदार उपयोग करून घेतलेला आहे. नाटिकेत दोन स्तरांवरील पात्रे आहेत. ती अशी :

स्वार्गिक : वसिष्ठ, विश्वामित्र, नारद, यम, चित्रगुप्त इ.

भौतलिक : श्रीमती सोनाबाई, प्रिन्सिपल कौशिक, डॉ. धर्तिगण इ.

भौतलिक पात्रांपैकी प्रि. कौशिक आणि डॉ. धर्तिगण ही स्नेह्यांची जोडगोळी नमुनेदार आहे. पहिला काव्याची नकली प्रतिसृष्टी उभारणारा अर्थात विडंबक म्हणून चित्रित झालेला आहे. डॉ. धर्तिगण कौशिकशी बोलताना म्हणतो, “संशोधनाच्या बाबतीत तुम्हाला काही टिप्स देऊन ठेवतो मी ! भांडारकर... टिळक...यांच्या संशोधनाची पद्धती आता शिळी झाली. कांकीं त्यांच्यामध्ये सेन्सेशन नाही. आणि ज्यांच्यामध्ये सेन्सेशन नाही त्या संशोधनामध्ये जीव नाही !... तुम्ही काव्याचे विडंबन करता तसे मी संशोधनाचे विडंबन करतो आहे... इंग्लंड,

जर्मनी वगैरेमध्ये या भांडारकरी संशोधनाला किंमत आहे खरी; परंतु अमेरिकेत त्याच्यावरचा विश्वास उडत चालला आहे. . . .”

प्रिन्सिपल कौशिक हा घोड-उपवधू तर श्रीमती सोनाबाई घोड-उपवर असते. सोनाबाईने आपल्या कादंबरीच्या वळावर लोकांवर चांगलीच छाप पाडलेली असते. वाई 'गतभर्तृका' असते, परंतु तिच्यावर कौशिकादी तरुण लुब्ध असतात. पण सोनाबाईची अट असते की, अस्सल कवीशीच विवाहबद्ध व्हायचे! त्यामुळे कौशिकला वाङ्मयचौर्यादी लटपटी करून सोनाबाईशी संधान जमवावे लागते. त्याच्या विडंबनाच्या वखारीत पैदा झालेली 'पांखरा, येशिल का परतून?' या चालीवरची एक कविता अशी आहे :

सोनुले ! बैससि कर्धि बिलगून ?

दाखविसी तूं मला तूझिया कथा लघू वाचून । सोनुले—

ना देतां जांभईस घेशिल कविता मम ऐकून । सोनुले—

असतां तूं मम सन्निध निशिर्दिनि स्फूर्तिस मग ना न्यून । सोनुले—

सोनाबाईच्या भेटीच्या वेळी प्रियाराधनार्थ 'तेथे चल राणी' या चालीवर कौशिक जे काव्य म्हणतो, ते येणेप्रमाणे :

झालों मी आतां साहित्यिक गे प्राणी

मत्सम नच कोणी

दाविन तुज गाउनि मी वैडम्बन गाणीं

प्यारे मत् सोनी

आहें प्रख्यात शिवीगार्लित बांका

माझ्या वर कांखा !

गातां कविता किति तरि जमवितों गर्दी

काव्यीं मी दर्दी

जात विनोदाचे उडवीत फवारे

बहु तोडित तारे

ठावे तें तन्त्र तसें यन्त्र मला ना

स्वातंत्य जमाना !

'उडवावी टोपी' या मन्त्रि शिराणी

प्यारे मत् सोनी

मुडगुस तू विन्चू मी, मारुंच नाङ्गी

फिहं चों भागीं

पदरीं घे कविकुकुट जोडित तुज पाणी

प्यारे मत् सोनी

मग रंगात येऊन तो सोनीच्या हनुवटीला हात लावतो, तो नवनीतासमान मूढ स्पर्श होण्याऐवजी त्याच्या हाताला दाढीचे खुंट मात्र बोचतात. कौशिक 'हे काय?' म्हणून उद्गारतो, त्यावर डोक्यावरील केसाचा टोप काढून पुढे धरीत सोनाबाई म्हणतात, "हा सोन्याचा कळस!" 'प्याऱ्या सोनी'चे 'महा-लवणच्या सोन्या'त रूपांतर होते. सारांश, या प्रहसनात वरेरकरी युक्तीने पुरणपट्टणस्थ लोकांची 'महालवणच्या सोन्या'कडून खाशी खोड मोडली जाते! 'विनंती विशेष' नाटिकेच्या शेवटी 'ताजाकलम' रूप जाहिरात छापली आहे ती अशी :

अभिनव कल्पनांनी भरलेलें नवें नाटक

साग्र संगीत ताजा कलम

हें

२५ टक्के गंभीर

१५ टक्के शिवराळ

२ टक्के बीभत्स

३ टक्के अश्लील

५५ टक्के विनोदी

एकूण १०० टक्के असें तमाम विडम्बन रोगांवर हें रामबाण मिक्श्चर लवकरच तयार होईल. विडम्बनाची सांथ जोरांत असल्यामुळें प्रत्येकानें एक वाटली तरी अवश्य संग्रहीं ठेवावी !

'विनंती विशेष' या नाटिकेत उपलक्ष्य म्हणून उपहासपात्र ठरलेले डॉ. केतकर प्रियोळकरांच्या 'गोंडवनातील गावगुंड' या कादंबरीचे प्रमुख लक्ष्य बनलेले आहेत. ही ५१ प्रकरणांची प्रदीर्घ कादंबरी पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेली नाही. १९३१ साली 'देशसेवक, नागपूर' या टोपणनावाखाली ती विविधवृत्तातून क्रमशः प्रसिद्ध होत होती. या कादंबरीचे तिसरे प्रकरण कै. श्री. म. वर्दे यांचे होते. त्यात रंगविलेल्या शास्त्रीनाथाचा तोंडवळा इतिहासाचार्य राजवाड्यांशी मिळताजुळता आहे. हे प्रकरण या कादंबरीत थोडे फार वेगळे वाटल्यावाचून रहात नाही. कादंबरीचा नायक 'गिर्धर' ही 'श्रीधरा'ची विडंबित प्रतिमा आहे. पण या विवाहापूर्वी गिर्धरने अमेरिकेत ज्या किलोत्पाटी खटपटी केल्या, त्याचे वर्णन यात अत्यंत उपहासगर्भ शैलीत करण्यात आले आहे. डॉ. केतकरांच्या स्वभावातले विक्षिप्त विशेष यात उपरोधाला अतिशयोक्तीची डब देऊन रंगविले

गेलेले आहेत. गिर्धरने काढलेल्या नियतकालिकांची नावे 'संग्रहणी' व 'अतिसार' अशी दिली आहेत, यावरून या उपरोधाची पातळी कळून येईल. डॉ. केतकर हे जसे विद्वान तसेच विक्षिप्त म्हणून प्रसिद्ध होते. कादंबऱ्यांतून समाजशास्त्रविषयक चर्चा घालून अन्य जातीयांची छुपी नालस्ती ते करतात, अशी तक्रार त्या काळी झालेली होती. डॉ. केतकरांची आणखीही एक खोड होती. प्रत्यक्ष व्यक्तींवरून जवळ जवळ जशीच्या तशी स्वभावचित्रे, स्वतःच्या पूर्वग्रहांसह ते कादंबऱ्यांतून चित्रित करीत. लाला गजपतराय आणि वैजनाथशास्त्री या अनुक्रमे लाला लजपतराय आणि राजवाडे यांच्या केतकरी चष्म्यातून रेखाटलेल्या प्रतिकृती होत्या. अशा प्रकारे विशिष्ट व्यक्तीविषयी वा समाजाविषयी अपसमज पसरवून 'हे काही त्या व्यक्तीचे चित्र नव्हे' असे सांगून कादंबरीलेखकाला नामानिराळे रहाता येणे शक्य असते. वरे, या छुप्या टीकेवर कोणी उघड उघड टीका केली, तर केतकरांच्या स्वभावानुसार त्यांना भलताच आनंद झाला असता ! तेव्हा वाकड्या मेढीला वाकडे नेम काढायचे ठरवून किंवा त्याची बोटे त्याच्याच डोळ्यांत घालायची असे ठरवून प्रियोळकरांनी या कादंबरीत केतकरांचे विडंबित पात्र रंगविले. मौजेची गोष्ट अशी की स्वतः प्रियोळकर अमेरिकेत गेलेले नसूनही तिथली शिक्षणपद्धती, स्त्रीपुरुषसंबंध, एकंदर वातावरण यांचे त्यांनी केलेले वर्णन पुष्कळसे चपखल होते. इतके की, डॉ. केतकरांनी म्हणजे स्वतः बोलून दाखविले की, ही कादंबरी आपल्याबरोबर अमेरिकेत असणाऱ्या कोणी सहाध्यायानेच लिहिलेली असावी ! खुद्द प्रियोळकरांनी 'प्रिय आणि अप्रिय' या पुस्तकातील एतद्विषयक लेखात या संदर्भात म्हटले आहे, "गिरिधराचे पात्र बनविताना डॉ. केतकरांचे आत्मचरित्रपर व इतर लिखाण, तसेच त्यांच्याविषयी इतरांनी लिहिलेले वाङ्मय व त्यांचे वादविवाद मी नजरेखालून घातले होते." पहिली काही प्रकरणे मात्र अगदीच कल्पित असावीत. गिरिधराच्या तोंडी घातलेली भाषा तर पुष्कळ ठिकाणी डॉ. केतकरांचीच होती. त्याच्या जोडीला डॉ. केतकरांसंबंधी ऐकलेल्या जुन्या गोष्टींचा उपयोग केला होता. मुंबई सरकारचे एक डेप्युटी सेक्रेटरी गोविंद मल्लीनाथ ठेंगे हे केतकरांचे कॉलेजातील सहाध्यायी होते, असे वाटते. त्यांनी केतकरांसंबंधी निवेदन केलेल्या कॉलेजातील पुष्कळ मौजा प्रो. वसंतराव नाईक यांच्या तोंडून ऐकल्या होत्या. विमलावतीचा प्रेमप्रसंग यांपैकीच एक होय. गिरिधराच्या अमेरिकेतील वास्तव्यासंबंधी जी वर्णने आहेत ती अगदी वास्तव होती ; कारण अमेरिकेतील समाजस्थिती, विद्यार्थीजीवन, वृत्तपत्रे वगैरे-संबंधी देशी व परदेशी लोकांनी लिहिलेले अनेक ग्रंथ व लेख वाचूनच ही वर्णने करण्यात आली होती. 'गोंडवनातील प्रियंवदा' या धर्तीवर कादंबरीचे नाव

‘गोंडवनातील गांवगुंड’ ठेवण्यात आले होते, कत्यांचे नाव ‘देशसेवक, नागपूर’ असे रा. तटणिसांनी दिले याचे कारण देताना प्रस्तुत लेखात प्रियोळकर म्हणतात, “‘देशसेवक’ नावाचे एक वृत्तपत्र नागपूरला १९०७ च्या सुमारास निघत असे. त्याचे संपादक अच्युत बळवंत कोल्हटकर हे होते. त्यामुळे या कादंबरीचे जनक कोल्हटकरच असावेत असा लोकांचा समज व्हावा. . . .” ही कादंबरी केतकरांची खोडकी मोडण्यासाठी छुप्या नावाने प्रसिद्ध झालेली होती. तिचा हेतू वराच सफल झाला असावा, असे दिसते. पण ही लिहिताना लेखकाची पातळी सुटली आहे किंवा त्याने जाणूनबुजून सोडली आहे, असे म्हणता येईल. निःसंगाबरोबर प्रतिस्पर्ध्यालाही निःसंग वनावे लागते, त्यातलाच हा प्रकार आहे. ज्या वैयक्तिक विडंबनाच्या आखाड्यात प्रियोळकर उतरले, त्यातल्या लाल मातीचे गुणावगुण प्रियोळकरांना चिकटणे अपरिहार्यच होते.

स्त्रियांच्या समान-हक्कांसाठी वितंडवाद घालणाऱ्या मंडळींवर प्रच्छन्न टीका करण्यासाठी ‘स्त्रीपुरुष भेदाचा उगम व विकास अर्थात त्रिकालसृष्टी’ हा ललित लेख त्यांनी लिहिलेला आहे. या लेखात त्यांच्या कल्पनाशक्तीच्या खुणा दिसून येत असल्या तरी तो काहीसा ग्राम्यतेकडे झुकणारा आहे. स्त्री-पुरुषात समानता यावयास हवी असेल, तर अवयवांची समसमान वाटणी होणे अवश्य आहे, ही त्यातली सचित्त सूचना ब्रीडाश्लीलत्वात मोडणारी आहे.

‘विविधवृत्ता’चे रामभाऊ तटणीस हे मोठे चतुर संयोजक होते. विविधवृत्ता-मार्फत त्यांनी एक सामुदायिक कादंबरीलेखनाचा प्रयोग केला होता व त्यात प्रियोळकरांना सामील केले होते. ‘देशसेविकेचे रहस्य’ या नावाची कादंबरी वा. म. जोशी, बा. ना. देशपांडे, ना. ह. आपटे, रा. शिवराम (शिवराम वाशीकर), प्रियोळकर, चं. वि. बावडेकर व श्री. म. वर्दे या सात लेखकांकडून त्यांनी लिहून घेतली. ही कादंबरी प्रथम १९३२ सालच्या विविधवृत्ताच्या खास अंकात प्रसिद्ध झाली व पुढे ती पुस्तकरूपानेही आली. तीत एका देशसेविकेला वेषांतर करायला लावून तिच्याभोवती रहस्य निर्माण केले आहे. एकेका प्रकरणात त्याविषयी उत्कंठा वाढवीत नेऊन शेवटच्या न्यायालयीन प्रसंगात त्याचा उलगडा केलेला आहे. प्रियोळकरांनी आपल्या प्रकरणात मन्याबापू सरवटे हा नायकाचा भाचा नव्याने आणला आहे. प्रभातफेऱ्यांसाठी पदे करून देण्याचे काम तो करित असतो. पिकेटिंग करणाऱ्या शकुंतला आणि यमुना या देशसेविका नापत्ता झालेल्या आपल्या मैत्रिणीचा माग काढण्यासाठी मन्याबापूकडे येतात. तेथे प्रियोळकरांच्या विनोद-बद्धीची चुणूक दर्शविणारा एक प्रसंग दिसून येतो. प्रभातफेरी काढणाऱ्या गटाला

प्रतिस्पर्धी असा सायंफेरी काढणारांचा एक गट निर्माण झालेला असतो. त्या गटासाठी मन्यावापूने नुकत्याच तयार केलेल्या एका पदाचा प्रारंभ असा असतो :

उठा वृद्ध हो, उठा तरुण हो, उठा वाळ सगळे
बंधुभगिनिनो, झोपुनि ऐसे स्वराज्य काय मिळे ?

पण सायंफेरीत म्हणण्यासाठी हे पद उचित नाही अशी शंका शकुंतला काढते, तेव्हा 'उठा'च्या जागी 'निजा' व 'झोपुनि'च्या जागी 'जागुनि' अशा दुरुस्त्या यमुना सुचविते व त्या स्वीकारल्या जातात ! 'नॉनसेन्स' पद्धतीच्या विनोदाचे हे एक गमतीचे स्थळ आहे. कादंबरीतील रहस्याचे सूत्र प्रियोळकरांनी आपल्या-पुरते नेटकेपणाने सांभाळले आहे.

ऐन तारुण्यात ज्याने कविता रचली नाही, त्याला काळीजच नाही, असे म्हणतात. पुढे संशोधनकार्याला वाहून घेणाऱ्या प्रियोळकरांचा साहित्यक्षेत्रातील पहिला पदक्षेप कवितारूपाने व्हावा, हे रूढीला सोडून नाही. त्यांची 'सवंगड्या' ही पहिली कविता १९१३ साली 'खेळगडी' मासिकात प्रसिद्ध झाली. 'गाई घरा आल्या' या प्रा. वा. गो. मायदेवरचित गीताच्या धर्तीवर रचलेले 'वाई घरा आल्या' हे विडंबनगीत प्रियोळकरांच्या चिकटवहीत अर्धवट राहिलेले आढळते. यावरून काव्यरचनेचा त्यांचा छंद पुढे बराच काळपर्यंत सुटलेला नव्हता असे दिसते. त्यांच्या वीसपंचविसांवर कविता 'अरुणोदय' या टोपणनावाने नियतकालिकांमधून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. 'विविध ज्ञान विस्तारा'त १९२४ साली प्रसिद्ध झालेल्या 'श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला?' या १९ कडव्यांच्या करुण कथाकाव्याचा विषय गोमंतकातील धार्मिक जुलूम हा आहे. या कवितेच्या प्रसिद्धीकरणामुळे उडालेल्या खळबळीची हकीगत त्यांनी स्वतःच 'प्रिय आणि अप्रिय'मध्ये विस्ताराने कथन केलेली आहे (पृ. १०६-११६). 'विस्तारा'त १९२५ साली प्रसिद्ध झालेली त्यांची 'वसुंधरेची वल्लभाराधना' ही कविता खास उल्लेखनीय आहे. ही कविता व कुसुमाग्रजांचे 'पृथ्वीचे प्रेमगीत' यांच्या मध्यवर्ती कल्पनेत, अचंबा वाटावा इतके विलक्षण साम्य आहे. मूळ कल्पनावीजाचा कुसुमाग्रजांच्या प्रतिभेतून फुलून आलेला आविष्कार अर्थातच अधिक टवटवीत आणि भरघोस आहे. तरीपण कुसुमाग्रजांची कविता वाचण्यापूर्वी एखाद्या रसिकाच्या हाती प्रियोळकरांची कविता पडली, तर ती त्याला प्रथमदर्शनीच चित्तवेधक वाटेल, यात शंका नाही. चंद्रासंबंधी वसुंधरेची नापसंती व्यक्त करणारी प्रियोळकरांच्या कवितेमधील दोन कडवी वानगीदाखल उद्धृत करावीशी वाटतात :

मजभवतीं घिरट्या घाली । चंद्र हा ;
 मद्रसन ओढि करजालीं । हा पहा ;
 तारका भुलविली भोळी । तोच हा ;
 मी दिसलें या का खुळी ?
 वा नाहिं लाज या मुळीं ?
 पाहतो पडाय गळीं !
 छपवील परि कुठें पाहीं । लांछना ?
 मत्प्रिया सख्या रविराया । मोहना ॥

*

*

*

तेजची मला परि प्यार । या जनीं
 ही धैर्यधरा वरणार । भामिनी
 तेजहीन नर गुलजार । नच गणी
 संपदा असो किति तरी
 ही वळे न त्या तिळभरी
 आळवो मला बहु परी
 नच पुरुष असा लाचार । ये मना
 मत्प्रिया सख्या रविराया । मोहना ॥

एकंदरीत कल्पनारम्य भावनाविष्काराचा वेगळा नमुना म्हणून ही कविता प्रियोळकरांच्या मोजक्या काव्यसंभारात उठून दिसते. त्यांच्या वाकीच्या बहुतेक कवितांचे विषय मातृभक्ती, देशभक्ती, धर्माभिमान यांसारखे सोजवळ स्वरूपाचे आहेत.

आधुनिक ललितवाङ्मयाविषयी कै. प्रियोळकरांचे जबरदस्त पूर्वग्रह होते. ते त्याला 'अनर्थ वाङ्मय' संबोधून स्वतःला 'समर्थ वाङ्मय'चे पुरस्कर्ते म्हणवीत. त्यामुळे त्यांचे ललितलेखन सौंदर्यनिर्मिती वा कलाविलासाच्या हेतूने निर्माण झालेले नाही. त्यामागे नैतिक, सामाजिक असा हेतू स्पष्ट दिसतो. काही नियतकालिकांच्या निर्मितीशी वा संपादनाशी त्यांचा जवळिकेचा संबंध होता. त्यामुळेही त्यांच्या ललित लेखनाचे स्वरूप हेतुप्रधान वा वृत्तपत्रीय स्वरूपाचे बनलेले दिसते. जात्यावर बसविल्यावर ओव्या सुचाव्यात, तसा काहीसा प्रकार येथे झालेला आहे. अशा शीघ्रसाहित्याची प्रेरणा तात्कालिक घटनांशी संबद्ध असते. विचार, उच्चार नि आचार यांतील विसंगती वृत्तपत्रीय ललितलेखनाला पुष्कळदा जन्म देत असते. अशा विसंगतींचा वृत्तपत्रीय आविष्कार निर्भळ, निर्हेतुक, सर्जनशील विनोदाच्या अंगाने जाण्याऐवजी औपरोधिक व्यंगचित्रणाच्या अंगाने जात असतो. चटपटीत

सवंगपणामुळे तात्पुरती खळबळ उडविण्यात ते यशस्वी होते. पण तात्कालिक वाचनीयता हा जसा वर आहे तसा शापही आहे. कालगतीबरोबर शीघ्रसाहित्याला शिळवटपणा येत असतो. नियतकालिकांच्या ध्विडग्म्यातून निर्माण झालेल्या प्रियोळकरांच्या साहित्यात तात्कालिकता, ग्राम्यता यांसारखे प्रमाद आढळले तर ते क्षम्यच होत. प्रियोळकरांनी स्वतः अन्यत्र म्हटल्याप्रमाणे जगात निर्दोष व्यक्ती दोनच : एक परमेश्वर व काहीही न करणारा निष्कर्म्यण्य माणूस ! प्रियोळकरांच्या आत्मपर लेखनावरून ललित लेखक म्हणून काही लक्षणीय कामगिरी आपल्या हातून व्हावी अशी आकांक्षा त्यांच्या मनात सुप्त असावी, असे वाटते. ते प्रारंभीच्या काळात चित्रेही हौसेने काढीत. पण त्यांच्यातल्या कलावंतावर अन्य संस्कारही होत गेलेले दिसतात. भांडारकर-गुणे यांच्यासारखे आदर्श त्यांच्यासमोर होते विविध ज्ञान विस्तारासारख्या भारदस्त मासिकाशी त्यांचा संपादकीय घनिष्ट संबंध आला. परिणामी काही काळ त्यांच्या मनात द्वंद्व निर्माण झाले असावे. लालित्याकडे असलेली मूळची सहजप्रवृत्ती आणि नंतर समोर आलेले व्यासंगाचे व विद्वत्तेचे आदर्श यांच्या रस्सीखेचीत नंतरच्या आदर्शांचा विजय झाला व ते संशोधनाच्या उपेक्षित क्षेत्राकडे वळले. त्या क्षेत्रात 'नांगरल्याविण बरी भुई' त्यांच्यासारख्या 'सनदी शेतकऱ्याची' वाटचल पहात होती. जुन्या ग्रंथांचे संशोधन व पाठशुद्ध संपादन करून त्यांनी मराठीच्या संशोधनक्षेत्रात मोलाची भर घातली. तरीसुद्धा पूर्वी हौसेपोटी लिहिलेल्या ललितसाहित्यापैकी उपहासात्मक त्यांना विशेष चांगली जमली आहेत. त्यातल्या त्यात 'संगीत एकच शिबी' हे विडंबनपट्टुत्वासाठी संस्मरणीय ठरते, तर त्यांची 'वसुंधरेची वल्लभाराधना' ही कविता कल्पनारम्यतेसाठी उल्लेखनीय वाटते. ललितलेखन ही सहजप्रकृती राहिलेली नसतानाही अशा लक्षणीय सुकृती त्यांच्या हातून निर्माण झाल्या, हे त्यांन खचितच भूषणावह होय.

प्रियोळकर आणि कारवारचे साहित्य संमेलन

श्री. शं. नवरे.

श्री. अ. का. प्रियोळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली १९५१ साली कारवार येथे झालेले महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे ३४ वे अधिवेशन अनेक दृष्टींनी संस्मरणीय झाले! अध्यक्ष एका वाजूला आणि प्रतिनिधी दुसऱ्या वाजूला, असा पेच कोठे क्वचितच निर्माण झाला असेल! अध्यक्षांनी प्रतिनिधींच्या विरुद्ध मत दिले नाही, पण त्यांच्या बरोबरही त्यांनी हात बर केला नाही. तटस्थ राहिले. तोंडाने मात्र त्यांनी प्रथमच सांगितले होते की 'मला ठराव साफ पसंत नाही!' प्रतिनिधींनी त्यांचे मन बळविण्याचा खूप प्रयत्न केला, पण त्यात त्यांना यश आले नाही. उलट, अध्यक्षांच्या दडपणाने प्रतिनिधीही दबले नाहीत!

मुंबई प्रांताचे पहिले मुख्य प्रधान श्री. बाळासाहेब खेर यांच्या निषेधाचा तो ठराव होता. (त्या वेळी संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन झालेला नव्हता, म्हणून महाराष्ट्र राज्यही नव्हते. कच्छपासून कारवारपर्यंतचा मुंबई इलाखा होता.) श्री. खेर यांनी जाहीर करून टाकलेले होते की, श्री. छत्रपती शिवाजी महाराज व लोकमान्य टिळक हे राष्ट्रपुरुष नसल्यामुळे त्यांच्याकरिता सार्वजनिक सुटी देता येत नाही!

सुट्या फार झाल्या म्हणून कमी करणे वेगळे आणि हे कारण सांगून कमी करणे वेगळे! म्हणून खेरांच्या निषेधाची लाट सर्व महाराष्ट्रभर उसळली! कारवारचा ठराव त्याचाच एक भाग होता! आचार्य अत्रे वगैरे वक्त्यांची रागा-रागाची संतप्त भाषणे झाली! अध्यक्षांना हा ठराव का अमान्य होता त्यासंबंधी ते फारसे बोलले नाहीत. 'साहित्य संमेलनात राजकारण नको' हे कारण काही वक्त्यांनी बोलून दाखविले. "पण यात कसलेही राजकारण नाही. कोणत्याही राजकीय पक्षाचा यात पुरस्कार केलेला नाही. उलट, येथे जमलेल्या सर्व राजकीय पक्षांच्या लोकांचा या ठरावाला पाठिंबा आहे. शिवाजी आणि टिळक ही साहित्यिकांची देखील स्फूर्तिस्थाने आहेत. म्हणून त्यांना कमी लेखलेले आम्हांला

सहन होणार नाही" असे त्यांना उत्तर देण्यात येऊन ठराव मांडायलाच परवानगी न मिळण्याचे कारण मुळातच खोडून काढण्यात आले !

पास झालेले ठराव त्या त्या संबंधित व्यक्तीकडे पाठवून देण्याचा अधिकार अध्यक्षांना किंवा महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या कार्यवाह्यांना असतो. पत्रावर सही अधिवेशनाच्या अध्यक्षांची असते. पण प्रियोळकर यांनी या ठरावापुरते तरी पुढच्या कार्यवाहीत भाग घेण्याचे नाकारले.

त्यांच्या या प्रांजलपणामुळे अधिवेशनात कसलाही वखेडा उत्पन्न झाला नाही. एवढा मतभेद होता तरी अधिवेशनाचे सर्व मार्गदर्शन त्यांनी चांगल्या प्रकारे केल्याची जाणीव सर्वांना होती. 'विविधवृत्ता'ने तर त्यांचे मागाहून खास अभिनंदन केले ! कोणी कटुता ठेवली नाही.

अध्यक्ष प्रियोळकरांबद्दल कोणाच्याही मनात मागाहून अढी न रहाण्याचे कारण त्या वेळचा सर्वांच्या मनातील जळता विषय जो मुंबई-बेळगाव-कारवारसहित संयुक्त महाराष्ट्र त्याचा त्यांनी निःसंदिग्धरीत्या दणदणीत पुरस्कार आपल्या प्रांभीच्या भाषणातच केलेला होता. मराठी साहित्य संमेलनांच्या दीर्घ इतिहासात कारवारला हे संमेलन प्रथमच भरत होते. भाषिक राज्यांची पुनर्घटना करताना बेळगाव, कारवार इ. मुख्य कोणीकडे घालावयाचा ते अजूनही वांदयात पडलेले आहे !! पण कारवार येथे संमेलन भरविण्यात आणि प्रियोळकरांना त्याचे अध्यक्ष करण्यात ज्या अपेक्षा होत्या, त्या शंभर टक्केच नव्हे तर दोनशे टक्के पूर्ण झाल्या हे कबूल करणे भागच आहे ! त्यांनी कोणाच्या कसल्याही तक्रारीला जागा ठेवली नाही.

प्रियोळकरांनी मराठी भाषेचा आणि इतिहासाचा मागोवा घेत असे ठणठणीतपणे सांगून टाकले की मुंबई, गोवे, कारवार हे महाराष्ट्राचे सलग भाग आहेत. शरीराचे अवयव जे "डोके, हात, पाय, ते त्याला जोडावे असे का कोणी म्हणतो ?" असे त्यांनी विचारले ! प्रियोळकर आणखी असेही म्हणाले की अल्पसंख्य भाषिकांचे बहुसंख्य भाषिकांवर अत्याचार चालल्याची गाऱ्हाणी कानावर येत आहेत. गोव्यातून परकीय सत्ता जेव्हा जाईल तेव्हा कारवार व गोवा संपूर्णतया एक होतील. धर्माच्या द्वेषाने पाद्री लोकांनी हिंदुधर्मग्रंथ जाळले खरे, परंतु नव-ख्रिश्चनांकरिता धर्मग्रंथ लिहिण्यास शेवटी त्यांना मराठी भाषेचीच कास धरावी लागली. गोव्यातील ब्राह्मणांनी इंग्रज, फ्रेंच, पोर्तुगीज अशा कित्येक विदेशी पाद्री लोकांच्या मुखांतून हजारो ओव्यांची मराठी पुराणे सतराव्या शतकात वदविली. कोकणी हा भाषावाचक शब्द त्या काळी नव्हताच. कोकण्यांची म्हणजे

‘हिंदूंची भाषा’ या अर्थाने तो मागाहून प्रचारात आला. स्थानबोली, वर्गबोली किंवा वयबोली निरनिराळ्या असल्या तरी सर्वांची प्रमाण अशी ग्रंथभाषा एकच असते. मंगळोर, कारवार, गोवा, सावंतवाडी, या दक्षिणेकडील महाराष्ट्रीयीयांची बोली ग्रांथिक भाषेहून जरा निराळी भासली तरी त्या भाषा निराळ्या मानण्याचे कारण नाही. अर्वाचीन गद्याला सुरुवात कोकणातील लोकांनी केलेली आहे. स्टॅडर्ड टाइम असा काही न ठरविता जो तो आपले घड्याळ पाहून जर त्याप्रमाणे वागू लागला तर अनवस्था प्रसंग येईल! कोकणी हा सध्या वेवारशी माल झाला आहे. वाटेल त्या रस्त्यावरच्या माणसाने तिच्यावर आपला हक्क सांगावा ! — याहून अधिक ठणठणीत ते काय बोलणार ? तोंडाला येतील ते हे शब्द बोललेले नाहीत किंवा त्यांच्या पोटी प्रांतिक दुरभिमानही नव्हता. ही सगळी विधाने संशोधनपूर्वक आणि साधार आहेत !

पण आधी इतके सगळे बोलायला प्रियोळकर कारवारच्या संमेलनाचे विन-विरोध अध्यक्ष कसे निवडून आले ? तो इतिहास मोठा मनोरंजक आहे. फारच थोड्यांना तो माहित असेल ! कारण आपली उमेदवारी जाहीर करून प्रचाराने निवडून येण्यासाठी वाममार्ग उपयोगात आणणारी प्रियोळकरांची ‘जात’ नव्हती. तसे असते तर अनेक संस्थांतून त्यांनी आपले सोबळे भांडे आधीपासून फेकून देऊन पसरायला सुरुवात केली असती. आपले ‘पित्ते’ ठिकठिकाणी जमीन मऊ करण्यासाठी पिटाळले असते. पण त्यांचे लक्ष अध्यक्षपदाकडे नव्हते. दुसऱ्याच कोणाला वाटत होते की प्रियोळकरांनी या मानाच्या खुर्चीवर बसावे !

१९५० साली मुंबईला भरलेले साहित्य संमेलनाचे अधिवेशन संपण्याच्या वेतात होते. पुढच्या अधिवेशनाचे आमंत्रण आदल्या अधिवेशनात जाहीर करा-वयाचे असते, अशी सामान्यतः प्रथा आहे. मुंबई मराठी साहित्य संमेलनाचे कार्यवाह डॉ. भालेराव सूचक शब्द बोलून गेले की पुढचे अधिवेशन कुठे भरावयाचे ते लवकरच जाहीर होईल. म्हणजे अर्धवट ठरलेले होते, पण जाहीर करण्याइतके निश्चित झालेले नव्हते !

मुंबईचे अधिवेशन संपले ! दोन दिवसांनी डॉ. भालेराव व डॉ. व्यं. मं. कायकिणी हे मी आजारी होतो त्या शिवाजी पार्कजवळच्या माझ्या बिन्हाडी समा-चारासाठी म्हणून आले. दोघेही माझे स्नेही आणि दोघेही डॉक्टर ! पण मनात एक तिसराच हेतू धरून आलेले होते ! बोलता बोलता त्यांनी तो विषय काढला. डॉ. भालेराव म्हणाले, “प्रियोळकरांना अध्यक्ष करण्याचे वचन मिळत असेल तर

डॉक्टर (कायकिणी यांच्याकडे वोट करून) कारवारची जबाबदारी घेण्यास तयार आहेत.”

“पण ते आश्वासन आपण कोण देणार ?”

“तुम्ही देऊ शकणार नाही. पण मनात आणलेत आणि प्रयत्न केलेत तर अशक्य वाटत नाही.”

डॉ. भालेरावांचा व माझा महाराष्ट्र साहित्य परिषद व मुंबई मराठी साहित्य संघ या दोन्ही संस्थांशी अगदी घनिष्ट संबंध होता.

इतक्यात डॉ. भालेराव म्हणाले, “अहो, प्रियोळकर महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे साधे सभासद देखील नाहीत, आणि तीच परिषद संमेलने भरवित असते ही तर मुख्य अडचण आहे !”

डॉ. कायकिणी – “मग आपण प्रियोळकरांना परिषदेचे सभासद करून घेऊ. ती जबाबदारी मी घेतो.”

डॉ. भालेरावांनी आपल्या बॅगमधून परिषदेची व संमेलनाची घटना बाहेर काढली व संबंधित नियम पुनः वाचून पाहिला. आणि म्हणाले, “संमेलनाचा अध्यक्ष हाच पुढील संमेलन भरेपर्यंत परिषदेचा अध्यक्ष होतो. म्हणजे तो परिषदेचा सभासद पाहिजे हे नक्की झाले. नाहीतर अनवस्था प्रसंग यावयाचा ! म्हणजे संमेलनापूर्वीच तो परिषदेचा सभासद असला पाहिजे. पण केव्हापासून असला पाहिजे ते स्पष्ट केलेले नाही. केव्हा तरी झालेला पाहिजे. याचा फायदा आपल्याला घेता येईल ! (डॉ. कायकिणींकडे पाहून) मग आता तुम्ही उद्योगाला लागा, आम्ही लागतो.”

पुढे सर्व चक्रे योग्य दिशेने फिरली, व श्री. प्रियोळकर अध्यक्ष निवडून आले ! कारवार येथील लोकांना प्रियोळकरच पाहिजे होते. त्या वेळच्या घटनेप्रमाणे उभ्या उमेदवारांतून शेवटची निवड स्वागतमंडळानेच करावयाची असल्यामुळे पुढे कसलीच अडचण आली नाही. डॉ. कायकिणी स्वागताध्यक्ष निवडून आले.

अहमदाबाद येथील अधिवेशनाच्या वेळी तेथील काही लोकांना काका कालेलकर अध्यक्ष पाहिजे होते. म्हणून प्रियोळकरांप्रमाणे कालेलकरांना देखील आयत्या वेळी साहित्य परिषदेचे सभासद करून घेण्यात आले. पण स्वागत मंडळाकडून अखेरची निवड केली जात असताना काकांना पुरेशी मते न पडल्यामुळे अध्यक्षपदाची माळ विठ्ठलराव घाटे यांच्या गळ्यात पडली !

पुढे मात्र दोन वर्षे आधी सभासद असण्याची अट सर्वांना-अध्यक्षीय उमेद-
वाराला व प्रतिनिधींना-लागू करण्यात आली.

पण प्रियोळकर महाराष्ट्राचे आणि मराठी साहित्याचे एवढे भक्त असताना
आधीपासून आपणहून साहित्य संस्थांचे सभासद का झाले नाहीत ? पुढे त्यांनीच
साहित्य पत्रिकेत खुलासा करून टाकला की माझा तो स्वभाव नाही. साहित्यिकांच्या
मेळाव्यात ते अगदी फार क्वचित दिसले याचे कारण देखील हेच असावे. त्यांची
वृत्ती संशोधनपर होती आणि संशोधनाला एकान्त असेल तितका बरा वाटतो.
मेळाव्यांतून काही निष्पन्न होते असेही नाही. वेळ मात्र व्यर्थ जातो. म्हणूनच
पुष्कळांना ते एकलकोंडे वाटत !

प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांचे ग्रंथालयविषयक विचार

बा. द. सातोसकर

प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांचा नी माझा उण्यापुऱ्या चाळीस वर्षांचा परिचय उगदी घनिष्ट परिचय. पण त्यांच्या-माझ्या वयांतील फरकामुळे त्यांच्याशी मित्र-त्वाचे नाते जुळले नाही. एक गोमंतकीय संशोधक म्हणून त्यांच्याबद्दल आदर वाटत आला, लोभ वाटला, पण त्यांच्या अंतरंगात मी शिरू शकलो नाही.

१९३१-३२च्या सुमारास प्रियोळकरांना मी प्रथम भेटलो ते त्यांच्या नाना चौकातल्या घरी. त्या वेळी ते प्राध्यापक नव्हते. संशोधक म्हणून ख्यातनाम नव्हते. औंधला जाऊन 'नलदमयंती स्वयंवराख्याना'चे संपादन करण्याचा काळ अजून यावयाचा होता. पण शणै गोयबाबांनी जो कोकणी-मराठी वाद निर्माण केला होता, त्याबद्दलचा त्यांचा अभ्यास मात्र या वेळी पूर्ण झाला होता, किंवा होण्याच्या मार्गावर होता. या विषयासंबंधी मराठीच्या वाजून त्यांनी लिहिले होते. आणि आम्हा तरुण विद्यार्थ्यांना शणै गोयबाबांऐवजी प्रियोळकरांच्या बुद्धिवादी, मार्मिक विचारसरणीने आकृष्ट केले होते. 'विविध ज्ञान विस्तार' या भारदस्त मासिकाचे ते त्या वेळी संपादक असावेत. शिवाय विविधवृत्त गटातील श्रेष्ठी मंडळींत त्यांचा समावेश होत होता. त्यामुळे प्रियोळकरांविषयी भयमिश्रित आदराची भावना त्याही वेळी माझ्या मनात निर्माण झाली होती.

खरे म्हणजे प्रियोळकरांना भेटण्यासाठी म्हणून मी त्यांच्या घरी गेलो नव्हतो. गोमंतक हिंदू विद्यार्थी मंडळ म्हणून जी एक संघटना आम्ही काढली होती, तिचे प्रियोळकरांचे पुतणे गजानन यांना सभासद करून घ्यावे म्हणून मी प्रियोळकरांच्या घराचा जिना चढलो होतो. त्या वेळी श्री. गजानन प्रियोळकर तर भेटलेच, पण अ. का. प्रियोळकरांचीही भेट झाली.

त्यांच्या या भेटीच्या प्रसंगी प्रथमदर्शनी मी कशाने दिपून गेलो असेन तर त्यांच्या ग्रंथसंग्रहाने. मनात विचार आला, नगरपालिकेत नोकरी करणाऱ्या या गृहस्थांच्या घरी एवढा ग्रंथसंग्रह असावा! ग्रंथांविषयीच मनात विचार येण्याचे

एक कारण होते. मी स्वतः ग्रंथप्रेमी होतो, वाचनवेडा होतो. पण स्वतःचा ग्रंथ-संग्रह करण्याचे आर्थिक सामर्थ्य नव्हते. म्हणून घरी नसला तरी दारी तरी ग्रंथ-संग्रह असावा म्हणून माझ्या जन्मगावी एक सार्वजनिक ग्रंथालय मी सुरू केले होते आणि अतिशय कष्टपूर्वक दोनचारशे पुस्तके मेटाकुटीने पैदा केली होती. आणि आमच्या या सार्वजनिक ग्रंथालयापेक्षा अधिक, निदान तेवढी तरी पुस्तके प्रियोळकरांच्या खाजगी ग्रंथसंग्रहालयात पाहून त्या वेळी मी दिपून गेलो होतो.

प्रियोळकरांचा हा ग्रंथसंग्रह मी कुतूहलाने पाहू लागलो तेव्हा प्रियोळकरांनी मला व्याख्यान ऐकविले ते ग्रंथवाचनासंबंधी. तरुणांनी वाचनाचा-तोही गंभीर साहित्याच्या वाचनाचा छंद लावून घेतला पाहिजे, हे त्यांच्या एकतर्फी संभाषणाचे सूत्र होते. काही जुन्या गोष्टी, काळ लोटला तरी मनात घर करून रहातात त्यांपैकी प्रियोळकरांचे हे एका श्रोत्यासाठी दिलेले व्याख्यान.

त्यानंतरच्या काळात त्यांचे हे ग्रंथप्रेम पहायचे डझनावारी प्रसंग आले. संशोधनाच्या निमित्ताने ते मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयात जाऊ लागले. १९४० च्या सुमारास या संस्थेचा मी सेक्रेटरी झालो. प्रियोळकरांचा का. मंडळाचे सभासद, पुस्तक निवड समितीचे सभासद, नंतर संग्रहालयाच्या मराठी संशोधन मंडळाचे डायरेक्टर आणि सेक्रेटरी अशा विविध नात्यांनी संबंध आला, आणि ग्रंथ व ग्रंथालये यांच्यासंबंधीचे वेड म्हणण्याइतके त्यांचे प्रेम किती तीव्र होते याचा वीस वर्षे अनुभव घेतला. भारतीय भाषांतली ग्रंथालये कशी असावी याचा खूप विचार त्यांनी केला होता. मराठी ग्रंथालयांचे स्वरूप कसे असावे, ग्रंथालय-चळवळीची दिशा कशी असावी, ग्रंथालये, ग्रंथकार, चालक व वाचक यांचे परस्परसंबंध कोणते असावे याबद्दल त्यांची काही खास मते होती, आणि ती त्यांनी अनेक व्याख्यानांच्या व लेखांच्या रूपाने लोकांसमोर ठेवली होती. त्यांचे या विषयावरले फुटकळ लेख काही लेखसंग्रहांतून प्रसिद्ध झाले असले तरी १९६८च्या ऑगस्ट महिन्यात मुंबई मराठी साहित्य संघाच्या विद्यमाने 'मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय' या विषयावर त्यांनी जी तीन व्याख्याने दिली त्यांत त्यांचे ग्रंथालय-विषयक विचार विस्ताराने व्यक्त झाले आहेत. त्यांच्या या व्याख्यानांच्या व इतर काही लेखांच्या आधारे प्रियोळकरांच्या ग्रंथालयविषयक विचारांचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न या ठिकाणी करायचा आहे.

ग्रंथांचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी अनेक विद्वानांची सूत्ररूप वाक्ये आपण उद्धृत करतो. "ग्रंथ हेच माझे गुरू" हे लो. टिळकांचे वचन सुप्रसिद्ध आहे. प्रियोळकरांचे असेच एक सूत्र सांगायचे तर 'ग्रंथ म्हणजे ज्ञानाचे कुंभ' हे सांगता येईल.

उल्लेखित व्याख्यानमालेच्या प्रारंभालाच ग्रंथांची ही व्याख्या त्यांनी केली होती आणि या कल्पनेचा विस्तार अखेरपर्यंत केला होता. या ज्ञानकुंभांतील अमृताचे प्राशन माणसांनी केले पाहिजे, कारण लिहावाचायला शिकून बुद्धीची तीव्रता वाढविणे हेच मुळी मानवाचे व्यवच्छेदक लक्षण असून या लक्षणामुळे मानव व पशू यांत फरक करता येतो. उपजत बुद्धी मानवांतही असते आणि पशूंतही असते परंतु तिला धार लावायचा प्रयत्न मानव करू शकतो, पशू करू शकत नाही. आणि बुद्धीला धार लावायचे साधन म्हणजे ग्रंथ होत.

हाच विचार जरा वेगळ्या शब्दांत, १९४५ साली बाँबे नेटिव जनरल लायब्ररीच्या शताब्दीच्या वर्षी दुर्मिळ ग्रंथप्रदर्शनाच्या उद्घाटनाच्या वेळी त्यांनी मांडला होता. “आपल्या अंगातील किंवा हृदयातील उष्णतामान पहाण्याकरिता जसे थर्मामिटर हे उष्णतामापक यंत्र असते, तसे एखाद्या राष्ट्राचे शहाणपण पहावयाचे असल्यास त्या राष्ट्रातील ग्रंथसंग्रह हेच खरे ज्ञानमापक यंत्र होय.” म्हणजेच ग्रंथवाचनाने माणसाची बुद्धी परिपक्व होते, केवळ माणसाचीच नव्हे तर ही माणसे ज्या राष्ट्राची घटक आहेत ते राष्ट्र परिपक्व होते. आणि राष्ट्राची बुद्धी परिपक्व व्हायला खूप ग्रंथनिर्मिती व्हायला हवी. हे ग्रंथ लोकांनी वाचायला हवे, आणि ते सुलभपणे लोकांना वाचायला मिळावे म्हणून सार्वजनिक ग्रंथालये निघायला हवी.

आपल्या या विचारांना वळकटी आणायला म्हणून प्रियोळकरांनी लोकहितवादींचा एक उतारा उद्धृत केला होता तोच मी इथे देतो. “हर एक राष्ट्राची ज्ञानाची गणती त्या राष्ट्रातील ग्रंथांचे सामुग्रीवरून करता येते. जसे इंग्रजी भाषेत ग्रंथ आहेत, त्याप्रमाणे इंग्रजांचे शहाणपण आहे. संस्कृत भाषेत ग्रंथ आहेत, त्याप्रमाणे हिंदू लोकांचे शहाणपण आहे. फारसी भाषेत ग्रंथ आहेत, त्याप्रमाणे इराणचे लोक शहाणे आहेत. व त्याचप्रमाणे मराठी भाषेत जितके ग्रंथ आहेत तितकेच मराठे शहाणे आहेत. तेव्हा ग्रंथसमुदाय वाढविणे हे लोकांचे शहाणपण वाढविणे असे आहे. आणि भाषेत ज्ञानवृद्धिकर ग्रंथ असावेत, हेच भाषेस व राष्ट्रास भूषण आहे. आपले भाषेत याहून अधिक चांगले ग्रंथ जो जो होतील तो तो आपल्या महाराष्ट्रजनास श्रेष्ठपणा येईल.”

हा उतारा देऊन पुढे प्रियोळकर म्हणतात, “यावरून राष्ट्राच्या मोठेपणात ग्रंथांना केवढे मानाचे स्थान आहे व आपण हा जो ग्रंथसंग्रह व ग्रंथसंरक्षण करण्याचा उद्योग चालविला आहे त्याचे महत्त्व केवढे आहे हे स्पष्ट होईल.”

ग्रंथ व ग्रंथालयविषयक प्रियोळकरांची मूलभूत भूमिका काय होती हे त्यांच्या वर दिलेल्या उताऱ्यावरून स्पष्ट होते. ग्रंथ ही ज्ञान व बुद्धिवृद्धीची-माणसांच्या आणि राष्ट्राच्याही-साधने आहेत ही ठाम कल्पना प्रियोळकरांनी एकदा स्वीकारल्यावर त्यांच्या ग्रंथालयविषयक विचारांची दिशा स्पष्ट होते. ग्रंथ हे ज्ञानकुंभ आहेत आणि ज्ञानवृद्धीसाठीच ग्रंथ वाचले पाहिजेत हा सिद्धांत एकदा मान्य केला म्हणजे ज्ञानवृद्धीसाठीच ग्रंथलेखन केले पाहिजे, ज्ञानवृद्धी करणारे ग्रंथच ग्रंथालयांत घेतले पाहिजेत आणि असेच ग्रंथ वाचकांनी वाचले पाहिजेत हा उपसिद्धांतही स्वीकारणे भाग पडते. आणि प्रियोळकरांनी तसा तो स्वीकारला आहे. ग्रंथालयांचे जे दोन प्रकार, वाचनालय आणि संग्रहालय, त्यांपैकी वाचनालयात कोणत्या ग्रंथांचा भरणा करावा हे सांगताना प्रियोळकर म्हणतात, “वाचनालयास उपलब्ध असलेल्या आर्थिक मदतीप्रमाणे वाचकांचे हित आणि गरज लक्षात घेऊन त्यांना ग्रंथांचा पुरवठा करायचा असतो. वाचकांना नाटके, लघुकथा आणि कादंबऱ्या आवडतात म्हणून केवळ अशाच पुस्तकांचा भरणा आपल्या वाचनालयांत करता कामा नये. लोकांना भजी, चिवडा, बटाटेवडे, चटण्या असे खमंग पदार्थ विशेष आवडतात म्हणून हेच पदार्थ जेवणाऱ्यांना वाढले तर त्यांचे पोट विघडून जाईल, आणि ते आजारी पडतील. मुख्य पौष्टिक आहार देऊन केवळ तोंडी लावण्यापुरते, रुचिपालट म्हणून हे पदार्थ असावेत.” आणि मग वाचनालयांत मुख्यतः गंभीर पुस्तकांचा आणि गौण प्रमाणात कथासाहित्याचा संग्रह करावा असे सांगून पुढे म्हणतात, “अशा पुस्तकांमुळे लोकांमध्ये वाचनाची आवड उत्पन्न होते अशी एक समजूत आहे. दारूचे दुकान उघडले म्हणजे पिण्याची चटक निर्माण होते खरी ; पण ती दूध पिण्याची नव्हे !”

पण अशा सस्त्या साहित्याचा संग्रह वाचनालयांत करू नये व वाचकांना ती वाचायला उत्तेजन देऊ नये असा आग्रह धरीत असतानाच मराठी भाषेत प्रसिद्ध झालेल्या प्रत्येक छोट्या-मोठ्या पुस्तकाचा, पुस्तिकेचा, पत्रकांचा आणि कालिकांचा संग्रह संग्रहालयाने मात्र केलाच पाहिजे असेही ते आग्रहाने प्रतिपादन करतात. कारण ग्रंथालयाचे संग्रहालय हे स्वरूप व त्याचे कार्य वाचनालयाहून वेगळे असते असे ते म्हणतात आणि ते खरेही आहे. वाचनालय हे सर्वसामान्य वाचकाची वाचनाची भूक भागविण्यासाठी निर्माण होते, तर संग्रहालय हे संशोधकांना, विद्वानांना, अभ्यासकांना, थोडक्यात म्हणजे तज्ज्ञांना व तज्ज्ञ होऊ पहाणाऱ्यांना संदर्भ पुरविते. असा संग्रह करताना हे ग्रंथ छोटे असोत की मोठे असोत “योगवासिष्ठ किंवा गीतारहस्य यांच्यासारखे पवित्र व गंभीर असोत किंवा अनंगरंगासारखे अश्लील किंवा बीभत्स असोत . . . राजद्रोह, समाजद्रोह किंवा

धर्मद्रोह यांच्यामुळे कायद्याने त्याज्य व आक्षेपार्ह ठरलेले असोत," या सर्वांना संग्रहालयात स्थान दिले पाहिजे यावर प्रियोळकरांचा कटाक्ष आहे. ही आक्षेपार्ह वीभत्स वा अश्लील पुस्तके तुम्ही कडीकुलपांत ठेवा, पण त्यांवर बहिष्कार घालू नका, कारण या साहित्याचे समाजशास्त्रीय वा इतर दृष्टिकोनाने अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकाला कधी काळी या पुस्तकांची गरज लागण्याचा संभव असतो.

पुस्तकाच्या एकाहून अधिक आवृत्या निघाल्या तर त्या सर्व आवृत्यांचा समावेश संग्रहालयांत झाला पाहिजे यावरही प्रियोळकरांचा कटाक्ष आहे. या आवृत्यांत अनेक वेळा अंतर्गत बदल होतो आणि हा बदल का, कसा, केव्हा केला गेला याची माहिती त्या ग्रंथाच्या अभ्यासकाला मिळाली पाहिजे असे त्यांचे म्हणणे होते.

एकाच भाषेतील ग्रंथांचा संग्रह करणाऱ्या ग्रंथालयाने, त्या भाषेवद्दल, साहित्यावद्दल ती भाषा बोलल्या जाणाऱ्या प्रदेशावद्दल, तिथल्या लोकांवद्दल, लोकजीवनावद्दल इतर भाषांत जे ग्रंथ निर्माण झाले असतील त्या ग्रंथांचाही अंतर्भाव केला पाहिजे असेही प्रियोळकर आग्रहाने प्रतिपादन करतात. त्यांचा हा मुद्दा फार थोड्या ग्रंथालयचालकांनी विचारात घेतला असला तरी त्याला फार मोठे महत्त्व आहे. मराठी भाषेच्या अभ्यासकाला मराठी ग्रंथालयांत फक्त मराठी व्याकरणे वा इतर भाषाविषयक ग्रंथ मिळाले आणि झुल ब्लोकचा 'La formation de la Langue Marathe' हा फ्रेंच ग्रंथ वा डॉ. गुणे वा डॉ. भांडारकर यांची विल्सन फिलोलाॅजिकल लेक्चर्स मिळाली नाहीत किंवा डॉ. कर्वेचा Formation of Konkani हा ग्रंथ मिळाला नाही, तर त्या संशोधकाच्या संशोधनात उणेपणा रहाणार नाही काय ? त्याची मराठी भाषेच्या अभ्यासाविषयीची गरज मराठी ग्रंथालयाने पुरविणे योग्य नाही काय ? या दृष्टीने प्रियोळकरांच्या या सूचनेला महत्त्व आहे.

आदर्श अशा मराठी ग्रंथालयांत दुसऱ्या प्रकारचे आणखी काही परभाषीय ग्रंथ ठेवले पाहिजेत. ते म्हणजे ज्या परकी ग्रंथांची मराठीत भाषांतरे वा रूपांतरे झाली आहेत ते मूळ ग्रंथ होत. संस्कृत रामायण किंवा महाभारत, शेक्सपीयरची नाटके, काही बंगाली कादंबऱ्या (ज्यांची भाषांतरे मराठीत झाली आहेत) असे ग्रंथ मराठी भाषांतरावरोंवरच अभ्यासकांना मराठी ग्रंथालयांत उपलब्ध झाले तर त्यांची सोय होईल असा प्रियोळकरांचा अभिप्राय आहे. पण ही गोष्ट तत्त्वतः मान्य केली तर एक नवी आपत्ती उठते ही गोष्ट त्यांनी लक्षात घेतलेली दिसत नाही. एखाद्या इंग्रजी वा हिंदी ग्रंथाचे मराठीत भाषांतर झाले असले तरी मूळ इंग्रजी ग्रंथच जर फ्रेंच किंवा रशियनवरून भाषांतरित झाला असेल तर त्या

भाषेतील तो मूळ ग्रंथही संग्रहित करावा काय ? करता येणे शक्य आहे का ? आपल्या ग्रंथालयांना ही यातायात झेपण्यासारखी आहे काय ? अरेबियन नाईट्सचे मराठी भाषांतर ज्या इंग्रजी ग्रंथावरून करण्यात आले तो एक वेळ प्रयत्नपूर्वक मिळविता येईल, पण त्याचे मूळ जो अरेबिक ग्रंथ तो पैदा करता येईल काय ? मराठी वायवलबरोवरच इंग्रजी वायबल ठेवता येईल, पण मूळ हिब्रू किंवा ग्रीक किंवा अरेबिक वायवलची प्रत सुद्धा ठेवावी का ? आणि तसे एखाद्या ग्रंथालयाने केलेच तर अशा सोयींचा फायदा घेणारा तज्ज्ञ अभ्यासक एखाद्या मराठी ग्रंथालयाकडे वळेल की ब्रिटिश म्युझियम किंवा अमेरिकन काँग्रेस ग्रंथालयाला भेट देईल ?

या भाषांतरित पुस्तकांच्या बाबतीत प्रियोळकरांची आणखी एक सूचना अशी की मराठीत ज्या परकी पुस्तकांची भाषांतरे झाली आहेत ही मूळ पुस्तके जशी मराठी ग्रंथालयांत ठेवावी तशीच मराठी ग्रंथांची इतर भाषांत जी भाषांतरे झाली तीही पैदा करून संग्रहित करावी. या दोन प्रवाहांचा संगम ग्रंथालयात झाला तर उत्तमच. पण व्यावहारिक दृष्ट्या या दोन्ही गोष्टी कठीण आहेत हे नाकारून चालणार नाही.

याशिवाय अनुपलब्ध म्हणजे out of print झालेली पुस्तके, पुस्तकांच्या पहिल्या आवृत्त्या, सव्यंग पुस्तके, परदेशांतील ग्रंथालयांत असलेल्या भारतीय पुस्तकांच्या मायक्रोफिल्मस, छायाप्रती किंवा फोटोस्टॅट, किंवा मायक्रोकार्डे, थोर लेखकांच्या पुस्तकांची हस्तलिखिते किंवा मुद्रणप्रती, त्यांच्या सह्या असलेला पत्रव्यवहार-लग्न-मुंजीची छापिल निमंत्रणे, चालू वा बंद पडलेल्या सर्व मासिकां-कालिकांचे सर्व अंक, अनेक वेळा पुनर्मुद्रित होणाऱ्या पुस्तकाच्या सर्व आवृत्त्या, हस्तलिखित पोथ्या अशा प्रकारचे साहित्य प्रयत्नपूर्वक पैदा करून त्याचा सार्वजनिक ग्रंथालयांनी संग्रह करावा असा सल्ला प्रियोळकरांनी व्यासपीठावरील व्याख्यानांतून व खाजगी संभाषणांतून ग्रंथालयीन कार्यकर्त्यांना दिला आहे. केवळ ग्रंथसंग्रह कसा करावा या ग्रंथालयविषयक एका अंगाचा हा विचार. पण तो किती सूक्ष्म होता हे यावरून दिसून येईल.

ग्रंथालयांत, विशेषतः संग्रहालय स्वरूपाच्या ग्रंथालयांत ग्रंथसंग्रह कोणत्या प्रकारचा असावा याबाबतच्या या काही मौलिक सूचना ग्रंथालयशास्त्रावरच्या कोणत्याही ग्रंथात आढळणार नाहीत. एका संशोधकाने, संशोधकाच्या दृष्टिकोनाने मांडलेल्या या सूचना आहेत. आणि त्या अंमलात कशा आणाव्या याचा विचार ग्रंथालयचालकांनी जरूर करावा.

पण मला वाटते, प्रियोळकरांनी या आणि इतर अनेक ज्या सूचना सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या संबंधात केल्या आहेत, त्या सुयोग्य व मार्गदर्शक असल्या तरी

भारतातल्या सार्वजनिक ग्रंथालयांना त्या झेपण्यासारख्या नाहीत. कारण भारतातली आणि अर्थात महाराष्ट्रातली सार्वजनिक ग्रंथालये ही खऱ्या अर्थाने सार्वजनिक नसून ती वर्गणी-ग्रंथालये आहेत. त्यांना सरकारी अनुदान जरूर मिळते. पण परदेशांतल्या सार्वजनिक ग्रंथालयांचा (public libraries) सर्वच खर्च जसा सरकार करते, तसे आपल्याकडे होत नाही. त्यामुळे भारतातील सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या कर्तृत्वाला व व्यापाला मर्यादा पडते. प्रगत अशा पाश्चात्य राष्ट्रांतील ही सार्वजनिक ग्रंथालये सरकारकडून चालविली जात असल्यामुळे तिथल्या राष्ट्रीय ग्रंथालयांप्रमाणेच या सार्वजनिक ग्रंथालयांनाही अमाप पैसा खर्च करता येतो आणि सामान्य वाचकांप्रमाणेच संशोधकांचीही सोय होईल अशा प्रकारचा ग्रंथसंग्रह त्यांना करता येतो. भारतात खऱ्या अर्थाने अशी सार्वजनिक ग्रंथालये निघतील तेव्हाच प्रियोळकरांच्या ग्रंथसंग्रहासंबंधीच्या सर्व सूचना अमलात आलेल्या दिसतील.

ग्रंथालयांत ग्रंथांचा संग्रह कसा करावा, कोणत्या ग्रंथांचा व साहित्याचा करावा यासंबंधी प्रियोळकरांनी जसा सूक्ष्म विचार केला आहे, तसाच वाचकांनी कसे वाचावे, चालकांनी त्वरित ग्रंथ कसे उपलब्ध करून द्यावे, पुस्तके पंदा करण्यासाठी कोणते उपाय योजावे, हस्तलिखितांचा कसा शोध घ्यावा अशा ग्रंथविषयक इतर प्रश्नांचाही विचार केला आहे आणि महाराष्ट्रातील काही ग्रंथालयांना मार्गदर्शन केले आहे.

सार्वजनिक ग्रंथालयांइतक्याच साक्षेपाने प्रियोळकरांनी खासगी ग्रंथालयांबाबतही आग्रह धरला होता. प्रत्येक सुशिक्षित माणसाने स्वतःच्या आवडीच्या विषयांचा ग्रंथसंग्रह करून आपले गृहग्रंथालय निर्माण केले पाहिजे. त्यामुळे पुस्तकांचा खप होऊन ज्ञानाचा प्रसार होतो. ज्ञानाचे हे कुंभ आपल्या घरी बाळगण्यात, त्यांची देखभाल करण्यात, वेळ मिळेल तेव्हा ते वाचण्यात एक आगळे सुख मिळते. मात्र या गृहग्रंथालयातसुद्धा चटोर पुस्तकांना प्रवेश मिळू नये यावर त्यांचा कटाक्ष असे.

या गृहग्रंथालयांचा दुर्मिळ ग्रंथसंग्रह नावाचा एक खास प्रकार आहे. दोला-मुद्रिते, दुर्मिळ वा दुष्प्राप्य असलेली पुस्तके, जुन्या काळी छापलेल्या पुस्तकांच्या पहिल्या आवृत्ती, लेखकांची स्वतःची सही असलेली पुस्तके, चित्रविचित्र बांधणी-मुळे वा छपाईमुळे वैशिष्ट्य प्राप्त झालेली पुस्तके, चुकीच्या बांधणीमुळे, चुकीच्या छपाईमुळे काही प्रतीत दोष निर्माण झालेली पुस्तके, असे विविध प्रकारचे ग्रंथसंग्रह करण्याचा पाश्चात्य ग्रंथप्रेमी मंडळींना (यांना book collectors म्हटले जाते) नाद असतो. अशी काही पुस्तके दुर्मिळ पुस्तकांचा धंदा करणाऱ्या विक्रेत्यांकडे

मिळतात, तर कधी त्यांचा लिलाव पुकारला जातो. युरोप-अमेरिकेतील श्रीमंत ग्रंथवेडे लाखो डॉलर्स वा पौंड खर्च करून त्यांचा संग्रह करतात. खासगी रत्न-संग्रह, किंवा टपालतिकिटांचा संग्रह, किंवा अद्भुत चिजांचा संग्रह यांच्याइतकेच महत्त्व या दुर्मिळ व दुर्लभ पुस्तकांना परदेशांत दिले जाते. आपल्याकडे सुद्धा अशा तऱ्हेचे ग्रंथवेडे निर्माण व्हावे ही प्रियोळकरांची अपेक्षा होती. यासंबंधी त्यांनी अनेक लेखांतून व भाषणांतून प्रचार केला. त्यांच्या या प्रचाराला अल्पसे तरी फळ आलेले असावे असा माझा समज आहे. विचार पेरीत जावे. कुठेतरी केव्हातरी, थोडेतररी ते उगवल्याशिवाय रहात नाहीत असा माझाही अनुभव आहे. ज्यांना आर्थिक अनुकूलता आहे त्यांनी आपल्या घरी स्वतःचा ग्रंथसंग्रह करावा असे मीही अनेक वेळा खासगी संभाषणांतून व व्यासपीठावरून संधी मिळेल तेव्हा सांगत आलो आहे. पेशाने प्रकाशक व हौसेने लेखक असल्यामुळे माझा त्यात स्वार्थही होता ही गोष्ट अलाहिदा. असाच एकदा एका परिचित अशा हायकोर्ट न्यायाधिकाऱ्यांच्या घरी गेलो होतो तेव्हा त्यांच्या घरच्या दिवाणखान्यात सुवक बांधणीची कायद्याची व इतर काही विषयांवरची इंग्रजी पुस्तके सुंदर कपाटांतून ठेवलेली पाहिली. जज्जसाहेबांचा तो संग्रह पाहून मला आनंद झाला. पण त्याच बरोबर थोडा विषादही वाटला. कारण त्या ग्रंथसंग्रहांत एकही मराठी पुस्तक नव्हते. जज्जसाहेबांना मी नम्रपणे या उणिवेची जाणीव दिली, तेव्हा त्यांनाही ती उणीव बोचली. मराठी पुस्तके ग्रंथालयांतून वायकामुलांसाठी आणली जात. पण त्यांचा संग्रह त्यांच्या घरी नव्हता. त्यांनी तिथल्या तिथे एक हजार रुपयांची त्यांच्या व घरच्या मंडळींच्या आवडीची पुस्तके विकत घ्यायचे ठरविले, नंतर पुस्तके आणवली व त्यांच्यासाठी खास कपाटही खरेदी केले. पेरलेले विचार उगवतात ते असे.

प्रियोळकरांनी मराठी ग्रंथालयांना एक महत्त्वाची देणगी दिली आहे, तिचा उल्लेख केल्याशिवाय हा लेख पूर्ण होणार नाही. मराठीत दोलामुद्रिते या शब्दाची व कल्पनेची त्यांनी एक नवी भर घातली आहे. ही भर खरोखरच विनमोल आहे. पंधराव्या शतकात युरोप-अमेरिकेत छापल्या गेलेल्या पुस्तकांना इंग्रजीत *incunabulae* म्हणतात. *cuna* म्हणजे पाळणा. १४५६ मध्ये (किंवा अमेरिकनांच्या समजाप्रमाणे १४४० मध्ये) मुद्रणकलेचा शोध लागला, त्यानंतर सुमारे पंचेचाळीस वर्षे ही मुद्रणकला पाळण्यात होती, प्रयोगशील होती, म्हणून पंधराव्या शतकातली पुस्तके पाळण्यांतली पुस्तके असे समजले जाते. ही पुस्तके फार थोड्या प्रमाणात काळाच्या ओघात टिकून राहिली आहेत. असे एखादे पुस्तक बाजारात आले तर एखादा संग्राहक लाखो पौंड देऊन ते पैदा करतो. त्यासाठी संग्राहकांमध्ये स्पर्धा लागते.

अशा या पुस्तकांना प्रियोळकरांनी 'दोलामुद्रिते' असे नाव दिले व ते आता मराठीत रूढ झाले आहे. या नावाप्रमाणेच मराठी भाषेच्या दोलामुद्रितांची काल-मर्यादा त्यांनी ठरवली आहे. १८०५ मध्ये पहिले मराठी पुस्तक मुद्रित झाले म्हणून पाश्चात्य पद्धतीप्रमाणे ४५ वर्षांची त्यात भर घालून प्रियोळकरांनी १८५० पर्यंत द्यापली गेलेली मराठी (आणि इतर भारतीय भाषिक) पुस्तके ही दोला-मुद्रिते असे ठरविले. पण त्यानंतर १८६७ साल ही कालमर्यादा कायम केली. कारण या वर्षी सरकारने कॉपीराईट कायदा केल्यामुळे १८६७ सालानंतरची मुद्रित पुस्तके सरकारकडे पाठविण्याची सक्ती झाली, त्यांच्या याद्या तयार होऊ लागल्या व त्यामुळे या पुस्तकांची माहिती अभ्यासकांना मिळू लागली. परंतु त्यापूर्वीच्या पुस्तकांची नोंद कुठेच आढळत नसल्यामुळे १८६७ पर्यंतच्या पुस्तकांना दोलामुद्रिते म्हणावे असे प्रियोळकरांनी ठरविले. त्यांचा हाही मुद्दा आता सर्व-मान्य झाला आहे, आणि आपल्याकडल्या दोलामुद्रितांच्या याद्या ग्रंथालये करू लागल्या आहेत.

प्रियोळकरांनी ग्रंथालयविषयक वेळोवेळी मांडलेल्या काही महत्त्वाच्या तेवढ्या विचारांचे हे संकलन आहे. त्यांचे अधिक तपशीलवार विचार समजून घेण्यासाठी ठिकठिकाणी प्रसिद्ध झालेले त्यांचे ग्रंथ व भाषणांचे रिपोर्ट चाळायला हवेत. या लेखाला पृष्ठसंख्येची मर्यादा असल्यामुळे या विषयाचा अधिक विस्तार न करता वाचकांची रजा घेतो.

संदर्भ :

१. मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय, ले. अ. का. प्रियोळकर, मुंबई मराठी साहित्य संघ, मुंबई, १९६९.
२. प्रिय आणि अप्रिय, ले. अ. का. प्रियोळकर, विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे. १९६५.
३. पंचारती, ले. अ. का. प्रियोळकर, मराठी ग्रंथालय संघ, मुंबई, १९४६.

प्रा. प्रियोळकरांची मार्गदर्शनपद्धती

डॉ. श्री. म. पिंगे

संशोधन मंडळाचे पहिले स्वरूप

भाई जीवनजी लेनमध्ये मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या इमारतीत हे मराठी संशोधन मंडळ त्यावेळेस होते. १९४८ मध्ये प्रा. प्रियोळकरांच्या प्रयत्नाने हे संशोधन मंडळ स्थापन होऊन त्यास मुंबई विद्यापीठाची मान्यताही मिळाली होती. मराठीच्या संशोधनासाठी स्थापन झालेले स्वतंत्र असे हे महाराष्ट्रातील पहिलेच संशोधन मंडळ असावे. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या इमारतीत एका पोट-माळ्यावर आजूबाजूच्या पुस्तकांची व मासिकांची शेल्फ्स खचून भरलेली असून तेथे थोडीशी जी मोकळी जागा होती त्या मोकळ्या जागेत पार्टिशन घालून समुद्राच्या बाजूला दोन खोल्या तयार केल्या होत्या. या खोल्यांत जावयाचे झाल्यास मधल्या चिचोळ्या जागेतून दोन्ही बाजूंच्या शेल्फमधूनच जावे लागे. या दोन खोल्यांपैकी अलिकडच्या खोलीत प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी बसत व दुसऱ्या खोलीत प्रा. अ. का. प्रियोळकर बसत. केव्हाही पाहिले तरी प्रियोळकरांच्या पुढे पुस्तकांचा खूपच मोठा ढिगारा पडलेला असून त्यात ते एकाग्रतेने गढून गेलेले दिसत. मात्र या दोन लहानश्या खोल्यांत व आडवळणीच्या ठिकाणी हे संशोधन मंडळ सामावले होते, तरी तेथे येणाऱ्या व्यक्तींना या मंडळाबद्दल एक प्रकारचा दरारा व अतीव आदर वाटे.

प्रा. प्रियोळकर यांची कीर्ती मी संशोधन मंडळात येण्यापूर्वीच ऐकली होती. त्यावेळी रघुनाथ पंडित विरचित दमयंती-स्वयंवर हे पुस्तक गाजले होते व श्रेष्ठ संशोधन म्हणून प्रियोळकरांना मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. १९४९ मध्ये एम्.ए. झाल्यानंतर माझ्या मनात मराठी विषयात संशोधन करावे असे आले. व मुंबईस राहून पीएच्.डी.चा अभ्यास करावा असे मी ठरविले. त्याप्रमाणे एम्.ए.च्या परीक्षेचा जूनमध्ये निकाल लागल्यानंतर व मला त्या परीक्षेत दुसरा वर्ग मिळाल्यामुळे पीएच्.डी.चा अभ्यास करण्याची माझ्या मनाने जास्तच उचल

घेतली. व संशोधनाच्या ओढीने मी एके दिवशी मुंबईस येऊन दाखल झालो. मुंबईस आल्यानंतर चौकशी करता असे समजले की, संशोधन मंडळातर्फे पीएच्.डी.चे काम करता येईल व मार्गदर्शक म्हणून प्रा. प्रियोळकर यांस मान्यता मिळालेली आहे. तेव्हा संशोधन मंडळात जाऊन प्रा. प्रियोळकर यांस भेटावयाचे मी ठरविले व एक दिवस आईच्या चुलतबंधूना बरोबर घेऊन भाई जीवनजी लेनमध्ये मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या इमारतीत शिरलो. पोटमाळ्यावरून, चिंचोळ्या जागेतून वाट काढत काढत संशोधन मंडळाच्या दोन खोल्या होत्या व ज्या खोलीवर प्रा. प्रियोळकरांच्या नावाची पाटी होती ती पाटी पाहून त्यांच्या परवानगीने खोलीत प्रवेश केला. त्यावेळेस प्रियोळकर कोणते तरी पुस्तक वाचीत होते व आजूबाजूस दोनचार पुस्तके उघडी पडली होती. टेबलाशेजारीच एक मोठे फिरते शेलफ असून त्यावर शब्दकोश, ज्ञानकोश व इतर कोश वाङ्मय व संदर्भग्रंथ खचून भरले होते. त्यावेळेसच नव्हे तर पुढे केव्हाही मी गेलो तरी प्रियोळकर हे वाचनात किंवा लेखनात नेहमी गर्क असलेले दिसत. त्यामुळे त्यांच्याशी काही चर्चा करावयाची असल्यास किंवा त्यांना लिहून आणलेले दाखवावयाचे असल्यास काही काळ थांबावे लागे. आम्ही आत बसताच त्यांनी आमची चौकशी केली. माझे नाव व एम्.ए.ला कोणता वर्ग मिळाला आहे ते विचारले. मी त्यांना “दुसरा वर्ग मिळाला आहे व आपल्या मार्गदर्शनाखाली पीएच्.डी. करण्याचा विचार आहे” असे सांगितले. यावर याविषयी आपण पुन्हा बोलू, असे म्हणून आमच्या चुलत बंधूंनी त्यांनी इतर विषयासंबंधी काही बोलणे केले. व मग पुन्हा परत येतो असे सांगून आम्ही दोघे तेथून निघालो. प्रा. प्रियोळकरांशी पहिल्यांदा जो माझा संबंध आला तो हा असा !

विद्यार्थ्यांची निवड

अर्थात माझ्या पीएच्.डी.संबंधी व मार्गदर्शनासंबंधी प्रा. प्रियोळकर काहीच स्पष्ट बोलले नाहीत, की त्यांनी मनमोकळेपणाने आपले काही मत सांगितले नाही याचे मला जरा आश्चर्य वाटले. आमच्या विद्यार्थीजगात आम्ही एम्.ए. दुसऱ्या वर्गात पास झालो यावद्दल थोडासा मान राखला जात होता व आम्ही एवढे यश मिळविले याचा अहंकारही मनात होताच, तेव्हा आमची विद्वत्ता पाहून प्रियोळकर आमच्याशी अगदी बरोवरीच्या नात्याने वागतील असे वाटले होते. पण प्रियोळकरांची ही वागणूक पाहून माझ्या मनातील ही कल्पना एकदम खोटी ठरली. प्रियोळकरांच्या त्या अर्ध्या तासाच्या सहवासात अनुभव अगदी वेगळाच आला. त्यांच्या मितभाषीपणामुळे व अगदी मोजक्या शब्दांमुळे मी तर चांगलाच गोंधळून गेलो,

मी काही मार्क्स मेमो आणला नव्हता. त्याची एवढी आवश्यकता आहे असेही मला वाटले नव्हते. त्यांनी ज्याअर्थी मार्क्स मेमो मागितला त्याअर्थी त्यांचा माझ्या बोलण्यावर विश्वास वसला नव्हता असे मला वाटल्यावाचून राहिले नाही. किंवा विद्यार्थी पारखून घेण्याची त्यांची जी पद्धत होती ती पद्धत मला अपरिचित होती. विद्यार्थी निवडताना व त्याची कसोटी पहाताना ते त्याची कसून परीक्षा घेत याचा अनुभव मला पुढे आला.

मी मार्क्स मेमो आणला नाही हे ऐकताच पीएच्.डी.च्या विद्यार्थ्यांवर त्यांनी पुन्हा एक व्याख्यान दिले. "ज्याला पीएच्.डी. व्हायचे असेल त्याला साधार बोलता आले पाहिजे. आधाराशिवाय बोलून काही उपयोग नाही. आधार नसेल तर त्याचे संशोधन मुळीच टिकणार नाही. डॉ. भांडारकर, डॉ. सुखटणकर यांचे संशोधन पाहिले तर त्यातील एक चिरामुद्रा ढळत नाही. संशोधन असे पाहिजे. तुमच्यावर विश्वास दाखवला नाही म्हणून तुम्हाला वाईट वाटले असेल, पण ज्याला संशोधन करावयाचे आहे त्याला सर्व तयारीनिशी साधने गोळा करून व आधार देऊन संशोधन केले पाहिजे."

मार्क्स मेमोच्या निमित्ताने प्रियोळकरांनी संशोधनाविषयी ही मूलतत्त्वेच मला सांगितली. संशोधन हे किती कठीण काम आहे, याची जाणीवच मला त्यांनी या त्यांच्या बोलण्यातून करून दिली. निमित्त मात्र मी त्यांना मार्क्स मेमो दाखविला नाही एवढेच होते, पण संशोधकाला कोणतेही विधान आधाराशिवाय करता येणार नाही, हे त्यांनी बजावून सांगितले. या पहिल्याच भेटीत डॉ. भांडारकर व डॉ. सुखटणकर यांच्या संशोधनावद्दल त्यांना किती आदर वाटत होता हेही व्यक्त झाले. प्रियोळकरांच्या मनाचा थांग लागणे मोठे कठीण काम आहे असे मनाशी म्हणत मी ही भेट संपविली.

विषय ठरविण्याची प्रा. प्रियोळकरांची पद्धत

पुन्हा आता संशोधन मंडळात जावे की नाही या विचारात मी पडलो. जाऊ नये आणि संशोधनाला पूर्णविराम द्यावा असाही एक विचार मनात चमकून आला, पण काहीही झाले तरी संशोधन करावयाचेच, हा निश्चय पक्का केला व प्रियोळकरांची खात्री पटविण्यासाठी पुन्हा एकदा मार्क्स मेमो घेऊन प्रा. प्रियोळकरांकडे गेलो. त्यांना मार्क्स मेमो दाखविला. त्यांची खात्री पटवून दिली व रजिस्ट्रेशन-साठी फॉर्म आणला होता तो सहीसाठी पुढे केला. मला वाटले होते चटकन विषय ठरले व सही होईल. पण त्यांनी तो फॉर्म वाजूस ठेवला व मला म्हणाले इतक्या घाईने रजिस्ट्रेशन नाही करता येणार. त्यासाठी विषय ठरला पाहिजे.

पण प्रियोळकरांची संशोधनाची व विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेण्याची म्हणजे विद्यार्थ्यांचे संशोधन करण्याची पद्धतही एक वेगळ्याच प्रकारची असल्याने माझ्या मनाचा हा गोंधळ उडाला होता. पुढे पुढे त्यांच्या सहवासात आल्यावर त्यांच्या स्वभावाचे आकलन झाले. प्रियोळकर ही संशोधनाच्या क्षेत्रात केवढी मातबर व्यक्ती आहे हे माझ्या ध्यानात काही काळाने आले. पण पहिल्याच भेटीत मी अगदीच धावून गेलो होतो व यांच्या मार्गदर्शनाखाली काम करून पीएच्.डी. पदवी मिळविता येईल की काय अशी मला शंका वाटू लागली होती. मी थोडासा निराशही झालो होतो.

मात्र या निराशेच्या मनःस्थितीत मी फार काळ राहिलो नाही. प्रियोळकरांकडून काही शिकावयाचे असेल तर चिकाटीनेच हे काम होणार आहे. आपल्यावद्दल त्यांच्या मनात विश्वास उत्पन्न केला पाहिजे, आपण मनाप्रमाणे काम करतो हे त्यांना पटवून दिले पाहिजे आणि हे करणे कितीही कठीण असले तरी ते केलेच पाहिजे असे मी मनात ठरविले. व दुसऱ्या दिवशी एकटाच भाई जीवनजी लेनमध्ये गेलो व त्यांना भेटलो. मी त्यांच्याकडे कालची गोष्ट काढली. त्याबरोबर त्यांनी सांगितले की “तुमची काम करण्याची तयारी पाहिजे. पीएच्.डी.साठी नाव नोंदवून व अर्धांमुर्धा अभ्यास करून काम सोडून जाणारे व पुन्हा कधीही न भेटणारे विद्यार्थी पुष्कळ असतात. त्यांच्या हातून काम होत नाही. ते विषयही तसेच रहातात, दुसऱ्यालाही देता येत नाहीत याचा मला त्रास होतो. विद्यार्थी पीएच्.डी.चे रजिस्ट्रेशन करून गेला की सहा-सहा महिने मला भेटत नाही. तुमची जर कष्ट करण्याची व श्रम करण्याची तयारी असेल तर तुम्ही या.”

प्रियोळकर बोलण्याचे थांबले. आपल्या मनातील व्यथा व संशोधनाविषयी अनास्था ते बोलून दाखवीत होते. त्यांना संशोधनाची जेवढी तळमळ तेवढीच विद्यार्थ्यांना त्याची अनास्था व त्यांचा निष्काळजीपणा. असेही काही विद्यार्थी त्यांना भेटले व त्यामुळे सर्व विद्यार्थीवर्गासंबंधी त्यांचे अशा प्रकारचे मत झाले असावे असे मला वाटल्यावाचून राहिले नाही. पण मी त्या विद्यार्थ्यांसारखा नाही. मी प्रामाणिक आहे व अगदी मन लावून हे काम करणार आहे हे त्यांना पटवून तरी कसे द्यावयाचे ?

मी त्यांना माझा निश्चय सांगितला. त्यावर त्यांनी पुन्हा माझी समग्र चौकशी केली. माझ्या मार्काची पुन्हा विचारणा केली. मी माझे मिळालेले मार्क्स सांगितले. त्यावर त्यांनी मला म्हटले, “मी तुमच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवतो, पण मला मचा मार्क्स मेमो पाहिला पाहिजे. तो तुम्ही आणला आहे काय ?”

मुंबई विद्यापीठात जो विषय कोणी घेतला नसेल असा विषय पहावा लागेल. नाहीतर त्या विषयाची पुनरावृत्ती होऊन घेतलेला विषय वाया जाईल. मी विद्यापीठात जाऊन कोणते विषय नोंदवले आहेत ते पहातो आणि मग एक विषय तुम्हाला देतो. त्या विषयाची तुमची तयारीही मला पाहिली पाहिजे. तेव्हा चारपाच दिवसांनी तुम्ही या; तोपर्यंत तुमच्या विषयाचा विचार करून ठेवतो.” या त्यांच्या बोलण्यावर मी जास्त कमी काहीच बोललो नाही. चारपाच दिवसांत विषय ठरेल व आपले काम मार्गाला लागेल अशा आनंदात मी गेलो.

प्रा. प्रियोळकरांची पीएच्.डी.चे विषय ठरविण्याची एक पद्धत होती असे मला पुढे दिसून आले. ज्या ज्या विद्यापीठात मराठी विषयात पीएच्.डी. संशोधन चालू असे तेथील विषयांकडे त्यांचे वारकाईने लक्ष असे. व असे रजिस्टर झालेले विषय वगळून मूलभूत अशा संशोधनात विद्यार्थी कसा तयार होईल व त्यास कोणता विषय देता येईल या संबंधी ते नेहमी विचार करीत. यामुळेच संशोधन-पत्रिकेतून मराठी पीएच्.डी.च्या संशोधनासंबंधी त्यांनी एक सविस्तर सूची परिश्रम घेऊन प्रसिद्ध केली. मुंबई, पुणे, नागपूर, मराठवाडा, कोल्हापूर व महिला विद्यापीठ यांत कोणकोणत्या विषयांवर संशोधन चालू आहे व कोणास पदवी प्राप्त झाली आहे हे सर्व त्यांनी सूचीमध्ये प्रसिद्ध केले. एवढेच नव्हे, तर बाहेरच्या विद्यापीठांत मराठी विषयावर कोठे संशोधन चालू आहे हे सुद्धा त्यांनी संशोधन-पत्रिकेत प्रसिद्ध केले.

चारपाच दिवसांनी संशोधन मंडळात गेल्यावर त्यांच्याकडे प्रबंधाच्या विषया-संबंधी बोलणे झाले. माझ्याशी त्यांनी ऐतिहासिक कादंबरीविषयी चर्चा केली व वॉल्टर स्कॉटच्या किंवा इंग्रजी ऐतिहासिक कादंबऱ्या वाचल्या आहेत काय ? असे विचारले. व शेवटी मला प्रश्न केला “हा विषय तुम्हाला कसा काय जुळेल ?” मग कोणत्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या तुम्ही वाचल्या आहेत असे विचारताच हरिभाऊ आपटे, नाथमाधव, हडप वगैरेंची नावे मी घेतली. तेव्हा थोडेसे स्मित करून “ठीक आहे, मराठीत ऐतिहासिक कादंबऱ्या किती आहेत त्याची एक सूची तयार करा व वॉल्टर स्कॉटच्या कादंबऱ्यावरील काही पुस्तके वाचून एक लेख लिहून आणा. आठपंधरा दिवस लागले तरी हरकत नाही पण या विषयावर एक मुद्देसूद लेख लिहा” असे सांगितले.

वॉल्टर स्कॉटवर कोणती पुस्तके वाचावयाची, त्या तीनचार पुस्तकांची नावेही त्यांनी मला दिली. तसेच दाते यांच्या मराठी ग्रंथसूचीतून ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची सूची तयार करणयस सांगितली. हा लेख तयार करण्यासाठी मीही

उत्साहाने कामाला लागलो. विद्यापीठातून दोनतीन पुस्तके आणून संदर्भ ग्रंथ म्हणून वाचली. त्यांतील जे उपयोगी पडतील असे वाटले ते उतारे लिहून काढले दात्यांची सूची घेऊन ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची एक यादी तयार केली व पंधरा-वीस पानांचा ऐतिहासिक कादंबरीवर—म्हणजेच त्या कादंबरीतील घटक व त्यातील ऐतिहासिक सत्य अशा विषयावर—लेख लिहिला. या कामासाठी ग्रंथ-संग्रहालयात येणे, सूची तयार करणे व उतान्यासहित किंवा खरे म्हणजे आधार देऊन लेख लिहिण्यासाठी नित्यनियमाने दररोज ग्रंथसंग्रहालयात यावे लागले. याला पंधरावीस दिवस सहज मोडले. अशा परिश्रमाने तयार केलेला लेख मी प्रियोळकर यांच्यापुढे ठेवला. त्यांनाही समाधान वाटल्याचे दिसले. हा लेख वाचून उद्या काय ते सांगतो एवढे म्हणून त्यांनी तो लेख आपल्याजवळ ठेवला.

एकदोन दिवस तसेच गेले. प्रियोळकर यांचा निर्णय काय होतो याची मी वाट पहात होतो. अखेर न राहवून मीच त्यांना विचारले, “माझ्या लेखाविषयी आपले काय मत झाले?” माझ्या प्रश्नाला उत्तर न देता मराठीत किती ऐतिहासिक कादंबऱ्या आहेत व ऐतिहासिक कादंबरी कशास समजता? असे मलाच त्यांनी उलट विचारले. प्रा. प्रियोळकरांनी ऐतिहासिक कादंबरीसंबंधी यापूर्वी बराच विचार केला होता, एवढेच नव्हे तर मोचनगड कादंबरीला प्रस्तावना लिहिताना या प्रश्नाचा सविस्तर विचार केला होता. या प्रश्नाने ऐतिहासिक कादंबरीविषयी चर्चा सुरू झाली. हरिभाऊ आपटे तो अलिकडच्या काळापर्यंत काही ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची नावे मी घेतली; त्यावर ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्या कसोटीवर हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या ऐतिहासिक ठरतील, बाकीच्यांबद्दल मला शंका आहे असे म्हणून हा विषय पीएच.डी.साठी नको म्हणून सांगितले.

मग दुसरा कोणता विषय घ्यावा याची चर्चा झाली. पुढील काही दिवस ‘रा. भि. गुंजीकर यांचे वाङ्मय’ हा विषय कसा काय वाटतो असे त्यांनी मला विचारले. गुंजीकरांच्या वाङ्मयासंबंधी तोपर्यंत तरी मला फारशी माहिती नव्हती. त्यामुळे या विषयावर काही संशोधन करता येईल का हे काही मला सांगता येईना. प्रो. गुंजीकरांकडे जाऊन त्यांच्यासंबंधी माहिती मिळवा व त्यांच्या वाङ्मयाची चौकशी करा असेही त्यांनी मला सांगितले. पण एवढी वेळ आलीच नाही. ही चौकशी करण्याआधीच त्यांनी मला सांगितले की गुंजीकरांच्या लेख-संग्रहाला (संकलित लेख—प्रथम खंड) गुंजीकरांचे चरित्र व कार्य यासंबंधी आपण प्रस्तावना लिहिली आहे व त्यांच्या वाङ्मयाची माहिती दिली आहे. यापेक्षा जास्त माहिती मिळणार नाही. तेव्हा हाही विषय राहू दे.

त्यानंतर काही दिवसांनी प्रियोळकरांना भेटल्यानंतर ख्रिस्ती वाङ्मय हा विषय निघाला. युरोपियन व देशी ख्रिस्ती यांच्या वाङ्मयाचा आढावा व ते मराठी का शिकले, कसे शिकले इत्यादी गोष्टींची चर्चा होऊन हा विषय पक्का करण्यात आला. पण पुढे देशी ख्रिस्ती लोकांचा भाग त्यातून वगळावा कारण हा एक स्वतंत्र विषयच होईल व त्याची व्याप्ती (scope) फार मोठी होईल. शिवाय अगदी अलिकडचा असा हा विषय होईल असे त्यांना वाटून 'युरोपियन लोकांचा भाषाभ्यास व त्यांची वाङ्मयसेवा' असा विषय ठरविण्यात आला. या विषयावर संशोधन कसे करावयाचे याची मला अजिबात माहिती नव्हती. संशोधनाचा विषय ठरविण्यात अशा तऱ्हेने जून ते नोव्हेंबर असे ६ महिने गेले होते. मात्र या सहा महिन्यांत न कंटाळता संशोधन मंडळात जाऊन प्रियोळकर सांगतील ती पुस्तके वाचत होतो. अखेर नोव्हेंबर महिन्यात हा विषय ठरून डायरेक्टर कृ. पां. कुलकर्णी व मार्गदर्शक प्रियोळकर यांच्या सह्यांनी मुंबई विद्यापीठात पीएच्. डी.चे रजिस्ट्रेशन केले व येथून पुढे संशोधनाला सुरुवात झाली.

प्रा. प्रियोळकरांची विषय निवडण्याची पद्धत कशा प्रकारची होती हे या गोष्टीवरून दिसून आले. लगोलग कोणताही विषय देऊन ते मोकळे होत नसत. तर त्या विषयाचा सांगोपांग विचार करून ज्या विषयासंबंधी जास्त व प्रथम श्रेणीची साधने मिळून संशोधनसुद्धा प्रथम श्रेणीचे होईल असाच विषय ते निवडित. त्या विषयासंबंधी त्यांची स्वतःची मतेही पक्की असत. यामुळे जेवढा विषय अवघड असेल तेवढे यश खात्रीचे असे ते म्हणत. म्हणून विषय ठरविण्यात सहा महिने गेले याचे मला काही वाटले नाही. कारण यामुळे मनाचा गोंधळ उडाला नाही. एवढ्या काळातील वाचनानामुळे हळूहळू तयारी झाली होती. आणि संशोधन म्हणजे कालगतीची गोष्ट आहे, ती काही झटपट होणारी गोष्ट नाही हे मला अनुभवाने दिसून आले.

संशोधनाची पहिली पायरी

विषय ठरल्यानंतर युरोपियन लोकांच्या वाङ्मयाची सूची करण्याचे काम आलेच. यामुळे याही विषयाची सूची दाते ग्रंथसूचीवरूनच करण्यास त्यांनी मला सांगितले. या सूचीवरून प्रामुख्याने डोळ्यासमोर आली ती म्हणजे दोन नावे. एक मोल्सवर्थ यांचे व दुसरे नाव मेजर थॉमस कॅडी यांचे. मराठी भाषेत यांनी अजोड कामगिरी केली आहे. मोल्सवर्थचा इंग्रजी-मराठी शब्दकोश इ.स. १८३१ मध्ये प्रसिद्ध झाला व पुढे १८७२ मध्ये याची दुसरी वाढविलेली आवृत्ती प्रसिद्ध झाली. मराठी भाषेत मोल्सवर्थची ही कामगिरी व त्याचा शब्दकोश अजोड असाच आहे.

याच्यापासून सुरुवात करताना याची १८३१ ची एक आवृत्ती मुंबई मराठी ग्रंथ-संग्रहालयात होती, तो ग्रंथ घेऊन त्याची प्रस्तावना नीट वाचावयास सांगितली व हा कोश कोणत्या परिस्थितीत निर्माण झाला, याची माहिती मिळविण्यास त्यांनी मला सांगितले. अर्थात् प्रस्तावनेत जेवढी माहिती आहे तेवढी मी वाचली होती. त्यावरून मोल्सवर्थने कोणत्या हेतूने हा कोश रचला व कोशाची रचना त्याने कोणत्या पद्धतीने केली, शब्दसंग्रह करताना व त्यांचे अर्थ लावताना मोल्सवर्थने कोणते धोरण पत्करले होते याची महत्त्वाची माहिती त्या प्रस्तावने-वरून मला मिळाली. ही माहिती घेताना आपणाला उपयोगी पडतील असे उतारे नीट व विनचूक घेतले पाहिजेत. एका कागदावर एकच उतारा घेतला पाहिजे म्हणजे थिसिस लिहिताना त्यातले कोणते उतारे विवेचनात घालावयाचे ते आपणास समजेल असे त्यांनी सांगितले. प्रबंधाचा हा पहिला धडा त्यांनी जणू काय माझ्याकडून गिरवून घेतला. उतारा निवडताना चोखंदळपणा दाखविला पाहिजे. आपल्या विषयाला उपयोगी पडेल व माहितीपूर्ण असेल असे उतारे निवडले पाहिजेत. हे उतारे अगदी प्रथम श्रेणीच्या साधनातून घेतले पाहिजेत तरच विधानाची विश्वसनीयता आढळते. कोणत्याही अलिकडच्या पुस्तकातील उतारे घेता कामा नयेत असा त्यांचा कटाक्ष होता.

उतारे कसे घ्यावेत ?

हे उतारे घेताना प्रथम मी नुसतेच उतारे लिहून घेत असे. उतारे घेतल्यानंतर मी प्रा. प्रियोळकर यांस दाखविले. त्यावर 'हा कोणत्या पानावरचा उतारा आहे?' असा प्रश्न त्यांनी विचारला. मी गडबडलो कारण मी पृष्ठांक लिहिला नव्हता. 'कोणत्या पुस्तकातला आहे?' असे विचारताच मोल्सवर्थच्या कोशातील हा उतारा आहे असे त्यास सांगितले. 'पण येथे पुस्तकाचे नाव कोठे लिहिले आहे?' असा प्रश्न त्यांनी पुन्हा केला. थोडेसे थांबून व सर्व कागदावरून नजर फिरवून ते म्हणाले, 'आता एकच पुस्तक वाचले, म्हणून तुम्हांस ते सांगता आले. उद्या पुष्कळ पुस्तकातून उतारे घेतले तर ते तुम्हांस कसे सांगता येईल? उतारा घेताना उताऱ्याच्या शेवटी लेखकाचे व पुस्तकाचे नाव, आवृत्ती, वर्ष, प्रकरण-पृष्ठांक ह्या सर्व गोष्टी लिहिल्या पाहिजेत. जर्नल वगैरे असेल तर त्या जर्नलचे नाव-खंड-वर्ष-महिना-अंक व पृष्ठांक इ. माहिती त्या उताऱ्याखाली दिली पाहिजे. व पुढील काळात जे जे ग्रंथ वाचले असतील त्याचा Card Index केला पाहिजे. उताऱ्याच्या शेवटी, कोणत्या विषयावर तो उतारा आहे तो विषय नमूद केल्यास उताऱ्याचे वर्गीकरण करताना त्या त्या विषयाखाली ते ते उतारे घालता येतात.'

ह्या आदेशानुसार पुढील काळात निरनिराळ्या ग्रंथांतून, रेकॉर्डमधून उतारे घेऊन त्यांची नोंद करू लागलो. मोल्सवर्थच्या कोशाची प्रस्तावना पाहिल्यानंतर मुंबई सरकारच्या दप्तरखान्यातील (Department of Archives) सरकारी रेकॉर्ड पहाण्यासाठी मी परवानगी काढली व पुढे चारपाच महिने जनरल डिपार्ट-मेंटमधील रेकॉर्ड चाळून सरकार म्हणजे त्यावेळची ईस्ट इंडिया कंपनी व मोल्सवर्थ यांमधील पत्रव्यवहार पाहिला. हे रेकॉर्ड उत्कृष्ट ठेवले असून इ.स. १७५० पासूनच्या ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रयत्नांची माहिती आपणास या दप्तरातून होते. संशोधकाच्या दृष्टीने तर हे दप्तर म्हणजे बहुमोल ठेवाच आहे. हे रेकॉर्ड पाहून अशा असंख्य पत्रांचे व कागदांचे उतारे घेऊन मी नोंद करून ठेवली.

ग्रंथसूची

प्रबंधासाठी ही सर्व माहिती गोळा करित असताना व उतारे व टिपणे करित असताना वाचलेल्या ग्रंथांची सूची व्यवस्थित केली पाहिजे कारण शेवटी संदर्भ ग्रंथांची सूची देताना त्रास पडत नाही. या सूचीचे महत्त्व प्रबंध लेखनात अनन्य-साधारण असे आहे. म्हणून ग्रंथ वाचत असतानाच त्या ग्रंथाची सूची दाते यांच्या मराठी ग्रंथसूचीप्रमाणे आम्हांला करावी लागत होती व ती प्रा. प्रियोळकरांना दाखवावी लागत होती. सरकारी दप्तर, नियतकालिके व वार्षिके, हस्तलिखिते, मायक्रोफिल्म्स, मुद्रित ग्रंथ इत्यादी प्रकारांची सूची प्रत्येक प्रकाराला अनुसरून केली पाहिजे.

प्रथम सूची करताना ग्रंथकाराचे नाव लिहिले पाहिजे. ग्रंथकाराच्या नावा-नंतर थोडी जागा सोडून त्याच्या पुढे किंवा दुसऱ्या ओळीत ग्रंथाचे नाव लिहावे. याबाबतीत दाते यांनी ज्या सूचना दिल्या आहेत त्या महत्त्वाच्या आहेत. ग्रंथाचे नाव मुखपृष्ठावर जसे दिले असेल तसेच पूर्ण लिहावे. त्यात संक्षेप वगैरे करू नये. तसेच हे नाव मलपृष्ठावरून उतरून घेऊ नये. मुखपृष्ठ नसेल तर मल-पृष्ठाच्या नावाचा उपयोग करावा. ग्रंथावर काहीच नाव नसेल तर ग्रंथाला जेथे आरंभ झाला असेल त्या ठिकाणी लिहिलेले नाव स्वीकारावे. जर ग्रंथनाम फारच विस्तीर्ण असेल तर त्यातील काही अनावश्यक शब्द गाळावे. मात्र ग्रंथनामाच्या प्रारंभीचे शब्द गाळू नयेत. काही जुन्या पुस्तकात निरनिराळ्या भाषांत निर-निराळी मुखपृष्ठे जोडलेली असतात. अशा प्रसंगी ज्या भाषेत ग्रंथ छपावयाचा असेल त्या भाषेत छापलेल्या मुखपृष्ठावरून ग्रंथनाम उतरून घ्यावे. ग्रंथनामानंतर जोड ग्रंथकार-संपादक इत्यादिकांची नावे आवश्यकतेप्रमाणे लिहावी.

ग्रंथकार व ग्रंथनाम यानंतर आवृत्तीचा निर्देश केला पाहिजे. आपण जी आवृत्ती वापरली आहे, त्या आवृत्तीचा कालनिर्देश अवश्य केला पाहिजे. आवृत्ती-नंतर प्रकाशक व प्रकाशनस्थल याचा निर्देश पाहिजे. ग्रंथकाराच्या खालोखाल प्रकाशकाचे महत्त्व आहे. कारण कित्येक प्रकाशकांचे ग्रंथ इतके वेचक असतात की, माहितगार लोक प्रकाशकाचे नाव पाहून ग्रंथ खरेदी करतात. दुसरी गोष्ट म्हणजे प्रकाशकाचा निर्देश केल्याने ग्रंथ कोठे मिळतो हेही समजते. यानंतर प्रकाशन काल दिला पाहिजे. हा पुस्तकाचा जन्मकाल असल्याने संशोधकाच्या दृष्टीने याचे फार महत्त्व आहे. कारण जुन्यात जुन्या अशा कोणत्या पुस्तकाचा आधार-ग्रंथ म्हणून उपयोग केला आहे हे या पुस्तकाच्या प्रकाशनकालावरून कळते. कित्येकदा हा प्रकाशनकाल पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर दिलेला नसतो. मुखपृष्ठावर निर्देश नसल्यास अर्पणपत्रिकेखाली किंवा प्रस्तावनेच्या शेवटी जो काल दिला असेल तोच प्रकाशनकाल म्हणून घ्यावा लागतो. संशोधकाच्या दृष्टीने ग्रंथसूचीला एवढी माहिती पुरी होते. मात्र संपूर्ण सूचित मुद्रणालयाचे नाव व मुद्रणस्थल, पुस्तकाची एकूण पृष्ठसंख्या, त्या पुस्तकाचा आकार, त्याची किंमत किंवा मूल्य व शेवटी चौकटी कंसात ग्रंथाच्या अंतरंगाविषयी किंवा ग्रंथकाराच्या वैशिष्ट्याविषयी टिपण इतकी माहिती यावयास पाहिजे. हस्तलिखिताची माहिती देताना पोथीचा आकार (सेंटीमीटरमध्ये) व लेखनकाल कूट श्लोकात दिलेला असला तरी त्याचा काल काढून तो दिला पाहिजे. थोडक्यात ही सूची करताना पुढील गोष्टी अवश्य दिल्या पाहिजेत.

ग्रंथकार :

(सहाय्यक ग्रंथकार, संपादक)

ग्रंथनाम :

आवृत्ती व आवृत्तीचा कालनिर्देश :

प्रकाशक व प्रकाशनस्थल :

प्रकाशनकाल :

मुद्रणालयाचे नाव व मुद्रणस्थल :

पुस्तकाची एकूण पृष्ठसंख्या :

पुस्तकाचा आकार (सेंटीमीटरमध्ये) :

पुस्तकाची किंमत (मूल्य) :

पुस्तकाच्या अंतरंगाविषयी टिपण :

या पद्धतीने ग्रंथाची सूची केली पाहिजे. ही सूची स्वतंत्र कार्डावर केल्यास पुढे सर्व संदर्भग्रंथ वर्णानुक्रमाने लावण्यास सोपे जाते. अशा प्रकारे संदर्भग्रंथ वाचून उताऱ्यांची टिपणे करावी लागत. संदर्भग्रंथ वाचताना समग्र ग्रंथ वाचावयास वेळ नसला तर पुस्तकाच्या शेवटी दिलेली विषयसूची (Index) पाहून आपला विषय त्यात असल्यास त्या विषयावरील प्रकरण वाचून आपणास जो उपयोगी भाग आहे त्याचे टिपण करून घ्यावयाचे. नंतर उताऱ्यांचे वर्गीकरण करून प्रबंधाचे लेखन करावे लागते. हे उतारे घेतल्यानंतर त्यांतील आपल्याला उपयोगी व विषयाला धरून असलेले उतारे निवडण्याचे व जे उपयोगी नसतील असे उतारे वाजूला टाकण्याचे काम करावे लागे. पुनरुक्ती न होताना महत्त्वाचे व संशोधनावर प्रकाश टाकणारे व संशोधनाच्या विषयाला आधारभूत ठरणारे असेच उतारे निवडण्यात संशोधकाची खरी कसोटी लागते. प्रथम हे उतारे कसे निवडावयाचे व त्यांचे वर्गीकरण करून प्रकरणाची मांडणी कशी करावयाची हे कळत नाही. परंतु थोडासा अनुभव आल्यानंतर घेतलेल्या उताऱ्यांचे व्यवस्थित वर्गीकरण करून आपले प्रबंधातील प्रकरण आपणांस चांगल्या प्रकारे सजविता येते.

कित्येकदा काही विषयांचे संदर्भग्रंथ एकच असतात तरी विषयानुरूप उतारे घ्यावे लागतात. प्रियोळकरांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रा. कृ. भि. कुलकर्णी हे 'मराठी गद्याची उत्क्रांती' हा प्रबंध लिहित होते. त्यांनी व मी मिळून एकाच वेळी सरकारी दप्तर, डी.पी.आयू.चे दप्तर व अहमदनगरचे अमेरिकन मिशनचे रेकॉर्ड पाहिले. प्रत्येकाने विषयानुरूप वेगवेगळी माहिती गोळा केली होती. एकमेकांनी एकमेकांचा उतारा व माहिती घेता कामा नये किंवा ती माहिती दाखविता कामा नये याविषयी त्यांनी आम्हांस सक्त ताकीद दिली होती.

प्रबंधासंबंधी जेथून माहिती मिळेल तेथून ती मिळविली पाहिजे. नुसत्या पुस्तकावर अवलंबून राहून भागणार नाही असे प्रा. प्रियोळकरांचे नेहमी सांगणे असे. यासाठी कॅ. पी. एम्. लाड किंवा कॉमनवेलथ रिलेशनस ऑफिसकडून माहिती मिळवली. एल्फिन्स्टनच्या भाषिक ज्ञानासंबंधी व वाजीराव व एल्फिन्स्टन यांच्या भाषिक व्यवहारासंबंधी मी त्यावेळचे सुप्रसिद्ध इतिहासकार रियासतकार गो. स. सरदेसाई व सर जदुनाथ सरकार यांनाही पत्रे लिहून विचारणा केली होती. त्या पत्रांची उत्तरे दोघांनीही मोठ्या तत्परतेने मला पाठविली.

अशा प्रकारे मोल्सवर्थ, कॅंडी, जॉर्जिहस, कॅरी इत्यादी मराठी अभ्यासकांतील अतिरथी-महारथी यांची माहिती घेतल्यानंतर ऐतिहासिक काळातील भाषिक व्यवहाराचीही छाननी केली. एवढे केल्यानंतर प्रबंधाला थोडेसे स्वरूप येऊ लागले

त्यानंतर अमेरिकन व इतर मिशनऱ्यांनी केलेले मराठी भाषेसंबंधीचे कार्य लिहिण्यासाठी त्या मिशनची माहिती घ्यावयास प्रा. प्रियोळकर यांनी सांगितले. त्यामुळे रा. व. आठवले माजी कोरोनेर यांजकडे जाऊन अमेरिकन मिशनची माहिती घेतली व बोस्टन (मॅसॅच्युसेट्स) येथील अमेरिकन बोर्डाला लिहून अहमदनगर येथील अमेरिकन मिशनचे कागदपत्र, ज्ञानोदय व अमेरिकन मिशनऱ्यांनी लिहिलेली पुस्तके अभ्यासण्याची परवानगी मागितली. ही परवानगी मिळाल्यावर मी व प्रो. कृ. भि. कुलकर्णी असे दोघेही दोनदा नगरला जाऊन आलो. त्यावेळचे अहमदनगर कॉलेजचे प्राचार्य व संस्थापक डॉ. हिवाळे यासही भेटलो. यांच्या सहकार्यानेच अमेरिकन मिशनवरील प्रकरणे मी सविस्तर लिहू शकलो. हे उतारे व माहिती घेताना आमच्या शेजारीच एका खुर्चीवर एक मिशनरी आमच्याकडे लक्ष देऊन नेहमी बसलेला असे पुस्तकाला व मिशनच्या रेकॉर्डला हे लोक किती जपतात व आपले काहीही कागदपत्र किंवा पुस्तक वाहेर जाऊ नये याबद्दल किती दक्ष असतात हे यावेळी दिसून आले. मात्र कोणतेही पुस्तक किंवा मासिक देण्यास त्यांनी अनमान केला नाही. मोठ्या तत्परतेने त्यांनी मला व माझ्यावरोबर प्रा. कृ. भि. कुलकर्णी होते त्यांना परोपरीचे सहाय्य केले. शेवटी जाण्याच्या दिवशी त्यांनी मोठ्या आग्रहाने आम्हांस चहाचे आमंत्रण दिले. या चहापानाच्या प्रसंगी त्यांनी आमच्याशी दिलखुलास चर्चा केली. आमच्या प्रबंधाची चौकशी केली व प्रा. प्रियोळकर यांच्या संशोधनकार्याचा आदरपूर्वक उल्लेख केला.

मिशनरींनी ज्याप्रमाणे मराठी भाषेचा अभ्यास करून मराठीत ग्रंथलेखन केले धार्मिक वाङ्मय, कोश व व्याकरणविषयक ग्रंथ लिहिले त्याप्रमाणे काही मिशनरींनी संत वाङ्मय व पंडिती वाङ्मयाचे इंग्रजीत भाषांतर केलेले आढळले. त्याचीही माहिती मी या प्रबंधात दिली. विशेषतः प्रा. प्रियोळकरांनी रघुनाथ पंडितांच्या दमयंती-स्वयंवर ह्या काव्याचे संशोधन केले होते त्यामुळे लिओनार्ड सेज्विक यांनी इंग्रजीत लिहिलेल्या नलदमयंती या पुस्तकाची माहिती त्यांनी मला दिली. डॉ. मॅकनिकल यांनी लिहिलेल्या Psalms of Marathi Saints—महाराष्ट्र संतांची गीते व जस्टिन अँबट यांनी लिहिलेली भानुदास, एकनाथ, तुकाराम, रामदास या महिपतींच्या ग्रंथांतील चरित्रांची इंग्रजी भाषांतरे यांचीही माहिती मी दिली. संतचरित्रे लिहिताना संतांची निवासस्थाने एवढेच नव्हे तर रामदास-स्वामी जेथे जेथे हिडले ते ते डोंगर व दऱ्या प्रत्यक्ष पाहून अँबटने परिचय करून घेतला होता. इंग्रजांच्या या संशोधनवृत्तीबद्दल प्रा. प्रियोळकर नेहमीच आदर व्यक्त करीत.

जेसुइट मिशनरी

ही सर्व प्रकरणे लिहून संपविल्यानंतर जेसुइट व फ्रॅन्सिस्कन मिशनरींचे प्रकरण लिहावयास घेतले. येथूनच माझ्या प्रबंधाची सुरुवात होते, पण ही प्रकरणे मात्र शेवटी लिहावयास घेतली. या मिशनरींचे ग्रंथ रोमन लिपीत असल्याने वाचावयास कठीण होते आणि हा सर्व भाग प्रा. प्रियोळकरांचा तर अगदी तोंडपाठ असल्यासारखा होता. मी लिहिलेले हे प्रकरण त्यांनी जेव्हा तपासावयास घेतले तेव्हा पुनरुक्ती, काही चुकीची विधाने, या मिशनऱ्यांची अपुरी माहिती यांबद्दल त्यांनी माझा चांगलाच समाचार घेतला व प्रत्येक पान तांबड्या पेन्सिलीने अगदी चिताडून टाकले. तेव्हा हे प्रकरण पुन्हा नव्याने लिहून मी दाखविले पण ते काही त्यांना पसंत पडले नाही. फादर स्टीफन्सची अपुरी माहिती होती ती पुढे त्यांनी बुलेटिन ऑफ स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीज, रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे जर्नल, ख्रिश्चन पुराण यांतून घ्यावयास सांगितली. या जर्नलमध्ये माहिती मिळेल असे मला पूर्वी माहीत नव्हते. 'ख्रिश्चन पुराण' हा ग्रंथ तर त्यांनी स्वतःच आपल्या ग्रंथसंग्रहातून वाचावयास दिला. 'कानारी' व 'कोकणी' या बोलीवाचक शब्दांबद्दल तर अगदी रण माजले. शेवटी हॉब्सन-जॉब्सन यांचा निर्वाळा, मोल्सवर्थ कोशावरून त्या शब्दाचा अर्थ व व्युत्पत्ती ही सर्व काढून अगदी मुळातून व सर्व प्रकारचे आधार देऊन या शब्दांचे विवेचन केले. तेव्हा कुठे प्रा. प्रियोळकरांचे समाधान झाले !

हे प्रकरण लिहिताना पोर्तुगिजांनी व जेसुइट मिशनरींनी लिहिलेले अनेक ग्रंथ अप्रकाशित अवस्थेत होते. त्यांच्या मायक्रोफिल्मस त्यांनी मुद्दाम पोर्तुगालमधून लिस्बनहून आणविल्या व संशोधन मंडळासाठी मॅजिक लॅटर्न घेऊन यातील कित्येक मायक्रोफिल्मचा अभ्यास मला करावयास लावला. कारण अप्रकाशित व मुळातील ग्रंथाचा भाग संशोधनात आलाच पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असे. अर्थात् आंतोनीची जीवित्वकथा, सर्वेश्वराचा ग्गान उपदेश, सेंट पीटरचे चरित्र, इत्यादी ग्रंथांच्या मायक्रोफिल्मस मी पाहिल्या व त्यांतील महत्त्वाच्या उताऱ्यांचे टिपण केले. हे उतारे प्रा. प्रियोळकर यांच्याकडून दुरुस्त करून घेऊन मी त्यांचा समावेश प्रबंधात केला. पोर्तुगीज-कानारी कोशाच्या हस्तलिखिताचे एक पानही त्यात घातले आहे. तसेच स्टीफन्सचा दौत्रिन क्रिस्ता व फादर ऋवाच्या सेंट पीटरचे पुराण यांतील एका पानाचा ब्लॉकही करून ते पान प्रबंधात पुढे छापले.

आपले संशोधन अस्सल साधनांवर आधारले पाहिजे तरच ते संशोधन प्रथम श्रेणीचे ठरेल. दुय्यम म्हणजे दुसऱ्यांनी आधार दिलेले उतारे घेता कामा नयेत

असा प्रा. प्रियोळकरांचा कटाक्ष असे. म्हणून प्रबंध लिहिताना सर्व प्रकरणात अस्सल साधनेच घ्यावी लागली.

प्रबंधाची तपासणी :

प्रबंध तयार झाल्यावर म्हणजेच जेसुइट विषय सोडून बाकीची प्रकरणे लिहून तयार झाल्यावर मी त्यांना ती प्रकरणे तपासण्याची विनंती केली, तेव्हा प्रबंध पूर्ण नीट लिहून शुद्धलेखनात काही चुका न करता तयार ठेवा इतक्यात तपासण्याची घाई नाही असे त्यांनी सांगितले. दररोज येऊन प्रबंधाची प्रकरणे मी त्यांस दाखवावी व त्यांनी तितक्याच थंडपणे 'थांबा काही दिवस' असे म्हणावे असे चालले होते. त्यांनीच मग मला सांगितले की, तुमच्या अगोदरचे प्रा. कृ. भि. कुलकर्णी यांचा प्रबंध अगोदर तपासण्यास घेणार व नंतर तुमचा घेईन. त्याप्रमाणे प्रा. कुलकर्णी यांचा प्रबंध १५।२० दिवस ते सारखा त्यांच्याबरोबर तपासीत होते. त्यांचे ते काम संपल्यावर मी माझा प्रबंध त्यांच्यापुढे केला. अर्थात या वेळी आपण होऊनच प्रा. प्रियोळकर यांनी 'तुमचा प्रबंध तपासण्यास घेतो' असे सांगितले. पण 'मी दिलेल्या सूचना तुम्ही बरोबर पाळल्या आहेत ना!' हे सांगण्यासही ते विसरले नाहीत.

मी प्रबंधातील एक प्रकरण - शिवकालीन भाषा व्यवहार - हे त्यांच्यासमोर ठेवले. त्यांची चिकित्सक दृष्टी सर्व कागदावर फिरली. माझ्या प्रबंधाचा तांबूस कागद पाहून 'दुसरा चांगला कागद मिळाला नाही काय?' असा प्रश्न केला. यावर मी काही उत्तर दिले नाही. प्रबंधाचे वाचन सुरू झाले. प्रत्येक ठिकाणी - विशेषतः एखादे विधान आले की ते प्रश्न विचारीत. विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर समाधानकारक देता आले पाहिजे. मग गाडी पुढे जाई. व्याकरण दोष आढळला, एखादे भरमसाट विधान केलेले आढळले किंवा भलत्याच ठिकाणी उतारा देऊन मांडणी केलेली दिसली की ते अतिशय रागावत. "कल्पनेने लिहिलेले नको. निवळ facts पाहिजेत व त्याबरोबर योग्य आधार व संदर्भ व्यवस्थित नमूद केला पाहिजे" अशा त्यांच्या अटी असत. त्यामुळे कोणत्याही बाबतीत त्यांच्यापुढे काही बोलण्याची किंवा वाद करण्याची आमची छाती नव्हती. निमूटपणे ऐकून ते म्हणतील त्या दुरुस्त्या मी करीत होतो. प्रबंधामध्ये मांडावयाचे ते नीटस व नेटके पाहिजे. वर्णनात्मक, पाल्हाळिक किंवा अतिशयोक्तिपूर्ण लिहिले गेले तर असे लिहिणे त्यांच्या ताबडतोब लक्षात येई. या असल्या थापेबाज लिहिण्याचा त्यांना असा राग येई की, ते सर्व पानभर तांबड्या पेन्सिलीची रेघ मारीत.

काही काही ठिकाणी प्रबंधामध्ये त्याच मजकुराची नकळत पुनरावृत्ती झालेली होती. तोच तो मजकूर परत येऊ न देण्याची दक्षता व पृथक्करण व वर्गीकरण करण्याची कला माझ्याकडे प्रथम नव्हती. जसा मजकूर हाताशी येईल तसा तो मी माझ्या बुद्धीप्रमाणे जुळवून लिहित असे. मजकुराचे वर्गीकरण व पृथक्करण मला मुळीच माहित नव्हते. त्यामुळे मजकुराची पुनरावृत्ती झाली की त्यांच्या लक्षात लगेच येई व ते मला म्हणत “हा मुद्दा परत कशाला? मागेच हे विधान येऊन गेले आहे.” मग माझ्या लक्षात येई. पण लगेच तोपर्यंत एकदोन पानांवर प्रियोळकरांच्या तांबड्या पेन्सिलीच्या रेघा पडलेल्या असत. मजकुराचे वर्गीकरण कसे करावयाचे, संदर्भाला योग्य असा उतारा नेमका कोठे द्यावयाचा ही कला येथपासूनच मी शिकलो, यामुळे पुष्कळसा सरमिसळ झालेला मजकूर आपोआपच कमी झाला.

अशा रीतीने प्रबंध तपासण्याचे काम चालले होते. यात पुष्कळ गोष्टी नवीन आल्या व प्रियोळकरांच्या संशोधन पद्धतीचे काही विशेष दिसून आले. मजकुराचे वर्गीकरण (Classification) व पृथक्करण (Analysis) कसे करावे? हे केल्याने जो तो मजकूर योग्य त्या विषयाखाली नेटका येतो. त्याचप्रमाणे पदटीपा (Foot-Note) देण्याची पद्धत, व ठाशीव विधान करणे व त्यास बळकटी आणण्यासाठी उतारा देण्याची त्यांची तऱ्हा या सर्व गोष्टी प्रियोळकरांच्या मौलिक संशोधनपद्धतीची साक्ष पटविणाऱ्याच आहेत. ही पद्धत त्यांनी अमेरिकन संशोधकांचे ग्रंथ वाचून, इंग्रजी लेखकांचे ग्रंथ पाहून व भारतीय संशोधकांचे संशोधनकार्य पाहून आत्मसात केली होती. पदटीपा देतानामुद्धा त्या कशा प्रकारे द्याव्या याचा अभ्यास करण्यासाठी त्यांनी आम्हांस संशोधनविषयावरील काही पुस्तके वाचावयास दिली होती. अशा प्रकारची पुष्कळ पुस्तके त्यांनी संशोधन मंडळासाठी खरेदी केली. उदा० एखाद्या पुस्तकाचा संदर्भ दिल्यानंतर त्याच पुस्तकातील संदर्भ पुन्हा आला तर त्या पुस्तकाचे पुन्हा नाव लिहावयास नको, तर Ibid हा शब्द व त्याच अर्थाचा मराठीत “तत्रैव” हा शब्द वापरण्यास त्यांनीच प्रथम सुरुवात केली. उताऱ्यातील मूळचा शब्द जर चुकलेला असेल तर तो दुरुस्त न करता तसाच ठेवून त्यापुढे (Sic) लिहावे, अशा या संशोधनातील महत्त्वाच्या गोष्टी त्यांनीच प्रथम आणल्या.

प्रियोळकरांच्या या प्रबंध तपासण्याच्या पद्धतीमुळे आपण जे काय लिहिले आहे ते अगोदर वाचून व लक्षात ठेवून त्याची उत्तरे द्यावी लागत. कारण प्रियोळकर आमची परीक्षा घेत ती फारच कडक असे. अलिकडे पीएच्. डी.च्या

विद्यार्थ्यांना व्हाय व्हा (Viva) ची परीक्षा द्यावी लागते. पण त्यावेळी ही पद्धत नव्हती व त्याची काही आवश्यकता नव्हती. कारण खुद्द मार्गदर्शकच आणि त्यातल्या त्यात प्रियोळकरांसारखे मार्गदर्शक विद्यार्थ्यांची कसून परीक्षा घेत. पुस्तकाचा उल्लेख आला की हे पुस्तक कोठे मिळविले याची ते चौकशी करीत. नुसताच पुस्तकाचा उल्लेख केला आहे की पुस्तक वाचून नीट संदर्भ घेतला आहे याची ते चाचणी घेत यामुळे प्रबंध तपासला जात असताना सर्व उल्लेख अगदी डोळ्यासमोर ठेवावे लागत.

अशा तऱ्हेने हा प्रबंध तपासला तेव्हा जो काही मजकूर लिहिला होता त्यातील वराच भाग त्यांनी तांबड्या पेन्सिलीने खोडून टाकला होता, त्यामुळे प्रबंधाला एक चांगला घाट आपोआपच आला होता. एखाद्या ओवडधोवड दगडातून छिनीचे आजूबाजूचे तुकडे उडवून मग त्यातून एक सुंदर शिल्प प्रकट व्हावे त्याप्रमाणे मूळच्या प्रबंधाचा वेडीलपणा जाऊन त्याला प्रथम श्रेणीच्या संशोधन ग्रंथाचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. त्याची मांडणी चांगलीच चमकदार व वेगळी दिसू लागली होती. मग पक्की प्रत लिहिण्यास व टाईपिंगसाठी तयार करण्यास त्यांनी सांगितले. तेव्हा प्रबंधाच्या आकाराचे कागद घेऊन एकदोन महिन्यांत सर्व नवीन प्रबंध पुन्हा लिहून काढला. जेसुइट मिशनरीवरील प्रकरणे तर मला दोनदा तीनदा लिहावी लागली. तेव्हा ती प्रियोळकरांच्या पसंतीस उतरली. त्याची रूपरेषा (Synopsis) इंग्रजीत तयार केली तीही त्यांनीच तपासली. व मग हा प्रबंध टाईप करून घेतला. मे महिन्याच्या अगोदरच रूपरेषा विद्यापीठास सादर केली होती व त्यानंतर दोन महिन्यांनी प्रबंध सादर करण्याचा नियम होता. त्याप्रमाणे प्रबंध टाईप करून विद्यापीठास सादर केला.

प्रबंधाला आवश्यक अशा महत्त्वाच्या गोष्टी

प्रा. प्रियोळकरांना संशोधनात कोणत्या गोष्टींचे महत्त्व वाटे याचा विचार वर आलेला आहे, त्यांचा थोडक्यात निर्देश यापुढे केला पाहिजे. त्यावरून आपणांस प्रियोळकरांच्या संशोधनपद्धतीचे व त्यांच्या मार्गदर्शनाचे मर्म लक्षात येईल. प्रियोळकरांच्या संशोधनपद्धतीत ते विषय निवडीला फार महत्त्व देत हे मागे सांगितलेच आहे. विषय अवघड असला तरी अस्सल साधनांवर त्या विषयाचे संशोधन झाले पाहिजे असे त्यांचे मत असे. मार्गदर्शकाच्या डोक्यात प्रबंध तयार पाहिजे फक्त विद्यार्थ्यांकडून तो लिहिला जातो. एवढी प्रबंधाच्या विषयाची मार्गदर्शकाची तयारी पाहिजे असे ते नेहमी म्हणत. माझ्या प्रबंधाच्या बाबतीत तर प्रियोळकरांचे हे म्हणणे माझ्या चांगल्या अनुभवास आले. माझ्या प्रबंधातील शब्द

काळात नांदेड, परभणी, उज्जैन, कोल्हापूर येथूनही महाभारताच्या प्रती आणल्या. हुवळी व अलिवाग या ठिकाणच्या प्रतीही त्यांनी पाहिल्या. यांपैकी निर्णयसागरची काव्यसंग्रहप्रत (सन १८९३ ची) Vulgate म्हणजे सर्वसंमत संहिता मूळ धरून त्याच्याखाली निरनिराळ्या हस्तलिखितांतील पाठांची नोंदणी ते करीत. आणि त्यावरून संशोधित संहिता (Critical Text) तयार करीत. प्रियोळकरांनी जरी २९ प्रती गोळा केल्या होत्या तरी पाठदृष्ट्या तपासणी करताना त्यांतील बऱ्याच हस्तलिखितांचे त्यास विशेष महत्त्व न वाटल्यामुळे त्यांनी त्यांपैकी मुख्य आधारभूत अशा ११ प्रतींच्या पाठभेदांची नोंदणी केली. यालाच ते कोलेशन असे म्हणत. या कामासाठी त्यांनी रेघा आखलेले असे कागद छापून तयार करून घेतले होते. जो खरा पाठ असेल तोच घेतला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असे. संशोधनातील पाठ स्वीकारण्यासंबंधी ते स्वतःच म्हणतात,—

“अर्थाच्या दृष्टीने सुबोध, काव्याच्या दृष्टीने सरस व आजच्या व्याकरणाच्या कल्पनेप्रमाणे शुद्ध असा जो पाठ तो बरा ही आपली कल्पना; परंतु हस्तलिखितांच्या पुराव्यावरून जो पाठ कवीच्या हातचा किंवा त्याच्या काळचा असे ठरेल तोच पाठ खरा. ‘बरा’ आणि ‘खरा’ यांच्यामधील हा फरक अवश्य लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. पाठसंशोधनामध्ये ‘बऱ्या’ पेक्षा ‘खरा’ पाठच शुद्ध किंवा ग्राह्य मानावयाचा असतो. एखाद्या कुरूप बाईच्या फोटोमध्ये फरक करून चित्रकाराला तिला अप्सरा बनविता येईल. हे त्या बाईचे रूप ‘बरे’ (सौंदर्याच्या दृष्टीने) होईल, परंतु ‘खरे’ रहाणार नाही. पाठसंशोधनालाही हाच नियम लागू आहे. एखाद्या कवीच्या काव्यात असे बदल केल्यास ते काव्य त्या कवीचे म्हणता येणार नाही. जुना खरा पाठ अपरिचित, दुर्बोध व आजच्या लेखनपद्धतीला किंवा आजच्या व्याकरणाला धरून नाही म्हणून तो बदलणे अशास्त्रीय आहे. ही गोष्ट पुष्कळशा जुन्या लोकांना माहीत नसल्यामुळे जुन्या ग्रंथांच्या संहितांना आज अशुद्ध व भिन्न स्वरूप प्राप्त झाले आहे. काव्यसंग्रह प्रतीत असे पुष्कळ संस्कार केलेले आहेत.”

मुक्तेश्वराच्या महाभारताच्या संशोधनाची गरज केव्हापासून भासत होती यासंबंधी त्यांनी विवेचन केले आहे. १८५४ मध्ये नवनीताच्या पहिल्या आवृत्तीत मुक्तेश्वराचे जरासंधवध व शकुंतलाख्यान ही काव्ये प्रसिद्ध झाली. १८६५ साली माधव चंद्रोबांनी सर्वसंग्रहमध्ये मुक्तेश्वरी आदिपर्व प्रसिद्ध करून हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. १८९० मध्ये काव्यसंग्रहात हा ग्रंथ प्रसिद्ध होऊ लागला. व १८९३ मध्ये पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाला. हे महाभारत पुढील काळात दुर्मिळ झाले. १९२४ साली मुंबई विद्यापीठाने आपल्या अभ्यासक्रमात मुक्तेश्वरी आदिपर्व लावले होते.

त्यामुळे याची दुर्मिळता जाणून डॉ. पी. डी. गुणे व प्रियोळकर या दोघांनी या काव्याचे संशोधन करण्याचे ठरविले. पण डॉ. गुणे वारल्यामुळे हा संकल्प तसाच राहिला व २४ वर्षांनी म्हणजे १९४८ मध्ये संशोधन मंडळ स्थापन झाल्यावर प्रा. प्रियोळकरांनी हे काम हाती घेतले व १९५१ साली पहिला खंड (१ ते १२ अध्याय १९५३ साली दुसरा खंड (१३ ते २५ अध्याय), १९५६ साली तिसरा खंड (२६ ते ३८ अध्याय) व १९५९ साली चवथा खंड (३९ ते ५० अध्याय) असा १०७२ पृष्ठांचा ग्रंथ त्यांनी वारा वर्षांत पुरा केला. या मुक्तेश्वरी महा-भारताच्या काही अध्यायांचे पाठभेदाचे काम (कोलेशन) मी केले आहे.

प्रा. प्रियोळकरांचे कार्य : डॉ. काणे यांचे गौरवोद्गार

विद्यार्थ्यांस पीएच्.डी. मिळाल्यानंतर त्या विद्यार्थ्यांपेक्षा प्रियोळकरांस अधिक आनंद होई. मला व प्रा. कृ. भि. कुलकर्णी यांना दहावारा दिवसांच्या फरकाने पीएच्.डी. पदवी मिळाली होती. आम्हा दोघांचेही त्यांनी अभिनंदन केले एवढेच नव्हे तर नोव्हेंबर १९५३ मध्ये म. म. डॉ. काणे यांच्या अध्यक्षतेखाली अभिनंदनाचा समारंभ व संशोधनपत्रिकेचा प्रकाशनसमारंभ घडवून आणला. यावेळी मुंबई राज्याचे शिक्षणमंत्री दिनकर देसाई यांनी प्रमुख पाहुणे म्हणून संशोधन मंडळास भेट देऊन कृतज्ञता व्यक्त केली. या प्रसंगी डॉ. काणे यांनी संशोधनावद्दल विचार मांडले. ते म्हणाले, "संशोधन हे मंदगतीने होणारे जिकिरीचे काम असते. खूप तपश्चर्या करावी तेव्हा एखादा अधिकृत ग्रंथ बाहेर पडतो. अक्रोड वृक्षाच्या फळासारखे त्याचे फळ आहे. संशोधकाचे कार्य समाजाच्या डोळ्यांत चटकन भरत नाही. केवळ कर्तव्य म्हणून ते करावयाचे असते. पाश्चात्य राष्ट्रांतल्याप्रमाणे आपल्या देशात संशोधक विद्वानांचे चीज केले जात नाही. संशोधन मंडळाच्या डायरेक्टरांनी मुक्तेश्वरी महाभारताचे काम सुरू केलेच आहे. तसेच ठिकठिकाणी फिरून हस्तलिखिते व दुर्मिळ ग्रंथ ते जमवीत आहेत. परदेशातून मराठी ग्रंथांच्या मायक्रोफिल्म्स त्यांनी आणविल्या आहेत. ग्रंथसंग्रह करताना त्यांची संकुचित दृष्टी नाही. मराठी वरोबरच हिंदी, गुजराती ग्रंथ ते मिळवीत आहेत. गुजराती संशोधनाकडेही त्यांचे लक्ष आहे. परंतु संशोधनाचे हे कार्य वाढावयाचे असल्यास पैशांची फार आवश्यकता आहे, याचा विचार जनतेने व सरकारने करावा."

प्रा. प्रियोळकर व त्यांचे विद्यार्थी

प्रा. प्रियोळकर पहिल्याप्रथम कठोर वाटले तरी एकदा विद्यार्थ्यांवर विश्वास बसला म्हणजे ते त्यास नेहमी उत्तेजन देत. विद्यार्थ्यांची परीक्षा पहाण्याची व

तो कसोटीस कसा काय उतरतो हे पहाण्याची त्यांची विशिष्ट पद्धत होती. गुळ-मुळीत बोलणे प्रियोळकरांच्या स्वभावातच नव्हते. स्पष्टपणे ते विद्यार्थ्यांचे दोष त्यांस सांगत त्यामुळे पुष्कळ नाउमेद होऊन काम सोडून गेले. मात्र जे चिकाटीने संशोधन करित राहिले त्या सर्वांना प्रा. प्रियोळकरांच्या मार्गदर्शनाचा लाभ होऊन त्यांनी अखेर पीएच्.डी. पदवी मिळविली.

आपला विद्यार्थी जीवनात well placed झाला पाहिजे या विषयी ते नेहमी चिंता करीत. आपले विद्यार्थी नुसतेच वेकार राहून फिरू नयेत तर त्यांनी कुठेतरी स्थिर होऊन पुढेही संशोधनकार्य केले पाहिजे असे त्यांस वाटे. पीएच्.डी. पदवी म्हणजे संशोधनाची सुरुवात आहे, शेवट नाही. तेव्हा पदवी मिळविल्यावर विद्यार्थ्यांनी चांगल्या प्रकारे संशोधन केले पाहिजे, आपले ज्ञान वाढविले पाहिजे असे त्यांचे नेहमीच सांगणे असे. यासाठी कोणताही विद्यार्थी त्यास भेटला म्हणजे ते अगत्यपूर्वक त्याच्या संशोधनकार्याची चौकशी करीत. पीएच्.डी.चे संशोधन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनासुद्धा 'तुम्ही आतापर्यंत काय काम केले?' हा त्यांचा ठरलेला प्रश्न असे. हा प्रश्न विचारण्यात प्रियोळकरांची कळकळ व संशोधनाविषयी आस्था होती. पण या प्रश्नानेसुद्धा कित्येक लोक विचकत व गैरसमज करून घेत. पुढे पुढे असे विद्यार्थी प्रियोळकरांकडे येईनासे झाले व ते त्यांना कायमचे दुरावले. आपल्याप्रमाणेच आपल्या विद्यार्थ्यांनी संशोधन करून पुढे यावे यासाठीच प्रियोळकर आपल्या विद्यार्थ्यांची अशी चौकशी करीत. मात्र प्रियोळकरांची ही इच्छा त्यांच्या हयातीत पुरी झाली नाही. प्रियोळकरांच्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्यासारखे संशोधन जमले नाही, ही गोष्ट मान्य केली पाहिजे.

संशोधन करताना संशोधकाजवळ संशोधकबुद्धी व प्रतिभाही पाहिजे. तरच त्याचे संशोधन हे वरच्या दर्जाचे होईल. संशोधनामध्ये प्रत्येक सिद्धांत मांडताना तो खऱ्या आधारावर मांडला पाहिजे. त्यावर आपले नुसतेच उतारे दिल्यास ते उतान्यांचे संकलन होईल. तरी संशोधन करताना मिळालेल्या साहित्यातून नवीन काय आहे ते संशोधकाला हुडकून काढता आले पाहिजे व त्याची चांगली मांडणी करता आली पाहिजे अशा प्रकारची त्यांची विचारसरणी होती.

पीएच्.डी.चे श्रेय कोणाला ?

प्रा. प्रियोळकरांची ही विचारसरणी प्रबंध लिहिताना अतिशय उपयोगी पडली. यातच त्यांच्या संशोधनपद्धतीचे सार साठविले आहे असे दिसेल. त्यांचे मार्गदर्शन अगदी मोलाचे असे. मार्गदर्शकालासुद्धा प्रबंधात महत्त्व असते आणि हा प्रबंध

लिहिताना प्रियोळकरांनी आम्हांला वेळोवेळी सहाय्य करून आपले महत्त्व पटवून दिले. एकदा मी त्यांना सहज विचारले, “तुमच्या मार्गदर्शनाखाली मी पीएच्.डी झालो. तुम्ही सांगितले त्याप्रमाणे चिकाटीने आम्ही संशोधन करून प्रबंध लिहिला तर आम्हांला त्यातले श्रेय किती?” प्रा. प्रियोळकरांनी माझ्याकडे पाहून स्मित केले. “तुम्हाला पीएच्.डी. केल्याचे श्रेय पाहिजे?” ते पुढे म्हणाले, “पीएच्.डी.चे अर्धे श्रेय विषय निवडीला असते. संशोधनाला उत्कृष्ट विषय मिळाला की अर्धे यश निश्चित झाले. आणि अर्धे श्रेय मार्गदर्शकाला असते. मार्गदर्शक चांगला असेल तर विद्यार्थ्यांचे अर्धे यश पक्के झाले. मार्गदर्शकाच्या डोक्यातच सर्व प्रबंध तयार असतो, तो विद्यार्थ्यांकडून फक्त लिहवून घेतो ; एवढेच ! यात विद्यार्थ्यांला कुठचे श्रेय देता येईल ?”

“आमच्या वाटचाला या संशोधनाचे काहीच श्रेय आले नाही ?” असे मी म्हणताच, “पीएच्.डी. झाल्यानंतर तुम्ही स्वतंत्र संशोधन कराल तेच तुमचे खरे श्रेय.” असे स्पष्ट शब्दांत त्यांनी सांगितले.

प्रा. प्रियोळकरांनी सांगितल्याप्रमाणे आम्ही अद्यापही हे श्रेय मिळविले नाही ! पण प्रा. प्रियोळकरांचे हे शब्द मात्र अद्यापही ऐकू येतात.

आदर्श ग्रंथालये आणि संशोधन

ज. शा. देशपांडे

ग्रंथालये ज्ञानाचा साठा करणारी असली पाहिजेत, अशा अपेक्षेने जुन्या काळात त्यांना 'सरस्वती भांडागार' हे नांव मिळाले. सरस्वतीच्या खऱ्या भक्तांचे ग्रंथावर प्रेम असते. आताच्या यांत्रिक युगांत ज्यांना सरस्वत ग्रंथ म्हणता येईल अशा ग्रंथांवरचे प्रेम हळूहळू कमी होत चालले आहे अशी भीती वाटते. कॅ. अ. का. प्रियोळकर यांना ग्रंथावद्दल व संशोधनावद्दल फार जिव्हाळा होता व त्यावद्दल ते निवृत्त झाल्यावरही विचार करीत. ग्रंथालयावद्दलच्या त्यांच्या कल्पना त्यांनी 'मराठी ग्रंथांचे आदर्श ग्रंथालय' (इ. स. १९६९) या पुस्तकात लिहून ठेवल्या आहेत. त्यांच्या अनुषंगाने काही विचार या लेखात मांडतो. त्यात मी जी मोठमोठाली अनेक भाषेतली ग्रंथालये पाहिली त्यांची सर्वसाधारण स्थिती लक्षात घेतली आहे.

प्राचीन ग्रंथालये

प्राचीन काळात नालंदा, तक्षिला इत्यादी काही विख्यात विद्यापीठांत ग्रंथसंग्रह होता. हे ग्रंथ ताडपत्रे अथवा कार्यासपटावर लिहीत.^१ नाशिक, कालें, भाजे, भेडसे, कान्हेरी इत्यादी ठिकाणी बुद्धविहारातही ग्रंथसंग्रह असे. गौतमीपुत्र शातकर्णी याने पटिकादान केल्याचा उल्लेख नाशिकच्या लेण्यात आढळतो. या पटिका ग्रंथलेखनार्थ होत्या. कान्हेरीच्या शिलालेखात 'संदर्भस्य पुस्तकोपचयार्थ' एका धनिकाने दान दिलेले आहे. ही ग्रंथालये राजाश्रय व लोकाश्रयावर चालत. काही ठिकाणी आचार्य वैयक्तिक ग्रंथसंग्रह ठेवीत तर काही संस्थांत ग्रंथपालही असत. कल्याणीच्या चालुक्यांच्या काळात वाडीजवळ नगई गावी एक घटिकाशाळा म्हणजे शिक्षण-संस्था होती. तिचे 'सरस्वती भांडागार' म्हणजे पुस्तकालय होते. त्यावर 'सरस्वती भांडागारिक' म्हणजे ग्रंथपाल होता. त्याला आचार्याचा दर्जा व वेतन मिळे.^१ उत्तरेकडून आलेल्या

आक्रमणाने या ग्रंथालयांची मोठ्या प्रमाणात जाळपोळ झाली. तरी नंतरच्या काळात मठांतून ग्रंथसंग्रह केलेले आढळतात. रामदासी मठांतले ग्रंथसंग्रह प्रसिद्ध आहेत.

हे संग्रह अर्थात हस्तलिखितांचे होते. भारतीय लिपीत व भाषेत पुस्तके पद्धतशीर रीतीने छापण्यास गेल्या शतकारंभी सुरुवात झाली व नंतर छापील पुस्तकांची ग्रंथालये होऊ लागली. पुण्यातले पहिले वाचनालय इ.स. १८२३ मधील आहे. इ.स. १८५७ मध्ये झाशीच्या मोठ्या ग्रंथसंग्रहाची इंग्रजांनी कशी जाळपोळ केली त्याची कल्पना गोडसे भटजींच्या 'माझा प्रवास' या पुस्तकावरून येते. आतापर्यंतच्या सुमारे दीडशे वर्षांच्या काळात ही ग्रंथालये कुठवर पोचली आहेत हे पहाण्यापूर्वी प्रियोळकरांचे आदर्श ग्रंथसंग्रहालय काय अपेक्षित होते ते पहा.

आदर्श ग्रंथालये

आदर्श ग्रंथालयात त्या त्या भाषेतले प्रत्येक पुस्तक असावे. ते कोणत्याही तऱ्हेचे असो. पुस्तकांची प्रत्येक आवृत्ती आणून ठेवावी. ती विशिष्ट भाषा, इतिहास इत्यादीवर अन्य भाषांतील ग्रंथ संग्रहीत करावेत. असलेल्या पुस्तकांच्या यादी-वरोवर नसलेल्या पुस्तकांचीही यादी पाहिजे. मासिके, वृत्तपत्रे इत्यादी सर्व नियतकालिके असणे जरूर आहे. साहित्यिकांची भाषणे, कविता, नाटके यांसारख्या गोष्टींच्या टेपरेकॉर्ड्स् मिळवाव्या. लेखकांची हस्तलिखिते, स्मृतिचिन्हे, तसबिरी, चित्रे इत्यादी वस्तूही जतन कराव्यात. पुस्तके खराब होताच त्यांची वेळोवेळी दुरुस्ती व बांधणी करण्यासाठी ग्रंथालयात एक विभाग ठेवणे जरूर आहे. पुस्तकांची मायक्रोफिल्म अथवा फोटो घेण्याची सोय असणे ही मोठ्या ग्रंथालयांना आवश्यक अशी बाब आहे.

ग्रंथसंग्रह करताना अनेक तऱ्हांनी विचार केला पाहिजे. संग्रह व्यक्तिविशिष्ट व विषयविशिष्टही असावा. एक लेखक घेतला तर त्याची सर्व पुस्तके आहेत का नाहीत हे पहाणे जरूर आहे. तसेच एखाद्या विषयावरची सर्व पुस्तके काय आहेत हेही पाहिले पाहिजे. चित्रपट, पुस्तिका, जप्त वाङ्मय, बंदिवासात लिहिलेले ग्रंथ, प्रांतिक भाषेतले प्रांताबाहेरचे ग्रंथ, चित्रे, ठसे, चोपड्या, छायाचित्रे इत्यादी सर्व वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रंथ व गोष्टी प्रयत्नपूर्वक मिळवून ठेवल्या पाहिजेत.

हे प्रियोळकरांनी कल्पिलेले ग्रंथालय अर्थात 'आदर्श ग्रंथालय' आहे. प्रत्यक्षातही ग्रंथालये पहाण्यापूर्वी आणखी काही गोष्टींचा विचार केला पाहिजे.

पुस्तके देणे

वरील आदर्श ग्रंथालय हे संदर्भ ग्रंथालय होय. तिथे संशोधकांना किंवा वाचकांना कुठलाही ग्रंथ अथवा माहिती मिळू शकावी. असे ग्रंथालय दोनचार दिवसांत होत नसते. हे दीर्घ कालाचे काम आहे. हे तयार होत असताना मिळवलेले साहित्य वेपत्ता होणार नाही हे पहाणे अवश्य असते. अशा संदर्भ ग्रंथालयातून पुस्तके घरी नेण्यास द्यावी का नाही हा एक महत्वाचा प्रश्न नेहमी उद्भवतो. पुस्तके वाहेर जाऊ दिली तर ती कुठल्या ना कुठल्या कारणाने नष्ट होण्याचा किंवा हरवण्याचा धोका असतो. गेलेला पैसा परत मिळवता येतो, पण गेलेले दुर्मिळ पुस्तक मिळवणे फार कठीण होते. वाहेर पुस्तक दिले नाही तर अनेकदा संशोधकांची पंचाईत होते. काहींना पुस्तके दिली व काहींना दिली नाही तर असंतोष होतो. पाश्चिमात्य राष्ट्रांतल्या काही संदर्भ ग्रंथालयातून वाहेर पुस्तके नेण्यास कुणालाही परवानगी नाही. मग तो कितीही मोठा असो. काही वाचनालयात दुर्मिळ पुस्तकांचा विभाग निराळा असतो व तेवढी वाहेर नेता येत नाहीत. काही ठिकाणी दुर्मिळ पुस्तकावर तसा शिक्का मारतात व तेवढी पुस्तके वाहेर नेण्यास परवानगी नसते. काही झाले तरी संदर्भ ग्रंथालय व साधे वाचनालय यांत फरक आहे व संदर्भ ग्रंथालयात पुस्तके वाहेर देण्यावर नियंत्रण असावे ही उघड गोष्ट आहे.

संचालक व ग्रंथपाल

आदर्श ग्रंथालयाला आदर्श ग्रंथपाल व आदर्श संचालकही हवेत. प्राचीन काळी ग्रंथपाल हा आचार्य असे. तो बहुश्रुत असल्याने त्याला मान मिळे. त्यावेळी संचालकांची खास जात निर्माण झालेली नव्हती व ग्रंथपालच कर्तासवरता असल्यामुळे या खास वर्गाची जरूरही नव्हती. संचालक बहुश्रुत असण्याची जरूरी आहे असे नाही, पण ते ग्रंथप्रेमी अवश्य पाहिजेत. ग्रंथपाल व संचालक दोघेही ग्रंथप्रेमाने एकत्रित आले तर आदर्श ग्रंथालय स्थापन होऊ शकेल.

आजची ग्रंथालये

देशातल्या सर्व इंग्रजी, संस्कृत व प्रांतिक भाषांच्या ग्रंथालयांचा स्थूलमानाने विचार करता आताच्या परिस्थितीत चांगले संचालक व चांगले ग्रंथपाल एकत्र येणे हा कपिलापष्ठीहून दुर्मिळ योग वाटतो. आता संचालक 'कर्तुमन्यथाकर्तुम्' असे अधिकारी असल्याने ग्रंथालयाचे भवितव्य सर्वस्वी त्यांच्यावर अवलंबून असते. पण संचालक पदावर आरोहण केले की लगेच संस्थेचा पैसा, नेमणुका इत्यादी

गोष्टी हातात येतात व समारंभ, फोटो, प्रसिद्धी वगैरे गोष्टींच्या मागे माणूस लागतो. या पदासाठी स्पर्धा होतात व हेवेदावे, राजकारण संस्थेच्या वातावरणात शिरतात. संस्थेसाठी 'येनकेन प्रकारेण' अनुदान व पैसा मिळवणे सुरू होते. संचालकपदाची सत्ता अधिकाधिक वाढत जाते व असली पदे कावीज करण्यासाठी व्यापारी, धंदेवाईक इत्यादी साहित्याशी काहीही संबंध नसलेले लोक या संस्थांत घुसतात. त्यांना साहित्याची माहिती नसते व आवडही नसते. तेव्हा संस्थेला मान्यता मिळवण्यासाठी ते लब्धप्रतिष्ठित विद्वान आणतात. हे विद्वान अनुदान मिळवण्यासाठी विनवुडाच्या योजना तयार करतात व ही दुकल त्या योजना पसंत करवून घेते, आणि संस्थेकडे पैशाचा ओघ चालू रहातो. अर्थात त्यातला काही भाग तरी या विद्वानांच्या खिशाकडे वळतो. या लोकांना ग्रंथपाल व त्याचे सहाय्यक हे अगदी कोणीतरी कनिष्ठ दर्जाचे असामी वाटतात.

काही मोठ्या ग्रंथालयांत आणखी एक प्रकार आढळतो. काही वेळा संचालक नुसते सहाजीराव असतात. ते गुळाचे गणपती असतात किंवा इतर अनेक गोष्टींत व्यग्र असल्याने ग्रंथाकडे लक्ष देण्यास त्यांना वेळ नसतो. अशा वेळी कारकून राजे होतात. ग्रंथपाल व त्याचे सहाय्यक यांनी वेळोवेळी आपल्याला सलाम करावा अशी त्यांची इच्छा असते. अभ्यासकांनी आपल्यास प्रथम विचारावे असे त्यांना वाटते, व तसे तर कधी होत नाही. मग त्याचा सर्व राग ग्रंथपालाच्या शाखेवर काढला जातो.

अशा तऱ्हेने ग्रंथपालाला संस्थेचे राजकारण, कारकून मंडळी इत्यादिकांच्या फेऱ्यातून बचाव करून कसेतरी दिवस घालवावयाचे असतात. आधी चांगला ग्रंथप्रेमी ग्रंथपाल निवडण्याइतकी बुद्धीही निवडणाऱ्यांच्या जवळ असणे कठीण असते. त्यात आता पदवी अत्यावश्यक मानली जाते. त्यामुळे निवडले जाणारे ग्रंथपाल पदवीधर पण ग्रंथप्रेम नसलेले असतात. आणि ग्रंथप्रेमी असलेच तर त्यांचे ग्रंथप्रेम लवकर आटून जाते व तेही व्यवहार पहातात. बहुतेक ग्रंथपाल आपल्या खोलीत बसलेले असतात व स्त्रीग्रंथपाल तर पुस्तकाजवळ कधीच दिसणार नाहीत. शेवटी ग्रंथालय अगदी खालच्या श्रेणीतल्या अल्पशिक्षित सेवकावर कसेवसे चालते. त्यांच्यात अनेकदा ग्रंथप्रेम आढळते. बाकी सर्वत्र शून्य असते. अशा ग्रंथालयात हवी ती पुस्तके अथवा माहिती कुठून मिळणार? कुठल्याही संदर्भातली माहिती (reference service) देणे हे ग्रंथालयाचे प्रमुख काम असते. ते इथे मुळीच होत नाही. अनेक संस्थांतून ग्रंथपालांच्या मोठ्या पगाराच्या जागा रिकाम्या असतात व लायक ग्रंथपाल मिळत नाहीत अशी ओरड ऐकू येते. परंतु ग्रंथपालांना योग्य तो मान दिला गेला नाही तर लायक ग्रंथपाल निर्माण कसे होणार ?

आज एखादा अपवाद सोडल्यास असे एकही मोठे ग्रंथालय नाही की जिथे नवीन पुस्तके कुठली आणली पाहिजेत ते पद्धतशीर रीतीने पाहिले जाते. जुन्या पुस्तकांबद्दल विचारण्यासच नको. मोठमोठ्या ग्रंथालयांतून अनेक पुस्तके कार्ड नोंदीवर (Card Index) आलेली नसल्याचे आढळते. विषयविशिष्ट सूची अनेक ग्रंथालयांत नाही. कुठली पुस्तके गायब होतात हेही कुणी बघत नाही. ग्रंथालयाशी संबंधित विद्वान देखील पुस्तके नोंद न करता नेऊन आपलीशी करून टाकतात. दुर्मिळ व महत्त्वाचे साहित्य कोणते एवढे समजून घेण्याचीही इच्छा आता उरलेली नाही. त्यामुळे कैक मोठ्या ग्रंथालयातून दुर्मिळ ग्रंथ इकडे तिकडे अस्ताव्यस्त पडलेले असतात. काम न करणाऱ्या अधिकारी वर्गाच्या पगारासाठी पैसा असतो पण ग्रंथ कपाटात ठेवण्यास पैसा नसतो. एका गृहस्थांनी मोठ्या ग्रंथालयास दिलेला साप्ताहिकाचा संपूर्ण दुर्मिळ संच ग्रंथालय रद्दी म्हणून विकून मोकळे झाले. एका ग्रंथालयात एक मोठा दुर्मिळ ग्रंथ उघड्यावर धूळ खात वर्षानुवर्षे पडला होता. संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांना वारंवार सांगून उपयोग झाला नाही व तो ग्रंथ फाटून गेला. पुस्तकाप्रमाणे मासिकेही दुर्मिळ असतात हे ग्रंथालयात ठाऊक नसल्याने अनेक ठिकाणी होती ती मासिके गेली. अनेक ग्रंथालयांतली दुर्मिळ पुस्तके रस्त्यावर विकत मिळतात. गेल्या पिढीत लोकांनी कष्टाने केलेले दुर्मिळ ग्रंथसंग्रह रद्दी म्हणून विकले गेले यात नवल नाही.

आपल्याकडील मोठ्यात मोठ्या ग्रंथालयाचीही पाश्चिमात्य ग्रंथालयाशी तुलना होऊ शकत नाही. त्यांच्याकडे अनेक राष्ट्रांतली शाळांची ग्रंथालये आपल्याकडच्या विद्यापीठांच्या ग्रंथालयांपेक्षा मोठी आहेत. पाश्चिमात्य ग्रंथालयात मायक्रोफिल्म अथवा फोटो काढणे ही अत्यंत मामुली गोष्ट आहे. इथे अनेक मोठमोठ्या ग्रंथालयांतही ती सोय नाही. काही संस्था व विद्यापीठे यांनी ही उपकरणे आणली आहेत, पण त्यांचा उपयोग कुठे व कसा करावा याचा विचार नसल्याने ती गंजून जाणार आहेत. माझ्याजवळ काही मोठे दुर्मिळ हस्तलिखित ग्रंथ आहेत, पण त्यांच्या नकला कशा काढावयाच्या हा प्रश्न सोडविता येत नाही. फिल्म किंवा फोटो काढताना ती नीट धुवून घ्यावी लागतात व नंतर नीट ठेवावी लागतात. हे ठाऊक नसल्याने ती फुकट गेल्याची उदाहरणे आहेत. पाश्चिमात्य राष्ट्रांतली ग्रंथालये एवढी मोठी असतात की त्यांच्या एका टोकाकडून दुसऱ्या टोकाला जाण्यास दहापंधरा मिनिटे लागतात. पण पुस्तक दोनचार मिनिटांत येते. आपल्याकडे इकडून तिकडे जाण्यास दोनचार मिनिटे लागतात पण पुस्तके पंधरा मिनिटांत मिळणे क्वचितच होते.

पुस्तके घरी नेण्यास देणारी वाचनालये

ग्रंथालयांचा एक महत्त्वाचा वर्ग पुस्तके घरी नेण्यास देणारी वाचनालये हा आहे. बहुसंख्य वाचनालये यांतली असतात. जरी वाचकांच्या अभिरुचीप्रमाणे त्यांना पुस्तके घ्यावी लागतात, तरी प्रयत्न करून वाचकांच्या अभिरुचीला वळण लावणे त्यांच्या हातात असते. तथापि असा प्रयत्न केल्याचे चुकूनच आढळते. मुंबई शहरात एक कामगारांचे वाचनालय आहे. तिथे रहस्यकथा किंवा गुप्त पोलिसांच्या चातुर्यकथा नाहीत. कामगार वाचक तत्त्वज्ञानाची पुस्तके वाचतात. संचालकांनी वाचकांत चांगले ग्रंथ वाचण्याची आवड निर्माण केली.

काय मिळवले ?

स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेक मोठमोठे युरोपियन अधिकारी व्यासंगी होते व ते संध्याकाळी ग्रंथालयात दिसत. ते ग्रंथालयांच्या नियतकालिकांत लिहीत. काही ग्रंथालयांच्या नियतकालिकांना जगात मान्यता होती. आमच्या लहानपणी पुष्कळ खालच्या अधिकाऱ्याकडेही ग्रंथसंग्रह असे व ग्रंथसंग्रह हे तेव्हा प्रतिष्ठेचे चिन्ह समजले जाई. काही भारतीय वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनाही वाङ्मयाची आस्था होती. आता या पिढीतले लोक पदावरून गेले आहेत. ग्रंथालये ज्या कारणासाठी स्थापन झाली, ती पुस्तके आता ग्रंथालयातली प्रमुख गोष्ट नसते. राजकारण, भांडणे यांना उत आला असून नियतकालिकांचा दर्जा ढासळला आहे. आज या विसाव्या शतकात भारतात जनता केव्हा केव्हा वाचनालये खुशाल जाळून टाकते व कुणी असल्या कृत्यांचा निषेधही करीत नाही. इथे ग्रंथालयांना काय किंमत उरली आहे असे मानावयाचे ? इ.स. १९४८ साली सव्वाशे वर्षांत ग्रंथालयाबाबतीत काय मिळवले याचा विचार करताना कै. प्रियोळकरांना विषाद वाटला. त्यानंतर पंचवीस वर्षांनी एवढाच फरक पडला आहे की या संस्थांच्या उंच इमारती उभ्या रहात आहेत. पार्किनसन साहेबाने म्हटले आहे की संस्थांच्या नेमक्या न्हासाच्या काळातच त्या उत्तुंग इमारती उभारतात, त्याची अपरिहार्यतेने आठवण येते.

संशोधन

प्राचीन काळात ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथांचे संशोधन झाल्याची काही उदाहरणे आढळतात. तथापि आजच्या संशोधनाचा पायंडा घालण्यास पाश्चिमात्य विद्वानांनी सुरवात केली. संस्कृत व विशेषतः प्राकृत ग्रंथांच्या संशोधनात त्यांचा विशेष भाग आहे. आज भारतात प्रत्यक्षात संस्कृतला काही किंमत नाही व प्राकृतला तर त्याहूनही नाही. महात्मा गौतमबुद्धांची पाली भाषा अजून काही आशियाई

राष्ट्रांत शाळेत शिकवली जाते, पण आपल्याकडे सुशिक्षितांनाही अशी एक भाषा भारतात होती हे ठाऊक नाही. आज प्रांतिक भाषांच्या बहुतेक अध्यापकांना संस्कृत येत नाही व त्यांच्यात पुस्तकांची व संशोधनाची आवड अभावानेच आढळते. प्रियोळकरांच्यासारख्या प्रांतिक भाषेत संशोधन करणाऱ्यांची पिढी लुप्त होत चाललेली दिसते. त्यांच्यासारख्या व्यक्तींनी आर्थिक प्रतिकूलता असलेल्या काळात द्रव्याची अपेक्षा न बाळगता आवड म्हणून संशोधन केले. आता अध्यापकांना विद्यापीठाकडून व U.G.C. कडून संशोधनार्थ अनुदान मिळते, व पैशाची तशी अडचण नाही. मराठीसारख्या प्रांतिक भाषांत हस्तलिखित वाङ्मय इतके विपुल आहे की विषयांची अडचण नाही. पण जिथे पैसा उपलब्ध आहे तिथे काम करणारे नाहीत व काम करणाऱ्यांना मदत मिळू शकत नाही.

बाहेर समाजात जे चित्र दिसते तेच संशोधन क्षेत्रात दिसते. या संस्थांच्या संचालक मंडळात संशोधनाशी संबंध नसलेले लोक तेवढे नेमके असतात. जेथे जेथे पगार किंवा मानधन आहे तेथे सेवानिवृत्त वृद्ध लोक शिरून त्यांनी ती पदे काबीज केली आहेत. हे वृद्ध लोक स्वतः काम करीत नाहीत इतकेच नव्हे तर दुसऱ्या हाताखालच्या तरुणांना काम करू देत नाहीत. काम करणारा त्यांचा शत्रू होतो. काही वर्षांपूर्वी एका संशोधकांना मी भेटण्यास गेलो तो एक पोरसवदा तरुण पाहिल्यावर मला आश्चर्याचा धक्का बसला. हे होतकरू तरुण संशोधक पुढे येतील या भीतीने त्यांची दीडएक वर्षे नोकरी झाल्यावर कायम जागेची नियमावली तयार करताना कमीत कमी वयाची अट अशी घातली गेली की त्यामुळे त्यांची नोकरी जाऊन परप्रांताचा आसरा शोधावा लागला. संशोधन करू नये अशी हाताखालच्या लोकांना वरिष्ठांनी लेखी आज्ञा दिल्याचे एक उदाहरण मला ठाऊक आहे. या वरिष्ठांना सेवानिवृत्त झाल्यावर मुदतवाढ किंवा दुसऱ्या संस्थात अधिकारपद तयार असत. अशाने संशोधन कसे काय होणार? जे काही संशोधनाच्या नावाने केले जाते ते बघण्याजोगे असते. विद्यार्थ्यांच्याकडून हस्तलिखितांची नकल करून घ्यावयाची व ती फक्त जशीच्या तशी छपावयाची ही एक राजमान्य तऱ्हा आहे. शब्दार्थ वगैरे देण्याची मेहनत हवी कशाळा? काही संस्थांत जुन्या मासिकांची पृष्ठे परत छापणे, प्रवासवर्णने छापणे, किंवा चारपाच वर्षांतल्या लेखकांवर निरर्थक भारूड लिहिणे याला संशोधन मानतात.

जुनी हस्तलिखिते संदर्भ ग्रंथालयांत किंवा संशोधन संस्थांनी नीट जतन करून ठेवली पाहिजेत व आणखी मिळवत राहिले पाहिजे. पण जिथे पुस्तकांना काही किंमत नाही तिथे हस्तलिखितांची पर्वा कोण करणार? काही संस्था व विद्यापीठे

ती नुसती गोळा करून रचून ठेवतात व त्यांचे पुढे काय होते ते हुंकूनही पहात नाहीत. त्यामुळे अनेक हस्तलिखिते भुगा होऊन नष्ट होतात. एका संस्थेच्या संचालकांनी महत्त्वाची काही हस्तलिखिते घरी नेऊन ठेवली आहेत. त्यांचा उपयोग करण्याइतके भांडवल त्यांच्याजवळ नाही व ते ती दुसऱ्या कोणाला पाहूनही देत नाहीत. काही संस्थेत भुगा होत चाललेली हस्तलिखिते नकलून घ्या अशी सूचना केली तर पैसा नाही असे उत्तर मिळते. आम्ही नकलून देतो असे म्हटल्यास गरज असेल तर आमच्याकडे येऊन नकल करा असे सांगण्यात येते. शेवटी हस्तलिखितांचा भुगा झाला तरी हरकत नसते. तंजावरसारख्या परप्रांतात हस्तलिखिते सुरक्षित राहू शकतात पण ती महाराष्ट्रात राहू शकत नाहीत.

तंजावरची हस्तलिखिते आता जीर्ण होऊ लागली आहेत. तेथल्या तेलगू, तामीळ इत्यादी अन्य भाषांच्या हस्तलिखितांच्या प्रतिकृती त्या त्या प्रांतांनी काढून घेतल्या. मराठी हस्तलिखितांना कोण विचारणार? आतापर्यंत त्यांची तपासणी करण्यासाठी अनेक भक्तेबहादुरांनी प्रवास केला. त्यांत ललितवाङ्मय लेखकही होते. त्यांना हस्तलिखिते पाहून काय बोध झाला ते ठाऊक नाही. तिथल्या हस्तलिखितांची महाराष्ट्रातल्या लब्धप्रतिष्ठित विद्वानांना दाद नाही. तिथे जवळजवळ नाथकालीन एकनाथी भागवताची महत्त्वाची प्रत आहे. पण ती पहाण्याचा प्रयत्नही न करता हजारांनी खर्च करून छापील प्रतीवरून एकनाथी भागवत छापण्यात आले व ते परत छापण्यात येणार आहे असे कळते. याबद्दल माहिती पाठवूनही काही उपयोग झाला नाही. ज्यांना ही प्रत छापण्याची इच्छा आहे, त्यांच्याजवळ साधने नाहीत. जर आपल्याकडे हस्तलिखितांकडे पहाण्यास कोणी तयार नाही तर ती परदेशांत गेली तर काय विघडले? तिथे ती सुरक्षित तरी रहातील. महाराष्ट्रातल्या काही थोर पुढाऱ्यांचा बराचसा पत्रव्यवहार दिल्लीस जाऊन पडला असून काही पत्रव्यवहार परदेशी जाऊ पहात आहे कारण इथे कुणाला तो सांभाळण्याची इच्छाच नाही. अशा परिस्थितीत प्रांतिक भाषांतील हस्तलिखितांच्या बृहन्नामावली कोण व कशा तयार केल्या जाणार? फार तर त्याबद्दल काही माहिती नसणारे एखादी कधी न संपणारी योजना तयार करतील व आमरण पेन्शन खात बसतील. संस्कृतचे नशीब की एका पाश्चिमात्य पंडिताने फार पूर्वी अशी नामावली मेहनत घेऊन केली.

तरीही काहीतरी संशोधन होत आहे. मात्र ते वैयक्तिक आहे. अशा व्यक्तींच्या मार्गात शेकडो अडचणी असतात. संशोधनार्थ हिडण्यास पैसा नसतो. जवळ संदर्भ ग्रंथालय सर्वांनाच उपलब्ध होत नाही. साधी सुधी माहिती मिळवण्यास फार

सायास पडतात. लेखनिक साह्य नसते. एवढा व्याप करून पुस्तक तयार केले तर ते छापणार कोण हा प्रश्न पडतो. प्रकाशकाला अनुदान मिळूनही तोटा होतो कारण तीन कोटींच्या महाराष्ट्रात संशोधनग्रंथांची तीनशे पुस्तके खपवताना मारामार पडते. त्यामुळे मराठीत अशी प्रकाशने करणारी मुंबई मराठी ग्रंथ-संग्रहालयासारखी एखादीच संस्था अपवाद म्हणून असते. पूर्वी काही प्रकाशक पुस्तकात फायदा मिळवत व त्यातल्या कांही भागातून असले ग्रंथ छापत. आता क्रमिक पुस्तकांचे राष्ट्रीयकरण झाल्याने या ग्रंथांचे प्रकाशनही धंदेवाईक प्रकाशक हातात घेण्यास तयार नाहीत. तशात आता कागदाचा तुटवडा, महागाई इत्यादी कटकटी आहेतच. एवढ्या आपत्तींतून पुस्तक छापून झालेच तर त्यावर चार शब्द लिहिण्यास अनेक वृत्तपत्रे, मासिके तयार नसतात व जे तयार असतात त्यांच्याकडे अशा पुस्तकांवर लिहिण्यास कोणी नसते. एका अभ्यासू संशोधकाने एक संशोधनग्रंथ लिहिला. त्यावर संशोधन कशाशी खातात हे ठाऊक नसलेल्या एका विद्वानांनी चार हेटाळणीपूर्वक शब्द लिहिले. त्यामुळे निरुत्साही होऊन या संशोधकाने संशोधनच सोडून दिले. एवढे होऊनही थोडेफार संशोधन होत रहाते हा चमत्कार आहे.

या देशात शेवटी प्रत्येक गोष्टीसाठी शासनाकडे वळावे लागते. महाराष्ट्रात आता शासकीय ग्रंथालये स्थापन झाली आहेत व त्यांत दुर्मिळ पुस्तके व घरी नेण्याची पुस्तके असे दोन विभाग आहेत. नवीन व जुनी पुस्तके शक्य तेवढी मिळवण्याचा यत्न होत आहे. तसेच हस्तलिखितांचेही शासकीय ग्रंथालय होणार आहे. शेवटी अशा उपक्रमांचे भवितव्य काही कार्य करणाऱ्या व्यक्तींवर अवलंबून रहाते. ही शासकीय ग्रंथालये तरी आदर्श ग्रंथालये होतील अशी आशा करण्यास सध्या तरी प्रत्यवाय दिसत नाही.

पाठचिकित्सा

डॉ. वि. भि. कोलते

मराठी पाठचिकित्सा व प्रियोळकर

प्रियोळकरांच्या संशोधनकार्याला खरी सुरुवात झाली ती रघुनाथ पंडित कवीच्या शोधापासून आणि त्याने लिहिलेल्या 'दमयंती-स्वयंवर' काव्याच्या पाठशुद्ध संहितेच्या संपादनापासून. मराठीतील जुन्या गद्य-पद्य ग्रंथांचे संपादन व प्रकाशन चिकित्सक दृष्टीने होत नाही, याची प्रियोळकरांना नेहमीच खंत वाटत असे. इतकी की 'दमयंतीस्वयंवर' काव्याच्या संपादणीत इंग्रज संशोधकांनी केलेल्या पाठचिकित्सेच्या प्रयत्नांचा संक्षिप्त इतिहास देऊन त्यांनी लिहिले की : "इंग्रज लोकांचे साहित्य-संशोधनाचे हे भगीरथ प्रयत्न पाहून आपल्या मराठी भाषेतील चिकित्सक संपादनाच्या अनास्थेबद्दल आम्हास थोडी शरम वाटावी." अशा तीव्र शब्दांत आपली खंत व्यक्त करून "संहितासंशोधनातील हा सात्विक नवमतवाद आमच्यामध्ये शिरावा" अशी तळमळ त्यांनी तेथे व्यक्त केली आहे.^१ ही खंत व तळमळ यांना त्यांनी पुढे अनेकदा वाचा फोडलेली आहे. मी संपादन केलेल्या 'उद्धवगीते'वर 'विविधज्ञानविस्तारा'त अभिप्राय लिहिताना ते म्हणतात^२ : "इ.स. १८४० पासून साधारणतः मराठी काव्यप्रकाशनास सुरुवात झालेली दिसून येते, परंतु चिकित्सक संपादनाकडे तेव्हांपासून जी हेळसांड चालली आहे, तिच्यात अद्याप फारशी सुधारणा झालेली नाही." या बाबतीत लियोनार्ड जॉन सेज्विक यांनी 'नलदमयंती स्वयंवरा-ख्याना'च्या आपल्या संपादणीत इ. स. १९१२ मध्ये पुढील उद्गार काढले होते.

"Textual eriticism is unfortunately not considered of much importance among Ind'an Students of Marathi Poetry. Ed't'ons appear every year in wh'ch either no attempt has been made to g'ive the various readings, or a few are given here and there, but

१. प्रियोळकर. 'दमयंती स्वयंवर'. साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा. पा. ७.

२. विविधज्ञानविस्तार. १९३७ एप्रिल. पा. ११६.

without any reference to the authorities in which they respectively occur. The Apparatus Criticus is an accidental adjunct of learning it is true, but since it is of value it must be adopted by the East”

सेज्विकच्या या उद्गारांनी प्रियोळकरांचे लक्ष विशेष वेधून घेतले होते असे दिसते. ‘जुन्या मराठी ग्रंथांचे आरंभीचे संपादन व प्रकाशन’ या आपल्या निबंधात (मराठी संशोधन पत्रिका, वर्ष १, अंक १) माधव चंद्रोवा यांच्या संपादन-पद्धतीविषयी लिहिताना ते म्हणतात :

“माधव चंद्रोवांनी काही ठिकाणी पाठांतरे दिली आहेत, त्यांवरून काही काव्यांच्या त्यांच्यापुढे एकापेक्षा अधिक हस्तलिखित प्रती होत्या हे सिद्ध होते. परंतु आपणाला किती प्रती मिळाल्या, कोठून मिळाल्या, किती जुन्या, मूळ संहितेकरिता कोणती प्रत वापरली, पाठभेद कोणत्या प्रतीतले, हे कळण्यास जो apparatus criticus म्हणजे चिकित्सासामुग्री द्यावयाची ती त्यांनी दिली नाही. अजूनही अशा प्रकारच्या चिकित्सक संपादण्या तयार करण्याकडे आपले लक्ष नाही.”

असे म्हणून पुन्हा त्यांनी लियोनार्ड सेज्विक यांचे वरील उद्गार उद्धृत केले आहेत. आणि लेखाच्या शेवटी . . . “परंतु १८६८ ते १९४३ या पुढील पाऊणशे वर्षांच्या काळात चिकित्सक संपादनाचे पाचसात पेक्षा जास्त प्रयत्न होऊ नयेत, ही अत्यंत खेदाची गोष्ट आहे” या शब्दांत पुन्हा आपली खंत व तळमळ व्यक्त केली आहे. १९३५ मध्ये प्रियोळकरांनी ‘दमयंतीस्वयंवर’ काव्याची संपादणी तयार केली ती पाश्चात्य संहिताचिकित्साशास्त्राच्या पद्धतीला अनुसरून. त्या संपादणीला ‘साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा’ या मथळ्याचा एक स्वतंत्र निबंध यांनी जोडला. त्यात त्यांनी ‘नव्या चिकित्सक पद्धतीचा अल्प इतिहास’ देऊन पाठचिकित्साशास्त्राचे ‘दमयंतीस्वयंवरा’च्या आधारे विवेचन केलेले आहे. पाठचिकित्साशास्त्रावर मराठीत लिहिला गेलेला हा पहिला निबंध होय. त्यावरून पायाशुद्ध संहितासंपादनाविषयी प्रियोळकर यांचा साक्षेप जसा दिसून येतो तशीच मराठीतील साहित्यासंपादनकार्याला चिकित्सापद्धतीचे वळण लागावे ही त्यांची तळमळही दिसून येते. ‘मराठी संशोधन पत्रिके’तील त्यांच्या उपरोक्त निबंधात त्यांनी म्हटले आहे की, “यासंबंधी पाठचिकित्सेचे स्वतंत्र शास्त्रच युरोपात सिद्ध झाले आहे. माझ्या ‘दमयंतीस्वयंवरा’च्या संपादणीमध्ये या विषयावर विस्तृत निबंध मी लिहिला आहे. किंबहुना हे पाठचिकित्सेचे शास्त्र समजावून सांगण्याकरिताच हा निबंध मुख्यतः लिहिला असून केवळ त्याकरिता ‘दमयंतीस्वयंवर’ या काव्याची मदत घेतली आहे, असेही म्हणावयास हरकत नाही.” यावरून या बाबतीतील त्यांची पोटतिडीक स्पष्ट होईल. पाठचिकित्साशास्त्राची ओळख करून

देणारा हा जसा मराठीतील पहिला निबंध आहे तसे त्या शास्त्रीय पद्धतीने संपादन केलेली 'दमयंतीस्वयंवरा'ची संपादणी ही मराठी संशोधकाने तयार केलेली पहिली संपादणी होय. या दृष्टीने मराठीतील पाठचिकित्साशास्त्राचे प्रियोळकर हे प्रवर्तक होत असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्यांच्या जिऱ्हाळ्याच्या या विषयाची अधिक ओळख करून घेणे उपयुक्त होईल.

संस्कृत पाठचिकित्सा

“वास्तविक पाठचिकित्सा आपल्याकडे अगदीच अज्ञात होती असे नाही.... संस्कृत काव्ये, नाटके वगैरे ग्रंथांवर ज्या टीका लिहिलेल्या असतात त्यांच्यामध्ये अन्य पाठभेद देऊन अमुक पाठ शुद्ध, अमुक पाठ भ्रांत, किंवा अमुक श्लोक प्रक्षिप्त असे उल्लेख आढळतात. उदा : कालिदासाच्या मेघदूतातील सहा श्लोक प्रक्षिप्त असल्याबद्दल मल्लिनाथाने आपल्या टीकेत नमूद केलेच आहे.” तथापी “तिचे स्वरूप व मांडणी पाश्चात्य पद्धतीपेक्षा निराळी होती” असे प्रियोळकर म्हणतात ते खरे आहे.^३ याचे थोडे अधिक स्पष्टीकरण करणे अवश्य आहे. मल्लिनाथाने 'मेघदूता'तील काही श्लोक प्रक्षिप्त आहेत असे म्हटले, ते काही पाठचिकित्साशास्त्राचे निकष लावून म्हटले आहे, असे नाही. 'प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते' 'इतःपरं प्रक्षिप्तमपि श्लोकद्वयं व्याख्यायते' असे उल्लेख करूनही त्याने प्रक्षिप्त श्लोकांवर व्याख्या केल्या आहेत. हे श्लोक प्रक्षिप्त का मानायचे याची कारणमीमांसा त्याने केलेली नाही. पाठभेदांची चर्चा मात्र त्याने अनेक ठिकाणी केलेली आढळते. उदा: 'मेघदूता'च्या दुसऱ्या श्लोकातील 'आषाढस्य प्रथमदिवसे..' या पाठाएवजी आढळणाऱ्या 'प्रशमदिवसे' या पाठांतराचा निर्देश करून तो त्याज्य का याची चर्चा त्याने टीकेत केलेली आहे व शेवटी 'सुष्ठूक्तं प्रथमदिवसे इति' असा आपला निर्णय दिला आहे. 'प्रशमदिवसे'—या पाठाचे समर्थन करणाऱ्या टीकाकारांच्या पांडित्याला तर त्याने 'अहो मूलच्छेदी पाण्डित्यप्रकर्षः' असे उपहासाने म्हटले आहे. वल्भलदेव नामक टीकाकारने 'प्रशमदिवसे' पाठ मान्य करून 'केचित्तु शकारथकारयोर्लिपिसारूप्यमोहात्प्रथम इत्युचुः' असे म्हटले व 'प्रशम'—पाठाचे समर्थन केले. पण अंतर्गत विसंगतीमुळे 'प्रशमदिवसे' हा पाठ टिकू शकत नाही असे मल्लिनाथ दाखवतो. विद्वानांतील पाठचर्चेचा मनोरंजक प्रसंग म्हणून तो या ठिकाणी दिला आहे हे तर खरेच, पण या चर्चेत 'लिपिसारूप्यमोहाने' पाठांतरे निर्माण होतात या तत्त्वाची जाणीव प्राचीन पंडितांना

३. प्रियोळकर. 'दम-स्वयं'. साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा. पा. ४.

होती हे लक्षात यावे म्हणूनही तो वर्णिला आहे. मेघदूताच्या ४ थ्या श्लोकात 'प्रत्यासन्ने नभसि—' याऐवजी 'नाथेन त्वन्न "प्रत्यासन्ने मनसि"—इति साधीयान्पाठः कल्पितः' असे सांगून तो आपण त्याज्य का मानला याची मल्लिनाथाने चर्चा केली आहे. कालिदासाच्या काव्यावरील मल्लिनाथाच्या टीकांत अशी पुष्कळ उदाहरणे आहेत. उदा : कुमारसंभव सर्ग ६. श्लो. ४६ वरील टीकेत 'अत्र गन्धवद्गन्धमादनम्' इत्यागन्तुकः पाठः । प्राचीनपाठस्तु 'सुगन्धिर्गन्धमादनः' इति पुल्लिङ्गान्तः'—

मल्लिनाथ हा सोळाव्या शतकातील टीकाकार होय. त्याच्याहीपूर्वी तीनशे वर्षे अगोदर, म्हणजे तेराव्या शतकात पाठचिकित्सेचे स्वरूप कसे होते हे दोन उदाहरणांच्या द्वारा, डॉ. पी. के. गोडे यांनी दिग्दर्शित केले आहे.^४ द्वैतवादाचे प्रणेते मध्वाचार्य यांनी महाभारत काव्याच्या संहितेविषयी आपल्या 'महाभारततात्पर्य-निर्णय' या ग्रंथात पुढील उद्गार काढले आहेत.

अथ . . . . . भारतवाक्यान्तेरैरेवाध्यवस्यन्ते ॥ २ ॥

क्वचिद्ग्रंथान्प्रक्षिपन्ति क्वचिदन्तरितानपि ।

कुर्युः क्वचिच्च व्यत्यासं प्रमादात्क्वचिदन्यथा ॥ ३ ॥

अनुत्सन्ना अपि ग्रंथा व्याकुला इति सर्वशः ।

उत्सन्नाः प्रायशः सर्वे कोट्यंशोऽपि न वर्तते ॥ ४ ॥

मध्वाचार्यांच्या या ग्रंथावर वादिराजतीर्थ याने, सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात, 'भावप्रकाशिका' नावाची टीका लिहिली आहे. आचार्यांच्या वरील श्लोकावर टीका लिहिताना ग्रंथाची संहिता कशी दूषित होत जाते याचे त्याने विस्ताराने वर्णन केले आहे. तो म्हणतो, "स्वकपोलकल्पितवचनैः अध्यवस्यन्ते निर्णयन्ते । यदि सन्ति सर्वे ग्रन्थाः तर्हि तानुत्पन्नान् स्वयमेव दृष्ट्वा ज्ञास्यति किमस्मदभिनव-प्रयत्नेनेत्यतः कलौ युगे जनानामल्पमतित्वादलसत्त्वाच्च शतकोटिसंख्याकां मूलरामायणपंचरात्राद्याः प्रायशः उत्सन्नाः प्रमवत्संता भारतादयोऽपि दुर्विदग्धकुत्सितजन-कौटिल्यादुत्सन्नप्राया आसन् अतः अस्माभिरेव हरिकैकर्यधुरंधरैः प्रयतितव्यमिति भावेनाह क्वचिदित्यादिना ग्रंथात् स्वमतानुकूलस्वकपोलकल्पितश्लोकान् क्वचित् मूलग्रन्थस्य भागे प्रक्षिपन्ति क्वचित् स्वप्रतिकूलश्लोकान् अन्तरितान् अन्तर्धान-प्राप्तान् कुर्वन्ति त्यजन्तीत्यर्थः । अस्मद्ग्रन्थे नास्तीति वक्तुमुत्सादयन्तीत्यर्थः व्यत्यासं उक्तहरिमहिमसंबंधश्लोकं कथाविच्छेदाय अन्यत्र निक्षिपन्ति एतत्कथानुकूलं

श्लोकं इह लिखन्ति क्वचित्साधवोऽपि प्रमादात्साजानादन्यथाभिसन्धेनान्यथा कुर्युः ॥ ३ ॥ ”

यावरून केवळ आपल्या मताच्या पुष्टचर्च दुर्विदग्ध लोक कपोलकल्पित, अर्थात, प्रक्षिप्त श्लोक तयार करीत व ते मूलग्रंथात घालीत, आपल्या मताला विरोधी असलेले श्लोक ग्रंथाच्या आपल्या प्रतीतून काढून टाकीत, कित्येकदा काही श्लोक मूळ जागेतून काढून ते अगोदर किंवा नंतर ठेवीत. प्रक्षेप (interpolation) आणि स्थानांतरण (transposition) यांची प्रक्रिया कशी होत असे याचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

डॉ. गोडे यांनी आपल्या लेखात तेराव्या शतकातील पाठचिकित्सेचे आणखी एक उदाहरण दिले आहे. यादवांच्या सभेतील महापंडित हेमाद्रि याने ‘अष्टांग-हृदय’ या ग्रंथावर ‘आयुर्वेदरसायन’ नावाची टीका लिहिली आहे. त्यातील

कटुष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ॥ १०५ ॥

या श्लोकावरील टीकेत “पिण्डालु” ऐवजी कित्येक जण “क्वक्भालु” म्हणतात हे सांगून क्वक्भालु ऐवजी पिण्डालु हाच पाठ कसा योग्य आहे याची चर्चा केली आहे. शेवटी ‘बहुभिः पठ्यमानस्य पाठस्येयं समर्थना । हेमाद्रिणा कृता किन्तु पिण्डालुरिति पठ्यताम्’—असा आपला निर्णय दिला आहे.

संस्कृत टीकावाङ्मयात पाठचिकित्सा कशी होत होती याची यावरून कल्पना येईल. हस्तलिखितांच्या शेवटी ‘यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत् । तत्सर्वं क्षम्यताम्—’ हा श्लोक सामान्यतः नेहमी आढळतो. त्यातही लेखकाच्या अनवधानाने पाठभेद कसे निर्माण होतात याची सूचना मिळते. असे सर्व उल्लेख एकत्रित करून संस्कृत साहित्यातील पाठचिकित्साशास्त्राचे संशोधन कोणीतरी करणे अवश्य आहे. त्यावरून पाठचिकित्साशास्त्रात आपली प्रगती किती झाली होती याची कल्पना येऊ शकेल.

मराठी पाठचिकित्सा : महानुभावोय ग्रंथांतील

संस्कृत वाङ्मयात आढळतात तितके पाठचिकित्सेचे स्पष्ट उल्लेख मराठी वाङ्मयात मात्र आढळत नाहीत. तथापी, पाठचिकित्सेचे प्रश्न जुन्या मराठी वाङ्मयात निर्माण झाले नव्हते असे मात्र नाही. प्रश्न अवश्य निर्माण झाले होते आणि ते संबंधित पाठचिकित्सकांनी आपापल्या परीने सोडवलेली होते. पण ते कसे सोडविले होते याची स्पष्ट प्रक्रिया मात्र त्यांनी नोंदून ठेवलेली आढळत नाही. मराठी वाङ्मयाच्या आरंभकाळीच असा एक महत्वाचा प्रश्न उपस्थित झाला होता, तो

महानुभावांच्या 'पांच रूपे चरित्रां'च्या म्हणजे चक्रधर, गोविंदप्रभु, श्रीकृष्ण, दत्तात्रय व चक्रपाणी यांच्या 'लीळाचरित्रां'च्या बाबतीत. या ग्रंथांच्या निर्मितीचा इतिहास येथे विस्ताराने देण्याची गरज नाही. म्हाइंभटांनी हे चरित्रग्रंथ तयार केल्यानंतर एका पोथीत लिहून ठेवले होते. ही त्या ग्रंथांची मूळ संहिता. यातील लीळा नागदेवाचार्य आपल्या शिष्यांना घोकवीत. एक वेळ केसोबासांनी मूळ पोथीवरून लीळा घोकण्याचा प्रयत्न केला. पण नागदेवाचार्यांनी त्यांना सांगितले की, 'हें शास्त्र काळाक्षरीं घालून न घोकावें' त्यामुळे केसोबासांनी देखील, पोथीवरून नव्हे तर नागदेवांच्या मुखातून, त्यांना विचारून ती लीळाचरित्रे घोकली. या पोथीवरून दुसरी पोथी त्यावेळी लिहिली गेली नसावी. संहितेतीलच लीळा नागदेवाचार्य आपल्या शिष्यांना सांगत व ते घोकित. नागदेवाचार्यांच्या मृत्यूनंतर लीळाचरित्रांची ही पोथी क्रमाने बाइदेववास, केसोवास, दामोदर पंडित व शेवटी कवीश्वरबास यांच्या हाती आली. त्यावेळी दिल्लीच्या सुलतानाची धाड आली म्हणून कवीश्वरबास कोकणाकडे जात होते. शत्रू पाठीस लागले होते. त्यांतील एकाने कवीश्वरबासाचे शिष्य परशुरामबास यांच्या हातातील झोळी खेचून नेली. त्या झोळीत चरित्रग्रंथांची पोथी होती. ती अशा रीतीने नाहीशी झाली. नागदेवाचार्यांपासून त्यांच्या अनेक शिष्यांनी या चरित्रग्रंथांची संहिता घोकली होती. त्या प्रत्येक शिष्याने आपल्या शिष्यांना व त्यांनी पुढे आपापल्या शिष्यांना ती घोकवली होती. म्हणजे प्रत्येक शिष्यपरंपरेत मुखपरंपरेने ती चालत आली होती. मूळ संहिता गहाळ होण्यापूर्वी आवश्यकतेनुसार संदर्भासाठी मूळ संहितेचा उपयोग होत असावा. पण कवीश्वराचार्यांच्या पिढीत ती गहाळ झाल्यानंतर प्रत्येक शिष्यपरंपरेजवळ त्या परंपरेतील मुखपाठ तेवढा शिल्लक राहिला. नागदेवाचार्यानंतर तिसऱ्या पिढीपर्यंत हा क्रम चालू होता. त्यावेळी मात्र त्या पिढीतील महानुभावांनी आपापला पाठ लिपिबद्ध केला. त्यामुळे चरित्रग्रंथांच्या पंधरा संहिता तयार झाल्या. उदा. : "अनोबाची सीक्ष्यें हीरांबीका : तेही अनोबासापासून लीळा घोकीलीया होतीया : मग हीराइसापासून त्याचा सीक्षी हरीबासी घोकीलीया होतीया : मग हरीबासी जया जया भीक्षुकासि लीळाचा घोक होत तया तया मानलेंया तिया लीळा पूसीलीया : त्या त्या वासना : आन हीराइसापासून घोकीला जो घोक ऐसेयाचें अन्वयी लावून पुस्तक केलें : तो हीरांबा पाठ ॥१॥ अनोबासाचे सीक्ष्य नागनाथबास : तेही अनोबासापासून लीळा घोकीलीया होतीया : तेही आपुलेया सीक्ष्यासि कवि मालोबासासि घोकवीलीया : मग मालोबासी आणीका मानलेंया आचार्याची वासनातरें मेळवून आपुलेया घोकेंसी अन्वयी लावून पुस्तक केलें : तो नागनाथ पाठ : ॥ २ ॥" इत्यादी. असे या चरित्रग्रंथांचे शकाच्या

तेराव्या शतकाच्या शेवटी किंवा इ.स. १४ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, पंधरा पाठ तयार झाले. प्रत्येक शिष्यपरंपरेने आपल्या परंपरेतील मुखपाठ मुख्य व इतरांची वासनांतरे नमूद करून पाठ तयार केले. या पंधरा पाठांच्या संहितांपैकी काहीत भिन्न परंपरांचे मिश्रण झाले असावे. कारण त्या परंपरेच्या मुख्य महंतांनी नागदेवाचार्यांपासून घोक घेतलेल्या एकाच नव्हे तर दोन शिष्यांपासून घोक घेतला होता. उदा : “कवीश्वराचे सीक्ष्य रामेश्वरवास : तेही कवीश्वरांपासून लीळा घोकीलीया : आन अनोवापासून लीळा घोकीलीया होतीया : तेही आपुलेया सीक्ष्यासि गोपाळवासासि घोकवीलीया : आन गोपाळवासी आणीका वासनैया आचार्यांची वासनांतरें मेळवून आपुलेया घोकेंसी अन्वयी पाहून पुस्तक केलें : तो रामेश्वर पाठ : ॥ ४ ॥” अर्थात, चरित्रग्रंथांच्या रामेश्वरपाठात आनोबास आणि कवीश्वरवास या दोहोंच्या मुखपरंपरांतील पाठांचे मिश्रण झाले असणे अपरिहार्य आहे. नवीन पाठ तयार होण्याचे हे काम येथेच थांबले नाही. ‘इतिहास प्रकरण-’ कार लिहितो : ‘भटांपासून समस्तें गुरुकुळीं लीळा घोकीलीया : तीया एकी समस्ता धरीलीया : एकी न धरतीची : एक मूळ प्रती : तीचे बोल विसरले परि चरित्राचा भाव आठवत होता : त्यां भावानुरूप आपुले बोल घालुनि चरीत्रें नीरोपीत : एका आठवत होते तेचि बोलीले : एक न बोलतीचि : एकी चरीत्राचें व्याख्यान आइकीले : तेही चरीत्राचे व्याख्यान मीश्रीत बोलीली : एकी चरीत्रांतूल श्रीमुखीचे शब्द तेतूकेचि धरीले : एका श्रीमुखीचे शब्द नाठवत : भाव आठवत होता : तेही श्रीमूखावरि घालून आपूले बोल कल्पिले : एकी जो श्रीमूखवचनाचा गुरुमुखें अर्थ आइकीला तोही श्रीमुखोक्तचि भणौनि मानीला : तो तेही चरीत्री लीहीला : एक नवगीन्हे रामदेव मुनी एवमादीक होते : तेही श्रीमूखाचे मीषें स्वकपोलकल्पीत चरित्रे केली : एकी परस्परें वीवादता आपुलीये अर्थसीद्वीलागी श्रीमूखावरि घालून चरीत्री स्वकल्पीत बोल लीहीले : एकें जे आपुलेया बुझा न मीळे तेही श्रीमूखींचें गाळीलें : एकी पालटीलें : ऐसें पुरुषाचेनि बुद्धीदोषें आन अभीमानें लीळासि वासनांतरें जाली :’⁵

हा उतारा थोडा लांब झाला खरा. पण एखाद्या ग्रंथाची मूळ संहिता कशी भ्रष्ट होत जाते याची सुंदर उदाहरणे त्यात आली आहेत, म्हणून तो येथे उद्धृत केला आहे. सारांश, म्हाडभटांनी तयार केलेल्या लीळाचरित्रादी चरित्रग्रंथांची मूळ संहिता, केवळ गुरुमुखाने पुढील पिढीत जोपासण्याच्या प्रयत्नामुळे तिचे अनेक

५. देशपांडे य. खु. ‘महानुभावांचे चरित्रग्रंथ.’ भा.इ.सं.मं. त्रैमासिक. वर्ष १३, अंक २.

पाठ झाले, त्यांत भिन्न परंपरांच्या पाठांचे मिश्रण झाले, काहीत कपोलकल्पित पाठ घातले गेले, तर काहीतून अधिकृत पाठ जाणूनबुजून वगळले गेले. . . अशा या भ्रष्ट संहितांचे पाठचिकित्सेच्या दृष्टीने संशोधन करून मूळ पाठ पुन्हा तयार करण्याचे आव्हान मराठीतील पहिल्याच महत्त्वाच्या ग्रंथाच्या बाबतीत निर्माण झाले. ते उपाध्ये आम्नायातील हीराइसेने स्वीकारले. तिने या सर्व लीळांचे संशोधन केले, असे 'अन्वयस्थळ' कार सांगतात.^६ पण हे संशोधन तिने कशा रीतीने केले याचा सविस्तर खुलासा मात्र त्यांनी केला नाही. त्यांनी केलेल्या खुलाशावरून असे दिसते की, हिराइसाला 'एकसंदी प्रज्ञा' असल्यामुळे तिचे पाठांतर विनचुक होते. आपल्या या मुखपाठाचा निकष लावून इतर वासनांतरे तिने पारखून घेतली असावी. तिने तयार केलेला पाठ हा पहिला 'पिढीपाठ' म्हणून मान्यता पावलेला आहे. असो. या चरित्रग्रंथाच्या पाठसंशोधनचर्चेत येथे अधिक खोल जाण्याचे कारण नाही. आरंभीच्या मराठी गद्यग्रंथाची मूळ संहिता भ्रष्ट कशी होत गेली व तिचे मूलस्थापन करण्याचा प्रयत्न कसा झाला, हे मराठीतील पाठचिकित्सेचा इतिहास लक्षात घेण्याच्या दृष्टीने येथे नमूद केले आहे.

पुढे सोळाव्यासतराव्या शतकांत महानुभावांच्या साती ग्रंथांवर 'टीप' लिहिण्यात आले. आपल्या टीपांत त्यांनी या काव्यांतील काही ओव्यांत घुसलेल्या पाठांतरांचा निर्देश केला आहे. पण मूळ पाठ कोणता असावा व तोच का, याची चर्चा मात्र त्यांनी केलेली नाही. उदा. : 'धापीसपण - घोंगडेपण : पाठांतरें ढसाळपण = उधटपण' (शिंशु. ८१९); 'प्रवृत्तीतें म्हणे उगे. . . तथा पाठांतर : प्रकृतीतें = देहातें' (सह्याद्रिवर्णन ९६); 'अक्षोणी. . . पाठांतरें अक्षौहिणी' 'लांसावे. . . पाठांतरें : लाखऐसी तापे' (नरेंद्र.रु.स्व. ३४७, ४५१) इत्यादी. या टीपकारांना पाठचिकित्सेची दृष्टीच नव्हती, किंवा त्यांना तिचे महत्त्व कळत नव्हते असे दिसते.

तथापी, याच सुमारास लिहिण्यात आलेल्या 'दृष्टांतस्थळा'त विश्वनाथवासांनी पाठचर्चेची जी दृष्टी दाखविली आहे ती उल्लेखनीय आहे. 'वज्रकीटकीयेचा दृष्टांता'त 'कव्हाणा एका अंताचीए सवडी वज्रकीटकी लागली असे' असे वाक्य आहे. यातील 'लागली' ऐवजी 'लाविली' असा पाठ क्वचित आढळतो, त्याचा उल्लेख करून "तो स्वीकारणीय का नाही याची जी कारणे दिली आहेत ती

६. हरिबास व सोंगोबास. 'अन्वयस्थळ.' महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका. सप्टे. १९५३. पा. २७.

उद्बोधक असून त्यांवरून शुद्ध पाठाबद्दल किती विमर्शपूर्ण जपणूक होत असे, याची उत्कृष्ट कल्पना येते." या दृष्टांतावरील भाष्यात विश्वनाथवास लिहितात^७ : "लाविली नव्हे : कां : श्रीमुखीचा पाठ व दाष्टांती लागली हेचि असे" "प्रमाणपुरुष तैसा अर्थ न बोलती : कां जे : ते आधी पहाति : मग अर्थ : वचन : तिये अर्थी दृष्टांत अनुवर्तविती । वांचौनि पाठा अर्थ नसता एकाधा दृष्टांताचा अथवा प्रमेयाचा व्यभिचारीक शब्द घेऊनि अर्थी व्यभिचारकर्ते नव्हेति । म्हणौनि अप्रमाण बोलणें तें ब्रह्मविद्येचे नव्हे ऐसें जाणावें ।"

चरित्रग्रंथांच्या भिन्न पाठांत आपल्या पाठाबरोबर इतरांचे पाठ 'वासना' म्हणून नमूद करताना म्हाइभटांच्या मूळ संहितेतील श्रीमुखीचे मूळ शब्द कायम ठेवण्याची दृष्टी असे. उदा : 'गोसावी म्हणीतलें : यासि श्रीप्रभु अयोग्य . . . परशरामवास : यासि श्रीप्रभु योग्य नव्हे^८ ' 'अयोग्य' आणि 'योग्य नव्हे' हे दोन्ही पाठ एकाच अर्थाचे. पण श्रीमुखीचे मूळ शब्द कोणते हे ठरविण्याच्या साक्षेपाने पाठांतर नमूद केलेले आहे. शब्दांच्याच नाही तर शब्दरूपांच्याही बाबतीत बारकावा नोंदण्यात येत असे. उदा : ' . . . व्यंशु हा निरूपावेया दोषें भणिजतु असीजे : वासना : निरूपावेया भणिजे : '^९ वासना म्हणजे पाठांतर. दुसऱ्या पाठात 'दोषें' शब्द नाही. शिवाय 'भणिजतु असीजे' या क्रियापदरूपाऐवजी 'भणिजे' हे रूप आहे. हा पाठनोंदणीतील साक्षेप महत्त्वाचा नाही काय ?

ज्ञानेश्वरीच्या पाठचिकित्सेचे प्रयत्न

महानुभावांचे चरित्रग्रंथ हे जुन्या मराठीतील महत्त्वाचे आद्य गद्य ग्रंथ होत. त्यांतील 'लीळाचरित्र' व चक्रधरांनी सांगितलेली दत्तात्रय, श्रीकृष्ण व चक्रपाणी यांची चरित्रे यांचे लेखन गोविंदप्रभूंच्या मृत्यूपूर्वी म्हणजे शके १२०८ पूर्वी झाले, तर 'ऋद्धिपुरचरित्र' म्हणजे गोविंदप्रभुचरित्र या ग्रंथाची निर्मिती गोविंदप्रभूंच्या मृत्यूनंतर म्हणजे शके १२०८ नंतर पुढील एकदोन वर्षांत म्हणजे सुमारे शके १२१० मध्ये झाली. त्यानंतर दोनच वर्षांनी मराठी साहित्याला भूषणभूत ठरलेल्या 'ज्ञानेश्वरी'चे लेखन झाले. महानुभावांच्या चरित्रग्रंथांच्या बाबतीत ज्याप्रमाणे पुढील पन्नाससाठ वर्षांत निरनिराळे पाठ तयार झाल्यामुळे पाठचिकित्सेचा प्रश्न निर्माण होऊन तो सोडविण्याचा प्रयत्न झाला त्याप्रमाणे

७. भवाळकर-नेने. 'दृष्टांतपाठ.' पा. ७४.

८. नेने. ह. ना. 'लीळाचरित्र' भाग २. पा. १९.

९. नेने. ह. ना. 'सूत्रपाठ'. विचारमालिका, १२.

ज्ञानेश्वरीच्याही बाबतीत पाठांतरांचा प्रश्न निर्माण होऊन तो सोडविण्याचा पुढे तीनशे वर्षांनी एकनाथांनी प्रयत्न केला. पाठचिकित्सेच्या दृष्टीने या दोन्ही ग्रंथांतील एक महत्त्वाचा फरक लक्षात घेण्यासारखा आहे. म्हाइंभटांनी तयार केलेल्या चरित्रग्रंथाची संहिता तयार होऊन ती जरी पोथीत लिहिली गेली तरी तिचा महानुभावांत जो प्रचार झाला तो केवळ गुरुमुखाच्या परंपरेने. मूळ पोथी नष्ट झाली आणि गुरुमुखातून घोकलेल्या पाठांच्या पुढे अनेक संहिता तयार झाल्या. याच्या उलट ज्ञानेश्वरीच्या संहितेची पोथी तयार झाल्यावर त्या मूळ पोथीवरून अनेकांनी नकला करून घेतल्या. त्या नकलांच्या पुन्हा नकला— त्यांच्या पुन्हा नकला होत असताना ज्ञानेश्वरीची मूळ संहिता अपपाठांनी आणि पाठांतरांनी अशुद्ध झाली. मुखपरंपरेने आलेल्या संस्कृत महाभारताच्या पाठचिकित्सेप्रमाणे चरित्रग्रंथांच्या पाठचिकित्सेचे कार्य कठीण व स्वतंत्र आहे, तसे ज्ञानेश्वरीचे नाही. मूळ संहितेवरून प्रतिलिप्या होत असताना निर्माण झालेले अपपाठ वगैरे शोधून मूलस्थापनेचे कार्य ज्ञानेश्वरीच्या बाबतीत करावे लागले होते.

एकनाथांचे ज्ञानेश्वरीसंशोधन

ज्ञानेश्वरीच्या पाठचिकित्सेचा प्रश्न प्रथम एकनाथांनी हाती घेतला व तो शके १५०६ म्हणजे इ. स. १५८४ मध्ये पूर्ण केला.

श्रीशके पंधराशे सावोत्तरीं । तारणनाम संवत्सरीं ।

येका जनार्दनं अत्यादरीं । गीता ज्ञानेश्वरी प्रतिशुद्ध केली ॥

ग्रंथ पूर्वीच अतिशुद्ध । परी पाठांतरीं शुद्धअवद्ध ।

तो शोधूनिया एवविध । प्रतिशुद्ध सिद्ध ज्ञानेश्वरी ॥

ज्ञानेश्वरीसंशोधनाच्या ह्या एकनाथी ओव्या प्रसिद्ध आहेत. त्यांवरून एकनाथांनी 'पाठांतरां'च्या शोधनाचे कार्य केले हे कळते ; पण मूळ पाठ निश्चित करताना त्यांनी कोणते निकष स्वीकारले होते याची कल्पना येत नाही. "आजच्या नवीन चिकित्सेकांची जी दृष्टि असते, तीच दृष्टि ज्ञानेश्वरीचे संशोधन करताना एकनाथाची होती असे दिसत नाही."¹⁰ असे प्रियोळकरांना वाटते, तर प्रा. श्री. ना. बनहट्टी यांच्या मते "पूर्वीची कोणती तरी एक प्रत प्रमाण मानून ते चालले नाहीत, तर पाठांतरांचा स्वतंत्रपणे विचार करून योग्य पाठ त्यांनी निश्चित

केला." ¹¹ अर्थात, आजची पाठचिकित्सेची दृष्टी एकनाथांना असावी. प्रियोळकर मात्र असे म्हणतात की, "नकलकारांच्या अज्ञानामुळे किंवा निष्काळजीपणामुळे लेखनप्रमाद होऊन ज्ञानेश्वरीला जी दुर्बोधता आली होती, ती दूर करून भावार्थ-दीपिकेचा भाव ज्ञानेश्वरांच्या भाविक भक्तांना योग्य प्रकारे व्यक्त व्हावा, हीच एकनाथाची बुद्धि असली पाहिजे." तथापी, आपल्या पाठसंशोधनासंबंधी एकनाथांनी ज्या ओव्या रचल्या आहेत त्यांवरून त्यांनी केवळ लेखनप्रमादामुळे झालेली पाठांतरे तेवढीच शुद्ध केली असे म्हणता येत नाही. पाठांतरांनी 'अबद्ध' = शिथिल, अर्थहीन झालेल्या ग्रंथातील प्रक्षिप्त पाठांतरे काढून मूलस्थापनेचा प्रयत्न त्यांनी केला असावा असे वाटते. अर्थात, हे सर्व त्यांनी आजच्या पाठचिकित्सापद्धतीला अनुसरूनच केले असेल असे मात्र निश्चित सांगता येत नाही.

गोपाळाश्रमस्वामींचे ज्ञानेश्वरीसंशोधन

एकनाथांनी ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत तयार केल्यावरही तिच्यात पुन्हा पाठपाठांतरे घुसल्यामुळे ती पुन्हा शुद्ध करण्याचा प्रयत्न शके १६३२ (इ.स. १७१०) मध्ये गोपाळाश्रमस्वामींना करावा लागला.

शके सतराशें सदसष्टीवरी । शार्वरी नाम संवत्सरीं ।
गोपाळाश्रमें अत्यादरीं । प्रति ज्ञानेश्वरी शुद्ध केली ॥
ग्रंथ आधीच बहु चांगला । परि लिहिणारिं भिन्न केला ।
तो प्रति मेळवुनि शोधिला । पाठ घातला पूर्वीचा ॥

असे त्यांनी म्हटले आहे. ¹² त्यावरून त्यांनी ज्ञानेश्वरीची अनेक हस्तलिखिते मिळवली होती, इतकेच नाही तर ती एकमेकाशी मिळवून पाहिली होती, म्हणजे त्यांचे तुलनात्मक निरीक्षण केले होते आणि त्यानंतरच त्यांनी 'पूर्वीचा पाठ' घालून 'प्रति ज्ञानेश्वरी शुद्ध केली' असे दिसते. हे 'मूलस्थापनेचे' जे कार्य त्यांनी केले त्यात आधुनिक पाठचिकित्सेची दृष्टी अवश्य दिसते. इ.स. अठराव्या शतकाच्या आरंभकाली पाठचिकित्सेची नवीन दृष्टी मराठी संशोधकांना येऊ लागली होती असे यावरून दिसून येते.

माझ्याजवळील एका महानुभावीय पोथीत दामोदर मुनीने लिहिलेले 'बाळक्रीडा' नावाचे काव्य आहे. त्याच पोथीत (बहुधा याच दामोदर कवीने लिहिलेले) 'सभापर्व' आहे. त्याच्या शेवटच्या भागात 'प्रतिभ्रंश देखिली : म्हणौनि शोधनी

११. बनहट्टी श्री. ना. 'प्रतिशुद्ध ज्ञानदेवी.' अ. १२, प्रस्ता. पा. ४.

१२. तत्रैव. पा. ४.

असे केली : श्रोती परिसावी वहिली : सभापर्वणी हे ॥ दामोदरें शोधुनि लेखन केलें : पूर्वी एकोपतीं कथिलें : ते स्वस्त चीत्तें लिहिलें : म्हणे कृष्णदास ॥ सके सोळाशे सात : क्रोधन संवत : भाद्रपदवदि तीथ : अष्टमी गुरुवार ' (२६१-६३) भ्रष्ट प्रतीचे शोधन करण्याच्या जाणिवेचे शके १६०७ (इ. स. १६८५) मधील हे उदाहरण म्हणून लक्षात घेण्यासारखे आहे.

पाश्चात्य पाठचिकित्साशास्त्र

इंग्लंडमध्ये याच वेळी म्हणजे अठराव्या शतकाच्या आरंभी पाठचिकित्सापद्धतीला प्रारंभ झाला. " युरोपमध्ये पंधराव्या शतकात ज्यावेळी विद्येचे पुनरुज्जीवन झाले त्यावेळी जुन्या ग्रीक व लॅटिन ग्रंथांचा सशास्त्र अभ्यास सुरू झाला. त्यावेळी, विशेषतः जुन्या कराराच्या अभ्यासकांनी ही चिकित्सापद्धती प्रथम अस्तित्वात आणली. परंतु ज्या इंग्रजी वाङ्मयाचा आदर्श पुढे ठेवून मराठी भाषेचा तिच्याच वळणावर संसार चाललेला आहे, त्या इंग्रजी भाषेतील जुन्या काव्यसंहितांचे संशोधन सुरवातीला तरी उपरिनिर्दिष्ट चिकित्सापद्धतीप्रमाणे झालेले दिसत नाही. इंग्रजी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय म्हणून शेक्सपियर व जुना म्हणून चॉसर यांच्या ग्रंथांच्या अभ्यासामुळे या चिकित्साकपद्धतीला विशेष उठाव मिळालेला दिसतो." असे 'नव्या चिकित्सक पध्दतीचा अल्प इतिहास' सांगताना प्रियोळकर लिहितात.¹³ शेक्सपीअर, चॉसर आदींच्या ग्रंथांना पाठचिकित्सेचा संस्कार अठराव्या शतकाच्या आरंभापासून सुरू झाला. याच्या तुलनेने पाहिले तर मराठी जुन्या वाङ्मयातील चरित्रग्रंथांना व ज्ञानेश्वरीला मराठीत त्यापूर्वीच पाठचिकित्सेचे संस्कार लाभले होते ही गोष्ट, मराठी पाठचिकित्साशास्त्राच्या इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची होय.

संस्कृत ग्रंथसंशोधनाला लाभलेले संस्कार

असे असले तरी एक गोष्ट मान्य केली पाहिजे. ती ही की, आमच्या संस्कृतातील काय किंवा मराठीतील काय, पाठचिकित्सकांनी, पाठचिकित्सा करताना आपण कोणत्या तत्वांचा अवलंब केला याची नोंद ठेवलेली नाही. त्यामुळे पाठचिकित्सेचे स्वतंत्र असे शास्त्र आपल्याकडे निर्माण झालेले नाही. उलट पाश्चात्य पाठचिकित्सकांनी मात्र आपल्या ध्येयधोरणांचे विस्तृत विवेचन करून ठेवले, त्यावर उलट-सुलट चर्चा झाल्या व त्यांतून पाठचिकित्सेचे स्वतंत्र शास्त्र त्यांच्याकडे निर्माण झाले. प्रियोळकरांनी म्हटल्याप्रमाणे " निरभिमान बुद्धीने सांगायचे झाले तर पाश्चात्य

शोधनपद्धति जास्त सशास्त्र, निर्दोष व व्यवस्थित आहे, यात मात्र बिलकूल शंका नाही" ¹⁴ हे जसे खरे आहे तसेच पाश्चात्य संशोधकांशी संपर्क झाल्यावरच या शास्त्राचे संस्कार प्राचीन भारतीय वाङ्मयावर होऊ लागले हेही खरे आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात भारतीय साहित्याशी, विशेषतः संस्कृत साहित्याशी पाश्चात्य विद्वानांचा संबंध आला. त्यातही संस्कृत वेदवाङ्मयाने मॅक्समुल्लरसारख्या विद्वानाचे विशेष लक्ष वेधून गेले. प्रदीर्घ प्रयत्नांनी त्याने शास्त्रशुद्ध रीतीने ऋग्वेद संहितेचे प्रकाशन इ.स. १८४९ मध्ये केले. या संहितेच्या "पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेत डॉ. मॅक्समुल्लर याने पाठचिकित्सेच्या पाश्चात्य पद्धतीची थोडक्यात पण चांगली माहिती करून दिलेली आहे" ¹⁵ पिटरसन, मोनिअर विल्यम्स, ब्रूलर इत्यादी युरोपीयन विद्वानांनीही पाठचिकित्सापद्धतीला अनुसरून अनेक संस्कृत ग्रंथांच्या संहिता सिद्ध केल्या. यांच्यापासून स्फूर्ती घेऊन आपल्याकडील भांडारकर, नंदर्गीकर आदी संस्कृत पंडितांनी मालतीमाधव, रघुवंश वगैरे नाट्यकाव्यादी ग्रंथांच्या पाठचिकित्साशास्त्राच्या दृष्टीने पाठशुद्ध आवृत्त्या संपादन केल्या. अशा प्रकारचा सर्वात मोठा व महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणजे पुणे येथील भांडारकर प्राच्य विद्या संस्थेने संपादन केलेला 'महाभारत' हा ग्रंथ होय. महाभारत हा ग्रंथ हजारो वर्षे मौखिक परंपरेने आलेला असल्यामुळे त्याच्या संहितासंपादनाला पाश्चात्य पाठचिकित्साशास्त्राचे नियम तंतोतंत लावता येत नाहीत. त्यासाठी या संशोधित महाभारताच्या आदिपर्वाचे संपादक डॉ. वि. स. सुखठणकर यांनी नवीन पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. त्या पद्धतीचा मागोवा घेऊन डॉ. सु. मं. कात्रे यांनी 'इंडियन टेक्स्च्युअल क्रिटिसिझम्' (भारतीय पाठचिकित्साशास्त्र) या नावाचा स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला आहे. या शास्त्राचा अभ्यास करू इच्छिणाऱ्यांना तो उत्तम मार्गदर्शक ठरेल.

पाठचिकित्साशास्त्राचा मराठी संपादनाला संस्कार

पाश्चात्य पाठचिकित्साशास्त्राचा संस्कार आरंभीच्या काळात जसा संस्कृत ग्रंथांना लाभला तसा तो मराठी ग्रंथांना मात्र लाभला नाही. संस्कृतच्या अध्ययनाकडे पाश्चात्यांचे विशेष लक्ष होते हे त्याचे एक कारण होय. संस्कृत ग्रंथांच्या पाठचिकित्सक संहिता तयार करण्याच्या कार्याला सरकारी साह्य आणि अनुदान या दोन्हींचा लाभ जसा झाला तसा तो मराठीच्या वाटचाला आला नाही, हे त्याचे दुसरे कारण होय. अलेक्झांडर ग्रँट याच्या प्रोत्साहाने व सरकारी साहाय्याने

श्री. शं. पां. पंडित व श्री. वि. प. पंडित यांनी इ.स. १८६९ मध्ये अनेक हस्त-लिखितांच्या आधारे तुकारामांच्या गाथेची पाठशुद्ध आवृत्ती छापली. शास्त्रशुद्ध संपादनाचा हा पहिलाच प्रयत्न होय. “यात पाठभेद दिले आहेत. परंतु ज्या हस्त-लिखितांतून ही पाठांतरे घेतली त्यांची माहिती व चिकित्सा Critical Preface या शीर्षकाखाली त्यांनी इंग्रजीमध्ये दीड पृष्ठात दिली असली तरी मराठी वाचकाकरिता ती देण्याची त्यांना आवश्यकता भासली नाही.” असा अभिप्राय या आवृत्ती-विषयी प्रियोळकरांनी दिलेला आहे. “अशा प्रकारचा सर्वोत्कृष्ट प्रयत्न म्हणजे माडगावकरांनी संपादिलेली ज्ञानदेवी हा होय”¹⁵ असे प्रियोळकर सांगतात ते बरोबर आहे. माडगावकरानंतर पाठचिकित्साशास्त्रानुसार मराठी काव्यसंपादनाचा महत्त्वाचा प्रयत्न लियोनार्ड जॉन सेज्विकचा होय. या इंग्रज गृहस्थाने इ.स. १९१२ मध्ये दमयंतीस्वयंवरख्यान या काव्याची पाठशुद्ध संहिता प्रसिद्ध केली. मराठी काव्याचे इंग्रजी साहित्यिकाने केलेले हे पहिलेच संपादन होय असे म्हटले पाहिजे.

प्रियोळकरांचे कार्य

त्यानंतरचा महत्त्वाचा प्रयत्न खुद्द प्रियोळकरांचा होय. ‘दमयंतीस्वयंवर’ या काव्याची पाठचिकित्साशास्त्रानुसार त्यांनी तयार केलेली संहिता इ.स. १९३५ मध्ये प्रसिद्ध झाली. या आवृत्तीत त्यांनी ‘नव्या चिकित्सापद्धतीचा अल्प इतिहास’ देऊन, ‘दमयंती-स्वयंवर’ काव्याची पाठचिकित्सा करताना या शास्त्राची मूलतत्त्वे वर्णन केली आहेत. यासंबंधीचा विस्तृत उल्लेख या निबंधाच्या आरंभीच मी केलेला आहे. प्रियोळकरांच्या या संपादणीने फार महत्त्वाचे कार्य केले. मराठी संशोधकांचे पाठचिकित्साशास्त्राकडे त्यांनी लक्ष वेधले, इतकेच नाही तर त्यांच्याच प्रयत्नांनी मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयात स्थापन झालेल्या मराठी संशोधन मंडळात जुन्या मराठी काव्यांच्या पाठशुद्ध आवृत्ती काढण्याचे कार्य त्यांनी प्रत्यक्ष सुरू केले. त्यासाठी त्यांनी मुक्तेश्वरकृत महाभारताची निवड केली. आणि त्याचे ‘आदिपर्व’ १९५१ ते १९५९ या कालावधीत चार खंडांत प्रसिद्ध केले. तेथे त्यांच्या हाताखाली काम करीत असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणी या शास्त्रीय पद्धतीचे बीजारोपण झाले. संशोधन मंडळात आरंभी डायरेक्टर म्हणून काम करीत असलेले कै. प्रा. कृ. पां. कुळकर्णी यांनीही तेथे असतानाच मुकुंदराजाच्या ‘विवेकसिंधु’ या काव्याची ‘पाठचिकित्साशास्त्रीय संहिता’ तयार करण्याचे काम

हाती घेतले. त्यांची ही संहिता १९५७ मध्ये प्रसिद्ध झाली.¹⁶ दमयंती-स्वयंवर, मुक्तेश्वराच्या महाभारताचे आदिपर्व व विवेकसिंधु या ग्रंथांच्या पाठचिकित्सक आवृत्त्यांनी प्राचीन मराठी काव्यांच्या संपादनात एक नवीन युग सुरू केले असे म्हणावयास हरकत नाही.

डॉ. रा. ग. हर्षे यांची पाठचिकित्सा

तथापी, प्रियोळकरांच्या 'दमयंती-स्वयंवरा' नंतर (१९३७) पण मराठी संशोधन मंडळातील कार्याला प्रत्यक्ष आरंभ होण्यापूर्वी (१९४८) 'ज्ञानदेवी'च्या संपादनाचा एक महत्त्वाचा प्रयत्न झाला होता, त्याची दखल घेतली पाहिजे. इ.स. १९४७ मध्ये डॉ. रा. ग. हर्षे यांनी ज्ञानदेवी (अध्याय पहिला) या ग्रंथाची 'चिकित्सक व भाषाशास्त्रीय' आवृत्ती प्रसिद्ध केली. या आवृत्तीसाठी त्यांनी अतोनात परिश्रम केले यात शंका नाही. पण त्यांना मिळालेली विप्र प्रत ही शके १२७५ ची आणि म्हणून सर्वात जुनी या खोट्या अभिमानाला बळी पडल्यामुळे त्यांनी विप्र प्रतीतील सिद्धनाथ संहिताच मूळ कल्पून तिचे संपादन केले. अनेक पोथ्यांतील पाठ त्यांनी नमूद केले ते 'ज्ञेयनिष्ठ' पद्धतीने. त्यांनी पाठचिकित्सा केली ती, पाठचिकित्साशास्त्राचे नियम वाजूला सारून केवळ सिद्धनाथ संहितेतील पाठांच्या समर्थनार्थ. अभ्यासाला व पाठचिकित्सेला उपयुक्त अशी बरीच माहिती त्यांनी या संपादणीत एकत्रित करून दिलेली आहे, हा या प्रतीपासून इतरांना होणारा मोठा लाभ होय. त्यांचे प्रदीर्घ परिश्रम कौतुकास्पद आहेत पण ते चुकीच्या मार्गाने गेल्यामुळे व्यर्थप्राय झालेले आहेत असे दुर्दैवाने म्हणावे लागते.

प्रा. बनहट्टी यांचे प्रयत्न

डॉ. मु. ग. पानसे यांनी संपादिलेली 'ज्योतिषरत्नमाले'ची आवृत्ती हा 'ज्ञेयनिष्ठ' संपादनाचा चांगला नमुना होय. याशिवाय डॉ. वा. दा. गोखले, डॉ. शं. गो. तुळपुळे, डॉ. वा. ब. प्रभुदेसाई इत्यादींचे या क्षेत्रातील कार्य उल्लेखनीय होय. पाठचिकित्सापद्धतीनुसार संहितासंपादनाचे अलीकडे मराठीत चालू असलेले अत्यंत महत्त्वाचे कार्य म्हणजे प्रा. श्री. ना. बनहट्टी यांनी हाती घेतलेले 'ज्ञानदेवी' संपादनाचे होय. हे कार्य फार मोठे आहे आणि त्यासाठी प्रा. बनहट्टी यांनी ठिकठिकाणाहून हस्तलिखिते जमवून, ती शोधून, त्यांतील पाठांतरे नोंदून व अभ्यासून मूलस्थापनेचे चालवलेले प्रयत्न प्रचंड आहेत. त्यांच्या 'ज्ञानदेवी'च्या संशोधित

आवृत्तीचा बारावा अध्याय इ.स. १९६७ मध्ये व पहिला आणि सातवा अध्याय एका ग्रंथात इ.स. १९७३ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यांना लिहिलेल्या प्रस्तावनांत पाठसंशोधनशास्त्राचे जे मूलगामी विवेचन त्यांनी केले आहे ते मराठी पाठ-चिकित्साशास्त्राला स्वतंत्र आकार येत असल्याचे निदर्शक आहे.¹⁷

मराठी पाठचिकित्साशास्त्राचे स्वतंत्र दालन

संस्कृत महाभारताच्या आदिपर्वाच्या पाठशुद्ध आवृत्तीला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत (Prolegomena) पाश्चात्य पाठचिकित्सेचे नियम महाभारतासारख्या संस्कृत महाकाव्याच्या संपादनाला तंतोतंत लावता येत नाहीत म्हणून डॉ. वि. स. सुखठणकरांनी भारतीय संहितासंपादनाचे एक नवीन दालन उघडले व समृद्ध केले, हे आपण यापूर्वी पाहिलेच आहे. पण संस्कृत संहितासंपादनाचे पाठचिकित्साशास्त्र मराठी ग्रंथांना तंतोतंत लावता येत नाही हा महत्त्वाचा विचार प्रियोळकर यांनी मुक्तेश्वरकृत महाभारत, आदिपर्व, खंड १ च्या प्राक्कथनात १९५१ साली मांडला. कारण, मराठीमध्ये संशोधन करताना निराळेच प्रश्न उपस्थित होतात. प्रा. बनहट्टी यांनीही आपल्या प्रस्तावनेत हाच विचार विस्ताराने मांडला आहे. “संस्कृताचा स्वभाव व स्वरूप वेगळे, त्या भाषेला व्याकरणाचे सर्वकष बंधन आहे,” बहुतेक संस्कृत वाङ्मय वृत्तबद्ध आहे, त्यामुळे शब्दांतर्गत वर्णांचे पाठभेद निर्माण होण्यास मोठा आळा बसतो. मराठीचा प्रकार अगदी निराळा. जुन्या मराठीत व्याकरणरूपांचा बंदिस्तपणा कमी, त्यामुळे अक्षरागणिक पाठभेदांचा ढीग जमतो. बहुतेक मराठी वाङ्मय ओवीछंदात आहे. तो छंद मोकळा व सैल. त्यामुळेही पाठभेदांची अनावर गर्दी होण्यास अवसर मिळतो. त्यामुळे ‘जुन्या मराठी ग्रंथांच्या पाठसंशोधनासाठी . . . पाठसंशोधनाच्या विद्येचे एक निराळे दालन किंवा निराळी शाखा आकारास आली पाहिजे” असा त्यांचा प्रतिपादनाचा भावार्थ आहे.¹⁸ “मराठीमध्ये जसजसे जास्त जास्त संशोधनात्मक प्रयत्न होत जातील तसतसे मराठीचे पाठचिकित्साशास्त्र तयार होणार आहे. आज हे शास्त्र प्रयोगावस्थेमध्ये आहे” असे¹⁹ श्री. प्रियोळकर १९५१ मध्ये म्हणाले होते. १९६७ मधील प्रा. बनहट्टी यांचे कार्य व विवेचन लक्षात घेता मराठीचे पाठचिकित्साशास्त्र आता चांगले विकसित होऊ लागले आहे असे म्हणावयास प्रत्यवाय वाटत नाही.

१७. बनहट्टी श्री. ना. (१) ‘ज्ञानदेवी’ बारावा अध्याय, (२) ‘ज्ञानदेवी’ अध्याय पहिला आणि सातवा. ज्ञानोपासना निकेतन. पुणे.

१८. बनहट्टी. ज्ञानदेवी अ. १२. प्रस्ता. पा. ८, ९.

१९. प्रियोळकर. ‘मुक्तेश्वरकृत महाभारत (आदिपर्व),’ प्राक्कथन. पा. १३.

त्याच्या तीन शाखा

मराठी पाठचिकित्सेचे जे स्वतंत्र दालन आकारास येत आहे त्यात माझ्या दृष्टीने आजची वस्तुस्थिती लक्षात घेता, प्रामुख्याने तीन शाखा राहातील. (१) मराठी संत वाङ्मय. या शाखेतील वाङ्मयाची हस्तलिखिते सामान्यतः वाळवोध लिपीत लिहिलेली आढळतात. (२) महानुभाव वाङ्मय. या शाखेतील हस्तलिखितांची लिपी देवनागरी असली तरी अक्षरांवर नित्यापेक्षा निराळे संकेत वसवून तयार केलेल्या सांकेतिक लिप्यांत ती लिहिलेली असतात. उदा. सकळ लिपी, सुंदरी लिपी इत्यादी. आकड्यांवर भिन्न अक्षरांचे संकेत वसवून तयार केलेली एक अंकलिपीही आहे. पण त्या लिपीत लिहिलेले वाङ्मय अपवादात्मक आहे. या लिप्यांत सामान्य अक्षरसंकेतांशिवाय काही शब्द व वाक्यखंड यांसाठी निरनिराळी संकेतचिन्हे वापरलेली असतात. या संकेतांच्या वाचनात होणाऱ्या चुकांमुळे नेहमीपेक्षा आणखी निराळे दोष उद्भवतात. त्यांची चर्चा 'सह्याद्रिवर्णन' काव्याच्या प्रस्तावनेत मी केलेली आहे.^{२०} काव्यग्रंथांशिवाय महानुभावांच्या तत्वज्ञानविषयक ग्रंथांतही निराळे स्वतंत्र संकेत आढळतात. (३) ख्रिस्ती वाङ्मय. या शाखेतील मराठी ग्रंथ आरंभीच्या काळात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी रोमन लिपीतील अक्षरांवर मराठी अक्षरांचे संकेत वसवून लिहिलेले आहेत. या संकेतांत अनेक ठिकाणी भिन्नता आढळते. त्यांचे यथार्थ वाचन कसे करावे हा नेहमी प्रश्न पडतो. हे मराठी संकेत त्या काळी रोमन वर्णांच्या पोर्तुगीज भाषेतील उच्चारारवर आधारलेले आहेत. त्यामुळे पोर्तुगीज उच्चारांचे चांगले ज्ञान असल्याशिवाय ग्रंथकाराला अभिप्रेत असलेला मूळ पाठ निश्चित करता येत नाही. या संकेतांचे विस्तृत विवेचन प्रथम जोसेफ सालढाणा यांनी, फादर स्टीफन्सच्या ख्रिस्तपुराणाच्या आपल्या संपादणीतील प्रस्तावनेत केलेले आहे.^{२१} त्यांनी केलेल्या काही ओल्यांच्या देवनागरी लिप्यंतरातील चुका राजवाडे यांनी दाखविल्या होत्या. या लिपीच्या वाचनाचे प्रयत्न व पाठनिश्चिती करण्यासाठी श्री. प्रियोळकर यांनी प्रदीर्घ परिश्रम करून या कलेत आपले काही विद्यार्थीही तयार केले. सारांश, पाठचिकित्सेसाठी खुली झालेली ही एक नवी शाखा असून तिचा विकास सालढाणा, राजवाडे, प्रियोळकर, बंदेलू, मालशे, मीना जोशी इत्यादींनी आजवर केला आहे.

२०. कोलते. रवळोवासकृत 'सह्याद्रिवर्णन' (पुणे विद्यापीठ). प्रस्ता. पा. १३-१५.

२१. Saldanha J. L. 'The Christian Purana' Introduction. pp. XLIX-LXII

या तिन्ही शाखांत लिपी किंवा संकेतांभन्नतेमुळे पाठचिकित्सेचे निरनिराळे प्रश्न निर्माण होतात. त्यांचा स्वतंत्र विचार करावा लागेल. प्रस्तुत लेखात हस्तलिखितांच्या संचारणामुळे सामान्यतः जे प्रश्न निर्माण होतात त्यांचाच सर्वसाधारण विचार करावयाचा आहे.

पाठचिकित्सा की पाठसंशोधन ?

इंग्रजीतील Textual Criticism साठी मराठीत 'पाठचिकित्सा' हा शब्द पुष्कळच रूढ झाला आहे. 'पुष्कळच' असे म्हणण्याचे कारण असे की, अलीकडे प्रा. श्री. ना. वनहट्टी यांनी त्यासाठी 'पाठसंशोधन' हा शब्द वापरला असून या शास्त्राला 'पाठसंशोधन विद्या' असे नाव दिलेले आहे. अर्थात, 'संशोधन' हा शब्द त्यांनी केवळ 'शोध घेणे' या अर्थी वापरला नसून 'शुद्ध करणे' याही अर्थी वापरला असावा हे उघड दिसते. तथापी, सध्याच्या मराठीत 'संशोधन' हा शब्द 'शुद्ध करणे' या ऐवजी 'शोध घेणे' या अर्थाने विशेषेकरून वापरला जातो, हे लक्षात घेता 'पाठसंशोधन' याचा अर्थ निरनिराळे पाठ शोधून काढणे, हुडकणे एवढाच होईल. पाठचिकित्साशास्त्रात निरनिराळे पाठ शोधून काढल्यावर त्यांची 'चिकित्सा' करून मूळ पाठ ठरविण्याचे काम करावयाचे असते. "त्यासाठी उपलब्ध प्रतींतील पाठांची परस्पर तुलना व चिकित्सा करण्याचे काम अगोदर हाती घेतले पाहिजे" असे सांगून या कार्याला 'पाठचिकित्सा' हाच शब्द पूर्वी प्रा. वनहट्टी यांनीही वापरला आहे.²² आता त्यांनी तो का बदलला हे सांगता येत नाही. त्यांच्या या नवीन परिभाषेचेही समर्थन करता येईल, नाही असे नाही. पण त्याऐवजी आतापर्यंत रूढ झालेला 'पाठचिकित्सा' हाच शब्द पुढेही वापरला जाणे योग्य वाटते.

पाठचिकित्सेचे कार्य

'पाठ' (Text) म्हणजे मूळ संहिता, वाक्य, शब्द किंवा त्यांची रूपे. धात्वर्थाच्या दृष्टीने हा शब्द मौखिक पठणाशी संबद्ध असला तरी मौखिक परंपरेने आलेले वाङ्मय लिपिवद्ध झाल्यावर त्या लिखित संहिता, वाक्ये आणि शब्द यांच्यासाठी तो सर्रास वापरला जाऊ लागला. मागे महानुभावांच्या चरित्रग्रंथांचे 'हीरांबा पाठ', 'रामेश्वरबास पाठ' इत्यादिकांची उदाहरणे दिली आहेत. त्यांत 'पाठ' हा शब्द त्या त्या परंपरेतील पठणात असलेली संहिता किंवा त्या पठणा-

नुसार लिहून काढलेली संहिता, अशा दोन्ही अर्थानी योजता येईल. तेव्हा परंपरेची किंवा लेखकाची मूळ संहिता हा त्याचा अर्थ स्पष्ट आहे. ही संहिता संपूर्ण ग्रंथाची, त्यातील काही भागाची, वाक्याची किंवा शब्दाचीही असू शकेल. पाठचिकित्सेचे मुख्य कार्य 'संहितेचे मूलस्थापन' ((restoration of the text) हे होय. प्रो. जे. पी. पोस्टगेट यांनी Textual criticism ची व्याख्या व कार्य पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे : "A general term given to the skilled and methodical application of human judgment to the settlement of texts." या दृष्टीने "the aim of the textual Critic is the restoration of a text, as far as possible to its original form, the form intended by the author."²³ असे पाठचिकित्सेकाचे कार्य स्पष्ट केले आहे. या शास्त्राचे स्वरूप नीट लक्षात घेण्यासाठी मूलस्थापनेचा प्रश्न का व कसा निर्माण होतो हे आधी पाहू या.

पाठचिकित्सेचा प्रश्न का व कसा निर्माण होतो? महानुभावांचे चरित्रग्रंथ

चक्रधराच्या लीळाचरित्राचे संशोधन करून म्हाइंभटांनी चरित्रग्रंथांची एक लिखित संहिता तयार केली. त्या संहितेनुसार नागदेवाचार्यांच्या मुखाने त्या लीळा त्यांच्या अनेक शिष्यांनी मुखोद्गत केल्या व आपल्या शिष्यांनाही घोकविल्या. खालशाच्या धाडीत या चरित्रग्रंथांच्या संहितेची पोथी नाहीशी होईपर्यंत, एखाद्या महंताच्या मनात विस्मरणामुळे लीळांच्या निश्चित पाठाविषयी संशय निर्माण झाला तर संहितेतील मूळ पाठ प्रत्यक्ष पाहून तो निश्चित करून घेणे शक्य होते. पुढे कालांतराने मूळ संहितेची पोथी नाहीशी झाल्यावर तो मार्ग शिल्लक राहिला नाही. निरनिराळ्या गुरुपरंपरांतील मौखिक पठनानुसार चरित्रग्रंथांचे अनेक पाठ तयार झाले. तेव्हा असे आढळून आले की, काही ठिकाणी या पाठांत फरक आहे, म्हणजे त्यांत 'पाठांतरे' निर्माण झाली आहेत. ती सर्व एकत्रित करून त्यांतील मूळ पाठ कोणता असेल हे निश्चित करण्याचा, म्हणजे पाठचिकित्सेचा प्रश्न त्यावेळी निर्माण झाला. तो त्यांनी त्यावेळी आजच्या पद्धतीने सोडविला असता तर बरेच प्रश्न मिटले असते. तसे न करता ही निरनिराळी पाठांतरे प्रत्येक गुरुपरंपरेच्या पाठात 'वासना' म्हणून नमूद करून ठेवून त्यांच्या लिखित संहिता तयार झाल्या, हे आपण पूर्वी पाहिले आहे. या निरनिराळ्या संप्रदायांच्या पाठांची हस्तलिखिते तयार झाल्यावर, त्यांच्या अनेक नकला तयार झाल्या. त्या नकलांवरून पुन्हा नवीन नकला तयार करण्यात आल्या. वर्षानुवर्षे या नकला तयार होत होत्या. त्या सर्व मूळावरहुकूम असतीलच असे नाही. निरनिराळ्या कारणांनी त्यात

23. 'Encyclopedia Britanica' Vol. 21, pp. 91-922,—Textual Criticism

नवीन नवीन पाठ तयार झाले असतील. ती सर्व पाठांतरे लक्षात घेऊन, एका विशिष्ट परंपरेतील पाठाचे का होईना पण मूलस्थापन करण्याची आवश्यकता आज निर्माण झाली आहे.

ज्ञानेश्वरीच्या प्रतिशुद्ध संहितेचे कारण ?

त्या काळातील दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ जो 'ज्ञानेश्वरी' त्याच्याही वावतीत असेच झाले आहे. ज्ञानदेवांनी कथन केल्याप्रमाणे सच्चिदानंदवावांनी ज्ञानेश्वरी लिहून घेतल्यावर त्या ग्रंथाची मूळ संहिता तयार झाली. ती ज्ञानेश्वरांनी पाहून प्रमाणित केली असेल यात शंका नाही. ज्ञानेश्वरांनी समाधी घेतली त्यावेळी त्यांच्या-समोर 'ज्ञानेश्वरी' च्या संहितेची पोथी ठेवली होती असे म्हणतात. ती समाधीत राहिली. अर्थात, ज्ञानेश्वरांच्या हयातीत त्यांच्या या ग्रंथाची (व इतर ग्रंथांच्याही) एक किंवा अनेक नकला करून घेण्यात आल्या असल्या पाहिजेत. पुढे याच नकलां-वरून त्यांच्या अनेक शिष्यांनी नकला करून घेतल्या. त्या नकलांवरून पुन्हा नकला तयार झाल्या व ही परंपरा अशीच पुढे चालू राहिली. एकनाथांनी ज्या वेळी ज्ञानेश्वरीची अशी अनेक हस्तलिखिते गोळा केली तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की हस्तलिखिते अपपाठांनी भरली आहेत. त्यामुळेच त्यांना पाठांतराचे संशोधन करून, आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानुसार त्या पाठांतरांतून ज्ञानेश्वरांना अभिप्रेत असलेला मूळ पाठ ठरवावा लागला व ज्ञानेश्वरीची प्रतिशुद्ध संहिता तयार करावी लागली.

हेच इतर सर्व ग्रंथांच्या वावतीत घडत असते. "ग्रंथकाराने ग्रंथ लिहिल्यानंतर इतर अनेक जण त्याच्या प्रती करतात. त्या प्रतींवरून आणखी अनेक प्रती केल्या जातात. अशा रीतीने प्रतींची वंशावळ वाढत जाते. नक्कल करणाऱ्या प्रत्येक लेखकाच्या हातून मूळ प्रतीमध्ये काही ना काही बदल होतात. त्या प्रतींवरून पुढे ज्या प्रती होतात त्यांमध्ये हे बदल संक्रामित होऊन आणखी काही बदल घुसतात. अशा रीतीने प्रत्येक नकलेबरोबर बदलांची संख्या वाढत जाते. . . . पाठभेदांचा सुळसुळाट होतो."²⁴ अशी स्थिती आली म्हणजे पाठचिकित्सेचा प्रश्न उपस्थित होतो. अनेक हस्तलिखिते तपासून, त्यांतील पाठांतरे शोधून, त्यांचा विकित्सात्मक अभ्यास करून ग्रंथकाराचा मूळ पाठ अंतर्गत व बाह्य प्रमाणांनी निश्चित करावा लागतो. हेच पाठचिकित्साशास्त्र होय.

ग्रंथाच्या नकला का ?

ग्रंथांच्या नकला करून घेण्याची आवश्यकता तरी लोकांना का वाटावी, याची कारणे सहज समजण्यासारखी आहेत. मुद्रणकलेचा आरंभ होण्यापूर्वी ग्रंथांचा प्रचार व प्रसार होण्याचे एक मुख्य साधन म्हणजे ग्रंथांच्या नकला करून घेणे हे होते. विद्वान पंडितांना, अध्यापकांना वगैरे आपल्या अध्ययन व अध्यापन कार्यासाठी प्रसिद्ध ग्रंथ जवळ हवे असत. त्यांचे लेखक दूरदूरचे असत. त्यांचे ग्रंथ मिळवून त्यांच्या नकला करून घ्याव्या लागत. ह्या नकला कधी ते पंडित स्वतः करीत किंवा नकलनवीसाकडून नकलून घेत. प्रसिद्ध कवी मोरोपंत यांच्या संग्रहात संस्कृत मराठी ग्रंथांचा मोठा संग्रह होता, तो अशाच रीतीने त्यांनी केला होता. लांबलांबून ग्रंथ आणवून ते स्वतः लिहून ठेवीत.

मयूरेश्वरपंतेन ग्रंथसंग्रहकारिणा ।

स्वयं कुवलयानन्दो लिखितोऽखिलतोषकृत् ॥

असे आपल्याजवळील 'कुवलयानन्द' या ग्रंथाच्या शेवटी त्यांनी लिहिले आहे. ते स्वतः 'ग्रंथसंग्रहकारी' होते. आपल्या संग्रहासाठी लांबलांबून ग्रंथ आणवून ते त्यांच्या नकला स्वतः करून ठेवीत, हे यावरून लक्षात येईल.²⁵ शास्त्रीपंडितांप्रमाणेच राजेमहाराजे व श्रीमंत लोक जवळ ग्रंथसंग्रह वाळगीत. तंजावर येथील सरस्वती महालातील सरफोजी राजे यांनी नकलवून संगृहीत केलेला हस्तलिखितांचा संग्रह हे याचे उत्तम उदाहरण होय. त्यासाठी ते आपल्या पदरी नकलनवीस ठेवीत. व त्यांच्याकडून ग्रंथ नकलवून घेत. धार्मिक ग्रंथांच्या प्रती नकलून घेऊन त्या धर्मार्थ म्हणून वाटणे पुण्यकारक समजले जाई. या निमित्तानेही धार्मिक ग्रंथांच्या नकला मोठ्या प्रमाणावर करून घेण्यात येत. 'गीतेचा पाठु जाणे । तेयाचेनि सांघातीपणें । गीता लीहुनु वाहाणें । पुस्तकमीर्खें' (ज्ञाने. १८-१४५१) असे ज्ञानेश्वरांनीही म्हटलेच आहे. 'आत्मपठणार्थं विठ्ठलभक्त । शुद्धज्ञानि यज्ञेश्वर आराधीत हृदयि धरुनि पूर्णं हेत । ग्रंथलेखण करविला'²⁶ याप्रमाणे कुणी आत्मपठणार्थं ग्रंथलेखन करवून घेत, तर कुणी 'पठनार्थं... आत्मार्थे वा परोपकारार्थे लिखितं'²⁷ करवून घेत. 'स्वपठनार्थं' प्रमाणेच कुणी आपल्या 'कर्मक्षयार्थं'²⁸ धार्मिक ग्रंथांच्या नकला करवून घेत.

२५. पांगारकर ल. रा. 'मोरोपंत चरित्र आणि काव्यविवेचन.' पा. ३०.

२६. हर्षे. 'ज्ञानदेवी.' प्रास्ता. पा. १३.

२७. बनहट्टी. ज्ञानदेवी. अ. १२. प्रस्ता. पा. ५.

२८. सुभाष अक्कोळे. 'श्रेणिकचरित्र.' प्रस्ता. पा. ७.

ग्रंथलेखकाच्या दृष्टीने पाहिले असता त्याला आपल्या ग्रंथाच्या अनेक नकला होऊन त्या विद्वानांच्या ग्रंथभांडारात जाव्या असे वाटणे स्वाभाविक आहे. प्रसिद्धीची व ज्ञानप्रसाराची इच्छा त्यामागे निश्चितच असते. पण त्यावरोबर आपल्या ग्रंथाचे दीर्घकालपर्यंत संरक्षण व्हावे अशीही इच्छा असते. ग्रंथकाराने लिहिलेल्या आपल्या ग्रंथाची संहिता पूर्वी भूर्जपत्रे, ताडपत्रे इत्यादीवर व अकराव्या वाराव्या शतकानंतर कागदावर लिहिली जात असे. या वस्तु निसर्गतःच विनाशी आहेत. पोथीच्या शेवटी

तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेत् रक्षेत् शिथिलबंधनात् ।

मूर्खहस्ते न दातव्यं एवं वदति पुस्तकम् ॥

संपोष्यं सदपत्यवत्परकराद्रक्षं च सुक्षेत्रवत्

संशोध्यं व्रणिनोगवत्प्रतिदिनं वीक्ष्यं च सन्मित्रवत् ।

वध्यं वध्यवदश्लथं न हि न विस्मर्य हरेर्गामवत्

नैवं सीदति पुस्तकं किल कदाप्येतद्गुरुणां वचः ॥

अशा सूचना व प्रार्थना कितीही केल्या असल्या तरी निष्काळजीपणाने हाताळली गेल्यामुळे, तेलपाण्याने खराब झाल्यामुळे, उधईवाळवीच्या भक्ष्यस्थानी पडल्यामुळे पोथी विनाशाच्या मार्गाला लागते व निसर्गाच्या प्रभावामुळे जीर्णशीर्ण होऊन कालांतराने केव्हा तरी पूर्णपणे निरुपयोगी व नष्ट होते. अशा रीतीने ग्रंथ नष्ट होऊ नयेत म्हणून क्वचित ते शिळेवर कोरून ठेवण्यात येतात. भोज राजाच्या दरबारातील मदन नावाच्या कवीने लिहिलेले 'पारिजातमंजरी' हे नाटक, खुद्द भोजाने लिहिलेले कोदंडकाव्य, खडगशतम् इत्यादी काव्ये अशीच शिळांवर कोरून ठेवलेली आहेत.^{२९} पण हे भाग्य सर्वानाच लाभते असे नाही. म्हणून आपल्या ग्रंथाच्या अनेकानेक प्रती होऊन त्याच्या वारंवार नकला होत जाव्या व अशा रीतीने त्या ग्रंथांचे संरक्षण व्हावे असे लेखकांना वाटणे स्वाभाविक आहे.

'प्रबन्धमनेकादर्शगतं कुर्यात्'—राजशेखर

सुप्रसिद्ध कवी राजशेखर याने लिहिलेल्या 'काव्यमीमांसा' या ग्रंथातील दहाव्या अध्यायात या प्रश्नाचे विवेचन आढळते. कविचर्या वर्णन करताना त्याने कवींना 'सिद्धं च प्रबन्धमनेकादर्शगतं कुर्यात्' असा उपदेश केलेला आहे. प्रबंध 'अनेकादर्शगत' करायचा म्हणजे अनेक आरशांत त्याची प्रतिविवे पाडायची. हे आरसे कोणते? विद्वान, विद्वत्सभा, प्रतिलिप्या अर्थात त्या ग्रंथाची हस्तलिखिते. या उप-

देशवाक्याचा अर्थ पंडित केदारनाथ शर्मा सारस्वत यांनी पुढीलप्रमाणे सांगितला आहे. “कविको चाहिए कि अपना प्रबंध पूर्णरूपेण संपन्न हो जानेपर उसे सभा-ओंमें सुनाकर, विद्वानोंको सूचना देकर, उसकी अनेक प्रतिलिपियाँ कराकर तथा अन्यान्य समुपलब्ध साधनोंद्वारा उसका प्रचार करें”³⁰ प्रबंधाची अनेक प्रतिविवे तयार करायची म्हणजे अनेक हस्तलिखितांत तो लिहून ठेवायचा, त्याच्या अनेक प्रतिलिप्या करून घ्यायचा, हाच अर्थ येथे विशेष अभिप्रेत आहे.

कवीने आपल्या प्रबंधाच्या अनेक प्रती करून घ्याव्या असे सांगण्याचे तरी कारण काय? राशेखराने ती कारणेही सांगितली आहेत. तो म्हणतो :
“यदित्थं कथयन्ति—

निक्षेपो विक्रयो दानं देशत्यागोऽल्पजीविता ।

वृटिका वहिनरंभश्च प्रबन्धोच्छेदहेतवः ॥

दारिद्र्यं व्यसनासक्तिरवज्ञा मन्दभाग्यता ।

दुष्टे द्विष्टे च विश्वासः पञ्च काव्यमहापदः ॥

पुनः समापयिष्यामि पुनः संस्करिष्यामि सुहृद्भिः सह विवेचयिष्यामि—
मीति कर्तुराकुलता राष्ट्रोपप्लवश्च प्रबन्धविनाशकारणानि ”

‘प्रबन्धोच्छेद’ किंवा ‘प्रबन्धविनाश’ होण्याची महत्वाची कारणे राजशेखराने यात सांगितली आहेत. त्यांचे विशेष स्पष्टीकरण करण्याची आवश्यकता नाही. ‘अल्पजीविता’ म्हणून जे कारण सांगितले आहे त्याचा संबंध, भूर्जपत्र, ताडपत्र, कागद इत्यादी-ज्यावर प्रबंध लिहिला असेल त्या साधनाशी आहे. ग्रंथाची एकच प्रत असली तर ज्या कागदावर ती लिहिली असेल ते कागद कालांतराने जीर्ण-शीर्ण होऊन ग्रंथ नष्ट होण्याचा संभव असतो. त्यामुळे ग्रंथसंरक्षणाच्या दृष्टीने त्याच्या वारंवार नकला होणे आवश्यक असते, हे यावरून दिसून येईल.

सारांश, ग्रंथाच्या संहितांच्या संचारणाचे कार्य नकलनवीसांच्या द्वारा सतत चाललेले असते. प्रत्येक नकलकार आपल्या समोरच्या प्रतीतील दोष तर नकलतोच पण शिवाय त्याच्या स्वतःच्या चुकांमुळेही नवीन नवीन पाठांतरे निर्माण होत असतात. आणि त्यामुळेच पाठचिकित्सेचा प्रश्न अतिशय कठीण होऊन बसतो.

नकलण्याच्या रीती

नकलकार ग्रंथाचे हस्तलिखित समोर ठेवूनच सामान्यतः नकल करित असतो. पण नेहमीच असे होत असेल असे म्हणवत नाही. कित्येकदा एकाने हस्तलिखित

३०. ‘काव्यमीमांसा’—अनुवादक, पंडित केदारनाथ शर्मा सारस्वत. (बिहार राष्ट्रभाषा परिषद).

वाचायचे आणि दुसऱ्याने ते ऐकून लिहून घ्यायचे, असेही असण्याचा संभव असतो. ग्रंथ फार मोठा असला तर या मार्गाचा अवलंब केला जाणे शक्य आहे. कित्येकदा ग्रंथाच्या हस्तलिखिताचा मालक, नक्कल करून घेण्यासाठी का होईना, पण आपल्याजवळील हस्तलिखित दुसऱ्याला देण्याला तयार नसतो. पण जिज्ञासूंना तर ग्रंथ हवा असतो. तेव्हां, मालकाला कळू न देता ग्रंथ नकलून घ्यावा लागतो. अशा मार्गाने ग्रंथ नकलून घेतल्याची उदाहरणे पुष्कळ सापडतात. जैनांच्या 'षट्खंडागम' या प्राकृत ग्रंथावरील 'धवला' आणि 'जयधवला' नामक टीकांची ताडपत्रावरील एकमेव पोथी 'मूडविद्री' (म्हैसूर राज्य) येथील जैन वसतीत आहे. बाहेर नेण्यासाठी त्या पोथीची प्रतिलिपी करून घेण्याला तेथील भट्टारक तयार नव्हते. म्हणून त्या मठात ठेवण्यासाठीच त्या पोथीची नागरी प्रतिलिपी तयार करून घेताना श्री गजपति उपाध्याय पोथी मोठ्याने वाचीत, त्याचवेळी त्यांची पत्नी लक्ष्मीबाई ह्या ते वाचन ऐकून गुप्त रीतीने त्या पोथीची कानडी प्रतिलिपी करून घेत. हा मनोरंजक इतिहास 'षट्खंडागमा'चे संपादक डॉ. हीरालाल जैन यांनी दिला आहे.³¹ मोरोपंत कवींच्या संबंधीची अशीच एक मजेशीर आख्यायिका कै. ल. रा. पांगारकरांनी दिली आहे. "आपल्या ग्रंथास आपला वियोग क्षणभरही न होऊ देणारा एक गृहस्थ कोल्हापुरात होता. त्याजपाशी 'भारतचंपू' असल्याचे पंतांस कळले. तो गृहस्थ आपला ग्रंथ कोणासही देत नसे व पंतांस तर तो ग्रंथ वाचण्याची अनिवार इच्छा उत्पन्न झाली. तेव्हा पंतांनी खालील मजेची युक्ति काढली. आपला एक स्नेही बरोबर घेऊन पंत त्याच्या घरी गेले व आपल्याबरोबर त्यांनी लिहिण्याचे सर्व सामान घेतले. तो स्नेही ओटीवर त्या गृहस्थाजवळ बसून ग्रंथ अंमळ सावकाश वाचू लागला. पंत जवळच्या खोलीत कागद, दौत, लेखणी घेऊन बसले होते. तो गृहस्थ संकेताप्रमाणे स्पष्ट व सावकाश वाची व पंत आतून ऐकून भराभर लिहून घेत. याप्रमाणे पहाटेपर्यंत त्या गृहस्थाचे वाचन चाललेले असताना पंतांनी तो सारा ग्रंथ अतिदुत लिहून घेतला व दुसऱ्या दिवशी सकाळी आपला 'भारतचंपू' मालकापुढे ठेवला."³² ग्रंथांच्या नकला, आदर्श हस्तलिखित समोर ठेवून व पाहूनच नव्हे, तर ऐकूनही केल्या जात असत हे लक्षात यावे म्हणून ही उदाहरणे दिली आहेत. या मार्गाने ग्रंथाच्या हस्तलिखितांचे संचारण होत असताना दृष्टिदोषाऐवजी श्रवणदोषामुळे ग्रंथाची संहिता भ्रष्ट होत असली पाहिजे हे यावरून दिसून येईल. तथापी, सामान्यतः आदर्श हस्तलिखित पाहूनच नकलाकार नक्कल करीत असे. म्हणून, याप्रमाणे नक्कल

३१. जैन, हीरालाल. 'षट्खंडागमकी प्रस्तावना.' पा. ३.

३२. पांगारकर. ल. रा. 'मोरोपंत चरित्र आणि काव्यविवेचन'. पा. ३२.

करून घेत असताना कोणते दोष उद्भवतात व त्यांमुळे अपपाठ कसे निर्माण होतात याचाच विचार केला पाहिजे.

यथाप्रति लेखनाचा आदर्श

नकलनवीस आपल्यासमोरील आदर्श हस्तलिखितावरून अत्यंत कष्टपूर्वक आपली प्रत तयार करित असतो. बहुतेक पोथ्यांच्या शेवटी

भग्नपृष्ठकटिग्रीवम् ऊर्ध्वदृष्टिरधोमुखं ।

कष्टेन लिखितं ग्रन्थं यत्नेन प्रतिपालयेत् ॥

हा श्लोक लिहिलेला आढळतो. 'धरोनी लेखनि मुष्टी । करोनि खालती दृष्टी । भग्न जाली मानपृष्टी । होउन कष्टी लीहीले हे ॥ वैसतां गुडघे दुखती । माजात मानेस कळा निघती । वळाची क्षीणता होती । दृष्टी मंद होये पै ।' या शब्दांत त्याचा भावार्थ एका नकलनवीसाने वर्णन केलेला आहे.^{३३} तथापी इतके कष्ट घेऊन लिहितानाही आपल्याकडून काही चुका होण्याचा संभव आहे याची जाणीव बहुतेक नकलनवीसांना असते. म्हणूनच वरील श्लोकाबरोबर पुढील श्लोकही लिहिलेला नेहमी आढळतो.

यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत्

तत्सर्वं क्षम्यतां

हाच श्लोक क्वचित् 'अक्षरहीनं पदभ्रष्टं मात्राविदुविवर्जितम् । क्षमां कुर्वन्ति विद्वांसः मम दोषो न लिप्यते' असा लिहिलेला आढळतो. याच अर्थाचा दुसरा एक श्लोक काही पोथ्यांच्या शेवटी आहे. तो असा^{३४} :

अदृश्यभावात्मनि विभ्रमाद्वा

यदर्थहीनं लिखितं मयात्र ।

तत्सर्वमार्यैः परिशोधनीयात्

कोपं न कुर्यात्खलु लेखकस्य ॥

यावरून अजाणता किंवा भ्रमामुळे कुठेकुठे अक्षरभ्रंश, पदभ्रंश, मात्राहीनत्व, विदु-रहितत्व व त्यांमुळे येणारे अर्थहीनत्व इत्यादी दोष आपल्या लेखनात झालेले असण्याची जाणीव नकलनवीसांना कशी असे ते दिसून येईल.

३३ हर्षे. रा. ग. 'ज्ञानदेवी.' प्रस्ता. पा. १३.

३४. वनहट्टी. 'ज्ञानदेवी. अ. १२.' प्रस्ता. पा. १८.

आपल्या समोरील आदर्श प्रतीची हुबेहूब नक्कल करायची हा त्यांचा प्रयत्न असे. म्हणूनच बहुतेक पोथ्यांच्या शेवटी 'यथाप्रति लिखितं' अशी ग्वाही लिहिलेली असते. कधी कधी हीच ग्वाही

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न लिप्यते ॥

हा संस्कृत श्लोक उद्धृत करून दिलेला असतो. त्यावरूनही यथाप्रति लेखनाचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून नकलनवीस प्रत तयार करित किंवा करण्याचा प्रयत्न करित हे स्पष्ट दिसते.

नकलकाराकडून होणारे दोष. त्यांचे प्रकार

असे असूनही नकलनवीसाकडून जे दोष होतात ते पाहाण्यापूर्वी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. ती अशी की, या दोषांना नकलनवीस जवाबदार असतो तो अनेकदा नक्कल करण्यासाठी त्याला मिळालेल्या हस्तलिखिताच्या स्वरूपामुळे. हे आदर्श हस्तलिखित स्वच्छ व व्यवस्थित असेल तर प्रश्नच नाही. पण कित्येकदा काही हस्तलिखिते जीर्ण झालेली असतात, त्यांची पाने एकमेकांना चिकटलेली असतात, किंवा त्यांचा काही भाग कसरीने खाल्लेला असतो, त्यामुळे मधली काही अक्षरे अस्पष्ट किंवा नष्ट झालेली असतात. काही हस्तलिखितांवरील अक्षरांचे वळण गचाळ असते, त्यामुळे त्यांतील मजकूर दुर्वाच्य झालेला असतो. असे हस्तलिखित आदर्श म्हणून दुर्दैवाने मिळाले तर नकलकार तरी विचारा काय करणार? तो ती अक्षरे, वाक्ये वाचण्याचा प्रयत्न करतो व त्याला जसे वाचता आले तसे तो लिहितो. दुर्वाच्य किंवा नष्ट झालेल्या अक्षरांच्या ठिकाणी आपल्या कल्पनेने पूर्ती करून ती तो लिहितो. यामुळेही त्याने केलेल्या प्रतीत काही दोष उतरण्याचा संभव असतो, हे विसरता कामा नये.

नकलनवीसाकडून जे दोष होतात त्याचे दोन भाग पाडता येतील.

- (१) अबुद्धिपुरस्सर दोष, आणि
- (२) बुद्धिपुरस्सर दोष.

नकलनवीस नक्कल करित असता केवळ यांत्रिक पद्धतीने काम करतो असे नाही. डोळे वाचण्याचे आणि हात लिहिण्याचे काम करित असतात त्यावेळी त्याचे मन शब्दार्थ व मजकुराचा आशय शोधत असते. नकलनवीस जितका

अधिक सुशिक्षित तितके त्याचे हे मनोव्यापार सूक्ष्म व शीघ्र होत असतात. ते होत असताना, प्रतिलेखन करीत असताना त्याच्याकडून मूळ मजकुरात काही बदल जाणूनवुजून करण्यात येतो. त्यामुळे त्याच्या प्रतीत निर्माण झालेले नवीन पाठ किंवा इतर बदल हे त्याच्याकडून बुद्धिपुरस्सर झालेले दोष म्हटले पाहिजेत.

अबुद्धिपुरस्सर दोष

नकलनवीसाकडून अबुद्धिपुरस्सर किंवा अजाणता जे दोष होतात ते बहूधा त्याच्या निष्काळजीपणामुळे किंवा अनवधानामुळे. १. अक्षरभ्रंश, २. पदभ्रंश व ३. मात्रा-विदुहीनत्व, असे त्याचे प्रामुख्याने तीन भाग करता येतील. त्यांची उदाहरणे पाहू.

अक्षरभ्रंश

(१) नक्कल करीत असताना आदर्श प्रतीतील शब्द बरोबर वाचला असला तरी लिहिताना मात्र एखादे अक्षर अनवधानाने गळते. उदा.: 'सह्याद्रिवर्णन' काव्याच्या प्रतीचे लेखन करताना 'श्रवण' ऐवजी 'श्रण', 'सगर' ऐवजी 'सर' असे लिहिले गेले आहे. (सव. ओ. २०, ५१, २८ पाहा). अनवधानाने अक्षरे सुटल्याची अनेक उदाहरणे मी 'सह्याद्रिवर्णन' या काव्याच्या संपादणीतील प्रस्तावनेत (पान २७, २८) दिली आहेत. ती पाहावी.

(२) अनवधानाने एखादे अक्षर जसे गळते तसे एखादे अक्षर चुकून पुन्हा लिहिले जाते. 'जसोधररास' काव्याच्या ६३ व्या ओवीत 'देवीसी बोणेदा दाउनी। भक्षिले देखा' यातील 'बोणेदा' शब्दातील दा, पुढील दा च्या अमाने पुन्हा लिहिला गेला हे स्पष्ट आहे. न प्रतीत 'बोने' एवढाच पाठ आहे, व तोच बरोबर आहे. क्वचित तेच अक्षर वारंवार आल्यामुळे त्यातील एक अक्षर गळते. उदा.: 'बावरे' हा शब्द 'वारे' असा लिहिला गेला तो व हे अक्षर दोनदा पाठोपाठ आले म्हणून त्यांतील एक व गळल्यामुळे (सव. २२५). यथा ऐवजी या (ज्ञान. वन. अ. १२-२७, ७३, ८८); चौचकी ऐवजी चौकी (तत्रैव. ५२); तेतुलाले ऐवजी तेतुले (तत्रैव. १०६) इत्यादी शब्दांतील य, च, ल ही अक्षरे याच कारणामुळे गळलेली दिसतात.

(३) दोन सारख्या वळणाची अक्षरे असली तर अनवधानाने त्यांतील एका-ऐवजी दुसरे अक्षर लिहिले जाते. उदा.: ट-ठ या अक्षरांचे वळण सामान्यतः सारखे आहे. त्यामुळे ट ऐवजी ठ किंवा ठ ऐवजी ट लिहिला जातो. उदा.:

टाकिले-ठाकिले (तत्रैव. ५५); साटि-साठीं (तत्रैव. १८); ताठि-ताटि (तत्रैव. २); दारवठां-दारवटां (तत्रैव. २४). त-ण यांच्या वळणाच्या साम्या-मुळे 'तेणेचि' याऐवजी 'नेणेचि' असे नकलले जाते. (सव. प्रस्ता. पा. २९. ख).

(४) लेखनातील वर्णविपर्ययाचा दोष हाही अक्षरभ्रंशच होय. 'दशन' ऐवजी 'शदन', 'आच्छादन' ऐवजी 'आछानद', 'प्रणामे' ऐवजी 'प्रमाणे', 'रसे' ऐवजी 'सरे' असे लिहिले जाणे ही वर्णविपर्यय दोषाची उदाहरणे होत. (सव. ओ. १०८, ३०५, ४६२, २१४).

दृष्टिदोषामुळे नजरचुकीने किंवा अनवधानाने जे अक्षरभ्रंश होतात ते संहिता-संपादनाच्या वेळी संपादकाने दुरुस्त करून घ्यावयाला पाहिजेत. कारण ते दोष उघड उघड असतात. त्यांना पाठभेद म्हणणे योग्य होणार नाही.

(५) कित्येकदा दोन अक्षरांच्या उच्चारसाम्यामुळे किंवा उच्चारसाम्याभासा-मुळेही अक्षरभ्रंशाचे दोष निर्माण होतात. उदा. ण-न आणि ष-श या अक्षरांच्या उच्चारसाम्यामुळे अनेकदा एकाऐवजी दुसरे अक्षर लिहिले जाते. 'विवेकसिधू'चे संपादन करताना प्रा. कृ. पां. कुळकर्णी लिहितात: "मराठी अक्षरावावत. . . . ण-न, स-श-ष इत्यादि एकेरी वर्णांच्या लेखनात परस्पर बदल झालेले आहेत."^{३५} 'जसोधररास' या जैन ग्रंथाच्या संपादणीच्या प्रस्तावनेत डॉ. सुभाष आक्कोळे यांनी लिहिले आहे की, "मूळ पाठात जरी कोणताही बदल केला नसला तरी 'न-ण' व 'स-ष-श' यांचा जो अनिर्वध उपयोग पोथीलेखकांनी केला आहे त्यात थोडा फरक केला आहे."^{३६} 'रसकौमोदि' ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत डॉ. श्री. रं. कुळकर्णी यांनी लिहिले आहे की, "जुन्या लेखकांप्रमाणे श, स, आणि ष या व्यंजनांची अदलाबदल सर्वत्र आढळते."^{३७} सांकेतिक बाळबोध लिपीत लिहिलेल्या महानुभाव पोथ्यांतही या अक्षरांची अदलाबदल आढळते. उदा.: उद्धवगीता. संपा. कोलते. आवृत्ती २. प्रस्ता. पा. १४ व १५ पाहा. या व्यंजनांच्या लेखनाच्या अनिश्रितपणामुळे त्यामुळे लिहिल्या गेलेल्या शब्दांना 'पाठांतरे' म्हणता येणार नाही. ते नोंदण्याचीही गरज नाही. "कारण ते असंख्य असतात. शिवाय एकाच काळातील एकाच लेखकाच्या लेखनातसुद्धा इतके आढळतात की त्यावरून कवीला एका विशिष्ट ठिकाणी विशिष्ट उच्चार अभिप्रेत होता हे निश्चितपणे सांगणे कठीण आहे."^{३८} प्रा. कृ. पां. कुळकर्णी यांनी म्हटल्याप्रमाणे "शुद्ध उच्चाराच्या दृष्टीने

३५. कुळकर्णी, कृ. पां. 'विवेकसिधू'. प्रस्ता. पा. १८.

३६. अक्कोळे, सुभाष. 'जसोधररास'. प्रस्ता. पा. ७.

३७. कुळकर्णी, श्री. रं. 'रसकौमोदी'. प्रस्ता. पा. ३९.

३८. कोलते, वि. भि. 'सह्याद्रिवर्णत' प्रस्ता. पा. ३०.

ह्यांपैकी काही जरी अपपाठ दिसले तरी भाषाशास्त्रातील वर्णप्रक्रियेच्या दृष्टीने त्यांना महत्त्व असल्यामुळे ते दुरुस्त करताना . . . तारतम्याची दृष्टी ठेविली^{३९} पाहिजे. ”

काही स्वर आणि अर्धस्वर यांच्यातील उच्चारसाम्यामुळे किंवा उच्चारसाम्या-भासामुळेही लेखकाकडून अक्षरभ्रंश होतात. उदा. ए-ये-य ; इ-यि आणि ओ-वो. 'सह्याद्रिवर्णन' या काव्याच्या संपादणीतील प्रस्तावनेत मी यासंबंधी विवेचन केले आहे, ते पाहावे. त्या काव्याच्या संपादनासाठी घेतलेल्या आदर्श पोथीत क्षय (१३४)—क्षए (२३९); उभय (१८७, १९०)—उभए (१८२, २९०). 'उद्भवगीता' (आवृत्ती २) या काव्यात घेणें (३८१)—एणें (५११), येकत्व (७८२)—एक (३११, ३२२); येकादश (३६)—एकादशेसी (८२६) अशी अनेक उदाहरणे आढळतात. ओ-वो ची पुढील उदाहरणे पाहा. उद्भवगीता उष्पणें (७५३)—वोपणें (६२८, ६६७); उळगावा (१५४)—वोळगविजे (१३) तेव्हां एकाच पोथीत एकाच शब्दातील ए-ये-य ची आणि ओ-वो ची पर्याय रूपे सापडत असल्यामुळे, ए-येच्या परिवृत्तिमुळे निर्माण होणारी पाठांतरे नमूद करण्याची आवश्यकता नसते.

(६) अ आणि आ या स्वरांच्या उच्चारातही अनेकदा बदल होतो. 'सह्याद्रिवर्णन' काव्याच्या आदर्श प्रतीत अगाध (७,२००)—आगाध (४९९); अवर (१९९)—आवर (१८५); आनंद (२३, २४)—अनंद (३८०); आगम (२९)—अगम (१९६) या शब्दांत अ-आ ची परिवृत्ति आढळते. इतर पोथ्यांतही याची उदाहरणे विपुलतेने आढळतात. यामुळे निर्माण झालेले पाठभेद नमूद करण्याची गरज नाही.

(७) इकार व उकार यांच्या ऱ्हस्वदीर्घांच्या बाबतीतही असाच अनियमितपणा आढळतो. “ऱ्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार यांच्या बाबतीत या प्रतीत (= राजवाडे प्रतीत) सर्रास अनियमितपणा आढळतो.” असे प्रा. बनहट्टी लिहितात.^{४०} लिहिताना निष्काळजीपणामुळे झालेले ऱ्हस्वदीर्घांचे झालेले फरक नमूद करण्याची गरज नाही. 'ज्ञानदेवी' ची प्रतिशुद्ध संहिता तयार करताना या बाबतीत स्वीकारलेले धोरण संपादक प्रा. श्री. ना. बनहट्टी पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करतात.^{४१} “जुन्या पोथ्यांमध्ये इकार उकार लिहिण्यात अतोनात अनियमितपणा आढळतो. लेखक

३९. कुळकर्णी, कृ. पां. 'विवेकसिधु'. प्रस्ता. पा. १८.

४०. बनहट्टी. 'ज्ञानदेवी'. अ. १२. प्रस्ता. पा. २७.

४१. तत्रैव. पा. ३३.

आपल्या मर्जीनुसार किंवा तात्कालीन लहरीनुसार न्हस्व किंवा दीर्घ लिहितो. त्याच्या योगाने काहीही दर्शविले जात नाही. म्हणून इ-उ न्हस्वदीर्घ भेद संकलित पाठसंचात नोंदला नाही." जेथे त्यामुळे अर्थात बदल होत असेल तेथे मात्र ते नमूद केले पाहिजेत.

(८) मात्राहीनत्व व विदुरहितत्व हेही दोष अनवधानाने राहून जातात. 'सह्याद्रिवर्णना'च्या आदर्श प्रतीत 'चकोर' साठी 'चकार' व 'ऐश्वर्याची' ऐवजी 'ऐश्वर्याची', 'ऐसा' ऐवजी 'एसा' असे लिहिले गेले आहे. येथील गळालेल्या मात्रा दुरुस्त करून घेणे आवश्यक होय. विदु म्हणजे अनुस्वार. ते जसे उच्चाराचे द्योतक असतात तसे व्युत्पत्ती, विभक्तिप्रत्यय, वचन इत्यादिकांचेही द्योतक असतात. आदर्श प्रतीवरून नक्कल करताना अनेकदा अनवधानाने हे अनुस्वार नकलण्याचे राहून जाते. कित्येकदा तर नको तेथेही अनुस्वार दिले जातात, ते निरर्थक असतात. 'सह्याद्रिवर्णना'च्या हस्तलिखितातील ओ २३३ मध्ये 'भाग' ऐवजी 'भाग'; ओ. २३८ मध्ये 'चरणांगुळी' ऐवजी 'चरणांगुळी', ओ. २५० मध्ये 'ज्ञानाजनाची' ऐवजी 'ज्ञानाजनाची' असे लिहिले गेले आहे. तेथे आवश्यक अनुस्वार गळले आहेत यात शंका नाही. उलट 'तमांचे' (ओ. ४६), 'तीरंस्कार' (३४३) या शब्दांतील मां व रं वरील अनुस्वार उघड उघड चुकीचे आहेत. असे अनवधानाने गळलेले किंवा दिले गेलेले अनुस्वार दुरुस्त करून घेतले पाहिजेत. निरर्थक अनुस्वारांमुळे निर्माण झालेले पाठभेद नोंदण्यात अर्थ नाही. प्रा. श्री. ना. वनहट्टी यांनी मात्र या बाबतीत पुढील धोरण स्वीकारलेले आहे. ते लिहितात^{४२} : "अनुस्वार देण्यातही असाच अनियमितपणा आढळतो. पण पुष्कळ वेळा तो अर्थभेदाचा द्योतक असतो, व्युत्पत्तीने आलेला असतो, यास्तव अनुस्वाराचे पाठभेद एकूण एक नोंदण्याचे ठरविले."

पदभ्रंश

नक्कल करीत असताना अनवधानाने जशी अक्षरे गळतात किंवा एकाऐवजी दुसरी अक्षरे लिहिली जातात तसेच शब्द आणि वाक्येही गळतात, किंवा चुकीची लिहिली जातात. उदा :

१ शब्दभ्रंश : 'सह्याद्रिवर्णना'च्या नकलकाराने तो (ओ. ४०, ३६०), ते (ओ. ५०), म्हणौनि (ओ. ५५), व्यापार चाले (३२१) हे शब्द अनवधानाने गळले आहेत. (सव. प्रस्ता. पा. २८ पाहा). 'ज्ञानदेवी-प्रतिशुद्ध संहिता,

अध्याय १२ (प्रा. श्री. ना. वनहट्टी) मधे काही हस्तलिखितांतील अनेक ठिकाणी गळलेले शब्द नोंदलेले आहेत. उदा. ओ. ११. ब प्रतीत 'करवि' शब्द गळाला आहे. ओ. २४. भा प्रतीत 'व्यक्त' शब्द गळाला आहे. ही पदभ्रंशाचीच उदाहरणे होत.

“सारखी सारखी अक्षरे असलेले शब्द जवळ जवळ आले की लेखकाची नजर चळून एखादा शब्द गळण्याचा संभव असतो. 'तरि गा तूं मज भज' या ओवीच्या चरणातील 'मज' शब्द लेखकाच्या हातून गळतो. कित्येक वेळा अनवधानाने जास्तीचे शब्द पडतात. 'गा' हे ज्ञानदेवीत नेहमी येणारे संबोधन. एखाद्या ठिकाणी ते नसले तरी नक्कल करणारा सवयीने आपल्या पोथीत ते लिहून जातो.”⁴³

अनवधानाने शब्द जसे गळतात तसे अनेकदा पुन्हाही लिहिले जातात, म्हणजेच ते पुनरुक्त होतात. 'सह्याद्रिवर्णन' संहितेच्या आदर्श प्रतीतील १४५ व्या ओवीत 'दुःखःदुःख' असा शब्द आला आहे. तेथे आरंभी अभिप्रेत असलेल्या 'दुःख' या शब्दाचे चुकीचे पुनर्लेखन आहे. तसेच ओ. ३१३ मध्ये 'वनकडुवाळें वेधीलीं देवें धिळीं देवें' असा तिसरा चरण आहे. प्रथम 'वेधीलीं देवें' असे लिहिल्यानंतर त्यातील शेवटचे अक्षर वे हे जणु 'वेधीलीं देवें' या शब्दातील आरंभीचे अक्षर आहे या समजुतीने 'वेधिळीं देवें' हे शब्द लेखकाकडून पुन्हा लिहिले गेले.

नक्कल करीत असताना ज्याप्रमाणे काही शब्द सुटतात, काही पुन्हा लिहिले जातात त्याचप्रमाणे काही शब्दांचा व्यत्यास सुद्धा होतो. उदा : उद्धवगीता. ओ. ५९ चा दुसरा चरण 'हा आवघा तवचि आटोपु' हा त्या काव्याच्या घ व च प्रतीत 'हा तव आवघाचि आटोपु' असा लिहिला गेला आहे. 'तव' आणि 'आवघा' या शब्दांचा येथे व्यत्यास झाला आहे. 'शिशुपाळवध' काव्यातील ७८२ ओवीचा उत्तरार्ध 'तया लागों दीजे वारा : चंदन तरूचा' असा आहे. ख, ज प्रतीत हे चरण 'मग चंदनतरूचा वारा : तया लागों दीजे' असा आहे. येथेही शब्दव्यत्यास आणि चरणव्यत्यास झालेला आहे.

हा शब्दव्यत्यास केवळ अनवधानाने किंवा अबुद्धिपुरस्सर होतो असे मात्र नाही. यथाप्रति लेखनाच्या प्रतिज्ञेने नकलकार नक्कल करीत असला तरी तो केवळ यांत्रिक रीतीने काम करीत असतो असे नाही. शब्दांचे, ओव्यांचे अर्थही तो मनात लावत असतो. त्याचे मन अर्थाचा, ओव्यांतील शब्दांच्या स्थानाच्या युक्तायुक्ततेचा अबोधतेने विचार करीत असते, तर हात लिहीत असतात. शब्दव्यत्यासाचे

दोप तो जाणीवपूर्वक करतो असे नाही. तर त्याच्या अवोध चितनातून ते उद्भवतात. अशा दोपांना अर्धबुद्धिपुरस्सर दोप असे नाव द्यायला हरकत नाही.

वाक्यभ्रंश

नकलताना शब्दांप्रमाणेच कधीकधी संपूर्ण वाक्य किंवा वाक्ये आणि ओव्यांचे चरण, एखादी संपूर्ण ओवी किंवा अनेक ओव्या गळतात. “एका ओवीचे सुरवातीचे दोन चरण आणि त्याच्या पुढच्या ओवीचे शेवटचे दोन चरण लिहिले जातात आणि मधले चार चरण जुळून एक नवी विजोड ओवी तयार होते. अनवधानाने संबंध ओवी गळण्याचाही संभव असतो. (ज्ञानदेवीच्या) १२ व्या अध्यायातील २३३ वी ओवी राजवाडे प्रतीत नाही. ती अनवधानाने गळली असण्याचा संभव आहे.” असे प्रतिशुद्ध ज्ञानदेवीचे संपादक श्री. ना. वनहट्टी आपल्या अनुभवाने लिहितात.⁴⁴ जुन्या मराठी हस्तलिखितांशी परिचय असलेल्यांना अशी पुष्कळ उदाहरणे आढळतात. ‘नरींद्रविरचित ऋक्मिणी-स्वयंवर’ या काव्याच्या संपूर्ण हस्तलिखितात प्रा. सुरेश डोळके यांना २७२० व्या ओवीच्या आरंभी (पूर्वी २७१९ व्या ओवीत येऊन गेलेला) ‘ना ना ते लावण्याचे सरोवर’ हा चरण पुन्हा लिहिलेला आढळला.⁴⁵ तर पाठनोंदणीकरिता घेतलेल्या काही प्रतींत त्यांना काही ओव्या तीन चरणांच्या आढळल्या.⁴⁶ अर्थात, त्या ओव्यांतील एकेक चरण प्रतलेखकाकडून अनवधानाने गळाला असे स्पष्ट दिसते. चरण संपल्याचे द्योतक चिन्ह चुकीने घातल्यामुळे काही ओव्या पाच चरणांच्या आहेत असा समज होतो ओव्या लिहिताना पुढची ओवी आधी लिहून आधीची ओवी नंतर लिहिल्यामुळे झालेल्या व्यत्यासाचेही उदाहरण त्यांच्या हस्तलिखितात आहे.⁴⁷ ते पाहावे. (तत्रैव. संहिता. पा. ८).

‘जसोधररास’ काव्यातील २२ वी ओवी क प्रतीत पुढीलप्रमाणे लिहिली गेली आहे. ‘हा गा कथा सां । जवं बोलुं पाडुं रसानी । भय उपजतसे मणीं । धर्मकथा सांगता जिन । माझेनि सांगवे केवि ॥ २२ ॥’ त्याच्या पुढची ओवी ‘हां गा कथा सांगतां जिनवरु⁴⁸’—या चरणाने सुरू होते. यावरून असे स्पष्ट

४४. तत्रैव. पा. ७.

४५. डोळके सुरेश. ‘नरींद्रविरचित ऋक्मिणी स्वयंवर’. (विदर्भ संशोधन मंडळ. नागपूर). पा. ५१०.

४६. तत्रैव. प्रस्ता. पा. ६३, ६४.

४७. तत्रैव. संहिता. पा. ८.

४८. अक्कोळे, सुभाष. ‘जसोधररास’. ओ. २२. तळटीपा पहा.

दिसते की नकलनवीसाने नकलताना २२ व्या ओवीच्या आधी चुकून २३ वी ओवी लिहिण्यास मुरवात केली. ही चूक लक्षात येताच ती ओवी लिहिण्याचे सोडून २२ वी ओवी लिहिली. असे करताना २३ व्या ओवीचा आधी चुकून लिहिलेला चरण खोडण्याला मात्र तो विसरला. अशी वाक्यभ्रंशाची उदाहरणे बहुतेक हस्तलिखितांत सापडतात.

बुद्धिपुरस्सर केलेले दोष

आतापर्यंत सामान्यतः अनवधानाने किंवा निष्काळजीपणाने आणि म्हणून अबुद्धि-पुरस्सर होणाऱ्या लेखनदोषांचे दिग्दर्शन केले. नकलकार लिहित असताना त्याच्या मनाचेही व्यापार चालू असतात. त्यामुळे अर्धबुद्धिपुरस्सर होणारा शब्दविपर्यय दोषही आपण पाहिला. प्रतलेखन करीत असताना, 'यथाप्रति लिख्यते' असे त्याने कितीही म्हटले तरी मुळात काही बदल तो जाणीवपूर्वक म्हणजे बुद्धिपुरस्सर करीत असतो. अशिक्षित नकलकाराकडून बुद्धिपुरस्सर फरक फारसे होत नाहीत. पण तो सुशिक्षित असेल आणि त्यातूनही संप्रदायनिष्ठ असेल तर असे बदल त्याच्याकडून होतात.

प्रियोळकर लिहितात, "दुसरी एक वरवर पाहाता विलक्षण वाटणारी गोष्ट ही की, जितका नकलकार अडाणी व कमी शिकलेला असेल तितकी त्याने केलेली प्रत पाठचिकित्सेच्या दृष्टीने उपयोगी असते, कारण अडाणी माणूस ज्या चुका करील त्या सहज लक्षात येतात. परंतु सुशिक्षित नकलकार नकळत किंवा बुद्ध्याच असे काही बेमालूम बदल करून टाकतो की पुढे अस्सल पाठ कोणता व नकली पाठ कोणता, हे कळणे मुष्कील^{४९} होते." जाणीवपूर्वक केलेल्या बदलातून शब्दांची व शब्दरूपांची पाठांतरे जशी निर्माण होतात तसेच प्रक्षेप व अवक्षेपही होतात. त्यांचे प्रकार व स्वरूप आता पाहू.

दुरुस्तीच्या प्रयत्नांतून पाठांतरनिर्मिती

नकळ करीत असताना कित्येकदा नकलकाराला असे वाटते की मूळ आदर्श प्रतीत शब्द चुकीचा लिहिलेला आहे. तो दुरुस्त करण्याचा तो प्रयत्न करतो आणि त्यामुळे नवीन पाठ निर्माण होतात. मुळातील पाठ वरोवर असूनही तो चुकीचा आहे असे नकलकाराला वाटते ते त्याच्या अज्ञानामुळे किंवा गैरसमजा-मुळे. याचे एक उदाहरण प्रा. वनहट्टींनी दिले आहे ते असे, जानदेवीच्या वाराव्या अध्यायाच्या २२७ व्या ओवीत 'भक्तचरित्तातें प्रशंसिति' हे शब्द

४९. प्रियोळकर. 'दम-स्वयं'. साधनाचिकित्सा व पाठचिकित्सा. पा. १४.

आहेत. पुढे २३५ व्या ओवीत 'भक्तिकथेसि मैत्र । जेयां पुरुषां' असे शब्द आहेत. पोथीलेखकास वाटले की इथे (दुसऱ्या ठिकाणी) 'भक्ति' हे कसे? वर जसे 'भक्तचरित्र' तसेच इथे 'भक्तकथा' असले पाहिजे. म्हणून 'भक्ति'च्या ऐवजी त्याने 'भक्त' अशी सुधारणा केली. काही लेखकांची मती उलटचा दिशेने गेली. त्यांना वाटले की, पुढे 'भक्तिकथेसि' असे आहे तर पूर्वीचेही 'भक्तचरित्र' असे असले पाहिजे. त्यांनी त्याप्रमाणे सुधारणा केली. अशा रीतीने दोन्ही ठिकाणी भक्त आणि भक्ति असे दोन दोन पाठ उत्पन्न झाले. सुधारणाबुद्धीच्या बुडाशी पुष्कळदा गैरसमज असतो आणि गैरसमजाचे कारण अज्ञान असते. अज्ञानावर आधारलेली सुधारणा सत्याला हानिकारक होते.⁵⁰

सह्याद्रिवर्णन, ओवी ११८ मध्ये 'सोलीव सोळ्यांचें तकट' असा चरण आहे. 'सोळें' म्हणजे चौसष्ट कसाचे सोने. हा अर्थ माहीत नसल्यामुळे 'सोळ्यांचें हा पाठ प्रतलेखकाला चुकीचा वाटून 'सोनेयाचें' अशी सुधारणा त्याने केली. आणि त्यामुळे एका लेखनपरंपरेत तोच पाठ सुरू झाला.⁵¹ 'शब्दांचे अर्थ न कळल्यामुळे' प्रतकारांनी 'दमयंतीस्वयंवर' काव्यातील पाठात केलेल्या दुःस्त्यांची काही उदाहरणे प्रियोळकरांनी दिली आहेत ती पाहवी.⁵²

सुलभीकरण प्रवृत्तीतून पाठांतरनिमित्ती

सुधारणेच्या प्रयत्नातून जसे नवीन पाठ निर्माण होतात तसे सुलभीकरणाच्या प्रवृत्तीतूनही होतात. 'पुणु तो लुब्धपाणि : घरीं पेआं न सुए पाणी : कुटुंबा वरोची वीणवणी : एर काइ सांधों' या ओवीच्या तिसऱ्या चरणाचा अर्थ कठीण वाटल्यामुळेच छ प्रतकाराने 'कुटुंब उदरचींता न मनीं' असा सोपा चरण घातलेला दिसतो.⁵³ ज्ञानदेवी, अ. १२ ओ. ५ मध्ये "परिये देसी" (ज्ञोके देतेस) याऐवजी 'हालवीसी' असा बदल करण्यात आला. कारण 'ज्ञोके' या अर्थाचा 'परिये' हा शब्द भापेतून जात चालला व दुर्बोध झाला. तेव्हा 'हालवीसी' असा पर्याय त्या ठिकाणी योजण्यात आला.⁵⁴

जुना शब्द दुर्बोध वाटल्यामुळे तो बदलून त्याऐवजी नवीन शब्द घातल्याने पाठभेद निर्माण झाल्याचे एक फार चांगले उदाहरण 'ज्ञानदेवी'च्या ७ व्या अध्यायात आहे. त्यातील ओवी अशी :

५०. बनहट्टी. 'ज्ञानदेवी.' अ. १२. प्रस्ता. पा. ७.

५१. कोलते. 'खळोवासकृत सह्याद्रिवर्णन.' (पुणे विद्यापीठ)

५२. प्रियोळकर. 'दम-स्वयं.' साधनाचिकित्सा व पाठचिकित्सा. पा. १०.

५३. कोलते, वि. भि. 'उद्धवगीता' (आवृत्ती २) ओ. ७२५.

५४. बनहट्टी. 'ज्ञानदेवी.' अ. १२. प्रस्ता. पा. ७.

पै पृथ्वीचा घटु कीजे । सर्वेचि पृथ्वीसि मिळे जरि मेळविजे ।
तोचि अग्निसंगे सिजविजे । तरि मांगल होये ॥ ६३ ॥

ज्ञानेश्वरीच्या राजवाडे प्रतीत 'मांगल' हा पाठ आहे. अन्य बहुतेक प्रतीत 'मांगल' ऐवजी 'वेगळा' असा पाठ आहे. मूळ पाठ 'मांगल' हाच असला पाहिजे. पण तो शब्द दुर्बोध असल्यामुळे, इतकेच नाही तर त्याचा अर्थच बरोबर न कळल्यामुळे त्या जागी 'वेगळा' हा पाठ कुणी तरी प्रथम घातला व पुढील प्रतलेखकांनी तोच गिरविला. प्रा. वनहट्टी यांनी आपल्या प्रतिशुद्ध संहितेत 'मांगल' हा पाठ चिकित्सक दृष्टीने स्वीकारून मूलस्थापन केले, ते बरोबर आहे. तथापी, या पाठाच्या शुद्धतेविषयी अर्थदृष्ट्या त्यांनी जी चिकित्सा केली ती मात्र बरोबर वाटत नाही. राजवाडे यांच्याप्रमाणे वनहट्टींनीही मांगल शब्दाचा अर्थ 'मंगल, पवित्र' असाच केलेला आहे. तो अर्थ ज्ञानदेवांना निश्चितच अभिप्रेत नसावा. मातीचा घट करावा आणि लागलीच तो मातीत मिळवला तर मातीशी मिळतो, ज्या मातीतून तो तयार झाला त्या मातीत तो एकरूप होतो. (अर्थात, ओल्या मातीचा घट केल्यावर तो ओला असतानाच जर तात्काळ मोडला तर पुन्हा मातीत मिसळतो). पण तोच घट जर अग्नीबरोबर (आगीत) शिजवला (भाजला तर तो मांगल म्हणजे मंगल, मांगलिक किंवा पवित्र होईल म्हणजे काय होईल? ज्ञानेश्वरांना येथे अभिप्रेत असलेला अर्थ पुढील ओवीच्या साहाय्याने स्पष्ट करता येईल. ती ओवी अशी :

तैसें भूतजात सर्व । हे माझेचि किर अवेव ।
परि मायायोगें जीव-। दशे आले ॥ ६४ ॥

सर्व प्राणीमात्र खरोखर माझेच (म्हणजे ईश्वरस्वरूपाचेच) अवयव आहेत. (कारण ते ईश्वरस्वरूपातूनच आकाराला आलेले आहेत.) परंतु मायेशी संबंध आल्यामुळे (त्यांची ईश्वरदशा जाऊन) त्यांना जीवदशा प्राप्त झाली. अर्थात, मायेशी संबंध येण्यापूर्वी, किंवा त्यांनी मायेशी संबंध येऊ दिला नसता तर, (माझ्यापासून. निर्माण झालेले) ते जीव पुन्हा माझ्यात मिळू शकले असते. असा या ओवीचा अर्थ आहे. ईश्वरदशा जाऊन जीवदशा प्राप्त होणे हे मंगलकारक किंवा पवित्र कसे? तो अर्थ ज्ञानदेवांना मुळीच अभिप्रेत दिसत नाही. 'मांगल' शब्दाच्या दुर्बोधतेमुळे प्राचीनाप्रमाणे अर्वाचीन पाठचिकित्सकांचीही दिशाभूल झालेली दिसते. मग 'मांगल' शब्दाचा अर्थ काय? महानुभाव कवी विश्वनाथबास यांच्या 'ज्ञानप्रबोध' काव्यात पुढील ओवी आली आहे.

त्रिदोष मांगलासाटीं : निजानंदसुवर्णाची खोटी :
तेणेंसीं पालटू करितां सेवटी : प्रपंचे वाणि करी ॥ (३५३)

यावरची टीप पुढीलप्रमाणे : “त्रिदोष—वात : पीत : श्लेष्मा : तथा रज : तम : सत्व : शरीर लक्षणं मांगल = खापर : निजानंद तो ईश्वराचा : तल्लक्षणं खोटी = मिश्र नाही. . . .” इत्यादी. या ओवीत जीवाने आपले त्रिदोष रूप (मूणजे वात, पित्त व श्लेष्मा, किंवा सत्व, रज आणि तम यांनी मिळून बनलेले) शरीर हेच खापर (खापराचे भांडे, मडके) देऊन (अर्पण करून) त्याच्या मोवदल्यात परमेश्वराचा आनंद हीच सोन्याची लगड घेण्याची कल्पना आहे. मांगल या शब्दाचा ज्ञानेश्वरीतील प्रस्तुत ओवीतही खापर, भाजलेले मडके हाच अर्थ आहे. मातीचा घट केल्यावर तो अग्नीत भाजला तर त्याचे पक्के मडके तयार होते. (मग ते मातीत पूर्वीप्रमाणे लागलीच मिसळू शकत नाही) हा त्या ओवीचा भावार्थ आहे. मांगल हा पाठ जुना तसाच ज्ञानदेवांना अभिप्रेत असलेला पाठ आहे. त्याच्या दुर्बोधतेमुळे पुढे ‘वेगळा’ पाठ कसा घुसला हे यावरून स्पष्ट होईल.

जुन्या शब्दांच्या व शब्दरूपांच्या दुर्बोधतेमुळे प्रतलेखक नवीन शब्द किंवा शब्दरूप घालून त्यांचे सुलभीकरण करतो त्याचप्रमाणे आधुनिकीकरणही करतो. दमयंतीस्वयंवरा ‘तील काही श्लोकांत ‘करूं’, ‘विकूं’ (करण्यासाठी, विकण्यासाठी) अशी जुनी रूपे आहेत. ‘करी’, ‘विकी’ असे बदल केल्यामुळे त्या ठिकाणी नवीन पाठ निर्माण झाले आहेत, ते याच प्रवृत्तीतून.^{५५} ‘जाले’ ऐवजी ‘झाले’, ‘कोण्ही’ ऐवजी ‘कोणी’, ‘पाखिरू’ ऐवजी ‘पाखरू’ अशी रूपे घातली त्याचेही कारण हेच होय.^{५५}

नकलकाराकडून बुद्धिपुरस्सर निर्माण होणाऱ्या दोषांत प्रक्षेप, अवक्षेप व स्थानांतरण यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. ‘महाभारततात्पर्यनिर्णया’त मध्वाचार्यांनी महाभारतादी ग्रंथांत हे दोष घुसल्याचे केलेले वर्णन आपण यापूर्वी पाहिले आहे. हे दोष क्वचित प्रमादाने घडतात असे त्यांनी म्हटले आहे. प्रतलेखनात हे दोष अबुद्धिपुरस्सर कसे घडत असतील याची कल्पना करता येणे शक्य आहे. उदा : आदर्श प्रतीच्या पोथीत दुसऱ्या एखाद्या पोथीतील सुटे पान चुकून घुसले असेल तर, किंवा आदर्श प्रतीतील पाने चिकटल्यामुळे नकलताना एकदम दोनतीन पाने उलटली गेली किंवा पोथीतील एखादे पान मुळातच गहाळ झाले असेल तर ; अथवा त्या पोथीतील पाने मागेपुढे लागली असतील तर तिकडे काळजीपूर्वक लक्ष न देता नकलकार यांत्रिक रीतीने नक्कल करू लागला तर त्याच्या पोथीत त्याच्या या प्रमादामुळे अनुक्रमे प्रक्षेप, अवक्षेप व स्थानांतरण हे दोष घुसतील. तथापी, या तिन्ही दोषांचे प्रमुख कारण त्या ग्रंथाद्वारे ‘स्वमतानु-

कूल निर्णय' करून घेण्याची लेखकाची इच्छा, हे मध्वाचार्यांनी व त्यांच्या उपरोक्त ग्रंथावर टीका लिहिणाऱ्या वादिराजतीर्थानी स्पष्टपणे सुचविले आहे. महानुभावांच्या चरित्रग्रंथांचा इतिहास सांगणाऱ्या 'इतिहास-प्रकरणा'त देखील प्रक्षेपाविषयी हेच मत व्यक्त झाले आहे.⁵⁶

प्रक्षेप

तेव्हां प्रक्षेपांचे मुख्य कारण 'स्वमतप्रसार'. प्रियोळकरांनी म्हटले आहे की, "आपल्या विशिष्ट मतांच्या प्रसाराकरिता ती मते श्रोरामोठ्यांच्या ग्रंथांत घुसडून दिली म्हणजे लोकमान्य होतील, या बुद्धीने असा प्रक्षेप केल्याचीही उदाहरणे आढळतात.⁵⁷" याचे अलीकडील उत्तम उदाहरण म्हणजे महानुभावांच्या साती ग्रंथापैकी काही मुद्रित ग्रंथांच्या शेवटी आढळणाऱ्या कालनिर्देशात्मक ओव्या. 'शिणुपाळवधा'च्या भावे-प्रतीत आढळणाऱ्या कालनिर्देशक ओवीच्या प्रक्षिप्तत्वाविषयी मी अन्यत्र विवेचन केले आहे.⁵⁸ मी संपादन केलेल्या 'सह्याद्रिवर्णन' काव्याच्या प्रस्तावनेतील (पा. ८२) विवेचन पाहावे. साती ग्रंथांपैकी काहींच्या शेवटी प्राचीन लेखनकाळ देणाऱ्या ओव्या प्रक्षिप्त करून घालण्याचे कारण 'मतप्रसार' याशिवाय दुसरे कोणते असणार ?

आपल्या मताच्या प्रतिपादनार्थ प्रक्षिप्त पाठ कसा तयार होतो याचे उदाहरण 'सूत्रपाठा'तील एका वचनाचे देता येईल. बहुमान्य अशा चक्रधरसिद्धांतसूत्रपाठात 'मातापुरा कोल्हापुरा न वचावे' असे एक सूत्र आहे. मातापुराला नित्यनेमाने जाण्याचा आग्रह धरणाऱ्या तळेगावकरांच्या पाठात मात्र 'न वचावे' ऐवजी 'न वंचावे' असा पाठ आहे. तो बुद्धिपुरस्सर प्रक्षिप्त करण्यात आला आहे असे दिसून येत नाही काय ?

क्वचित् सद्धेतूने पण कोणत्या तरी ईर्ष्येला पेटून एखाद्या ग्रंथात प्रक्षिप्त ओव्या घालण्यात येतात. उदा : महानुभाव वाङ्मयात नरेंद्रविरचित रुक्मिणीस्वयंवर काव्याचा ८७९ ओव्यांचा भाग उपलब्ध आहे. पण टीपकाराने दिलेल्या आध्यायिकेनुसार हा उपलब्ध ग्रंथ ९०० ओव्यांचा असावा असे दिसते. त्यामुळे, बहुधा इरेला पेटून रुक्मिणीस्वयंवर काव्याच्या द प्रतीच्या लेखकाने (किंवा, ते ज्यावरून नकलेले असेल त्या पोथीच्या प्रथम लेखकाने २१ ओव्या नवीन करून ९०० ओव्यांची

५६. मागे पा. २१६ व पा. २१९ पाहा.

५७. प्रियोळकर. 'दम.स्वयं'. साधनचिकित्सा. पा. ११.

५८. कोलते, वि. भि. 'भास्करभट्ट बोरीकर'. पा. ८२-८३, 'शिणुपाळवधा'. प्रस्ता. पा. ८.

आपली प्रत तयार केली.^{५९} या काव्याच्या अलीकडे उपलब्ध झालेल्या १८७६ ओव्यांच्या पोथ्यांतील जास्तीच्या ओव्या याच कारणाने नव्या रचून प्रक्षिप्त केल्या असण्याचा संभव आहे.

२९३६ ओव्यांच्या 'नरींद्रविरचित ऋक्मिणी-स्वयंवर' काव्याच्या शेवटी काल-निर्देशात्मक पुढील ओवी आली आहे.

शकें द्वादशोत्तरशतें तेरोत्तरें : नंदन नाम संवत्सरे ।

ग्रंथ केला एकसरें । माघ वदी चौथी ॥

लेखकाने स्वतः किंवा बहुधा मागाहून कोणी तरी त्यातील 'द्वादशो' 'तेरो' व 'नंदन' ही अक्षरे रद्द केल्याची चिन्हे त्यांवर करून त्यांऐवजी समासात अनुक्रमे 'दाहो', 'त्रयो' व 'वृषभ' ही अक्षरे लिहिली आहेत. त्यावरून त्याला हे चरण 'शकें दाहोत्तरशतें त्रयोत्तरें । वृषभ नाम संवत्सरे' असे अभिप्रेत आहेत. या हस्तलिखितावरून आपली प्रत नकलणाऱ्या लेखकाने, रद्द केलेल्या अक्षराकडे लक्ष न देता समासातील अक्षरांसह ती नकलल्यामुळे ओवीचे पहिले दोन चरण पुढीलप्रमाणे नकलून ठेवले आहेत.

शकें द्वादोहोशत्तरशतें तेरात्रयोत्तरें

नंदन वृषभ नाम संवत्सरे :

आणि त्यामुळे एक नवीनच प्रक्षिप्त आणि खेचरप्रकृतीची ओवी तयार झाली, आहे.^{६०} प्रक्षेप कसे होतात याचे हे एक सुंदर उदाहरण आहे.

नक्कल करीत असताना आदर्श प्रतीतील काही भागांचा किंवा ओव्यांचा संबंध नकलनवीसाला अस्पष्ट वाटला तर तो स्पष्ट करण्यासाठी नकलनवीस काही ओव्या स्वतः रचून घालतो व तो संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. 'शिशुपालवध' काव्याच्या क प्रतीतील ४६१ व ४६२ या ओव्या याच कारणामुळे तयार झाल्या असाव्यात.^{६१}

"काव्यातील एखाद्या प्रसंगाचा जास्त विस्तार करून सांगण्याच्या बुद्धीने प्रक्षिप्त मजकूर निर्माण होतो." उदा : 'दमयंतीस्वयंवर' काव्यात १३९ अ, आ; १४० अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए इत्यादी प्रक्षिप्त श्लोक याच बुद्धीने निर्माण झाले, असे प्रियोळकरांना वाटते.^{६२} त्यांनीच संपादन केलेल्या 'मुक्तेश्वरकृत

५९. कोलते वि. भि. 'नरींद्रविरचित ऋक्मिणीस्वयंवर'. प्रस्ता. पा. ५-७.

६०. कोलते, वि. भि. 'नरींद्राच्या ऋक्मिणीस्वयंवर (ओव्या २९३९) काव्याचे दुसरे हस्तलिखित' युगवाणी. नागपूर. ऑक्टो. नोव्हें. १९७३. पा. ४३३

६१. कोलते. शिशुपालवध. (आवृत्ती २) ओव्या ४६१ व ४६२.

६२. प्रियोळकर. 'दम. स्वयं'. साधनचिकित्सा.

महाभारत, आदिपर्व' यातील १४ व्या अध्यायात 'अठराभार फळी पत्नी । वन-स्पती निपजल्या' (११६) यातील अठराभार वनस्पती वर्णन करण्याच्या बुद्धी-तूनच औ प्रतीतील ११७ अ ते ई या प्रक्षिप्त ओव्या निर्माण झालेल्या असल्या पाहिजेत. कथाकाव्यात अशा प्रक्षिप्त वर्णनविस्ताराला अवसरही चांगला सापडतो.

गोपाळाश्रम स्वामींच्या प्रतीवरून 'कृष्णानुचर केशव यांनी शके १६७४ मध्ये नकललेल्या 'ज्ञानदेवी'च्या हस्तलिखितात पहिल्या अध्यायाशी संगती लावून दाखविणाऱ्या पुढील दोन ओव्या दुसऱ्या अध्यायाच्या प्रारंभी आढळतात.

एवं देखौनि पार्थाचा मोहो । देवा वाटला कारुण्यस्नेहो ।

तेणें वोरसें पै निःसंदेहो । करील कैसा ॥ १ ॥

तेचि कथा परमाद्भुत । संजय राया निवेदित ।

तरि कृपा करोनि चित्त । द्यावें सज्जनि ॥ २ ॥

ह्या ओव्या अन्य प्रतीत आढळत नाहीत. त्या प्रतलेखकाने रचून प्रक्षिप्त केल्या आहेत असे स्पष्ट दिसते.^{६४}

'ज्ञानदेवी'च्या सातव्या अध्यायाच्या आरंभी तर काही पोथ्यांत ३७ ओव्या रचून प्रक्षिप्त केल्या आहेत. यासंबंधी ज्ञानदेवीच्या प्रतिशुद्ध संहितेचे संपादक प्रा. श्री. ना. बनहट्टी यांनी अध्याय १ व ७ च्या आवृत्तीतील उपोद्घातात (पा. १०) केलेले विवेचन पाहावे.

'नवरसनारायणविरचित शल्यपर्व' या काव्याच्या प्रारंभी इतर प्रतींत न आढळणाऱ्या पंचकृष्णनमनाच्या १४ ओव्या आहेत. कवीने यापूर्वीची पर्वे लिहिली असावीत. त्यात पंचकृष्णांना वंदन आलेही असेल. पण ते याही पर्वाच्या आरंभी असावे या संप्रदायाभिमानाने (बहुधा अन्य प्रतींत आढळणाऱ्या गणेश-शारदा वंदनाच्या ओव्या गाळून) च प्रतीच्या लेखकाने ते रचून येथे घातले असावे. इतर प्रतींच्या तुलनेने ह्या ओव्या प्रक्षिप्तच मानायला पाहिजेत.^{६५} (आणि म्हणूनच बहुधा संपादकांनी त्या तळटीपांत दिलेल्या आहेत.)

अनेकदा पोथ्यांचे वाचक आपल्याला असलेली जास्तीची माहिती किंवा अन्य कवीचे समानार्थक श्लोक किंवा ओव्या समासात (मार्जनमध्ये) लिहून ठेवतात

६३. प्रियोळकर. 'मुक्तेश्वरकृत महाभारत. आदिपर्व'. खंड २.

६४. हर्षे, रा. ग. 'ज्ञानदेवी'. प्रस्ता. पा. १८.

६५. पठाण, यू. म. डॉ. 'नवरसनारायण विरचित शल्यपर्व'. (मराठवाड साहित्य परिषद, औरंगाबाद).

अशा पोथीवरून आपली प्रत नकलताना नकलकार समासातील तो मजकूर त्याच काव्यातील आहे असे समजून आपल्या प्रतीत उतरवून घेतो. अशा रीतीने अन्य रचना त्या ग्रंथात प्रक्षिप्त होते. 'दमयंतीस्वयंवर' काव्यात मुक्तेश्वराच्या काही ओव्या घुसल्या आहेत त्याचे कारण हेच असावे. डॉ. हर्षे यांच्याजवळील 'ज्ञानेश्वरी'च्या 'हर्षे' हस्तलिखितात शेवटी प्रतलेखकाने वक्त्यांना व वाचकांना पुढील विनंती केलेली आहे.

नाना देशभाषा बोल निश्चित । परि अर्थगर्भ अतिसमर्थ ।

खोडी मांडी करितां विपरीतार्थ । अर्थ इदंभूत समजेना ॥ २ ॥

यालागि श्रोत्या वक्त्या लेखका विनंति । मी करितसे वाळस्छीति ।

ग्रंथ वाचावा यथामति । परि खोडि मांडी निश्चिति न करावि ॥ ३ ॥

'खोडि मांडी' करण्याची वाचकांची व लेखकांची खोड लक्षात घेऊन हस्तलिखिताच्या शुद्धतेच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने केलेली ही विनंती पाठचिकित्सेच्या दृष्टीने उद्बोधक नाही काय? ⁶⁶

अवक्षेप

प्रतलेखन करित असताना नजरचुकीने, अनवधानाने, निष्काळजीपणाने किंवा आदर्श प्रतीच्या दुरवस्थेमुळे अक्षरे, शब्द, वाक्ये, ओव्या किंवा ग्रंथाचा एखादा लहान-मोठा भाग कसा गळतो ते आपण पाहिलेच आहे. ते सर्व अबुद्धिपुरस्सर होणारे अवक्षेप होत. बुद्धिपुरस्सर केलेल्या अवपेक्षाची महत्त्वाची कारणे आता पाहू.

यातील एक महत्त्वाचे कारण 'स्वमताभिमान.' यामुळे आपल्या मताच्या विरुद्ध जाणारी प्रमाणे—शब्द, वाक्ये, श्लोक, किंवा ओव्या नकलनवीस आपल्या प्रतीतून गळतो. मध्वाचार्यांच्या 'महाभारततात्पर्यनिर्णय' ग्रंथातील 'क्वचित् ग्रन्थान्प्रक्षिपन्ति क्वचिदन्तरितानपि' या चरणात व त्यावरील वादिराजतीर्थांच्या टीकेतील "क्वचित् मूलग्रन्थस्य भागे... स्वप्रतिकूलश्लोकान् अन्तरितान् अन्तर्धानप्राप्तान्कुर्वन्ति त्यजन्तीत्यर्थ." या भाष्यावरून आपण पूर्वा पाहिले आहे. ⁶⁷ मराठीतील महानुभावांच्या चरित्रग्रंथांचा इतिहास सांगताना 'इतिहास प्रकरण' काराने लिहिलेला "एकं जे आपुलेया बूझा न मीळे तेही श्रीमूखीचे गाळीले" हाही वृत्तांत आपण पाहिला. ⁶⁸ 'लीळाचरित्रा'च्या काही पाठात

६६. हर्षे, रा. ग. 'ज्ञानदेवी.' प्रस्ता. पा. २८.

६७. मागे पा. २१६ पाहा.

६८. मागे पा. २१९ पाहा.

पाठकारांनी आपल्या मताला अनुकूल नसलेल्या काही लीळा किंवा त्यातील वाक्ये गाळली असावी असे यावरून स्पष्ट दिसते.

क्वचित, काव्याला आटोपशीरपणा देण्याच्या हेतूने मूळ प्रतीतील काही भाग गाळण्यात येतो. 'महानुभावीय पद्यपुराण' या ग्रंथाच्या मी पाहिलेल्या व माझ्या-जवळ असलेल्या पोथीत एकूण ३००० ओव्या आहेत. डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी संपादिलेल्या पोथीत^{६९} त्या २७५१ आहेत. तुळनात्मक अध्ययनानंतर मला असे आढळले की मांडे प्रतीत, तिच्यातील २१४५ व्या ओवीनंतर, अन्य पोथीत असलेले रुक्मिणीस्वयंवर, शिशुपाळवध इत्यादी कृष्णकथांचे प्रसंग गाळले आहेत. ते बहुधा याच हेतूने गाळले असावेत.

क्वचित अश्लीलपरिहारासाठी काही भाग गाळण्यात येतो. नवरसनारायण-विरचित शल्यपर्वाच्या अनेक पोथ्यांत 'गुह्यांगे जळो लागली । एराएरा जणांची' असा एक चरण पाठांतरासहित येतो. ख प्रतीच्या लेखकाला यातील 'गुह्यांग' शब्द अश्लील वाटला असावा. म्हणून त्याने तो गाळून 'येक हुरपळता देखिली । येकयेक प्रेत जाना' असे नवीन चरण करून घातले. (प्रसंग ३—२७२). अश्लील अवक्षेपाचे व प्रक्षेपाचेही हे चांगले उदाहरण आहे.

जुन्या हस्तलिखितांत अशी उदाहरणे फार थोडी सापडतात. मुळातील अश्लील व वीभत्स श्लोक किंवा ओव्या त्यांनी आपल्या प्रतीतही नकललेल्या आढळतात. मुक्तेश्वराच्या आदिपर्वात अशा ओव्या पुष्कळ आहेत. उदा : अध्याय ९-५१ ते ५५; अ. १६-१४८ ते १५०; अ. १९-१७; (प्रियोळकर प्रत) इत्यादी. पण कोणत्याही हस्तलिखित प्रतीत त्या गाळल्या असल्याचे प्रियोळकरसंपादित पाठशुद्ध आवृत्तीवरून दिसत नाही. असा भाग आधुनिक संपादकांनी मात्र गाळलेला आढळतो. "आक्षेपार्ह मजकूर कसा गाळला जातो, हे शृंगारिक श्लोकांना अलिकडच्या नवनीतामध्ये कशी छाट मिळाली आहे, ते पाहिल्यास कळून येईल." असे प्रियोळकरांनी म्हटले आहे. 'दमयंतीस्वयंवर' काव्याच्या हस्तलिखितांत मात्र आक्षेपार्ह भाग गाळलेला त्यांना आढळला नाही.

चुकीच्या पदच्छेदामुळे होणारीं पाठांतरे

चुकीचे पदच्छेद केल्यामुळे काही पाठांतरे किंवा अपपाठ निर्माण होतात. अपपाठांचा हा एक स्वतंत्र प्रकार मानला पाहिजे. सामान्यतः तो आधुनिक संशो-

६९. मांडे, डॉ. प्रभाकर. 'महानुभावीय पद्यपुराण' (जोशी ब्रदर्स. औरंगाबाद)

धकांनी संपादिलेल्या संहितांत सापडतो. जुन्या हस्तलिखितांत ओवीचे किंवा श्लोकाचे चरण सरळ लिहीत असत. शब्द तोडून लिहीत नसत. त्या चरणातील शब्दांचा योग्य पदच्छेद करून संहितासंपादन करावे लागते. चुकीचे पदच्छेद केल्यामुळे अनर्थकारक पाठ निर्माण होतात. याची कांही उदाहरणे डॉ. सुभाष अक्कोळे यांनी संपादन केलेल्या 'जसोधररास' या काव्याच्या प्रास्ताविकात मी दिलेली आहेत. श्री. रा. चिं. हेरे यांनी 'गंगाजळी' लेखसंग्रहातील नामदेव-गाथ्याची संहिताशुद्धि' या आपल्या लेखात काही उदाहरणे चर्चिली आहेत. प्रियोळकरांनीही 'दमयंतीस्वयंवरा'च्या मुद्रित प्रतीतील 'शब्द वरोवर न तोडल्यामुळे' बदललेल्या पाठांची उदाहरणे दिली आहेत. उदा : 'सारावया चाप हा' या शुद्ध पाठाऐवजी चुकीच्या पदच्छेदांमुळे 'सारावयाचा पहा' (दस्व. ८) असे अपपाठ निर्माण झाले आहेत.

जुने नकलकारही नक्कल करीत असताना समोरील पोथीतील ओवीच्या चरणातील शब्द आपल्या कल्पनेप्रमाणे तोडून मनात वाचीत असावे. त्यामुळेच एका शब्दाऐवजी दुसरा शब्द घालून त्यांच्याकडून पाठभेद निर्माण होत असत. या प्रक्रियेत कित्येकदा चुकीचे पदच्छेद करून शब्द वाचले जात असावे व त्यामुळे काही अपपाठ निर्माण होत असावेत असे मानण्यास जागा आहे. ज्ञानदेवी अ. १ मधील २०७ व्या ओवीचा पूर्वाधं पुढील प्रमाणे आहे.

एयांकौरवांवरिवावे । तरियुधिष्ठिरादिकांकानवधावे ॥

यातील दुसऱ्या चरणात चुकीच्या पदच्छेदाला फारसा अवसर नाही. पहिल्या चरणातील 'एयां' शब्द सहज वेगळा निघतो. पण पुढील अक्षरांतून 'कौरवांवरि वावे' असे शब्द वाचायचे की 'कौरवां वरिवावे' असे? असा संभ्रम काहीना निश्चित झाला असेल. पुढील चरणात 'युधिष्ठिरादिकां' असे रूप आले आहे, तेव्हा पहिल्या चरणात 'कौरवां' असे रूप असले पाहिजे असे मानून तो शब्द वेगळा तोडला आणि 'वरिवावे' हा एक शब्द वाचला. पण त्याचा अर्थ काय? तो लागेना म्हणून 'वधावे' असा पाठ त्यांनी त्या ठिकाणी घातला. ओवीतील वाक्यसंगतीसाठी काहींनी 'वरि'च्या जागी 'जरि' घातले, त्यामुळे 'एयां कौरवां जरि वधावे' असे पाठ तयार झाले. काहींनी 'एया कौरवां वरिवावे' असा पदच्छेद करून चरण लिहिला. इतर अनेक प्रतीतील 'जरि वधावे' हा पाठ त्याज्य ठरवून प्रा. बनहट्टी यांनी पाठशुद्ध संहितेत 'वरिवावे' असाच पाठ स्वीकारला. पण 'वरिवावे' याचा अर्थ काय? 'वर पासून वरिव म्हणजे वरचढपणा, त्यापासून नामधातू वरिवणे, वरचढपणा करणे' अर्थात, 'या कौरवांहून आपण वरचढ व्हावे तर मग युधिष्ठिरादिना कां जिकू नये' (नेघावे) असा अर्थ त्यांनी केलेला

आहे.^{७०} येथे या दोन चरणांतील 'वरिवावें' आणि 'नेघावें' (किंवा 'वधावें') यांची परस्परसंगती नीट लागत नाही. मला वाटते हा चरण 'एयां कौरवांवरि वावें' असा पदच्छेद करून वाचला पाहिजे. "वरिवणे म्हणजे चाल करून जाणे असाही अर्थ काही जणांनी केला आहे," असे प्रा. बनहट्टी लिहितात. पण ते त्यांना मान्य नसावे. माझ्या मते 'वरि' हे अव्यय 'कौरवां'शी जोडले पाहिजे 'वाणे' म्हणजे चाल करून जाणे, परजणे, शस्त्रे काढून चालून जाणे. आणि दुसऱ्या चरणात 'वधावे' ऐवजी 'नेघावे' असा पाठ घेतला तो योग्य आहे.

अभिमन्युविवाह या काव्याच्या 'ऐसें कौरव दळ पळालें । तंव भगदंतें वाईलें। तेथ थोर जुंझ जालें । तें अवधारा पां' (११९३) या ओवीत 'वाईलें' शब्द शस्त्र परजले, चाल करून आला, या अर्थाने योजला आहे. उद्धवगीतेत 'मग मृगीसुताचे जूझारः वाति कामिनीजन' (ओ. ४३८) या चरणावरील टीपेत 'वाति = परजीत' असा अर्थ दिला आहे. परजणे म्हणजे शस्त्र चालवणे. (कैसेनि कर्णावरि । परजूं हें न म्हण' ज्ञाने. ११-४६७) यावरून वाणे = शस्त्र चालवणे हा अर्थ दिसून येईल. आणि तो लक्षात आला म्हणजे पहिल्या चरणाचा पदच्छेद 'एयां कौरवांवरि वावें' असा करणे योग्य, हे स्पष्ट होईल. 'वाणे' हा धातू येथे असल्याचे राजवाडे यांच्या लक्षात आले होते. 'या कौरवावर जर शस्त्र सोडावे किंवा मारावे, असा पहिल्या चरणाचा अर्थ' त्यांनी लावला होता.^{७१} पण अनेकांनी 'वरिवावें' असा अपपाठ निर्माण करून त्याचा अर्थ लावताना तर अधिकच घोटाळा करून ठेवला आहे. चुकीच्या पदच्छेदामुळे निर्माण होणाऱ्या अपपाठाचे व तदनुपंगिक घोटाळाचे हे चांगले उदाहरण आहे.

पाठचिकित्सकाचे कार्य : हस्तलिखिते गोळा करणे

या व अशाच इतर कारणांनी हस्तलिखितांच्या नकला करीत असताना नकल-नवीसाकडून अबुद्धिपुरस्सर चुका व बुद्धिपुरस्सर प्रक्षेप, अवक्षेप, व्यत्यास इत्यादी दोष होतात. लेखकाच्या मूळ संहितेवरून प्रथम ज्या नकला होतात त्यात हे दोष निर्माण होतात. मग या नकलावरून पुन्हा ज्या नकला होतात त्यात हे जुने दोष तर राहतातच, शिवाय याच प्रकारचे आणखी काही दोष घुसतात. ही क्रिया प्रत्येक नकलेच्या वेळी पुढे चालू राहाते. त्यामुळे पाठांतरांचा बुजबुजाट होतो.

७०. बनहट्टी श्री. ना. 'ज्ञानेश्वरी अध्याय पहिला'. ओ. २०७ गद्यानुवाद (पा. ४७) व टीपा (पा. ९६) पाहा.

७१. राजवाडे. शिवरामकृत 'गीताचंद्रिका.' भा.इ.सं.मं. अहवाल. शके १८३३. पा. ५६.

आणि यामुळेच संहितासंपादनाच्या वेळी पाठचिकित्सेची आवश्यकता निर्माण होते. आजतागायत विद्यमान असलेल्या हस्तलिखितांतील पाठांतरांच्या किंवा अप-पाठांच्या गोंधळातून मार्ग काढून पाठचिकित्सकाला, ग्रंथकाराला अभिप्रेत असलेला मूळ पाठ शोधून निश्चित करायचा असतो. मूलस्थापन हे पाठचिकित्सेचे मुख्य कार्य होय, हे आपण यापूर्वी अनेकदा पाहिले. हे मूलस्थापनेचे कार्य कसे करायचे? त्याची प्रक्रिया कोणती ते आता पाहायचे आहे.

ग्रंथकाराच्या अधिकृत संहितेवरून नकला, त्या नकलांच्या नकला, पुन्हा त्यांच्या नकला होत होत पाठभेद किंवा पाठांतरे निर्माण होतात. पाठचिकित्सकाला याच्या अगदी विरुद्ध दिशेने कार्य करावे लागते. आज विद्यमान असलेल्या हस्तलिखितांच्या साहाय्याने पाठांतरांचा किंवा अपपाठांचा मागोवा घेत घेत मागेमागे जाऊन त्याला ग्रंथकाराच्या मूळ संहितेतील पाठ शोधून निश्चित करावा लागतो. या प्रक्रियेतील त्याचे पहिले महत्त्वाचे काम म्हणजे संपादनार्थ घेतलेल्या ग्रंथाची सर्व किंवा जास्तीत जास्त उपलब्ध हस्तलिखिते गोळा करणे हे होय. हे काम जितके महत्त्वाचे तितकेच ते कठीणही आहे. एखाद्या ग्रंथाची हस्तलिखिते कोठेकोठे आणि कुणाजवळ आहेत याचा शोध घेण्यासाठी अत्यंत आवश्यक अशी मराठी हस्तलिखितांची बृहन्नामावली आज तयार नाही. अशा बृहन्नामावलीची आवश्यकता प्रियोळकरांनी वारंवार प्रतिपादन केली होती. ती तयार करण्यासाठी काही पावलेही त्यांनी उचलली होती. पण साहित्यसंस्थांच्या उदासीनतेमुळे आणि कार्यकर्त्यांच्या अभावी त्यांच्या प्रयत्नाला यश आले नाही, ही दुर्दैवाची गोष्ट होय.⁷² जुन्या मराठी ग्रंथांच्या हस्तलिखितांचे संग्रह भारतात अनेक ठिकाणी आहेत. काही भारताबाहेरही आहेत. धुळे येथील समर्थ बागदेवता मंदिर, राजवाडे संशोधन मंडळ, अँध येथील पंतप्रतिनिधींचा संग्रह, तंजावर येथील महाराजा सरफोजी सरस्वती महाल ग्रंथालय, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयातील मराठी संशोधन मंडळाचा हस्तलिखितसंग्रह, शिवाय वडोदा येथील महाराजा सयाजीराव विद्यापीठ, नागपूर विद्यापीठ, मराठवाडा विद्यापीठ, उस्मानिया विद्यापीठ, त्रावणकोर विद्यापीठ इत्यादी अनेक ठिकाणी मराठी हस्तलिखिते विखुरलेली आहेत; उज्जैन, इंदौर, बनारस इत्यादी ठिकाणीही आहेत. महानुभावीय हस्तलिखितांचा संग्रह रितपूर, अमरावती, पुणे येथील व अन्यत्र महानुभाव मठांत आहे. महानुभावीय संग्रहात महानुभावीयेतर लेखकांच्या ग्रंथांचीही हस्तलिखिते आढळतात. शिवाय महाराष्ट्रात व महाराष्ट्राबाहेर अनेक व्यक्तींजवळ हस्तलिखितांचे स्वतंत्र संग्रह

आहेत. या सर्व ठिकाणी आपणाला पाहिजे त्या ग्रंथाची हस्तलिखिते संशोधकाने शोधली पाहिजेत.

एखाद्या संग्रहालयात किंवा व्यक्तीजवळ आपणाला पाहिजे असलेले हस्तलिखित असले तरी तेथील संचालक किंवा मालक, अभ्यासासाठी का होईना, पण ते हस्तलिखित संशोधकाला देतीलच असे नाही. अनेक संग्रहालयांचा असा नियमच असतो की तेथील हस्तलिखिते बाहेर नेता येत नाहीत. अशा वेळी संशोधकाला तेथे जाऊन काम करावे लागते. किंवा आवश्यक त्या हस्तलिखिताची यथादृष्ट प्रत करून आणवावी लागते. या यथादृष्ट प्रतीतही चुका होण्याची शक्यता असते. म्हणून यथादृष्ट प्रतीपेक्षा त्या हस्तलिखिताचा सूक्ष्मपट (मायक्रोफिल्म) किंवा लेखद्वयायाचित्रप्रत (फोटोस्टॅटकापी) काढून मागवता आली तर ती अभ्यासाच्या दृष्टीने विश्वसनीय म्हणून अधिक महत्त्वाची असते.

हस्तलिखिते उपलब्ध झाल्यावर प्रत्येक हस्तलिखिताची माहिती स्वतंत्रपणे टिपून ठेवणे अवश्य असते. हस्तलिखित कोठून मिळाले, कोणाच्या मार्फत मिळाले ते एखाद्या, संग्रहालयातील असल्यास त्याच्या यादीत नोंदलेला क्रमांक, नंतर पोथीचे सर्वसाधारण स्वरूप, तिची लांबी रुंदी, एकूण पाने, एकेका पानावरील ओळी, ओळीत साधारणपणे असलेली अक्षरसंख्या, अक्षरांचे वळण इत्यादी गोष्टी नमूद करून ठेवाव्या. एखाद्या पोथीत किंवा बाडात अनेक ग्रंथ नकलून ठेवलेले असतात, त्यांची नावेही नोंदावी. बहुतेक हस्तलिखितांच्या शेवटी पुष्पिका किंवा अन्त्यलेख असतो. त्यात हे हस्तलिखित कोणी, कोठे व कोणत्या हेतूने नकलले याची माहिती असते. ती महत्त्वाची असते. हस्तलिखिताचा लेखनशक त्याचे प्राचीनत्व ठरविण्याला जसा उपयोगी पडतो तशी अन्त्यलेखातील इतर माहिती ते हस्तलिखित एखाद्या परंपरेतील असल्यास, हस्तलिखितांचा वंशवृक्ष ठरविण्याला उपयोगी ठरतो. याशिवाय त्या हस्तलिखिताची काही वैशिष्ट्ये असल्यास तीही नमूद करावी. संपादित संहितेच्या आरंभी ही सर्व माहिती देणे अवश्य असते. तीवरून ग्रंथाच्या अभ्यासाला, विशेषतः पाठपरंपरा शोधताना चांगली उपयोगी पडते.

संपादनार्थ घेतलेल्या एखाद्या ग्रंथाचे क्वचित एकच हस्तलिखित उपलब्ध असते. प्रयत्न करूनही संपादकाला त्याचे दुसरे हस्तलिखित उपलब्ध होऊ शकत नाही. अशा ग्रंथाच्या संपादनात पाठचिकित्सेचा प्रश्नच उद्भवत नाही. उदा. प्रा. सुरेश डोळके यांना 'नरींद्रविरचित ऋक्मिणीस्वयंवर' या ग्रंथाचे एकच हस्तलिखित उपलब्ध झाले. ते त्यांनी मूळ पोथीप्रमाणे संपादन केले आहे.

या ग्रंथाची मूळ पोथी महानुभावांच्या सकळ लिपीत लिहिलेली आहे. वाळ-वोधीत लिप्यंतर करून ती त्यांनी छायाचित्रांसह छापली आहे. त्यामुळे काही ठिकाणी त्यांनी केलेले लिप्यंतर कसे चुकीचे आहे हे पडताळून तरी पाहाता येते. उदा. ओवी ३० च्या पहिल्या चरणातील 'पायाळुपणे' हा शब्द मुळात 'पायळपणे' असा आहे. ळ चे संकेताक्षर ल खाली असलेले टिव उकाराचे चिन्ह म्हणून जे वाचले गेले तो वस्तुतः त्या शब्दाखाली पुढच्या ओळीत आलेल्या 'आंजन' शब्दातील आ वरचा अनुस्वार होय. ओ. १६७, चरण २ मधील 'कैचें' हा शब्द मुळात 'कैचें' असा आहे. आणखी काही शब्द पाहा. अधर (मुळात अधर) ओ. १६६; वंसती (वसती) ओ. २१०; तीळकें (टीळकें) ओ. २६९; प्रकोथ (प्रयोथ) ओ. ९०५; आवगळ (आवगल) ओ. ९१६; दुमदुमा (दमदमा) ओ. ९७४ इत्यादी. कितीही काळजी घेतली तरी प्रतलेखकाकडून अनवधानाने कशा चुका होतात याचे हे उदाहरण आहे. प्रा. डोळके यांनी मूळ पोथीची छायाचित्रे छापली म्हणून हे पडताळून तरी पाहाता येते. एरवी एकमेव हस्तलिखितावरून संपादन केलेल्या इतर संपाद-ण्यांत ते पडताळूनही पाहाता येत नाही. अशा ग्रंथाच्या संपादनात पाठचिकित्सेचा प्रश्न नसला तरी संपादकाने यथामूल पाठ अभ्यासकांसमोर ठेवण्याची कशी काळजी घेतली पाहिजे हे यावरून दिसून येईल.

पाठनोंदणी

संपादनार्थ घेतलेल्या ग्रंथाची अनेक हस्तलिखिते उपलब्ध झाल्यानंतर पाठ-चिकित्सकाला महत्त्वाचे काम करावे लागते ते त्या सर्व हस्तलिखितांतील पाठांतरांच्या नोंदणीचे. त्यांतील एखादे हस्तलिखित अगदीच गचाळ लिहिलेले असेल व म्हणून पाठनोंदणीच्या दृष्टीने पाठचिकित्सकाला ते निरुपयोगी वाटत असेल तर ते वगळले तरी हरकत नाही. हस्तलिखिताचे एकंदर स्वरूप पाहून पाठचिकित्सकाने ते तारतम्याने ठरवायचे असते. एरवी उपलब्ध सर्व हस्त-लिखितांतील पाठ नोंदणे आवश्यक व महत्त्वाचे होय.

हे पाठनोंदणीचे कार्य कसे करायचे? ग्रंथकाराचा मूळ पाठ ठरविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व बाबींची नोंद पाठनोंदणीच्या वेळी झाली पाहिजे. पुणे येथील भांडारकर प्राच्य विद्यामंदिरात 'महाभारत' काव्याची पाठसंशोधित आवृत्ती तयार करताना डॉ. सुखठणकर यांच्या नेतृत्वाखाली पाठनोंदणीच्या कार्याचा एक आदर्श निर्माण केला गेला. डॉ. सु. म. कत्रे, यांनी तो पुढील-प्रमाणे वर्णन केला आहे :

“In the case of a poetical text the single stanza may be taken as a unit, and some good Ms. or a reliable edition taken as the standard, and this may be written syllable by syllable in properly divided squares on a single sheet of paper at the head. Deviations from this may then be indicated in the corresponding squares. The left hand margin will show the manuscript collated while a large right hand margin will be reserved for special remarks, for additional passages etc.”

मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयातील मराठी संशोधन मंडळात 'मुक्तेश्वरकृत महाभारता'च्या आदिपर्वाची पाठशुद्ध आवृत्ती तयार करताना प्रियोळकरांनी याच पद्धतीचा अवलंब केला. मुकुंदराजाच्या 'विवेकसिंधु' ग्रंथाची पाठचिकित्सा-शास्त्रीय संहिता तयार करताना कृ. पां. कुळकर्णी यांनीही त्याच पद्धतीने पाठनोंदणी केली. आपल्या पाठसंकलनपद्धतीचे त्यांनी पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे.⁷⁴

“आम्हाला उपलब्ध झालेल्या पोथ्यांतील पाठांचे संकलन करण्यासाठी आम्ही प्रत्येक ओवीचा एक स्वतंत्र तक्ता तयार करून त्याच्या आरंभी, मुद्रणप्रतीक म्हणून आठल्ये-संपादित प्रतीतील ओवी लिहून तिच्या खाली इतर पोथ्यांतील तत्सम ओवी लिहिली. ह्या तक्त्याचा नमुना आम्ही भाण्डारकर ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूटमध्ये चालू असलेल्या महाभारत पाठशुद्धीच्या तक्त्यावरून घेतला व ओवीचे लेखनही त्यांच्या महाभारत श्लोकाच्या लेखनाप्रमाणे केले. आठल्ये-प्रतीतील ओवीच्या खाली इतर मुद्रित (पाठक वगैरे) प्रतीतील ओवी लिहिली. तिच्याखाली क्रमाने एकएक पोथी घेऊन तिच्यातील ओवी अक्षराखाली अक्षर-वरहुकूम लिहिली. तक्त्यात ओवीच्या आरंभापूर्वी पहिल्या सदरात पोथीचे संकेतचिन्ह 'क' 'ख' वगैरे व ओवीचा क्रमांक ही दिली आहेत. नंतर ओवीची अक्षरे त्याच्या त्याच्या स्वतंत्र सदरात लिहिली. उजव्या बाजूला शेवटच्या सदरात पुनः क्रमांक देऊन पुढे ओवीसंबंधी काही विशिष्ट गोष्ट आढळली तर तिची नोंद केली. अशा रीतीने ग्रंथातील सर्व ओव्यांचे तक्ते तयार केले”.

प्रा. श्री. ना. वनहट्टी यांनी 'ज्ञानदेवी' ची प्रतिशुद्ध संहिता तयार करण्याचे महत्कार्य हाती घेतले आहे. पाठनोंदणीसाठी त्यांनीही हाच आदर्श स्वीकारला.

७३. Katre, S. M. Dr. 'Indian Textual Criticism. p. 11.

७४. कुळकर्णी, कृ. पां. 'विवेकसिंधु' प्रस्ता. पा. २३-२४.

आहे. "पोथी किंवा तिची नक्कल हाती आली की ती पाठनोंदणीकरिता घेतली जाते. याकरिता ४३ सें.मी. ३४ सें.मी. या आकाराचे कागद आडवे उभे आखून घेतले. एका उभ्या स्तंभात एकच अक्षर नोंदावयाचे असा नियम केला. श्री. शं. वा. दांडेकर यांनी काढलेल्या सार्थ ज्ञानेश्वरीची तिसरी आवृत्ती आधारभूत म्हणून घेतली. पहिल्या आडव्या ओळीवर, एका स्तंभात एक अक्षर, अशा रीतीने तिची प्रत्येक ओवी, एका ओवीला एक कागद याप्रमाणे संपूर्ण लिहून घेतली. त्यानंतरच्या प्रत्येक प्रतीला दोन आडव्या ओळी ठरवून दिल्या. आधारओवीपेक्षा कोणत्याही रीतीने निराळे किंवा जास्तीचे अक्षर असेल तर ते नोंदायचे. तेच अक्षर असेल तर नोंदायचे नाही. याप्रमाणे आधार प्रतीखेरीज १५ प्रतींची पाठनोंदणी केली."⁷⁵ या त्यांच्या निवेदनावरून हे स्पष्ट होईल.

ही उदाहरणे ओवीबद्ध किंवा पद्यबद्ध ग्रंथांची झाली. एखादा गद्य ग्रंथ असल्यास त्याच्या हस्तलिखितातील पाठांची नोंदणी कशी करावयाची? त्यासाठीही याच पद्धतीचा उपयोग करावा. त्या गद्य ग्रंथांतील एकेक वाक्य किंवा वाक्यखंड एकेका स्वतंत्र कागदावर घेऊन वरील पद्धतीप्रमाणेच इतर हस्तलिखितांतील पाठभेद नोंदावे. फ्रँकलीन एडगर्टनने संस्कृत 'पंचतंत्र' या ग्रंथाची पाठशुद्ध आवृत्ती तयार करताना याच पद्धतीचा उपयोग केला आहे. तो म्हणतो.⁷⁶

"For this purpose I divided the texts into the smallest possible units, each unit consisting, as a rule, in the case of Sanskrit versions, of a single stanza or prose sentence,—sometimes of a part of a sentence. I treated the text of each version critically, noting variant readings of different manuscripts and editions in so far as these are available."

यावरून गद्य आणि पद्य—दोन्ही प्रकारच्या ग्रंथांच्या बाबतीत पाठनोंदणीची ही पद्धत बहुमान्य झाली असल्याचे दिसून येईल. मराठीत श्रीपतिभट्टाच्या (?) 'ज्योतिषरत्नमाला'⁷⁷ या गद्य ग्रंथाचे संपादन करताना डॉ. मु. ग. पानसे

७५. बनहट्टी, श्री. ना. 'ज्ञानदेवी. आ. १२.' प्रस्ता. -२.

७६. Edgerton, Franklin. 'The Panchatantra Reconstructed' Vol. II. pp. 6-7.

७७. Panse, M. G. Dr. 'Jyotisa—Ratnamala of Sripati Bhatta.

यांना राजवाडे प्रत (अपूर्ण) व गोडे प्रत (संपूर्ण) अशी दोन हस्तलिखिते उपलब्ध झाली.⁷⁷ या दोन्ही प्रती म्हणजे मूळ अनुपलब्ध संहितेच्या दोन परंपरांच्या प्रती होत असे त्यांचे मत झाले. पण पाठनोंदणी करून पाठांतरांच्या साह्याने मूलस्थापनेचा प्रयत्न मात्र त्यांनी केला नाही. किंबहुना, पाठचिकित्साशास्त्रानुसार एखादी प्राचीन मराठी गद्यग्रंथाची पाठशुद्ध संहिता अजून संपादित झाली नाही, असे दुर्दैवाने म्हणावे लागते.

हस्तलिखितांचे वर्गीकरण व वंशवृक्ष

संपादनार्थ घेतलेल्या ग्रंथाच्या सर्व उपलब्ध हस्तलिखितांतील, वर निर्दिष्ट केलेल्या पद्धतीनुसार पाठनोंदणी झाली म्हणजे पाठांतरांचे विश्व आपल्या डोळ्यांसमोर उभे राहाते. त्यावरून त्या हस्तलिखितांचे परस्परसंबंध लक्षात येऊन त्यांचे वर्गीकरण करण्याला मदत होते. काही ग्रंथांच्या वावतीत परंपरानिष्ठ वर्गीकरण होऊ शकते. उदा : ज्ञानदेवीच्या अनेक हस्तलिखितांच्या शेवटी आलेल्या अन्त्यलेखांवरून प्रा. श्री. ना. वनहट्टी यांनी प्रामुख्याने ज्ञानदेवीच्या चार परंपरा निश्चित केल्या आहेत. “१ एकनाथी परंपरा : या परंपरेतल्या पोथ्यांच्या शेवटी एकनाथी संशोधनाचा उल्लेख करणाऱ्या ३ किंवा ४ किंवा ५ ओव्या (‘शके पंधराशे सावोत्तरी’ इत्यादी) असतात. २. सिद्धनाथ परंपरा : ‘एणेंची गुरुसंप्रदायें अनुग्रहीतु। परशराम सिद्धनाथसुतु। सिद्धनाथ स्वये हस्तु। गीताग्रंथु लिहिला।’ ही ओवी जिच्या शेवटी सच्चिदानंदवावाच्या ओवीनंतर असेल ती पोथी सिद्धनाथ परंपरेतली असे समजायचे. ३ बरवा परंपरा : ‘शके सोळाशतें तेरोत्तरे। तें पदपद्धति केली ज्ञानेश्वरें। बरवा गोविंद मुखांतरें। जगजीवन लेखक।’ ही ओवी म्हणजे या परंपरेचा शिक्का. शिवाय गीतेच्या पदांची प्रतीके हे अंतर्गत लक्षण आहेच.” प्रा. वनहट्टी यांनी चौथी पाटंगण परंपरा निश्चित केली ती हस्तलिखितांच्या अंतर्गत साम्यावरून. ‘या परंपरेतील चारांपैकी तीन पोथ्या पाटंगण देवस्थानात मिळाल्या म्हणून हिला पाटंगण परंपरा हे नाव दिले आहे.⁷⁸ काही हस्तलिखितांत दोन भिन्न परंपरांच्या पाठांतील मिश्रण झालेले आढळते. त्यांचे स्वतंत्र वर्ग ठरविता येतात.

महानुभावांच्या चरित्रग्रंथांच्या पंधरा किंवा त्याहूनही अधिक परंपरा कशा निर्माण झाल्या व त्यातही परंपरांच्या पाठांचे मिश्रण कसे झाले हे आपण पूर्वी पाहिले आहे. त्यांतील प्रत्येक परंपरेला, ज्या गुरुमुखातील पाठांच्या आधारे तो

तो पाठ, निर्माण झाला त्या त्या गुरुपरंपरेचे नाव मिळाले आहे उदा : हिरांवा पाठ, नागनाथ पाठ, इत्यादी.⁷⁹

अंतर्गत भाषिक वैशिष्ट्यांवरून वर्गीकरण :

हस्तलिखितांच्या ह्या परंपरा काही बाह्य चिन्हांवरून ठरविता येतात हे खरे, पण या परंपरांतील हस्तलिखितांत काही अंतर्गत भाषिक लक्षणेही आढळतातच, हे लक्षात घेतले पाहिजे. शिवाय ज्या ग्रंथाला अशा परंपरा नाहीत त्यांच्या हस्तलिखितांचे वर्गीकरण कसे करावयाचे? या वर्गीकरणाला आधार त्यांतील पाठांतरांच्या, प्रक्षेपांच्या, अवक्षेपांच्या, वर्गरे साम्यातच शोधला पाहिजे. पाठचिकित्साशास्त्रानुसार वर्गीकरण जे केले जाते ते सामान्यतः या अंतर्गत लक्षणांवरून. सारखे पाठ असलेल्या हस्तलिखितांचे मूळ केव्हातरी एकच असले पाहिजे. हे मूळ हस्तलिखित कदाचित आज उपलब्ध नसेल, पण पूर्वी केव्हातरी ते विद्यमान असावे व त्यावरून किंवा त्याच्या नकलांवरून त्या शाखेतील आज उपलब्ध असलेली हस्तलिखिते नकलली गेली असावी. अर्थात, त्या विशिष्ट शाखेतील हस्तलिखितांचे आज अनुपलब्ध असलेले ते मूळ हस्तलिखित अधिक प्राचीन व म्हणून त्या ग्रंथाच्या अधिकृत मूळ संहितेला अधिक जवळचे आणि त्यामुळे पाठनिश्चितीच्या दृष्टीने विशेष विश्वसनीय मानावे लागेल. उदा : समजा अ या ग्रंथाची आज १० हस्तलिखिते उपलब्ध आहेत. त्यातील क, ख, ग, घ, च आणि छ या सहा हस्तलिखितांत सारखे पाठ आहेत. आणि बाकीच्या ज, झ, ट, आणि ठ, या चार हस्तलिखितांत सारखे पाठ आहेत. तेव्हा पहिल्या सहांचा एक वर्ग व दुसऱ्या चारांचा दुसरा वर्ग. पहिल्या वर्गातील किंवा शाखेतील हस्तलिखितांची मूळ पूर्वज प्रत एक असावी. तिला आपण आ हे नाव देऊ. आणि दुसऱ्या शाखेतील हस्तलिखितांच्या पूर्वज प्रतीला इ हे नाव देऊ. आ व इ प्रती आज विद्यमान नसल्या तरी त्यांच्या शाखांतील हस्तलिखितांच्या साह्याने या प्रतीतील पाठ तारतम्याने आपल्याला निश्चित करता येतील. आणि मूळ ग्रंथाच्या संहितेतील पाठांशी ते अधिक जवळचे आणि म्हणून विश्वसनीय ठरतील. नंतर आ व इ या प्रतींतील पाठांतरांची तुलनात्मक चिकित्सा करून शक्य असेल तर ग्रंथांतर्गत व ग्रंथबाह्य इतर पुराव्यांचा विचार करून ग्रंथाच्या मूळ संहितेचा म्हणजे अ प्रतीचा पाठ निश्चित करता येईल. हस्तलिखितांच्या वंशवृक्षाच्या साह्याने जे मूलस्थापनेचे कार्य करायचे त्याचे स्थूल स्वरूप अशा प्रकारचे होय.

हस्तलिखितांच्या मिश्र परंपरा किंवा वर्ग

तथापी, हे काम दिसते तसे सोपे नाही. कारण वरील उदाहरणांत कल्पित्याप्रमाणे हस्तलिखितांचे साचेवंद असे दोनच वर्ग किंवा शाखा होतात असे नाही. सूक्ष्मपणे अभ्यास केल्यानंतर एखाददुसऱ्या प्रतीत या दोन्ही शाखांतील किंवा परंपरांतील पाठांचे मिश्रण झालेले आढळेल. एखाद्या शाखेतील सर्व हस्तलिखितांत पाठांतरांच्या वावतीत साम्य असले तरी त्यांतील काही प्रतींत काही ओव्या किंवा श्लोक सारख्याच गळलेल्या आढळतील. त्या विशिष्ट शाखेतील हस्तलिखितांची ती एक पोटशाखा मानावी लागेल. कदाचित काहीत अन्य कोणत्याही हस्तलिखितात न आढळणाऱ्या ओव्या जास्तीच्या आढळतील, त्याचप्रमाणे काही पोथ्यांत ओव्यांची अदलावदल किंवा स्थानांतरण झाले असेल. त्यांच्याही पोटशाखा मानाव्या लागतील. या भिन्न भिन्न पोटशाखांतील प्रती पाठांतरसाम्याच्या दृष्टीने कोणत्यातरी एका शाखेत पडतील. हस्तलिखितांचे वर्गीकरण कोणकोणत्या आधारावर करता येणे शक्य होते याचा विचार प्रा. कृ. पां. कुळकर्णी यांनी 'विवेकसिंधू'च्या आपल्या पाठचिकित्साशास्त्रीय संहितेच्या प्रस्तावनेत (पा. २७, २८) केला आहे. तो अभ्यासकांना मार्गदर्शक होईल. हस्तलिखितांचे हे परस्परसंबंध लक्षात घेऊन त्यांचा वंशवृक्ष तयार होतो. त्या त्या पोटशाखेतील हस्तलिखितांत आढळणाऱ्या ज्यास्तीच्या ओव्यांचा, गळलेल्या ओव्यांचा किंवा स्थानांतरित झालेल्या ओव्यांचा इतर हस्तलिखितांच्या आधारे विचार करून त्यांची ग्राह्याग्राह्यता ठरवावी व पूर्वी निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे मागे जात जात मूलस्थापनाचा निर्णय घ्यावा. हस्तलिखितांच्या परस्परसंबंधांच्या साहाय्याने त्यांचा जो वंशवृक्ष तयार करावयाचा असतो त्याचा मुख्य हेतू मूलस्थापनेचा असतो, याचा विसर पडू देता कामा नये.

पाठचिकित्सेच्या दोन पद्धती

पाठनांदणी होऊन हस्तलिखितांचे परस्परसंबंध निश्चित केल्यानंतर पाठचिकित्साशास्त्रानुसार ग्रंथकाराला अभिप्रेत असलेले मूळ पाठ ठरवावे लागतात आणि तदनुसार संहिता संपादन करायची असते. मूळ पाठ ठरविण्याची किंवा मूलस्थापनेची मार्गदर्शक तत्वे कोणती? त्यांचा विचार करण्यापूर्वी संहितासंपादनाच्या दोन भिन्न पद्धतींचा विचार आधी करणे अवश्य आहे. यांपैकी एक पद्धती अशी की, संपादनार्थ घेतलेल्या ग्रंथाच्या सर्व उपलब्ध हस्तलिखितांतील पाठांतरांची काळजीपूर्वक नोंदणी करून पाठचिकित्साशास्त्रानुसार त्यांतून ग्रंथकाराला अभिप्रेत असलेला पाठ निश्चित करणे व तदनुसार संपूर्ण ग्रंथाची संहिता तयार करणे.

हिचा उल्लेख यापूर्वी अनेकदा केला आहे. अशा रीतीने तयार झालेल्या 'पाठशुध्द संहिते'ला इंग्रजीत 'व्हेरिओरम एडिशन' म्हणतात. तीत ग्रंथकाराच्या संहितेचे मूलस्थापन करायचे असते. संहितासंपादनाची दुसरी पद्धती अशी की, उपलब्ध हस्तलिखितांतून, संपादकाच्या मते जुन्यात जुने पाठ देणाऱ्या किंवा कालदृष्ट्या सर्वात जुने असलेल्या हस्तलिखितातील संहिता मूळ म्हणून निश्चित करून इतर हस्तलिखितांतील पाठभेद तळटीपांत नमूद करणे. पहिल्या पद्धतीला प्रियोळकरांनी 'ज्ञातृनिष्ठ' (subjective) तर दुसऱ्या पद्धतीला 'ज्ञेयनिष्ठ' (objective) पद्धती असे नाव दिले आहे.

ज्ञातृनिष्ठ पद्धतीतील दोष

ज्ञातृनिष्ठ पद्धतीवर मुख्य आक्षेप घेण्यात येतो तो असा की "मूळ लेखकाचा पाठ निश्चित करण्याच्या नावाखाली संपादकाचीच एक नवीन आवृत्ती किंवा संहिता तयार होते. एकच लेखक एकच शब्द एकाच ग्रंथात अनेक रीतींनी लिहितो असा अनुभव आहे. शिलालेखातील भाषेवरून याची कल्पना येईल. तेव्हा एका विवक्षित ओवीत लेखकाने किंवा कवीने तो शब्द विशिष्ट स्वरूपातच वापरला असेल असे 'निश्चित' कसे सांगावे? संपादकाचा निर्णय हा अनेकदा वैयक्तिक मतावरच अवलंबून रहाणार. तो मूळ लेखकाच्या लेखनापासून अनेकदा निराळा असण्याचा संभव फार मोठा असतो. याऐवजी म्हणजे मूलस्थापनेच्या नावाखाली एक नवीनच संहिता करण्याऐवजी कोणती तरी एक पोथी निश्चित करून ती मूळ म्हणून स्वीकारणे व इतर हस्तलिखितांतील पाठ तळटीपांत नमूद करणे अधिक उपयुक्त ठरते. असे केल्याने निदान एवढे तरी समाधान मनाला वाटते की, एका विशिष्ट काळची पोथी आपण अभ्यासकांच्या समोर ठेवली. मूळ स्थापन करताना एकाच ओवीतील निरनिराळ्या शब्दांसाठी निरनिराळ्या हस्तलिखितांतील वेगवेगळे पाठ स्वीकारून पूर्णपणे कोणत्याही हस्तलिखितात नसलेली एक नवीनच ओवी तयार करण्यापेक्षा एका विशिष्ट काळात, विशिष्ट व्यक्तीने म्हणून लिहिलेली ओवी जशीच्या तशी अभ्यासकांसमोर ठेवली तर निदान त्या काळाच्या किंवा त्या व्यक्तीच्या भाषेचे व लेखनपद्धतीचे यथार्थ ज्ञान करून घेणे शक्य होते."⁸⁰ शिवाय ज्ञेयनिष्ठ पद्धतीने संपादन केलेल्या संहितेतील एखादा पाठ अभ्यासकाला अविश्वसनीय किंवा अयोग्य वाटला तर तो तळटीपांतील त्याला योग्य वाटेल तो पाठ स्वीकारू शकतो, असे ज्ञेयनिष्ठ पद्धतीचे समर्थन करतात. राजवाडे यांना ज्ञातृनिष्ठ पद्धतीपेक्षा ज्ञेयनिष्ठ पद्धतीच मान्य होती.⁸¹ उलट आधुनिक संशोधक

८०. कोलते, वि. भि. 'वज्राहरण.' प्रस्ता. पा. ९; बनहट्टी, श्री. ना. 'ज्ञानदेवी. अ. १२. प्रस्ता. पा. २.

८१. राजवाडे, वि. का. ज्ञानेश्वरी. प्रस्ता. पा. ७४-८३.

ज्ञातृनिष्ठ पद्धतीचे समर्थन व स्वीकार करतात. प्रियोळकरांनी या दोन्ही पद्धती-पैकी “कोणत्याही एका पद्धतीचे गुलाम होणे धोक्याचे आहे” असे म्हटले असले तरी ज्ञातृनिष्ठ पद्धतीचे ते समर्थक होते यात शंका नाही. ज्ञेयनिष्ठ संपादकाचा त्यांनी मोठ्या खमंग शब्दांत उपहास केलेला आहे. “युरोपातील ववर्जी वटाटे उकडून मीठ, मिरी वगैरे मसाल्यासह टेबलावर ठेवतो व खाणाऱ्याने त्याचे स्वतःच योग्य मिश्रण करून खावयाचे असते असे म्हणतात. तसा प्रकार या (ज्ञेयनिष्ठ) वर्गातील संपादकाचा. याउलट ‘पक्वान्नात मीठमिरची योग्य प्रमाणात स्वतःच घालणाऱ्या आपल्याकडील स्वयंपाक्याप्रमाणे’ (ज्ञातृनिष्ठ संपादकाचे) काम असते”^{८२} असे ते लिहितात. ही उपमा तंतोतंत बरोबर नसली तरी त्यावरून प्रियोळकरांचे मत स्पष्ट होते. या मताचा आणि पद्धतीचा त्यांनी पुरस्कारच केला असे नाही तर ‘दमयंतीस्वयंवर’ आणि ‘मुक्तेश्वरकृत महाभारत-आदिपर्व’ या काव्यांच्या संहिता त्यांनी त्याच ज्ञातृनिष्ठ पद्धतीने सिद्ध केल्या आहेत. “या दोन्ही पद्धतींमध्ये जसे गुण आहेत तसेच अवगुणही आहेत. परंतु आम्हास पहिली जास्त पसंत असून आतापर्यंत आम्ही जे संपादन केले ते याच पद्धतीला अनुसरून आहे” असे ‘योगराज टिळक’ या काव्याच्या संहितेच्या प्रस्तावनेत त्यांनी म्हटले आहे. तथापी, काही कारणामुळे ‘योगराज टिळक’ हा ग्रंथ मात्र त्यांना ‘ज्ञेयनिष्ठ’ पद्धतीने संपादन करावा^{८३} लागला, ही गोष्ट वेगळी.

वरील विवेचनावरून या दोन्ही पद्धतींचे गुणदोष लक्षात येतील. ज्ञेयनिष्ठ पद्धती त्याज्य नसली तरी तिचा उपयोग, ज्या ग्रंथाचे एखादेच हस्तलिखित उपलब्ध आहे त्याच्या संपादनाच्या वेळी करणे इष्ट होईल. एरवी ज्या ग्रंथाची अनेक हस्तलिखिते उपलब्ध आहेत त्याचे संपादन ज्ञातृनिष्ठ पद्धतीने पाठचिकित्सा-पूर्वकच केले पाहिजे. पहिल्या पद्धतीत पाठचिकित्सेला मुळी वावच नसतो. उलट दुसऱ्या पद्धतीचे सर्वस्व पाठचिकित्सेतच आहे. हस्तलिखितांच्या नकला होताना पाठांतरे किंवा अपपाठ कसे निर्माण होतात ते आपण पाहिले. ती कारणे लक्षात घेऊन अपपाठ काढून टाकण्याचा प्रयत्न करणे यात गैर असे काहीही नाही, उलट खऱ्या ग्रंथचिकित्सेकाचे ते कर्तव्य ठरते. ज्ञानदेवीच्या बाबतीत तिच्यातील अशुद्ध पाठ काढून, पूर्वीचा पाठ घालून प्रतिशुद्ध संहिता तयार करण्याचे काम एकनाथ, गोपाळाश्रम आदी ज्ञानदेवीभक्तांनी केलेच की नाही? त्यांनी आपण स्वीकारलेल्या पद्धतीची सविस्तर नोंद केली नसेल, पण ती निश्चित पाठचिकित्सेची ज्ञातृनिष्ठ

८२. प्रियोळकर. ‘विविधज्ञानविस्तार.’ एप्रिल १९३७. पा. ११८-११८.

८३. प्रियोळकर. ‘योगराज टिळक.’ प्रस्ता. पा. २

पद्धती असली पाहिजे, हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. शास्त्रीय संशोधन दृष्टीनेही तीच पद्धती योग्य ठरते. म्हणूनच 'ज्ञानदेवी'ची प्रतिशुद्ध संहिता तयार करण्याचे जे महनीय कार्य प्रा. श्री. ना. बनहट्टी यांनी अलीकडे सुरू केले आहे ते भांडारकर प्राच्य विद्यामंदिरात आकाराला आलेल्या या ज्ञातृनिष्ठ पद्धतीनेच. या पद्धतीच्या समर्थनार्थ त्यांनी जो एक विचार मांडला आहे तो सर्वाना बिनतोड वाटेल. ते लिहितात :

“ज्ञानदेवीची एक ओवी अशी नाही की जिला पाठभेदाचा विकार झालेला नाही. बव्हंश ओव्यांमध्ये पाठभेदांचा सुळसुळाट आढळेल. हे कसे झाले? याला अनेक कारणे असली तरी मुख्य कारण हे की, पोथीलेखकापुढे केवळ एकच प्रत नसून अनेक पोथ्या असत व तो त्यांतून शब्दांची व अक्षरांची निवड करीत असे. एका विशिष्ट परंपरेतील पोथी असली तरी तिच्यात इतर परंपरांच्या पाठांचे सर्रास मिश्रण झालेले आढळते. तेव्हा जुन्या पोथ्यांच्या लेखकांनी—अजाण, सुजाण, द्रव्यदृष्टी, अध्यात्मवादी या सर्वांनी—शेकडो वर्षे पाठांच्या निवडीचे स्वातंत्र्य जे अनिर्वंध रीतीने उपभोगिले, तेच स्वातंत्र्य, शक्य तितक्या अधिक प्रती जमवून आजवर प्रगत झालेल्या भाषाशास्त्र, इतिहास, तत्वज्ञान इत्यादिकांच्या ज्ञानाचा उपयोग करून पाठसंशोधनशास्त्राच्या नियमांनुसार शिस्तबद्ध रीतीने वापरले तर ते गैर ठरावे, हा विचार ज्ञानाच्या प्रगतीस साधक ठरणार नाही.”⁸⁴

पाठचिकित्सेची बाह्य पूरक प्रमाणे (Testimonia)

ज्ञातृनिष्ठ पद्धतीने एखाद्या ग्रंथाची पाठशुद्ध संहिता तयार करायची ती प्रामुख्याने त्या ग्रंथाच्या उपलब्ध हस्तलिखितांच्या आधारे. तथापी या हस्तलिखितांतील पाठांतरांची चिकित्सा करताना अनेकदा ग्रंथबाह्य प्रमाणांचाही उपयोग होऊ शकतो, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. आणि त्या दृष्टीने साधनांची जुळवाजुळव करून ती अभ्यासली पाहिजेत. उदाहरणार्थ, संस्कृत 'पंचतंत्र' या ग्रंथाची पाठशुद्ध संहिता तयार करताना हर्टेल, एडगर्टन आदि संशोधक केवळ 'पंचतंत्र' या ग्रंथाच्या उपलब्ध हस्तलिखितांवर अवलंबून राहिले नाहीत. या ग्रंथाचा इतिहास पाहता असे लक्षात येते की, 'तंत्राख्यायिका', सोमदेवाचा 'कथासरित्सागर', क्षेमेन्द्राची 'बृहत्कथामंजरी' इत्यादी ग्रंथांत पंचतंत्रातील कथा अंतर्भूत झालेल्या आहेत. 'पंचतंत्र' ग्रंथाच्याच आधारे नारायण नावाच्या लेखकाने 'हितोपदेश' ग्रंथ तयार

केला आहे. शिवाय फार जुन्या काळीं 'पंचतंत्रा'चे पहलवी भाषेत भाषांतर झाले होते. त्याच्या सिरियाकी अनुवादावरून अरबी भाषेत व अरबी भाषेतून इतर अनेक भाषांत या ग्रंथांची भाषांतरे झाली. या बाह्य प्रमाणांचा 'पंचतंत्रा'च्या संपादनासाठी या विद्वानांनी उपयोग करून घेतला.

पाठचिकित्सेसाठी उपयोगी पडणारी बाह्य प्रमाणे अनेक स्वरूपाची असतात. त्यांतील काही पुढीलप्रमाणे :

(१) मूळ ग्रंथ जर एखाद्या संस्कृत ग्रंथाचे रूपांतर किंवा त्यावरील टीका असेल तर तो संस्कृत ग्रंथ पाठचिकित्सेचे महत्त्वाचे बाह्य प्रमाण होऊ शकतो. उदा : 'ज्ञानदेवी' ही गीतेवरील टीका होय. आणि ती ज्ञानदेवांनी 'भाष्यकारातें वाट पुसतु' लिहिलेली आहे. त्यामुळे ज्ञानदेवीतील पाठांच्या निश्चितीसाठी संस्कृत गीता व तिच्यावरील भाष्ये उपयोगी पडू शकतात. 'जिंहिं सकळ भूतांचां अहितीं (ज्ञान. १२-६०) या चरणातील 'अहितीं' हा पाठ 'हितीं' या अन्य पाठाऐवजी का स्वीकारला याची चिकित्सा करताना गीतेवरील अनेक भाष्यांचा, विशेषतः रामानुजाचार्यांच्या भाष्याचा संपादकांना उपयोग झालेला आहे. संस्कृत महाभारताच्या आधारे लिहिलेल्या मराठी महाभारतातील ओव्यांच्या पाठचिकित्सेसाठीही संस्कृत महाभारत व त्यावरील श्रीधरी टीका यांचा असाच उपयोग होऊ शकतो.⁸⁵

रघुनाथ पंडिताचे 'दमयंतीस्वयंवर' हे काव्य श्रीहर्षाच्या 'नैषधीयचरितम्' या संस्कृत काव्याच्या आधारे लिहिलेले असल्यामुळे त्याच्या साह्याने प्रियोळकरांनी 'दमयंतीस्वयंवर' काव्याच्या हस्तलिखितांतील काही प्रक्षेपांची व अवक्षेपांची चर्चा केली आहे, ती पाहावी.⁸⁶

(२) क्वचित् एखाद्या ग्रंथावर जुन्या काळीच टीकाटिप्पण्या झालेल्या असतात त्यांचाही उपयोग पाठनिश्चितीसाठी होऊ शकतो. उदा. ज्ञानदेवांच्या 'अमृतानुभव' ग्रंथातील पाठांच्या चिकित्सेसाठी, त्यावर शिवकल्याणांनी लिहिलेल्या 'नित्यानंद-दीपिका' या टीकेचा उपयोग होऊ शकतो. महानुभावांच्या 'लीळाचरित्र' ग्रंथांतर्गत चक्रधरोक्त सूत्रांवर 'तिन्ही स्थळे,' अनेक 'बंद', 'प्रमेय' ग्रंथ पूर्वी लिहिले आहेत. 'दृष्टांतपाठा'तील वज्रकीटकेच्या दृष्टांतातील 'लागली'—'लाविली

८५. बनहट्टी, श्री. ना. 'पाठनिश्चितीची प्रक्रिया' महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, डिसें. १९६९. पा. २१-२४.

८६. प्रियोळकर. 'दम.स्वयं'. साधनचिकित्सा. पा. १२-१३.

या पाठांच्या चिकित्सेसाठी 'दृष्टांतस्थळ' या टीकेचा कसा उपयोग होऊ शकतो⁸⁷ हे आपण पूर्वी पाहिलेच आहे.

(३) अनेकदा संबंधित ग्रंथांतील उतारे अन्य ग्रंथांत घेतलेले असतात, किंवा त्याचे भाषांतर केलेले आढळते. बाह्य प्रमाणे म्हणून पाठचिकित्सेसाठी त्यांचा चांगला उपयोग होऊ शकतो. 'लीळाचरित्रा'चे शब्दशः भाषांतर जरी नव्हे तरी त्या ग्रंथाच्या आधारेच केसोबासांनी 'रत्नमाळास्तोत्र' हा ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहिला आहे. 'लीळाचरित्रा'ची पाठशुद्ध संहिता तयार करण्यासाठी तो अत्यंत उपयुक्त होय. 'लीळाचरित्रा'त झालेले प्रक्षेप, अवक्षेप इत्यादींच्या चिकित्सेचे ते एक महत्त्वाचे बाह्य प्रमाण होय. 'दृष्टांतपाठा'तील पाठचिकित्सेसाठी केसोबासांनीच लिहिलेली संस्कृत 'दृष्टांतस्तोत्र' व मराठी 'दृष्टांतलापणिक' बाह्य प्रमाणे म्हणून उपयोगात आणणे अवश्य आहे.

(४) खुद्द ग्रंथकारानेच लिहिलेल्या इतर ग्रंथांचा उपयोग, त्याच्या एका ग्रंथातील पाठनिश्चितीसाठी होऊ शकतो. उदा : 'ज्ञानदेवी'च्या पाठनिश्चितीसाठी त्यांनीच लिहिलेले 'अमृतानुभव' व 'चांगदेवपासष्टी' हे ग्रंथ उपयोगी पडू शकतात. विशेषतः ज्ञानदेवांच्या भाषेतील शब्दरूपे या ग्रंथावरून कळली तर त्यांच्या 'ज्ञानदेवी'तील शब्दरूपांची पाठचिकित्सा करण्यास चांगली मदत होईल.

ही व अशाच प्रकारची संबंधित बाह्य प्रमाणे पाठचिकित्सेसाठी आवश्यक ठरतात. अशा बाह्य प्रमाणांना पाश्चात्य पाठचिकित्साशास्त्रात testimonia असे नाव देण्यात आलेले आहे.

पाठचिकित्साशास्त्र ही कला : मार्गदर्शक तत्त्वे

पाठचिकित्साशास्त्राला शास्त्र म्हणून संबोधित असले तरी ते भौतिक शास्त्र नसून मानव्य शास्त्र आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे. अर्थात, भौतिक शास्त्राप्रमाणे त्याचे नियम काटेकोर आणि अपरिवर्तनीय नाहीत. हस्तलिखिताचा लेखक किंवा नकलनवीस हा माणूसच असतो. ग्रंथाची यथादृष्ट प्रत अगदी यांत्रिक रीतीने करण्याच्या निर्धाराने तो लिहीत असला तरी त्यावेळी त्याच्या जागृत आणि सुप्त मनाचे व्यवहार चालूच असतात. त्यामुळेच त्याच्याकडून अबुद्धिपुरस्सर आणि बुद्धिपुरस्सर असे लेखनदोष घडत असतात; आणि म्हणूनच पाठभेदांचे जाळे निर्माण होते व संशोधकासमोर पाठचिकित्सेचे प्रश्न उभे राहातात. पाठभेद निर्माण होण्याची

कारणे लक्षात घेऊन ते सोडविण्याचा तो प्रयत्न करित असतो. मूळ ग्रंथातील विषयाचे ज्ञान, पूरक साधनग्रंथांचा अभ्यास, ग्रंथकर्त्याच्या काळातील भाषेवरील प्रभुत्व इत्यादिकांच्या साहाय्याने पाठचिकित्साशास्त्राचे नियम कौशल्याने वापरून मूळ पाठ तो शोधीत असतो. त्यामुळे या शास्त्राला कलेचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. या कलेत तो रमला म्हणजे तिचे नियम त्याला स्फुरतात. आपले नियम तो स्वतःच तयार करतो. महाभारताच्या पाठचिकित्सेत सर्वस्व ओतणाऱ्या डॉ. सुखठणकरांनी भारतीय संस्कृत महाकाव्याच्या पाठचिकित्सेचे स्वतंत्र शास्त्र अशाच रीतीने आकाराला आणले की नाही? 'ज्ञानदेवी'च्या पाठसंशोधनात रमलेले प्रा. बनहट्टी यांचाही अनुभव तोच आहे. "वास्तविक पाहता भिन्न भिन्न पोथ्यांमधून दृष्टीसमोर उभे राहणारे पाठांतरांचे तारकाविश्व अवलोकिले म्हणजे त्याच्याच चिंतनाने योग्य पाठ कोणते असावेत हे स्पष्ट होऊ लागते"^{८८} असे ते लिहितात, त्याचा भावार्थ हाच होय. या कलास्वरूप शास्त्राचे नियम कोण बांधून देणार! पाठचिकित्सेचे नियम म्हणून जे सांगितले जातात ते पाठचिकित्साशास्त्रातील पूर्व-सूरींना आपल्या प्रदीर्घ व्यासंगातून व अवलोकनातून स्फुरलेले स्थूल आडाखे होत. पाश्चात्य पाठचिकित्सेचे नियम जसे महाभारतासारख्या संस्कृत महाकाव्याच्या पाठचिकित्सेला तंतोतंत लावता येत नाहीत, त्याचप्रमाणे संस्कृत ग्रंथाच्या पाठचिकित्सेचे नियमही मराठी ग्रंथाच्या पाठचिकित्सेसाठी जसेच्या तसे वापरता येत नाहीत. मराठी पाठचिकित्सेचे स्वतंत्र शास्त्र आता कुठे निर्माण होण्याच्या मार्गाला लागले आहे. हे लक्षात ठेवूनच या शास्त्राच्या नियमांचा वापर करायचा आहे. किंबहुना, यांना नियम म्हणून न म्हणता मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून संबोधणे इष्ट होईल. ती तत्त्वेही स्थूल आहेत. "अगदी निरपवाद आहेत असे नाही. तारतम्य बुद्धि वापरावी लागतेच. पण तारतम्य बुद्धि म्हणजे मनाला वाटेल तसा निर्णय घेणे नव्हे. तारतम्य बुद्धि सदोदित वस्तुनिष्ठ दृष्टीच्या अंकित असावी लागते"^{८९} ही मार्गदर्शक तत्त्वे कोणती ते आता पाहू.

कठीण पाठ निवडावा

पाठचिकित्सेचे एक सर्वसामान्य तत्त्व असे की, उपलब्ध पाठांतून जो कठीण पाठ असेल तो निवडावा. सुलभीकरणप्रवृत्ती हे नवीन पाठ निर्माण होण्याचे एक प्रमुख कारण आपण पाहिले. त्यामुळे उपलब्ध पाठभेदांत जे सुलभ पाठ असतील ते

८८. बनहट्टी, श्री. ना. 'ज्ञानदेवी अ १'. प्रस्ता. पा. ३०; अ. १ व ७. प्रस्ता. पा. ५३.

८९. तत्त्व. अध्याय १-७. प्रस्ता. पा. १३.

मागाहून कोणीतरी घातले असले पाहिजेत आणि म्हणून ते त्याज्य मानायला हरकत नाही. सोपा पाठ हा जर मूळचा पाठ असता तर तो बदलण्याचे कारण नव्हते. तेव्हा कठीण पाठ हा मूळचा पाठ असला पाहिजे, असे ठरविण्याला हरकत नाही. ज्ञान. अ. १२-५ मधील 'परियें देसी' हा पाठ कठीण वाटला नसता तर त्याऐवजी 'हालवीसी' हा पाठ कशाला आला असता? ज्ञान. अ. ७-६३ व्या ओळीतील 'मांगल' शब्दाचा अर्थ कळेनासा झाला म्हणूनच तेथे 'वेगळा' हा पाठ घातला गेला ना? 'परियें देसी' आणि 'हालवीसी' या उपलब्ध पाठांतून मूळ पाठ शोधताना पाठचिकित्सकाने आपणाला असा प्रश्न विचारावा की, 'हालवीसी' हा मूळ पाठ असता तर नकलनवीसाने तो काढून त्या ठिकाणी 'परियें देसी' हा कठीण पाठ घातला असता काय? तसेच त्यापुढील उदाहरणाच्या ओळीत 'वेगळा' हा पाठ मूळचा असता तर तो काढून त्याऐवजी 'मांगल' हा आजही दुर्बोध असलेला शब्द घालण्याचे काही कारण होते काय? या प्रश्नांची उत्तरे मिळाली म्हणजे आपणाला मूळ पाठ ठरविणे सोपे जाते. याचा निष्कर्ष एवढाच की उपलब्ध पाठांतून मूळ पाठ निवडताना कठीण पाठ निवडण्याने आपण 'खऱ्या' पाठाच्या जवळ जातो.

जुनी रूपे : जुने पाठ

कठीण पाठ निवडावा याच्या अनुषंगाने दिसून येणारे दुसरे तत्त्व म्हणजे नव्या-ऐवजी जुना पाठ निवडावा. शब्दार्थ न कळल्यामुळे जसे सोपे पाठ घातले जातात त्याचप्रमाणे शब्दांची जुनी रूपे न कळल्यानेही आधुनिक, नवी रूपे घातली जातात. त्यांतून निवड करताना ग्रंथलेखकाच्या काळची जुनी रूपे निवडणे योग्य ठरते. 'ना तरि नगरांतरि वसिजे । तरि नागरांचि होइजे' (ज्ञान. १-४१). यातील 'नागरां'च्या ऐवजी 'नागरिक' असा नवा पाठ अनेक पोथ्यांत आला आहे. डॉ. हर्षे यांनी संपादन केलेल्या विप्र प्रतीतही तो आहे. आणि त्यांनी त्याचेच समर्थन केले आहे.^{९०} 'नागरां' हे जुने रूपच या ठिकाणी निवडायला पाहिजे, हे ज्ञानेश्वरकालीन भाषेशी परिचय असलेल्या कुणालाही पटेल. यादवकालीन काव्यग्रंथाच्या मूलस्थापनेत 'पुढे' ऐवजी 'पुढां', 'झाला' ऐवजी 'जाला', 'एथे-जेथे-तेथे' ऐवजी 'एथ-जेथ-तेथ' अशी रूपे (पाठांतरांत असल्यास) स्वीकारायला पाहिजेत.

बरा नव्हे, खरा पाठ

नवीन शब्द किंवा नवीन रूपे घालून तयार झालेले पाठभेद 'बरे' दिसतात, पण ते 'खरे' पाठ नव्हेत, हे लक्षात घेतले पाहिजे. प्रियोळकरांनी यासंबंधीचे वारंवार सांगितलेले तत्त्व महत्वाचे आहे. "अर्थाच्या दृष्टीने सुबोध, काव्याच्या दृष्टीने सरस व आजच्या व्याकरणाच्या कल्पनांप्रमाणे शुद्ध असा जो पाठ तो बरा ही आपली कल्पना, परंतु हस्तलिखितांच्या पुराव्यावरून जो पाठ कवीच्या हातचा किंवा त्याच्या काळचा असे ठरेल तोच पाठ खरा. 'बरा आणि 'खरा' यांच्यामधील हा फरक अवश्य लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. पाठसंशोधनामध्ये 'बऱ्या' पेक्षा 'खरा' पाठच शुद्ध किंवा ग्राह्य मानावयाचा असतो. एखाद्या कुरूप वाईच्या फोटोमध्ये फरक करून चित्रकाराला तिला अप्सरा बनविता येईल. हे त्या वाईचे रूप 'बरे' (सौंदर्याच्या दृष्टीने) होईल ; परंतु 'खरे' राहाणार नाही. पाठसंशोधनालाही हाच नियम लागू आहे.^{११}

भाषिक कसोटी

पाठचिकित्सेच्या धोरणाचे हे स्थूल दिग्दर्शन झाले. यातील मुख्य अर्थ असा की, ग्रंथकाराला अभिप्रेत असलेला, त्याच्या काळात प्रचलित असलेला, जुना पाठ निवडणे योग्य. मग तो पाठ आजच्या भाषेच्या दृष्टीने 'कुरूप' किंवा खडबडीत असला तरी हरकत नाही. याबाबतीत प्रश्न उपस्थित होतो तो असा की, अमुक एक पाठ जुना हे ठरवायचे कसे? ग्रंथकाराच्या काळात तोच प्रचलित असेल हे कशावरून? 'भाषिक कसोटी' हे या प्रश्नाचे उत्तर होय. अर्थात, यासाठी पाठचिकित्सकाला तत्कालीन भाषेचे ज्ञान चांगले असायला पाहिजे. ज्या ग्रंथाची प्रतिशुद्ध संहिता तयार करायची त्या ग्रंथातील शब्दसृष्टी तर त्याच्यासमोर पाहिजेच, पण शिवाय ग्रंथकाराचे इतर लेखन, त्या काळातील अन्य ग्रंथसंपत्ती, इत्यादिकांचेही त्याला चांगले ज्ञान पाहिजे. महानुभाव साहित्याच्या चिकित्सेला ज्ञानेश्वरादिकांच्या ग्रंथांच्या अध्ययनाची जशी आवश्यकता आहे तशी ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासाला व चिकित्सेला महानुभाव साहित्याची आवश्यकता आहे. याचे एक उदाहरण आपण नुकतेच पाहिले.^{१२} ज्ञानदेवीत आलेल्या 'मांगल' या शब्दाचा अर्थ महानुभावांच्या 'ज्ञानप्रबोध' या काव्याच्या व त्यावरील टीपग्रंथाच्या साह्याने स्पष्ट होत नाही काय? 'म्हणौनि आखरीं सुभेदि । उपमाश्लेषकोंदाकोंदी'

११. प्रियोळकर. 'मुक्तेश्वरकृत महाभारत. आदिपर्व खंड १.' प्राक्कथन. पा. १३.
१२. मागे २२३, २२४ पाहा.

(ज्ञाने. १३-११५८) असा राजवाडे प्रतीतील पाठ आहे. भिडे प्रतीतही तो आहे. पण साखरे, कुंटे व माडगांवकर प्रतीत तो 'उपमा श्लोक कोंदाकोंदी' असा आहे. 'श्लेष' आणि 'श्लोक' या पाठांतरातून जुना व ज्ञानदेवांना अभिप्रेत पाठ कोणता याची चिकित्सा करण्यासाठी ज्ञानेश्वरीत अन्यत्र आलेल्या "तेवि भेदबुद्धिचिये तुळें । घालुनि सूर्यश्लेषाचें कांटाळें । तुकिलासि तें अत्हें । पुरें करीं जी" (अ. १६-२८) या ओवीचा जसा उपयोग होईल तशाच महानुभाव वाङ्मयातील 'उपमाश्लेषवर्णकः एहिं रंजौं सकलै लोक' ((वृद्धा. १४), 'वस्त्रें वाह्यें पांगुरताः तरि हा श्लेषु घडता' (ऋद्धि. वर्णन. ४२७); 'तर परमहंसा काई उघडुः श्लेष तिर्यचाचा देवों' (ज्ञानप्रबोध ८९५) इत्यादी ओव्या व त्यावरील टीप निश्चित उपयोगी पडतील. याची आणखीही काही उदाहरणे देता येतील. 'जेथ गरुडाचिये जावळिचे । कातले च्यान्ही' (ज्ञान. १-१३८) यातील कातले (एकवचन. कातला-ळा) शब्द क्रियापद आहे असे अजूनही अभ्यासक समजतात. महानुभाव वाङ्मयात 'कातळा' शब्द 'पांढरा घोडा' या अर्थाने अनेक ठिकाणी वापरला आहे. टीपग्रंथांतही तो अर्थ स्पष्ट केलेला आहे. तरीही 'कातले = जुंपले' असा अर्थ अभ्यासक अजूनही करतात. 'कातले = पांढरा घोडा' हा अर्थ त्यांना 'चिन्त्य' वाटतो.^{९३} पण एकदा या दोन्ही साहित्यांतील या शब्दाच्या उपयोगाच्या आधारे काय ते निश्चित करता येणार नाही काय? अर्थलापनिकेच्या दृष्टीनेच नव्हे तर पाठचिकित्सेच्या दृष्टीनेही ते इष्ट होईल.

हे थोडे विषयांतर झाले. मुख्य मुद्दा असा की, पाठांचा नवेजुनेपणा ठरविण्यासाठी भाषिक कसोटी लावावी लागते आणि त्यासाठी तत्कालीन भाषेचे चांगले ज्ञान पाठचिकित्सकाच्या ठिकाणी असावयाला पाहिजे. हे भाषाज्ञान जसे शब्दसंपत्तीचे हवे तसे त्या भाषेतील व्याकरणवैशिष्ट्यांचेही हवे. 'मी नेणतु तिया परि । प्रवर्ते येथ' (ज्ञान. १-६८) याऐवजी 'प्रवर्त्तलौं येथ' असे पाठ आढळतात. यांतील जुने पाठ निश्चित करण्यासाठी तत्कालीन व्याकरणाचे ज्ञान आवश्यक नाही काय? 'म्हणौनि जाणतेनो गुरू भजिजे । तेणें कृतकार्या होइजे' (ज्ञान. १-२५) या ओवीतील 'जाणतेनो' ऐवजी असलेला 'जाणतेन' आणि 'कृतकार्या' ऐवजी असलेला 'कृतकार्य' यांपैकी 'खरा' पाठ व्याकरणरूपाच्या ज्ञानाशिवाय कसा ठरविता येणार? 'आइका मग तो अनंतु । पार्थितें असे ह्णणतु । पै गा तुं योगयुक्तु । जालासि आतां' (ज्ञान. ७-१) या ओवीतील 'जालासि आतां' हा पाठ 'जाला सांता' या पाठांतरापेक्षा योग्य कसा आहे हे

९३. बनहट्टी, श्री. ना. 'ज्ञानेश्वरी अध्याय पहिला. भीमातोषणी व्याख्या.' गद्यानुवाद. पा. ३१, टीपा पा. ६७.

प्रा. बनहट्टी यांनी व्याकरणाची कसोटी लावूनच ठरविले आहे, हे पुढील उदाहरणां-वरूनही दिसून येईल.

अर्थसंगतीस अनुकूल पाठ

ग्रंथकाराच्या काळातील व्याकरणशुद्ध जुन्यात जुना पाठ निवडावा, या तत्त्वा-बरोबरच आणखी एक तत्त्व लक्षात ठेवावे. ते असे की, जो जुना पाठ निवडावयाचा तो सुसंगत अशी वाक्यरचना बनण्यास अनुकूल असला पाहिजे. वरील परिच्छेदात शेवटी उल्लेखिलेले उदाहरण या तत्त्वाचे निदर्शक होय. त्यातील पाठनिश्चितीसाठी प्रा. बनहट्टी यांनी केलेली चर्चा अशी :

आइका मग तो अनंतु । पाथतिं असे ह्यणतु ।

पैं गा तुं योगयुक्तु । जालासि आतां ॥ (ज्ञान. ७-१)

राजवाडे आणि इतर थोड्या प्रतींमधील 'जाला सांता' असा पाठ वाक्यरचनेच्या दृष्टीने योग्य नाही. इथे पूर्ण क्रियापद पाहिजे. 'सांता' हे अस् धातूचे वर्तमान धातुसाधित 'सन्' यापासून झालेले धातुसाधित म्हणूनच ज्ञानदेवीत येते. 'झाला असतां' असा अर्थ होतो व वाक्य अपुऱ्या स्थितीत लोंबकळत राहते. हेच धातु-साधित ओवी ४ मध्ये योग्य रीतीने योजिले आहे : 'जैसी तिरिं नाव न ढळे । टेंकली सांती ॥४' 'नाव तिराला टेकली असता हलत नाही.' 'न ढळे' या पूर्ण क्रियापदाशी अन्वय आहे." आणि म्हणून वाक्य अपुऱ्या स्थितीत लोंबकळत ठेव-णाऱ्या 'जाला सातां' या पाठापेक्षा 'जालासि आतां' हा पूर्ण क्रियापदाचा पाठ येथे योग्य आहे असा निष्कर्ष त्यांनी काढला आहे.^{९३}

कोण्ही बणिगजन विकूं तुळितां तराजे

कस्तूरि जे तिजसवें अलिनी विराजे ॥ (दम. स्वयं. ९२)

यातील 'विकूं' ऐवजी अन्य प्रतीत असलेला 'विकी' हा पाठ जुना तर नाहीच, शिवाय सुसंगत अशी वाक्यरचनाही त्यामुळे होत नाही. म्हणूनच तो त्याज्य ठर-वून प्रियोळकरांनी 'विकूं' हा पाठ निवडला आहे.

मूलस्थापनेच्या दृष्टीने जो पाठ निवडायचा तो जुना, व्याकरणशुद्ध आणि सुसंगत वाक्यरचनेला योग्य जसा असायला पाहिजे तसाच ग्रंथकाराचा अभिप्राय किंवा अर्थ यथार्थतेने व्यक्त करणाराही असला पाहिजे.

तथापी, 'सर्वात अधिक चांगला अर्थ देणारा पाठ तोंच मूळ पाठ' असा याचा अर्थ नव्हे. शिवाय, 'चांगला अर्थ' कोणी व कसा ठरवायचा? 'सांडा सांडा

अहंकार । अनुसरा श्रीचक्रधरा । मग जाणाल परापर । विचारातें' (वद्धा. ३७४) या ओवीतील 'परापर' ऐवजी 'परात्परा' असा दुसरा पाठ आहे. शब्द संस्कृत असल्यामुळे वरवर तो चांगला अर्थ देणारा वाटतो. 'परात्पर' शब्द चुकून 'परापर' लिहिला गेला असेल असेही वाटते. त्यामुळे 'परात्पर' हाच पाठ चांगला म्हणून स्वीकारण्याचा मोह होतो. पण काव्याच्या सर्वात जुन्या व विश्वसनीय पोथीत 'परापर' असाच पाठ आहे. आणि महानुभाव तत्वज्ञानातील 'पर + अपर' विचार लक्षात घेतला म्हणजे विचारांती तोच मूळचा असावा अशी खात्री पटते. अर्थात वरा किंवा "चांगला अर्थ ही पाठाच्या निवडीची कसोटी नव्हे हे खरे, पण अर्थाकडे दुर्लक्ष केले तरी चालेल असा या तत्त्वाचा अर्थ नव्हे. ज्ञानदेवांची मनोवृत्ती, त्यांची जीवनदृष्टि, मूळ गीतेचा एकंदर बोध आणि पूर्वापर संबंध लक्षात घेता अनौचित्य किंवा गैरविधान त्यांच्या पदरी बांधणारा असा जर पाठ असेल तर तो त्याज्यच समजावा लागेल"⁹⁴ प्रा. वनहट्टी यांनी सांगितलेले हे तत्व पाठचिकित्सकाने डोळ्यासमोर ठेवावे; पण ते फारच सावधतेने वापरायचे आहे याचा विसर पडू देता कामा नये. ग्रंथकाराचे एखादे विधान औचित्याला सोडून आहे किंवा ते गैर आहे हे ठरविताना आपल्या निर्णयावर आपल्या वैयक्तिक मतांची किंवा आवडीनिवडीची सावली पडू देता कामा नये. एरवी 'खरी टेंकों नेंदी उडे । लातौनि फोडी नाकाडें । तन्ही जैसा न कडे । माघौता खरू' (ज्ञाने. रा. १३-७०४) कडे याऐवजी काडे असाही पाठ आहे. त्याची चर्चा करताना किती काळजी घ्यावी लागेल याची कल्पना करावी. असे असले तरी पाठचिकित्सा करताना 'अर्थाकडे दुर्लक्ष होता कामा नये' हे तत्त्व महत्त्वाचे आहे यात शंका नाही. ग्रंथातील मागच्या पुढच्या ओव्या लक्षात घेऊन अंतर्गत अर्थसंगती कोणत्या पाठामुळे राहाते हे पाहिलेच पाहीजे. प्रा. वनहट्टी यांनी या दृष्टीने केलेली पाठचर्चा अत्यंत उद्बोधक आहे.⁹⁵

पाठदुरुस्ती नको

मूलस्थापन करताना आणखी एक तत्त्व कटाक्षाने लक्षात ठेवावे की, काही झाले तरी संपादकाने पाठदुरुस्ती करता कामा नये किंवा कोणत्याही हस्तलिखितात न आढळणारा, अर्थपूर्ततेसाठी का होईना, पण नवीन पाठ तयार करून घालू नये. एरवी जुन्या प्रतलेखकांनी ज्या चुका केल्या त्याच करून पाठांतरांत भर घालण्याचा दोष मात्र आपल्या पदरी येईल. एक उदाहरण घेऊन हे पाहू.

९४. तत्रैव. पा. ५२.

९५. वनहट्टी, श्री. ना. 'पाठचिकित्सेची प्रक्रिया.' म. सा. पत्रिका. अंक १६८, पा. ३९-४२.

हो काज सार विजयाचें । कि तें भांडार महातेजाचें ।

जेथ गरुडाचिये जावळिचे । कातले च्याऱ्ही ॥ (ज्ञान. १-१३०)

या ओवीतील 'कातले' या पाठाऐवजी वि (विप्र) प्रतीत 'वारू' आणि बा (सिवणेकर) प्रतीत 'तुरंग' असे पाठ आहेत. बा (शके १६१७) प्रतीपेक्षा वि (शके १५७२) प्रत ही जुनी आहे. विप्रप्रतकार हा आपल्या दृष्टीने पाठचिकित्सकच होता. त्याला 'कातले' शब्द न कळल्यामुळे तेथे त्याने 'वारू' शब्द घालून पाठदुरुस्ती केली. याला पाश्चात्य पाठचिकित्सेत Emendation असे म्हणतात. ते करता कामा नये. 'कातले' हा शब्द नाम आहे की ते क्रियापदरूप आहे, याविषयी आजही विद्वानांत मतभेद आहेत. अशा स्थितीत तो बदलता कामा नये. विप्रप्रतलेखकाने तसे केले नसते तर पाठांतरांत निष्कारण भर पडली नसती. तेव्हा पाठचिकित्सेचे तत्त्व म्हणून, मूलस्थापन करताना जो पाठ निवडायचा तो कोणत्यातरी हस्तलिखितात असलेलाच निवडावा. प्रा. कृ. पां. कुळकर्णी,^{९६} प्रा. श्री. ना. बनहट्टी^{९७} आदींनी हे तत्व निर्धाराने पाळले आहे.

एक अपवाद

ग्रंथाची अनेक हस्तलिखिते उपलब्ध असली तर पाठचिकित्सकाने आपले नवीन पाठ सुचवून ते देण्याची बहुधा गरज पडत नाही—पडू नये. असतील त्या पाठांतूनच योग्य पाठ निवडणे केव्हाही श्रेयस्कर. तथापी, ग्रंथाचे एकच हस्तलिखित उपलब्ध असून तेही एका किंवा अनेक ठिकाणी खराब झालेले असले तर त्याचे वाचन दुर्बोध होते. अक्षरे नाहीशी झाली असली तर इलाज राहात नाही. अशा ठिकाणी संपादकाने, तेथे उपलब्ध असलेल्या अक्षरांच्या आधारे आपले पाठ सुचवण्याला हरकत नाही. शिलालेखताम्रपटांचे संपादन करताना असे प्रसंग वारंवार निर्माण होतात. तेथे संपादक आपले कल्पित पाठ सुचवतात. पण ते चौकोनी कंसात घालून वेगळे दाखवितात. एकमेव हस्तलिखितातील पाठांची निश्चिती करताना असे करायला काहीही हरकत नाही. एरवीही, उपलब्ध हस्तलिखितातील एकही पाठ ग्रंथकाराचा मूळ पाठ म्हणून स्वीकारणे विचारांती अशक्य ठरले तरच संपादकाने त्या ठिकाणी नवीन कल्पित पाठ सुचवावा. पण आपले कल्पित सुचवलेले पाठ चौकोनी कंसात किंवा अन्य रीतीने वेगळे दाखविण्याची काळजी मात्र घेतली पाहिजे.

९६. कुळकर्णी, कृ. पां. 'विवेकसिंधु' प्रस्ता. पा. २४.

९७. बनहट्टी, श्री. ना. 'ज्ञानदेवी. अ. १२.' प्रस्ता. पा. २८.

चुकीचा असला तरी जुना पाठ ग्राह्य

यावरून आणखी एक तत्त्व निष्पन्न होते. ते असे की, हस्तलिखितांतील पाठांतरांच्या चिकित्सेने एखादा पाठ निश्चित जुना आहे, तोच ग्रंथकर्त्याला अभिप्रेत असावा असे दिसून आले तर तो चुकीचा असला किंवा वाटला तरी तसाच ठेवला पाहिजे. ग्रंथकाराचे चुकीचे पाठ दुरुस्त करण्याचा अधिकार पाठचिकित्सकाला नाही. त्या ठिकाणी त्याने आपला सुधारित पाठ घालू नये. “काव्यात कोणता पाठ असावयास पाहिजे होता, हे पाहाणे त्याचे काम नाही ; तर पूर्वी कोणता पाठ मुळात होता हे शोधण्याकडे त्याचे लक्ष असावयास पाहिजे. एखाद्या माणसाचे जर चित्र तयार करावयाचे झाले, तर त्या चित्रामध्ये बदल करून त्या चित्रातील माणसाला मदनाचा पुतळा बनविता येईल; परंतु ते त्या माणसाचे चित्र राहणार नाही. खऱ्या चित्रकाराचे, यथार्थ चित्र कसे उतरेल याकडे लक्ष असेल. मग त्याचे व्यंग किंवा कुरूपता दाखविण्यास तो कचरणार नाही. पाठसंशोधकाचे खरे कसब गुणदोषांसहित एखाद्या ग्रंथाचे यथार्थ स्वरूप दाखविण्यात आहे”^{१८} “ग्रंथकाराच्या मूळ पाठात केलेला बदल एखादे वेळेस चांगलाही असेल ; त्याच्यामुळे अर्थात, शब्दमांडणीत, शैलीत सुधारणा होत असेल; तथापी, तो अपपाठच. ग्रंथकाराने जे लिहिले असेल ते खरे ; मग ते कितीही बेंगरूळ, सदोष असो. ते शोधणे हे पाठसंशोधनविद्येचे ध्येय आणि कर्तव्य. ही गोष्ट ठाम.”^{१९}

अनेक परंपरांतील पाठ अधिक जवळचा

हस्तलिखितांच्या सांप्रदायिक किंवा स्थानपरत्वे परंपरा निर्माण झालेल्या असतात, हे त्यांच्या वंशवृक्षावरून दिसून येते. “अनेक परंपरांच्या पोथ्यांमध्ये जो पाठ आढळतो तो मूळ किंवा मूळाशी जवळचा पाठ असण्याचा संभव अधिक” तो निवडणे इष्ट ठरते. पण याचा अर्थ उपलब्ध बहुसंख्य पोथ्यांत आढळणारा पाठ निवडला पाहिजे असा नाही. कदाचित जुनी आणि महत्त्वाची हस्तलिखिते उपलब्ध झाली नसतीलही. पोथ्या जुन्या आणि विश्वसनीय असल्यास, तुल्यबळ अशा अनेक पाठांतून मूळ पाठ निवडताना हा बहुसंख्येचा नियम उपयोगी पडू शकेल. पण तो तारतम्याने वापरला जावा. अनेक पोथ्यांतून मूळ पाठ एखाददुसऱ्या पोथीतच संरक्षिला गेला असण्याचा संभव नाकारता येत नाही. अशा वेळी पाठाचा जुनेपणा व खरेपणा हे पाठचिकित्सेचे तत्त्व असावे; बहुसंख्य पोथ्यांत तो आढळतो की नाही हे नव्हे.

१८. प्रियोळकर. ‘दम. स्वयं.’ साधनचिकित्सा. पा. १४-१५.

१९. बनहट्टी, श्री. ना. ‘ज्ञानदेवी. अ. १२.’ प्रस्ता. पा. ६.

पाठचिकित्सेच्या मार्गदर्शक तत्वांचे दिग्दर्शन आतापर्यंत केले. ते स्थूल स्वरूपाचे होय. हे मानव्य शास्त्र असल्यामुळे त्याचे नियम काटेकोर नाहीत. आतापर्यंतच्या चिकित्सकांच्या अनुभवांतून ते आकाराला आलेले आहेत व प्रत्येकाने त्यांचा वापर सावधतेने व कौशल्याने करायचा आहे हे आरंभी स्पष्ट केलेच आहे. पाठचिकित्सकाची दृष्टी शास्त्रीय असली पाहिजे. त्याची वृत्ती पूर्णपणे अलिप्त असली पाहिजे. आपल्याला मिळालेली प्रत 'अपूर्व' आहे या कल्पनेने राजवाडे यांनी केलेले एकंदर विवेचन आणि त्यांच्या पुरस्कर्त्यांनी त्यातील पाठांचे केलेले समर्थन अनेकदा कसे सदोष झालेले आहे हे अभ्यासक जाणतातच. याचेच दुसरे उदाहरण डॉ. हर्षे यांनी संपादन केलेल्या 'ज्ञानदेवी'च्या पहिल्या अध्यायाच्या आवृत्तीत सापडते. विप्र प्रतीच्या निरर्थक अभिमानाने त्यातील उघडउघड अपपाठांचेही त्यांनी पाठचर्चेत समर्थन करावे याचे आश्चर्य वाटते. या दृष्टीने "पाठांची निवड अलिप्त वृत्तीने केवळ वस्तुनिष्ठ निकषांवर झाली पाहिजे असा तीव्रतम कटाक्ष ठेवला आहे. कोणत्याही प्रतीविषयी किंवा पाठाविषयी ममत्व नाही, तसेच अनादर नाही. एकनाथी परंपरा सांप्रदायिकांची, भोळ्या भाविकांची म्हणून तिला दूर सारले नाही, किंवा राजवाड्यांनी आपल्याला लाभलेल्या प्रतीविषयी आग्रही अभिमान दाखविला म्हणून तिजविषयी मनाची प्रतिकूल प्रतिक्रिया होऊ दिली नाही'¹⁰⁰ अशी प्रा. श्री. ना. बनहट्टी यांनी बाणवलेली 'समत्वबुद्धि' हा पाठचिकित्सकांचा आदर्श होय.

श्री. प्रियोळकर यांनी मराठीत सुरू केलेली पाठचिकित्सा प्रा. कृ. पां. कुळकर्णी, डॉ. रा. ग. हर्षे यांनी आपापल्या परीने जोपासली व वाढविली. तिचा सर्वोत्कृष्ट प्रपंच आता पुणे येथील 'ज्ञानोपासना निकेतना'त चालू आहे. भांडारकर प्राच्यविद्यामंदिरातील महाभारताच्या संशोधनाचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून 'ज्ञानदेवी'च्या प्रतिशुद्ध संशोधनाचे फार मोठे कार्य गुरुवर्य प्रा. श्री. ना. बनहट्टी यांनी तेथे सुरू केले आहे. "इतक्या विस्तृत प्रमाणावर आणि मूलगामी रीतीने पाठसंशोधित आवृत्ती तयार करण्याचे काम मराठीत बहुधा प्रथमच होत आहे." प्रतिशुद्ध 'ज्ञानदेवी'चा बारावा अध्याय इ. स. १९६७ साली बाहेर पडला; आणि पहिला व सातवा अध्याय यांची संहिता नुकतीच, इ. स. १९७३ मध्ये प्रसिद्ध झाली. त्यावरून या कार्याचा प्रचंड व्याप जसा लक्षात येतो तसेच त्यातून विकसित होत असलेल्या मराठी पाठचिकित्सेचे वैभव पाहून अंतःकरण आनंदाने व अभिमानाने भरून येते. संस्कृत महाभारताच्या आदिपर्वाच्या संशोधित

संहितेला डॉ. वि. स. सुखठणकर यांनी लिहिलेली प्रस्तावना जशी सर्वांना मार्गदर्शक ठरलेली आहे त्याचप्रमाणे प्रा. वनहट्टींनी 'ज्ञानदेवी' च्या आतापर्यंतच्या अध्यायांना लिहिलेल्या प्रस्तावना व बाराव्या अध्यायाच्या अनुषंगाने 'महाराष्ट्र साहित्यपत्रिकेतून' विवेचिलेली 'पाठनिश्चितीची प्रक्रिया' मराठी संशोधक-संपादकांना दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक होऊन राहातील यात शंका नाही. आपण ज्याचे बीजारोपण केले ते पाठचिकित्साशास्त्राचे झाड वाढत असून त्याचा लौकरच डौलदार व भरदार वृक्ष होईल या कल्पनेने कॅ. प्रियोळकर यांच्या आत्म्याला खात्रीने समाधान होईल.

Ananta Kakaba Priyolkar of Goa & The Portuguese Heritage of Goa & India— A Homage to the Memory of the Scholar & the Man

BY
SUNITI KUMAR CHATTERJI

National Professor of India in Humanities; President, Sahitya Akademi, New Delhi; President, Vangiya Sahitya Parishad, Calcutta; Emeritus Professor of Comparative Philology in the University of Calcutta; Honorary Member, Instituto Menezes Braganza, Goa

[A] Sanskrit Verses—a Homage to Anant Kakaba Priolkar.

सारस्वत-कुल-श्रेष्ठो	नाम्नाऽनन्तः प्रियोळकः ।
गोमन्तक-सुधी-वर्यं	आसीत् कोङ्कण-गौरवम् ॥ १ ॥
गोमन्तकीयमैतिह्यं	वाङ्मयम् आर्य-म्लेच्छयो ।
सम्यक् संशोधितं येन	कुशाग्र-सूक्ष्मया-धिया ॥ २ ॥
फिरङ्ग-विजिते देशे	विशेषतो गोमन्तके ।
वर्वर-मतयः केचित्	खिस्ताम्नाय-पुरोहिताः ॥ ३ ॥
आरेभिरे धर्म-नाशं	प्रजा-सातंच निण्डुरम् ।
पूर्णमालोचनं तस्य	ह्यपक्षपात-दृष्टिमान् ॥ ४ ॥
सत्य-दिदृक्षया चैव	स्व-ग्रन्थे कृतवानसौ ।
इतिहासे साहित्ये च	भारत-संस्कृतावपि ॥ ५ ॥
ऐक्यं भाषाश्रितं तद्वद्	भावाश्रितं च तेन हि ।
ज्ञान-रुचा सुदीप्तेन	भाव-शुद्धया प्रकाशितम् ॥ ६ ॥
सम-दृष्टिः सदासीद् वै	सर्व-भूतेषु मित्रता ।
विवुध-जन-सौहार्द्यं	यस्यासीत् सुलभं सदा ॥ ७ ॥
यस्याकाल-प्रयाणं हि	विश्वेषां शोक-कारणम् ।
स्मृतिर्यस्य सदा पुण्या	सुहृद्-चित्यनपाधिनी ॥ ८ ॥

अनन्तः प्रीति-मैत्री-भाक् प्रियोळकर-वंशजः ।
 चित्ते गुण-मुग्धानां हि सुहृन् नो जीवतात् सदा ॥९॥
 प्रियस्याऽनुज-कल्पस्य प्रियोळकरस्य तुष्टये ।
 प्रीति-श्रद्धा-नमस्कारो गच्छतु प्रिय-सन्निधिम् ॥१०॥
 काश्यपान्वय-जातेन सुनीति-देवशर्भणा ।
 शोक-नतेन चित्तेन श्रद्धा-मालयं समर्प्यते ॥११॥

मानविकी-विद्यासु भारतस्य जातीयाध्यापकेन निवेदितं
 श्रासुनीतिकुमार-चट्टोपाध्यायेन ॥

[B] Ananta Kakaba Priyolkar : His Contribution to Indology, and to the Rehabilitation of Indianism through his Linguistic, Literary, Historical and Cultural Studies.

WITH HIS VAST and deep knowledge of the languages and dialects as well as literatures and history and culture of Western India—particularly of Maharashtra and the Arabian Sea Coast—the late Ananta Kakaba Priyolkar made some outstanding contributions, and his untimely passing away is an irreparable loss to Indian scholarship. His editions of early Marathi (including early Konkani) texts have a unique value in the study of Indian literature and culture. He built up a library of early Marathi and Konkani texts which he collected with very great care, not only of rare printed editions beginning from the end of the 16th century right down to the middle of the 19th, but also manuscripts and documents of all sorts which will have a permanent value in Western Indian Studies.

The Portuguese factor has been of permanent importance in the Western Indian scene, much more than in the other coastal areas of the country. Roughly, from 1500 A.D. to the end of the Portuguese power in 1962, for some 450 years, the Portuguese dominated Western India coast lands, and they brought in certain new elements in the development of Indian life and culture, which, for both good and evil, have left their permanent mark on India. Naturally Ananta Kakaba Priyolkar had to take note of this great fact. He has contributed a very important book on one aspect of Roman Catholic

Konkani-speaking Goans, even though they were forced to transform themselves into Luso-Indian Catholics, began to feel unhappy proselytisation in Goa—the *Inquisition*. This very valuable book of his is very well-documented, and it has been written in a dispassionate manner without any heat, leaving the readers to judge for themselves. He has also a number of other papers connected with the Portuguese stance in Western India. Some of these have been collected in the form of books like *Goa : Facts & Fiction* (1962), and *Goa Re-discovered* (1967). It was at one time fondly hoped by a number of Roman Catholic priests from Portugal that they would be able to transform the entire Hindu population of Goa brought under Portuguese subjection into a kind of imitation Portuguese who were to be made to forget their Indian language and adopt Portuguese, and also to give up their Indian way of life and thought and assimilate themselves to those of the Portuguese. This of course was bound to fail. But the deliberate and planned attempt to impose not only the mind and soul of Roman Catholic Portugal but also the outward appurtenances of its life upon the Hindu people of Goa has left a permanent stamp on the people. It has in this way added to the diversity of Indian peoples and cultures one more complex. This new complex—that of a Luso-Indian or an Indo-Portuguese element in the vast population of India—has led to a number of results which were not anticipated by the creators of this Luso-Indian complex who believed fanatically in the possibility of a complete cultural transformation by brute force, by indoctrination, and by what we now call “brain-washing.”

The Goan people, a good percentage of whom are now Roman Christians, are now re-discovering their identity and their national bearings, and are finding themselves, in an altered political and socio-religious situation, as quite an effective and an important element in a multi-cultural Indian nation. Here it has to be seen in what way and how far the Portuguese leaven has been of value.

Sri Priyolkar appears as a Goan by origin to have made a good enough study of the Portuguese language, at least as effectively as in the case of English. And he was all through fully cognisant of the Portuguese atmosphere in Goa, as being “in it”. He has thus been able to give some inside view of the situation which has a great validity. He understood how the

in their abnormal situation, particularly when they found themselves *vis-a-vis* the native Portuguese people with their inheritance of language and Iberian Christian culture, both in Goa and in Portugal itself, and he has sympathetically studied this aspect. Of course in this matter there have been, as Priyolkar has brought it to our notice, great sons of Goa among the Christian community, like Francisco Luis Gomes (1829-1869), who declared in 1861 in a letter written to a great French Poet La Martin his cultural affiliations in these terms : "I was born in the East Indies, in the land which was the cradle of poetry, philosophy and history and which now is in its grave. I belong to the race which wrote the Mahabharata and invented the chess—two works which bear in them something of the infinite." Goan Christian scholars like Dr. Gerson de Cunha of Arpora, who became Vice-President of the Bombay branch of the Royal Asiatic Society in 1892, Jose Nicolao de Fonseca (of Saraswat Brahman origin) who wrote a historical and archaeological sketch of the city of Goa, and others began to realise that they were Indians, and even when they were believing and pious Christians, they could not become Portuguese. A wistfulness towards the bases of their Indian culture which had gone deep down into their marrow bones, and could not be eradicated even by generations of senseless and cruel indoctrination and persecution, was always present in the minds of most of the intelligent Goan converts to Catholicism. Now, at the present moment, after the Liberation of Goa from Portuguese domination, as I could sense from my own personal experience during a short visit to Goa as late as 1971, the Goanese Catholics were more Indian than ever. They had of course retained their spiritual affiliation to Roman Catholic Christianity, and were quite pious in their nature and sincere devotees of the Christian faith. But that did not make them lesser Indians. This has been the situation with the Roman Catholics, speaking Konkani in the areas to the south of Goa as far down as Mangalore and Cochin, in the States of Karnataka and Kerala. It has been a miracle of the resilience of the spirit of Indian culture and Indian mentality.

Ananta Kakaba Priyolkar has been working through his writings in Marathi and English to bring back to his fellow Konkani both in Goa and outside Goa a consciousness of their wider Indian heritage,

and to become attached once again to their Indian moorings, their *Indianism*, while (as in the case of Konkani-speaking Roman Catholics) retaining the best and the permanent things which Portugal and Christianity brought to them.

[C] Multiracial, Multilingual and Multireligious India : Unity in Diversity, with Equality of Status for All.

The Prime Minister of India, Srimati Indira Gandhi, has, during her recent visit to Canada, in the course of a great speech delivered on the 19th of June 1973 before the Joint Houses of the Parliament of Canada in Ottawa, made these pertinent observations, which truly bring out the spirit of India. She said, paying a compliment also to Canada, that like Canada, India is a "vast country with a rich mosaic of peoples, each with its own genius making up a nation which has made its impact on the world as a distinct and dynamic entity..... Nations which are made up of diverse elements are compelled by history to value the art of compromise and of accommodating different view-points in a large perspective. India has discovered through her long history that diversity not only enriches but can also strengthen. India has peoples belonging to every conceivable faith. The vast majority are Hindus, and after Indonesia and Bangla Desh, we have the largest Muslim population—61 millions. There is a substantial number of Buddhists. Tradition claims that Thomas, the Apostle, visited South India, and St. Francis Xavier's body still reposes in Goa. Thus Christianity came to India long ago, and our Christian community of more than 13 millions is an honoured one. India gave refuge to Zoroastrians fleeing from Iran, and we still have the largest number. This diversity gives new validity in our historical outlook of tolerance and freedom for all to practice their faith and to enjoy equality of opportunity. Mankind will endure when the world appreciates the logic of diversity. Beneath the stagnant apathy, which enveloped India of the colonial period, flowed the living waters of her ageless spirit, which produced two remarkable generations of men and women, who led our National Renaissance and then Political Liberation. They learnt from the West, from its science no less than its politics, of liberty and equality. They looked deep into

our own past, determined to keep the essentials while removing the encrustations of inert customs. Above all, they yearned to cleanse India of poverty and social divisions, and to kindle a new awakening of man.”

In all this great achievement of India during the recent two generations of struggle for freedom from the British yoke, it has been a great and a wonderful experience to find that all the various elements in the Indian population had fallen within the orbit of a Single and Undivided Indian Nation—multiracial, multilingual and multireligious, seeking to have understanding and tolerance for each other and impelled by a desire for bringing freedom to India and restoring her lost glory.

[D] The Portuguese Contact with India through Goa; and India's Christian Heritage.

The Christian community of India had its beginnings from the very century in which Jesus Christ lived, when according to a very early Christian tradition a brother and an apostle of Jesus Christ himself came to India and established the first church in India near Madras in the Tamil country, and laid the foundation to the nucleus of a Christian population of India. Then came some waves of Syrian Christians, by sea, in the wake of commerce through Egypt and Ethiopia, who were established in Kerala; and by the 10th century A.D. the Syrian Christians carved out a place for themselves on the Indian scene and began to make converts. Next came the Portuguese, after a number of centuries, who made a landing at Kozhikode or Calicut in Kerala in the year 1498 under that great pioneer in navigation, the discoverer of the sea-route to India from Western Europe by skirting the Cape of Good Hope in South Africa, Vasco da Gama. (The name *Capo da Boa Esperanza* was given by the Portuguese, *Uttam-asha Antarip* as we have translated it into Sanskrit-Bengali). The Portuguese came to India for two things—“spices, and Christians”. They had not only material gains in view through a profitable commerce in Indian spices and other commodities which were in so very great demand in Western Europe, but were also eager to discover and make contacts with some earlier Christians in the country about whom they had a traditional knowledge;

and further to bring, if possible the whole of Asia under the banner of Roman Catholic Church and the aegis of the Pope. These two objectives were closely linked with each other. After Vasco da Gama came the great Portuguese military leader Alfonso de Albuquerque, who conquered Panjim and Goa in 1510, and thus laid the foundation of a great maritime empire of the Portuguese along the costal lands of South-Eastern Asia. This empire had its headquarters in Goa in India, and here was established from early 16th century the centre of a new religion and a new culture which came to India from Europe. It had its basic connexions with the message of Jesus Christ (which had already made its advent in India during the first century A.D.), and Christianity concentrated on two great things: Man's Faith in God and Love of Him, and also Man's Love of and Service to Man. But developing in the Mediterranean lands of Europe, with the background of Europe's Greco-Roman culture and religion and particularly with the political, legal and other organisation of the Roman people, it took up the form of Roman Catholic Christianity in Western Europe, and of all the various Eastern or *Orthodox* Churches—Syrian, Coptic, Ethiopian, Armenian, Georgian and Slav in Eastern Europe. This Roman Catholic Christian tradition with the Latin language and literature as its vehicle was the most important solvent after Islam (which became established in India first in the 8th century in Sindh and then in the Panjab and North India during the 11th-13th centuries), to modify in a new way the old native Aryan-Dravidian-Austriac-Mongoloid culture of India.

If Christianity, as brought by the Portuguese particularly, was a great contribution of modern Europe to India, the Latin Culture of Portugal was equally great. One need not be critical of any established or accepted form of religion. A just and proper appraisal has been attempted to be made of the permanent value of Christianity for India, as for the rest of humanity. But what the Prime Minister of India has said in her Ottawa speech as quoted above, we ought to think specially of that, and it is this: the builders of Modern India, who did not pin their faith on any particular racialistic or credal religion, "determined to keep the essentials while removing the encrustations of inert customs."

In this way we must think of the impact of *the inner spirit* of Christianity on India, as it came—not of the *encrustations* of her formal paraphernalia of theological dogmas and ritualistic encumbrances. We should think of the light that shines within Christianity forever, and illumines the human mind from the inside—the great mystic aspect of the Christian faith in its Love of God and its great practical aspect in its Love of Man and Service to Man. This has been one of the great things which the Portuguese, inspite of the barbarities of the Inquisition, have brought into India; and while, owing to the time-spirit, Europe and Goa have forgotten the Inquisition, the Spirit of Christianity—its Love of God and Love and Service of Man—still remains as a message of sweetness and light, having brought in a new Way of life for the Indian Man. Herein the Portuguese spirit or rather the spirit of Europe working through Portugal brought in a new thing for India—and strengthened India's own realisation in this matter.

One of the most successful herbingers of this was that dedicated soul who came from the Iberian Peninsula, that great friend of man, Francis Xavier, who came to India in 1542, less than half a century after the Portuguese arrived in Calicut in 1498. Xavier belonged to the most ancient pre-Aryan people of Europe, namely, the Basques or Gascons of the West Pyrenees Mountains in the North-West of the Peninsula in the principality of Navarre. His *theology* may have a message for and may please only the *Pandits* of Orthodox Roman Catholic dogma and philosophy. But it has no real meaning or message (as far as it has been my experience to see) for the masses. These Roman Catholic masses in India adore Francis Xavier, who came as a great gift from Portugal to India, as a great sage and saint and lover of man, and they worship his memory as that of a God-man, as Hindu India does of any great Hindu Saint, *Bhakta* or *Yogi*. (In the Tamil-land, Francis Xavier is loved and honoured as *Savari-muttu* or *Xavier the Pearl*.) That is because his heart was full of love for all humanity, whom he wanted to share in his own realisation of the good life as he found it in himself. Above all, he brought to them the message of a religion of service and self-dedication; and the aesthetic resources of the Roman Catholic ritual,

with its colourful costumes, its sonorous Latin chanting, its music, its candles, its incense, its processions, were of great ancillary help to him in his successful preaching of the doctrines of the Roman Church and of Christianity. This preaching was done for the benefit mainly of the unlettered masses in India, who were a gentle and compassionate people, without any spirit of violence for both beast and man; and withal, they had a great spiritual hunger which they could not fulfil within their own environment. That was because the Hindu Upper Classes in their spirit of exclusiveness, an exclusiveness which belied the basic tenets of the Hindu faith, neglected these people, leaving them to their own devices. And herein was a great opportunity for preachers of other religions like Islam and Christianity, to come to them and extend (as in the case of Muslim Sufis) the hand of friendship and co-operation to these untouchables and others, and to lift them up to a higher sense of human dignity and mental and spiritual satisfaction.

But nevertheless, we fail to understand how a person with a kind heart and love for man like Francis Xavier could advocate the establishment of the Inquisition in India—he actually wrote in 1545 to the King of Portugal asking for its establishment in Goa. Theological and political prejudices and barbarities often make people blind, and savagely cruel, without their realising it.

The truly Christian spirit of Portugal, in spite of the mischief that was being done by the attendant forces of imperial expansion and racial domination, gave to India something to prize and cherish in her inner spirit. Other Christian nations also followed suit. But when we ponder over the Portuguese heritage in India at its best and noblest, its highest and its deepest, and at its most beautiful, we have to think of this inner spirit of Christianity.

Another important thing which the Roman Catholic Christianity of Portugal brought to enrich the mind and imagination of the Christian community in India was the beauty and glory and the human appeal of its rich mythology. The Christ Ideal was there, always on a higher plane, with its serenity, its nobility, its understandable quality. Then came the cult of Mother Mary—Mary the Mother of God: Mother also of men and women, who has love and understanding for all men and women, and is equally their helper, and

saviour through the grace of her divine Son. Mother Mary thus became established in the heart of the Indian Catholic Christian as a worthy counterpart of the loving World-Mother, Mother Durga, or Uma, or Kali—even as her own sister, or her transformation, as she is in the heart of the orthodox Hindu who has faith in *Puranic* mythology. As the Mother with the *Bambino*, the God-Baby, the Christ-Child, on her lap, Mary becomes the Catholic counterpart of Yashoda, the Mother of Baby Krishna. The other myths of the Christian faith—originating both in the ancient Jewish *Purana* as in the Old Testament, and in a new Christian and medieval West European *Purana*, which grew with the centuries as Christianity developed and spread—also became established in Indian Christian life, as a substitute or as something complimentary to Hindu *Purana* stories, adding new life and warmth, colour and beauty to the Indian Christian scene. A similar thing also happened in Indian Islam, with the myths and legends of Islam coming to broaden and humanise and enrich Indian socio-religious life within Islam.

Then, we have to consider the solemn and beautiful character of the Roman Catholic religious ceremonial, like the Mass and the Litanies, as brought by the Portuguese—with its sonorous Latin chanting and its music, its flowers and incense and candles and bells—and it was something which became a good and acceptable substitute for the Hindu ceremonial of the various *Pujas* and *Bhajans*, of *Kirtanas* and *Kalakashepas*. Islamic congregational prayers also brought a similar aesthetic and spiritual atmosphere, with a kind of religious mass drill accompanied by solemn and sonorous readings from Quran by the Imam or leader of the ceremony.

The honoured place for the images of Mother Mary, Christ and the saints in Roman Catholic Churches gave a silent support to the Hindu worship of God through images, although *saguna* worship through images was looked upon only as a lower form of worship by higher Hinduism which recognised only the formless *nirguna* Brahman, the One as manifested in the Many. But the savage ideology of the *Inquisition* was both terrifying and repugnant to the Hindus under the domination of the Portuguese Church, from

the middle of the 16th century, as it was to all benevolent and enlightened persons in Christendom also. The barbarous Hindu practice of the *Suttee* had nothing to do with it—enlightened Indian opinion like that of the Mogul emperor Akbar, and of Jagat Seth, the great financier of Murshidabad in Bengal, and of others tried to stop it; and Ram Mohun Roy and other great humanists, with the support of the English Government under Lord Bentinck, finally removed this blot from Hindu society in 1829, as the *Inquisition* itself was finally abolished in Portugal and in Goa in 1820.

It has to be mentioned with thankfulness that, with the innate goodness and kindness of human nature when not polluted by the taint of a brutally cruel and unthinking religious or political ideology, the first Portuguese conquerors of Goa, beginning with Alfonso de Albuquerque, out of humanitarian feelings, abolished the cruel practice of the *suttee* among the Hindus who came under their rule.

With the incubus of the *Inquisition* becoming a thing of the past, the sweetness and understanding and kindness of the Christian spirit have all come back, and the relations between the Christians and Hindus in Goa and the two Canara districts has become one of great understanding, sympathy and cordiality, Christian *Padres* and Brahman priests meeting each other in temples and churches and watching each other's religious services with the spirit of fullest toleration. This can be witnessed during the ritual of the Mass at the Basilica of Bom Jesus and the cathedral and the churches in Goa and also at the temples of Mangesha Shiva and Shanta Durga and of Nagesh Shiva, of Ganesha and of Shri Narayana in Goa when *Puja* is being performed, *Padres* and Christians being allowed access close to the inner sanctum. Goan Hindus place candles before Christian saints, and Christians have *puja* performed in Hindu shrines.

But the gruesome necrolatry or worship of the decomposed body of a dead saint, which is so conspicuous in the divine honours paid to the body of St. Francis Xavier in Goa (and other saints in Catholic countries abroad) did not make any impression on India. But this is one of the aberrations of religion, with the support of vested interests working behind, exploiting ignorance and superstition.

[E] **The Portuguese Contact : Goa and India's Heritage of Latin Culture and Learning and European Civilisation.**

There was the other aspect of Portuguese contact in India, apart from the religious one, with its finer inner spirit and ideal. It was the great material culture of the Western European world, as typified by Italy, France, Spain and Portugal, the Latin countries, in the first instance. A new vision of (and a new approach to) the humanities, which was different in its language (if not in its inner spirit) from that of the Aryo-Dravidian world of India, came with the Latin Christian culture of Portugal. The descendants of the Brahmans who became Roman Catholics gradually transferred their intellectual allegiance from Sanskrit to Latin, and from the study of orthodox schools of Sanskrit philosophy to Latin Christian dogmatics and philosophy. They became proficient pupils of a number of erudite scholars from Christian Europe who came with this Latin culture and approached the Indian Christians through the Portuguese language. The study of the formal aspects of orthodox Christian theology and dogmatics naturally has no meaning now for humanity at large. But Latin or European Humanism, as expressed by the Latin word *Humanitas* (a word which came to Latin as a translation of the Greek word *Anthropotes*) which can be roughly translated as "Interest in Man as Man" (*Manavikata*, as the idea has been expressed through Sanskrit) was the gift of another great mental or intellectual as well as spiritual concept which came to India, in the first instance through Portugal.

Francis Xavier, the Saint who lived from 1506 to 1552 (he was born in the castle of Xabier, Exabier, Savier or Xavier in Navarre in North Western Spain, and died in the little island of Sancian on his way to China, but his body was later transferred for its permanent abode in Goa), strove successfully to bring the message of the inner spirit of Christianity, as mentioned above, for the masses in Asia—in India, in Malaya, in China and in Japan. The great symbol of the spirit of Roman and Portuguese humanism, particularly in literature, was, however, Luis de Camoens (1524-1580). Camoens is the National Poet of Portugal, who gave to Portugal and the world one of the most remarkable epics of adventure and political and religious idealism—*Os Lusíadas* or "the

Lusiads", that is, "the Portuguese". This national epic of Portugal—a good deal of it—was composed in Goa, and also in other parts of Asia, during this soldier-poet's adventuresome life in the wake of Portuguese imperial and commercial expansion during the 16th century. This was the great century which gave, besides Camoens to Portugal, Edmund Spenser and William Shakspeare and their great contemporaries to England, Cervantes to Spain, and an artist in the domain of religious and romantic painting of the greatness of El Griego or El Greco (originally a Greek from the island of Crete) also to Spain.

Incidentally, I consider three great paintings by El-Greco, 1541-1614, to be representative of the spirit of 16th century Christian faith and piety and mysticism, as well as religious misunderstanding and bigotry, and at the same time of an enlightened religious humanism which characterised European culture of the high Renaissance. Portugal also participated in this spirit, and the higher ideology of the Christian faith, the aesthetic beauty of Christian mythology together with the barbarities of the *Inquisition* and the culture and art of the Renaissance, as reflected in the work of El-Greco, were also in the Portugese heritage which came to India. El-Greco's paintings can thus also be taken to symbolise these aspects of the 16th century Catholicism of Portugal. These three paintings are : (1) the great painting as preserved in the church of San Thome at Toledo in Spain, giving the scene of the burial of Count Orgaz, with a solemn earthly ceremonial shown in the lower half of this painting, and a beatific scene of the Roman Catholic Paradise in the upper half where there is a serene picture of Christ himself, like a veritable Zeus in his remote. Olympic grandeur, the Ruler of the Universe surrounded by cherubs of heaven, with the Virgin Mary below his feet looking like the embodiment of an ineffable grace and sweetness and pity for man, and an excited group of saints (pictures of tall and handsome men, happy and eager) welcoming a new spirit (that of the dead Count Orgaz who was a good and pious man in his life) making its advent into Heaven—a magnificent picture which was painted in 1586. And the other two paintings are : (2) the most human and most eloquent portrait of Don Fernando Mino de Guevara, who was the Cardinal of Toledo and Grand

Inquisitor of Catholic Spain (painted about 1600 A. D.), and in this portrait which has character, one can sense all the suppressed cruelty and restlessness with inner torment of spirit underlying the most barbaric and un-Christian institution of the *Inquisition*; while No. (3), the third picture (painted between 1604 and 1609), is a portrait of Brother Hortensio Felix Paravicino, a brilliant poet-scholar and a close friend of the artist, who typifies all the great and human qualities and graciousness of the Renaissance spirit in literature and culture—his face which is illuminated with strength and sensitivity and benignness contrasting so strongly with the hard cruel face of the Grand Inquisitor.

But it is to be noted that although there was an attempt to create among the Indian Christians a colonial literature in the Portuguese language, imitating the literature of the mother-country, this did not succeed, and it could not take root in India. A history of Luso-Indian literature in Portuguese is barren of any high quality. Ananta Kakoba Priyolkar, following Goanese writers, and historians of this literature, has sought to give a brief resume of it. It is also to be noted that although a Christian literature of a rather artificial character grew up in the local Konkani language of Goa under the inspiration of the Portuguese *Padres*, there was nothing in it which was at all comparable in the secular literature which slowly developed in Konkani. Of course, a number of Portuguese *cliches* and turns of expressions got imbedded in Goanese Christian Konkani, and of course there was the example and influence of good narrative prose from Portuguese which came to Konkani, and that was a very good thing for the language. The atmosphere of Latin or European literature with its classical and Jewish (Biblical) connexions did not find a congenial place in the mind of Christian Goa, when it was not specially directed to religiosity, and when it wanted to create and enjoy literature as literature. The influence of European culture on Indian literature *now* is of course very deep and widespread. As a matter of fact, it has been, through nearly a century and a half of our contact with the study of the English language, that this influence came to be of the highest importance in present-day India. And it has been much greater than the influence of Islamic literature in Persian and Arabic, for the greater

part of India. This literature of Europe—of ancient Greece and Rome, and of medieval and modern France, Italy and England, as well as of Germany—are of course factors of very great importance, introducing and stabilising quite a novel kind of Renaissance in the Indian mind.

Under the inspiration of the Church, following the practice in Portugal, from the beginning of the 17th century onwards a number of important centres of Christian learning through Portuguese and Latin were established which are still flourishing—the Seminars of Rachol (1610), of Pilar (with its beautiful church, 1650, and its extensive press and publishing house, bringing out books in Portuguese and English and in Roman and Devanagari Konkani), and of Saligaon. The Seminars of Rachol and Pilar preserve the old serene atmosphere of a medieval European *asrama*, and they are centres for training Catholic priests and teachers, Rachol being quite an important centre of Roman Catholic learning. From Rachol come out Konkani-speaking missionaries of the Church who are silently working in the distant Nicobar Islands on the other side of India, and in Panjab and elsewhere, and are helping to preserve and extend the Roman Catholic tradition.

The scientific mind of a Portugal actuated by the liberalising Renaissance culture of Europe brought another belated gift of the spirit to Goa—the counterpart of the *Asiatic Society of Calcutta* which was a gift of the English—the *Instituto Vasco da Gama*, which was founded with the support of the State in 1871, and after Liberation this has been renamed (after a great Goan scholar and patriot) as the *Instituto Manezes Braganza*. The *Instituto* and its *Boletim* or Journal are now run by Goan Christian and Hindu Scholars as well as Luso-Indians settled in Goa, in English, Portuguese and Konkani.

The other avenues of the influence of the mind of Western Europe through the Latin and Portuguese cultural breeze that was wafted from Portugal to Goa may now be briefly considered. The position of Portuguese upto 1963 in Goa was like that of English in British India. For the Goans, it was the only window for air and light from the West. Christian Goans learned Portuguese and wrote in it, as a matter of course. Hindu Goans found it useful to study Portuguese as the official language of the colony, and we

have eminent Hindu scholars like Pandurang S. Pissurlencar who made valuable contributions to the history, literature and culture of Goa through Portuguese. Till now, the descendants of Portuguese settlers in Goa have kept up Portuguese as their home language, but they all know Konkani, and have generally declared for Konkani as the proper official language of Goa. But nevertheless, with a laudable love and pride in their Portuguese heritage, they are bringing out journals and papers in Portuguese and have some societies (like the *Centro da Culture Latina*, with its journal *Harpa Goesa* or the "Goanese Harp" which uses both Portuguese and English), where they keep up the study of Portuguese and retain their old cultural contacts with Portugal and Brazil. But inevitably, along with the Hindus of Goa, the Goanese Christians are substituting English for Portuguese, as the impact of the rest of India is overwhelming. The sun of Portuguese is setting in Asia and the world—and the great Anglo-American tongue has already become the vehicle, not only of Western Civilisation, but also of a world-embracing Universal and Mondial civilisation—of thought and of way of life.

The *Lusiads* tradition could not inspire a poem on a grand scale in Konkani, but beginning with the *Christian Purana* (1571) of the Jesuit Missionary of English origin who settled down in Goa, Father Thomas Stephens (Estevao), there came out a number of Christian religious narrative poems where we have some kind of combination of the Hindu *Purana* and the Christian *Golden Legend*. And it has to be seen whether in the popular literature of the Christian people of Goa there is any influence of Portuguese songs and love-lyrics—which is quite likely.

[F] **The Portuguese Contact : Material Culture of Europe Introduced by the Portuguese.**

The Portuguese could impress themselves upon India, primarily through their pre-eminence in material civilisation, from the 16th century onwards. In certain departments of life, e.g. knowledge of geography and history, navigation, spirit of organisation, and in certain mental qualities like spirit of adventure, curiosity and resourcefulness, the Portuguese as an important people of Europe had some advantages over the civilised peoples of the East—the Iranian and Arab Muslims, the Hindus, the Javanese and other

Malays, the Chinese and the Japanese. In their material civilisation they had invented quite a large number of instruments and gadgets which gave them quite an advantage over other peoples. They had acquired a superiority over the peoples of Asia in their use of firearms. These were introduced into India, and as they came from a powerful people who had established their superiority by military conquest and also in some cases by their ruthlessness, these matters of material civilisation wherever convenient came to be accepted in India as a matter of course. The extent and variety of Portuguese influence on the material civilisation of India can easily be inferred from the loanwords from Portuguese which began to find a place in Indian languages—first in the coastal areas where the Portuguese had direct contact with the Indian peoples, and then these objects of material culture were carried inland together with the Portuguese words and names, and they were introduced into the other Indian languages. So it was so first in Konkani of Goa, and in Malayalam and Tamil, and then in Bengali (the Portuguese first came to Bengal in 1517) that we have a large borrowing of Portuguese words. In Konkani particularly, from the 17th century, when there was a forcible conversion of a large percentage of the Hindu people of Goa, they were forced to accept the yoke of Portuguese rule and Portuguese ways, Portuguese words started to be adopted as a matter of course in the Konkani of the Christians, the Catholic religion forming the most effective means for bringing in this Portuguese element. This influence was so great that any Portuguese word was a prospective or future Konkani word. The same thing we note in the case of a language like Hindustani under Muslim influence—any Persian and Arabic word became a prospective Urdu or Musalman Hindustani word. The number of naturalised Portuguese words in the Christian Konkani of Goa must be quite a legion, and I do not know of any systematic research having been undertaken in this connection. It would be a difficult matter, as much as trying to enumerate the Persian and Arabic loans in Urdu. Basing his materials mainly on the encyclopaedic work of the Goanese scholar S. R. Dalgado (in Portuguese) on *The Influence of the Portuguese Vocabulary on Asiatic Languages*, a work which is of the same type as Yule and

Burnell's *Hobson-Jobson* which discusses words of Indian and other Eastern origin which came to English from the 16th century onwards, J. J. A. Campos in his valuable study *History of the Portuguese in Bengal* (Calcutta 1919) has given a list of some 170 words from the Portuguese as being current in Bengali. This number may be correct for the language of Bengali Roman Catholic Christians who have been under Portuguese umbrage from 17th century. I have been able to find that the number of Portuguese words which are understood by all classes of Bengalis comes up to about 104 or 105. Some 70 of these 174 words are words relating to Roman Catholic faith and its practices which are confined among Christians only. Thus, for example, the word *Kanksar* = Portuguese *Confessar* (to confess a sin), or *Ramu* (Portuguese *Ramo*) for (Palm Sunday), etc. These 100 and odd Portuguese words in Bengali will give a good idea of the impact upon India of the material civilisation of Europe brought by the Portuguese. These words have been studied from that aspect in Bengal as well as elsewhere. We have words which relate to the following matters: general words connected with the Christian religion, navigation, names of a large number of material objects like articles of clothing, furniture and crockery and utensils, arms and accoutrements, objects of luxury, plants and fruits from the foreign countries introduced by the Portuguese into India, names of a number of foreign peoples, certain institutions like *lottery* and *auctioning of goods*, the art of tailoring, new crafts like ironing of clothes, and many other matters—arts and crafts as well as usages and institutions—embracing all the departments of life.

Among the more important arts and crafts, we find that the Portuguese gave a great impetus to building and architecture. They started to build churches in the later Renaissance and Baroque styles which were established in Europe during the 17th and 18th centuries, and church architecture came to India from Portugal. The small half-cylindrical or half-round tiles, generally known in India as *khapra* or *khola* (as opposed to flat tiles), becomes widely accepted all over India when the Portuguese introduced them from Southern Europe where they were native. Venetian blinds, and windows with bars of wood or iron, and structures with beams and

rafters also seem to have been introduced by the Portuguese. But in sculpture and painting, there was not much influence, although Christian images of the Virgin Mary, and Christ and the Saints were established in churches. It was German oleographs, from the 19th century, of copies of Italian Christian iconographical pictures, which came later, now dominate the scene. We have now however the beginnings of an Indian Christian Art, in the hands of Indian craftsmen both Christian and non-Christian all over India—cf. the ivories of Kerala and Mysore, the terracottas of Bengal, etc.

In domestic architecture, there has been in the coast lands, particularly in Goa, some Portuguese influence. The common aristocratic type of houses as in Spain and Portugal with its *patio* or courtyard with a well in the middle corresponds, with similar Indian dwelling-houses with its central *angan* or courtyard; and the charming little Christian shrines in Portuguese houses, with the picture or figure of Mother Mary or Christ or some Saint, before which a candle would be lighted in the evening, has its counter-part in orthodox Hindu homes which has its *Tulasimancha* or *Mandap* or little altar-shrine with a basil plant—the leaves of which are sacred to Vishnu. In this matter there has been quite an agreeable cultural convergence : only in Indian houses, as in Western India, the customary swing, for grown-up peoples to sit down and take rest or do writing and other work, is an old usage, which has still continued and which the Portuguese did not take up.

There were quite a number of good and useful things, but at the same time some new maladies, previously unknown, were brought to India by the Portuguese, with their Portuguese names.

In the domain of the higher arts, namely Music and the Dance, there was a good deal of Portuguese influence in Goa, particularly in Church Music, and certain instruments of European music became naturalised through the Portuguese, like the *Violin*. It is likely that Portuguese folk-songs and folk-dances had their impact on Konkani folk-songs and folk-dances; and during the 19th century, among the educated Konkani Christians who had adopted Portuguese or European ways of life, the European dance also in some of its features became accepted, although in a very restricted way,

the majority of people not taking to it kindly. The introduction of European music, particularly as in concerts and bands, where different instruments are played together on the basis of musical harmony, was something new in the domain of this art in India. Goanese Christians became great experts in European music, and it was widely cultivated in Goa. There have been made attempts at introducing harmony into Indian music which has been so long on the basis of melody alone, and some success has been attained in this matter by a few composers in Indian music in Bengal and also by musicians in the Indian Army. Rabindranath Tagore as a master singer of modern India also tried to introduce it. But he could not do much. In the future, through co-operation between musicians within the European orbit and musicians of India, we can look forward to something great being achieved. Already we are noting how Indian music, particularly with complicated instruments like the *Vina* and the *Esraj* and *Sarod*, is creating a great interest in Europe, and there is understanding and co-operation between an Indian *Ustad* like Ravi Shankar with his *Esraj* and a Western *Maestro* like Yehudi Menuhin with his violin. Goa is still a great centre of European music in India, and Goa may make some contribution of value to Indian music.

In the Culinary Art, Portugal made a great contribution to the Indian art of cooking. Unlike the Persians, the French and Italians and the Chinese, the Hindus could not become masters in this art—their only contribution being some spiced curries, and sweets of flour or rice-powder and *ghee*, and of milk and sugar only, and it was mainly vegetarian. The Portuguese, particularly from the 17th century, successfully tried to force a meat diet on their Hindu converts, and they succeeded in making good cooks in the European style from among the Goanese Christians. Like Central Asian and Persian cooking, making its permanent home in India (in a modified form known as *Moglai* cooking, particularly in meat dishes), Portuguese cooking has also found a home in India, and the Goanese Christians and the Bengali-speaking Buddhist *Maghs* from Chittagong and Arakan have added to the culinary achievements of India. European pastries have also become adopted in India through the Portuguese

A study of the influence of Portugal and Europe on the outward forms of life and living will be a very important subject of study in Indian civilisation and culture as it took shape during the last 300 years, and in this matter this influence of Portugal through Portugal's political and cultural centre in Goa has been of a paramount value.

This is just a heritage which has enriched Indian culture from many aspects, and this forms one of the good things left to us by the Portuguese.

The aroma of this heritage of Portuguese culture with its background of European humanism, shorn of all the ephemeral religious misunderstanding and bigotry, still lives on in Goa, particularly in the life of a number of aristocratic and intellectual families of Portuguese origin who have made Goa their home and have now cast their lot with the Konkani speaking Goans—an old-world culture with all its simple beauty and elegance and *politesse*, which they want to preserve with the Portuguese language. This has its counterpart in the aristocratic Muslim culture of India with its background of the sweetness and fragrance and mystic fervour of Persian Sufi poetry as transformed into the beauty and elegance of Urdu, the Muslim modification of the Hindustani or Delhi speech, which still continues in Delhi and Lucknow and Patna and Hyderabad.

All this forms a precious heritage for an India which has known, from time immemorial how to understand and accept and assimilate and not to shun without caring to know, inspite of great difficulties and obstructions in the way.

Calcutta,
12th July 1973.

महाराष्ट्राबाहेर मुद्रित-प्रकाशात मराठी ग्रंथ

आनंद ना. कुंभार

प्रथमतः लेखाची मर्यादा व स्वरूप स्पष्ट करतो, म्हणजे वाचकांस लेख कशा प्रकारचा आहे हे कळून येईल. वास्तविक पाहतां ह्यात माझे असे काहीं नाहीं. उपलब्ध संदर्भ ग्रंथ व साधनसामग्रीवर हा लेख आधारीत आहे. महाराष्ट्राबाहेर मुद्रित व प्रकाशित ग्रंथ कोणते? त्यांचे स्वरूप काय? हे ग्रंथ महाराष्ट्राबाहेर प्रकाशित व मुद्रित होण्यास काय कारणे घडली? ह्या वावतीत संभाव्य तर्क व गोष्टी वगैरे ओघाने येतीलच.

पुण्याचे कै. शंकर गणेश दाते यांनी आपल्या आयुष्याची बरीच वर्षे खर्ची घालून इ.स. १८०५ ते १९५० ह्या सुमारे दीडशे वर्षांत प्रसिद्ध झालेल्या लहान-मोठ्या, बऱ्यावाईट अशा सुमारे ३६,००० ग्रंथांची बृहतसूची दोन खंडांत प्रसिद्ध केली आहे. खंड १ ला १८०५ ते १९३७ व खंड २ रा १९३८-१९५०. हे दोन्ही खंड क्रमशः १९४३ व १९६१ साली प्रसिद्ध झाले आहेत. प्रस्तुत लेखाचा मुख्य आधार म्हणजे ह्यापैकी पहिला खंड होय. ह्या ग्रंथ सूचीच्या महासागरात काय काय दडून राहिले आहे हे प्रत्यक्ष चाळल्याशिवाय कळणार नाही. मी एक ग्रंथ वेडा ग्रंथसंग्राहक असल्याकारणाने सदर सूचि मला वरचेवर चाळावी लागते. आणि एकदा असे मनात आले कीं, आपण पहावे ह्या सूचिरूपी महासागरांत महाराष्ट्राबाहेर मुद्रित प्रकाशित झालेली ग्रंथरत्ने तरी किती व कोणती आहेत. सूची संपूर्ण चाळली. काही महत्त्वपूर्ण ग्रंथांची नोंद नजरचुकीने राहिली असण्याची शक्यता आहे. त्याबरोबरच हेही सांगावेसे वाटते की समग्र ग्रंथांची नोंद घेणे अशा प्रकारच्या लेखात शक्य नाही. हा एक धावता दृष्टिक्षेप आहे एवढेच.

महाराष्ट्राबाहेर मुद्रित-प्रकाशित ग्रंथ असे म्हटल्याबरोबर महाराष्ट्राची भौगोलिक व राजकीय मर्यादा सीमा काय ही प्रथमतः निश्चित केली पाहिजे. भौगोलिक मर्यादा जरी बदलत नसतील तरी अनेकदा राजकीय घडामोडींमुळे अनेक

प्रान्तांच्या मर्यादा ह्या कायम आणि रेखीव स्वरूपांत नसतात हे कबूल करावे लागेल व हीच कारणे महाराष्ट्रासही लागू पडतात. व म्हणूनच अशा ठिकाणीच प्रसिद्ध व मुद्रित झालेल्या ग्रंथांची नोंद घेतली आहे की, जे केंव्हाही महाराष्ट्रात नव्हते. त्याला काही अपवादही आहेत. उदा० तंजावरकडे मुद्रित व प्रसिद्ध झालेले ग्रंथ.

काय गंमत आहे पहा ! मराठीतले आणि तेही पहिले पुस्तक महाराष्ट्राबाहेरच प्रसिद्ध व्हावे ! अर्थात ह्याला कारणेही तशीच होती. इ.स. १८०५ साली जेव्हा प्रथम मराठीतले पहिले पुस्तक "A grammar of the Marhatta language" हे प्रसिद्ध झाले ह्यावेळी महाराष्ट्रात छापखान्याची सोय नव्हती अशातली गोष्ट नाही छापखाने होते. त्यांतून वर्तमानपत्रे व पुस्तके प्रसिद्ध होत होती. पण ती सर्व इंग्रजी भाषेतून आणि लिपीतून. कारण नागरी लिपीतले खिळे त्यावेळी मुंबईत उपलब्ध नव्हते. आणि त्यावेळी कलकत्याजवळील श्रीरामपूर येथे ठाण मांडून बसलेले व ज्यांचा मुख्य उद्देश म्हणजे ख्रिस्तीधर्म तत्त्वांचा प्रसार व प्रचार करणे हे होते त्या मिशनरी विल्यम कॅरीने हे पुस्तक तेथेच छापून प्रसिद्ध केले. आपल्या धर्मतत्त्वांचा प्रसार व प्रचार करावयाचे म्हणजे ओघानेच आले की, ती मते व तत्त्वे ज्या लोकांमध्ये पसरवायची त्या त्या लोकांच्या भाषेमध्ये आणि त्यांना समजेल अशा लिपीमधूनच पुस्तके प्रसिद्ध केली पाहिजेत. तर ह्या अशा गरजेपोटीच पुढील १०-१५ वर्षांत श्रीरामपूरहून बायबलची व त्यातील काही भागाची पुस्तके प्रसिद्ध झाली. मराठी बरोबरच इतर भारतीय भाषा व लिपी मधील प्रथम पुस्तकांचा मुद्रक व प्रकाशक म्हणून विल्यम कॅरी यांजकडेच मान जातो. ह्या बाबतीत कॅ. अ. का. प्रियोळकर यांनी आपल्या Printing Press in India (1958) या पुस्तकात बराच उहापोह केला आहे.

प्रथम मुद्रित झालेला हा ग्रंथ एक प्राथमिक स्वरूपाचा व्याकरण ग्रंथ होय. नंतर त्याच वर्षी श्रीरामपूर येथे 'मॅग्युचे शुभवर्तमान' हा संपूर्ण देवनागरी लिपीत मुद्रित झालेला ग्रंथ बाहेर पडला." अशा रितीने ख्रिस्तीधर्मावरची काही व मराठी व्याकरण, मराठी शब्दकोष (१८१०), काही गोष्टींची पुस्तके उदा० सिंहासनवत्तीशी (१८१४), रघुजी भोसल्याची वंशावळी (१८१५), राजा प्रताप-दित्याचे चरित्र (१८१६), वगैरे पुस्तके बऱ्याच धिम्या गतीने बाहेर पडली. १८२१ साली 'धर्माचे पुस्तक' हे श्रीरामपूरहून विल्यम कॅरीच्या व्यवस्थेखाली

१. डॉ. कोलते गौरवग्रंथ (१९६९), 'देवनागरी लिपीतला पहिला मुद्रित मराठी ग्रंथ', अ. का. प्रियोळकर, पृ. १३४-१४०.

प्रसिद्ध झालेले बहुतेक शेवटचे मराठी पुस्तक असावे. त्यानंतर १८२२ साली मुंबईत पहिल्या मराठी पुस्तकाने जन्म घेतला. ह्या पुस्तकाचे नाव होते 'पंचोपाख्यान'.^२ मराठीतून पुस्तके प्रसिद्ध होऊ लागल्यानंतर तब्बल सतरा वर्षांनी महाराष्ट्रात मराठी पुस्तके प्रसिद्ध होऊ लागली. त्यानंतरच्या काळात आजतागायत जेवढी म्हणून मराठी पुस्तके प्रसिद्ध झाली त्यातील ८०-९० टक्के पुस्तके केवळ मुंबईपुण्याहूनच प्रसिद्ध झाली आहेत. (पुण्यात प्रसिद्ध झालेले पहिले मराठी पुस्तक म्हणजे महाराष्ट्र भाषेचे कोशाचीपुरवणी होय. सदर पुस्तक मुंबईस छापवून १८३१ सावी प्रसिद्ध केले.)

दरम्यान इ.स. १८०६ साली तंजावरहून राजे शरफोजी यांनी 'बालबोध-मुक्तावली' हे कथात्मक ग्रंथप्रसिद्ध केले आहे. सन १८२१ नंतर महाराष्ट्राबाहेर प्रसिद्ध झालेल्या किंबहुना भारताबाहेर प्रसिद्ध झालेल्या पहिल्या ग्रंथाची नोंद सांपडते ते १८३९ सालची. त्यावर्षी एडीनवर्ग मध्ये जेम्स आर. बेलेष्टाईनने 'A grammar of maratha language' हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. सन १८४६ साली लंडनमध्ये मोडी लिपीत एक मराठी पुस्तक छापले गेले—“रंगो बापूजी यांची राजे प्रताप सिंह यांचे तर्फे कैफियत”. रंगो बापूजी हे सातान्याचे महाराज प्रतापसिंह यांचेतर्फे ब्रिटीश पार्लमेंटमध्ये कैफियत मांडण्यासाठी तिकडे गेले होते. त्यावेळी हे पुस्तक तिकडे प्रसिद्ध झाल्याचे दिसते. १८५० साली 'टिपू सुलतान यांचे पदच्युतिविषयी संक्षेप निरूपण' ह्या नावाचे ऐतिहासिक पुस्तक रामचंद्रराव अर्काटकर ह्यांनी चन्नपट्टण येथे छापून तेथेच प्रसिद्ध केले. इ.स. १९६७ साली एकूण तीन ग्रंथांच्या नोंदी सापडतात. 'मराठी भाषेचे नविन व्याकरण', कृष्ण-शास्त्री गोडबोले. मुंबईस छापले आणि हैद्राबाद (सिंध) येथे प्रसिद्ध केले. 'गिलपीनचरित्र' (काव्य) व 'प्रयागमहात्म्य' ही दोन पुस्तके बजाबा बालाजी नेने यांनी कराचीस छापून तेथेच प्रसिद्ध केली.

त्यानंतर सन १८७९ साली बंकीपुरा (बिहार) येथून दोन पुस्तके छापून प्रसिद्ध झाली. 'नारायण बापी अर्थात नारायणराव पेशवे यांची अपघाताने हत्या' (काव्य) व 'श्रीहरिस्तव' या दोन्ही पुस्तकांचे कर्ते होते दामोदर विष्णू सप्रे. १८८१-८२-८३ आणि ८४ ह्यावर्षी प्रत्येकी एक पुस्तक क्रमशः जबलपूर, खांडवा, हरदा व जबलपूर येथून प्रसिद्ध झाले, त्यापैकी क्रमांक १ व ४ ठाणे व

२. 'मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय' (१९६९), अ. का. प्रियोळकर, पृ. ११२.

पण 'मराठी दोलामुद्रिते', संपा० सु. आ. गावस्कर (१९६०) ह्या सूचि-ग्रंथात १८१८ साली प्रसिद्ध झालेल्या एका मराठी ग्रंथाची नोंद आढळते. पृ. २.

मुंबई येथे मुद्रित झाली होती. बाकीची दोन जेथल्या तेथेच छापून प्रसिद्ध झाली होती. ग्रंथांची नावे क्रमशः 'कामकंदला अथवा कामसेन राजाचा वध' (नाटक) एकनाथ गोविंद भंडारे; 'जीवितसार', मल्हार अनंतप्रयागी (पद्य); 'करुण-विलास' (काव्य), एकनाथ गणेश भंडारे आणि 'केशरी मंदिल' (नाटक).

महाराष्ट्रभाषाचित्रमयुर कृ. ना. आठल्ये यांनी सन १८८७ व ८८ साली एकाच विषयावर नाटक व कथा अशी दोन पुस्तके कोचिन (केरळ) हून प्रसिद्ध केली. पुस्तकांचे नाव 'मधुयामिनीस्वप्न' नाटक व कथा. १८९३ साली मद्रासहून 'इंग्लीशभाषामंजरी' (अमरकोषाप्रमाणे) प्रसिद्ध झाली. १८९५ साली तीन पुस्तकांची नोंद सापडते. 'मध्यप्रदेशाचे भूगोलवर्णन', नवलकिशोर प्रेस, लखनौ, 'श्रीपद्मावति परिणय' (काव्य), मल्हारराजे पुणतावेकर, तंजावर व 'सुक्ति-कुमुममाला' (काव्य), एक हितचिंतक, झांशी. पण हे पुस्तक गणपत कृष्णाजी छापखाना, मुंबई येथे छापले होते.

१८९७ व १८९९ ह्या दोन साली पुन्हा परदेशातून दोन मराठी पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. क्रमशः 'शुकबहात्तरी' लिपिज्ञिग (जर्मनी) व 'मराठी प्रोव्हर्बस' ए. मॅनवॅटिंग ऑक्सफर्डहून.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अंतापर्यंत ही एवढी पुस्तके महाराष्ट्राबाहेर प्रसिद्ध झाली आहेत. अपवादाला २-४ पुस्तके राहिली असतील एवढेच. ह्या शतकाच्या सुरवातीला ही पुस्तके मुख्यतः ख्रिस्तीधर्मप्रसाराच्या हेतूनेच प्रसिद्ध व मुद्रित झाली होती. व्याकरण, कोष व भाषेविषयी पुस्तके ही केवळ इंग्रज अंमलदारांचे मराठी भाषेना जुजबी ज्ञान मिळविण्यासाठी व जाणून घेण्यासाठी प्रसिद्ध झाली होती. व इतर पुस्तके संस्कृत, इंग्रजी, बंगाली भाषेतील मूलग्रंथांवरून भाषांतरित होती.

ह्यापुढे २० व्या शतकात प्रसिद्ध व मुद्रित झालेल्या पुस्तकांची नोंद घ्यावयाची आहे. अर्थात ह्यापुढील काळात महाराष्ट्राबाहेर बरीच पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. तथापि त्या सर्वांची नोंद घेणे शक्य नाही.

१९०४ साली प्रसिद्ध काशी तीर्थक्षेत्राहून दोन पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. 'पद्य पुराणांतगत श्रीकाशीमहात्म्य' व 'गीतागुरुचरित्र आणि महिन्यपंचक' वासुदेवस्वामी डोंगरे. ही दोन्ही पुस्तके काशीच्या हितकारिणी छापखान्यात मुद्रित झाली होती.

लाहोरहून शिवराज महानुभाव यांनी १९०५ साली 'संकटनाशक स्तोम' प्रसिद्ध केले. कलकत्याहून प्रसिद्ध झालेले 'लिग्नीस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया' सुद्धा

ह्याच वर्षातले. १९०७ साली खालील पुस्तके प्रसिद्ध झाली— 'वृद्धदिश्वर देवळा-
तील शिलालेख', सांवमूर्तिराव, तंजावर; 'काही मराठी शब्दांच्या व्युत्पत्तीचे
माग अथवा मराठी भाषेच्या माहेराचे सिंहावलोकन', परशुराम नारायण पाटकर,
काशी; 'महानुभवोत्पत्ति', दत्तमहाराज महानुभाव, पेशावर. पैकी शेवटचे पुस्तक
मुंबईस मुद्रित झाले होते. प्रसिद्ध कादंबरीकार कै. ना. ह. आपटे यांची पहिली
कादंबरी 'अर्जिक्यतारा' १९०९ साली पुण्यास छापून जयपूरहून प्रसिद्ध केली
होती. त्यानंतर १९१० साली तंजावर, उज्जैन व काशी येथून प्रत्येकी एक
पुस्तक सिद्ध झाले. पुस्तकांची नावे क्रमशः— 'महाराष्ट्रकवि तंडाल रामचंद्रराव-
कृत कवितासंग्रह'; 'अक्कल', त्रिवक अनंत साठे व 'श्रीराम नाममहात्म्य ग्रंथ'
मार्तण्ड महाराज नगरकर (समर्थ संप्रदाय). ह्यांपैकी नंबर दोन मुंबई व तीन
पुणे येथे मुद्रित झाली आहेत. १९११ साली सायमन शामुवेल कुस्लकर यांनी
कराचीहून 'अब्राहम अविन याचे चरित्र' प्रकाशित केले. १९१२ साली लियोनार्ड
जोन सेज्विक यांनी केंब्रिजहून रघुनाथ पंडितकृत 'दमयंती स्वयंवर' संपादित
करून प्रसिद्ध केले. १९१३ साली कराचीहून तीन व मूर्तिजापूरहून एक अशी
एकंदर चार पुस्तके प्रसिद्ध झाली ती अशी— 'केवळ विश्वांतीसाठी अथवा
दिपावलीतील करमणूक'; 'एस्तेर राणीचा ज्ञाती अभिमान व हयानाचा दुरा-
भिमान', जोसेफ हार्डम अवास्कर; 'योसोफास्थान'—जोसेफ हार्डम अवास्कर,
'पयोष्णीमहात्म्य'—गोविंदगीर गुरुदत्तगीर. ह्यापैकी क्रमांक १ आणि ४, खानापूर
व मुंबई येथे मुद्रित झाली होती. बाळकृष्ण आत्माराम गुप्ते यांनी 'विद्येचा विमा
म्हणजे मुलांस कॅलिजात अभ्यास करण्याकरिता द्रव्यसंचय करून ठेवण्याचे एक
साधन' एवढ्या लांबलचक नावांचे एक पुस्तक मुंबईस छापवून कलकत्यास
प्रसिद्ध केले. सन १९१५. १९१७ साली हुरांगावादहून एक पुस्तक प्रसिद्ध झाले
त्याचे नाव होते 'श्रीदत्तपंचदशी व श्रीवासुदेव पंचदशी.'

१९२० साली रामचंद्रानुज वाईकर यांनी खरगपूर (प. बंगाल) येथून
'आत्मविश्वास' नाटक पुणे येथे छापवून प्रसिद्ध केले. त्याचवर्षी आग्याहून हरि
सखाराम तुंगार यांनी 'मर्हाषि दयानंद सरस्वति यांचे चरित्र व कामगिरी' व
जबलपूरहून गोविंद रंगराव अळेकर यांनी 'कर्माती फळ' अशी दोन पुस्तके
प्रकाशित केली. १९२५ साली 'सद्गुरू लिलामृत'—संताश्रमयति असे एक
पुस्तक काशीहून प्रकाशित झाले आहे. पुढे १९२६ साली "मेस्योरिझमचे अपूर्व
पुस्तक अस्सल जागती कला किंवा जीवन करामत' भा. १-२ ही पुस्तके
मोहनलाल माहेश्वरी प्रेमकवी ह्यांनी अलिगढ येथे छापून तेथेच प्रसिद्ध केली.
'वृद्धावस्था दूर करण्याचे उपाय'—मेंदूलाल गर्ग ह्यांनी मथुराहून मुद्रित व

प्रकाशित केले. १९२७ साली प्रकाशित झालेल्या दोन पुस्तकांची नोंद सापडते 'तत्त्वानुभव प्रकाश' (सर्व भारतीय तत्त्वज्ञानाचे सार), लक्ष्मण रघुनाथ भिडे ह्यांनी बेंगळूर येथे छापवून म्हैसूर येथे प्रसिद्ध केले. दुसरे 'सदुपदेश संग्रह' हे सिमियन बेंजामिन यांनी मुंबईस छापवून कलकत्ता येथे प्रसिद्ध केले. १९२९ साली राणी लक्ष्मीबाईचे चरित्र पं. आत्माराम यांनी पुण्यास छापवून मॉरिसिस येथून प्रसिद्ध केले (आफ्रिका). ह्याच वर्षी विष्णू नरहरी ललित यांनी 'ललितगीतांजली' छापवून काशीस प्रसिद्ध केले. १९३०-३१ साली कूर्ग येथून काही छिन्न धर्माविषयी पुस्तके प्रसिद्ध झाली. तथापि ती सर्व पुण्यामुंबईकडेच मुद्रित झाली होती. ह्यापुढील काळातसुद्धा कूर्गहून बरीच छिन्न धर्माविषयी पुस्तके बाहेर पडली आहेत. १९३२ साली प्रथमच भारतप्रसिद्ध गीता प्रेस गोरखपूरहून श्रीमद्भगवद्गीतेचा मराठी अनुवाद बाहेर पडला. १९३३ साली शंकर साठे यांनी 'बावांची शिस्त' ह्या नावाची नाटिका कराची येथे छापवून प्रसिद्ध केली. येथूनच अनंत हरि लागू यांनी 'सिंध प्रांताचा नवीन त्रोटक इतिहास' १९३४ साली प्रकाशित केला. ह्याच वर्षी वी. एस. राणोजीराव ह्यांनी बंगळूरहून 'भावसार' का 'वाइसार' या प्रश्नाचे विवेचन हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. १९३५ साली प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांत खालील पुस्तके महाराष्ट्राबाहेर प्रसिद्ध झाल्याची नोंद आढळते—'कै. श्रीधरस्वामी निगडीकर यांचे चरित्र'—अनंत गोपिनाथ वफिच, मुशिदाबाद; 'वैदिक-शांकर-अद्वैतमतानुवाद ब्रह्मविचार प्रकरण १ ले'—दत्तात्रेय वासुदेव जोग, कराची; 'विद्यार्थ्यांचे बीजगणित'—डी. एल. ओझा, धोला जंक्शन आणि 'संगीत आत्मतेज अर्थात निरिच्छाप्रभाव'—नारायण गोविंद महाजन, दिल्ली. ह्या चार पुस्तकांपैकी पहिली तीन पुण्यास मुद्रित झाली होती. चौथे दिल्ली येथे छापून तेथेच प्रसिद्ध केले. १९३६ साली 'चर्तवर्ण्य' नावाचे पुस्तक वा. दा. तळवळकर यांनी पुण्यास छापवून जमशेटपूर येथून प्रसिद्ध केले. 'स्वयंपाकाचे कांही प्रकार.' अनुसयाबाई कामत यांनी मुंबईस मुद्रित करून बंगलोर येथून प्रसिद्ध केले. १९३५ ते १९३७ ह्या तीन वर्षांच्या दरम्यान ८-१० महानुभाव पंथांची पुस्तके ह. ना. नेने यांनी संपादित केली. ही पुस्तके सामान्यतः नागपूर व अमरावती येथे मुद्रित झाली होती व सिगापूर येथून प्रसिद्ध झाली अशी नोंद सापडते. ह्या सर्व पुस्तकांचे प्रकाशक कुंवर राजकुमारी गोविंदसहाय हे होत.

ह्याव्यतिरिक्त याच कालखंडात प्रकाशित झालेली पण कालनिर्देश नसलेली महाराष्ट्राबाहेरील प्रकाशने खालीलप्रमाणे आहेत:

‘स्कंधपुराणांतर्गत श्रीसेतुबंध रामेश्वरमहात्म्यसंग्रह’—डी, वापुराव, तंजावर येथे मुद्रित व रामेश्वर येथे प्रकाशित.

‘श्रीदत्तात्रेय कवच-संकटनाशक स्तोत्र’—लाहोर.

‘नूतन विवाहीत स्त्रिस उपदेश’—प्रका. एफ. फिजगेट, लंडन.

‘ऋतुवर्णन’ (काव्य)—शि. वा. मुळीक, मुद्रण पुणे व प्रकाशन लाहोर येथे.

आतापर्यंतचे लिखाण हे सूचिवजाच झाले आहे आणि तसे होणे हे अपरिहार्यच आहे. महाराष्ट्राबाहेर मराठी ग्रंथ मुद्रित व प्रकाशित होण्याला अनेक कारणे असू शकतील. ग्रंथ लेखकांचे सरकारी नोकरीनिमित्त महाराष्ट्राबाहेर रहाणे. महाराष्ट्रीयच पण २।४ पिढ्यांपासून महाराष्ट्राबाहेर स्थायिक असणे, एखाद्या स्थान महात्म्यामुळे अगर तीर्थक्षेत्रामुळे तेथेच ग्रंथ प्रसिद्ध करणे, मराठीचा अभ्यासक पण, महाराष्ट्रीयन नाही, परदेशीय किंवा परदेशांत वास्तव्य असणे, महाराष्ट्राबाहेर शिक्षक, प्राध्यापकाच्या नोकरीवर असताना जेथल्या तेथे सोयी उपलब्ध असताना तेथेच ग्रंथ मुद्रित व प्रकाशित करणे, अशी अनेक कारणे असू शकतील. त्यांपैकी ही काही कारणे नक्कीच संभवतात.

मुद्रण व्यवसाय व कला १९ व्या शतकाच्या सुरवातीला ज्या अवस्थेत होती त्या अवस्थेत मुळीच राहिलेली नाही. त्यांत अफाट प्रगती झाली आहे. कोणत्याही देशात—प्रातांत पाहिजे त्या भाषेचे—लिपीचे खिळे पाडता येतात नव्हे तेवढी यांत्रिक व तांत्रिक प्रगती झाली आहे. म्हणजेच ज्ञात जगातील कोठल्याही देशातून अगर प्रान्तातून आता मराठी ग्रंथ मुद्रित व प्रकाशित झाल्यास आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही.

दाते सूचित नोंद आहे पण गावस्कर सूचित नोंद नाही अशी दोला मुद्रिते

- (१) 'संभाषणांतील वाक्य' (मूळ इंग्रजी ठेवून त्याचे मराठी भाषांतर—वामन कृष्ण गद्रे, इंदुप्रकाश छाप., मुंबई. १८६४. ८+१४४, ८.४×५.४. रु. १॥. (दासू. पृ. ३१४).
- (२) 'भूगोलाचे वर्णन', भाग २ रा. मे. कांडीसाहेब, ओरिएण्टल छाप., मुंबई. १८६५, १०+३४२, ८.५+५.४ (दासू. पृ. ८४०) मुजवळ असलेल्या प्रतित प्रस्थावना नाही. पृ. २+३४२.
- (३) 'चेंबर्सकृत शालोपयोगी नीतिग्रंथ' आ. ४ थी, गणपत कृष्णाजी, मुंबई १८६९, ९+२४२, ७.२×४.२ .III.
- (४) 'बीजगणित' कां. जार्ज जर्व्हिस. पाठशाला वाडा. विश्रामवाग. छाप. पुणे. १८४२. ४+२४८ (४+२४४), ८×६, शिलाछाप. (दासू पृ. ३५६).
- (५) 'कथितपाठमाला' नारायण भाई. बाँम्बे एज्युकेशन छाप. मुंबई १८६०, ४+१२२, ९.१×६. रु. १।. (दासू. पृ. २९२) (शिक्षकांच्या उपयोगी गुजराथीवरून मराठीत केले.)
- (६) 'सरळरेष त्रिकोणमिति आणि लाग्रतमांची व स्वाभाविक भुज्यांची कोष्टकें', पाठशाळा छाप. पुणे. मुद्रक नारो रामचंद्र ठकार. १८५७. २+५४+४+२५+३१+४८+२०., ९.२×५.२, (दासू. पृ. ३६०).
- (७) पंचांगसाधन कोष्टकें—केरो लक्ष्मण हाये. बनारस अखबार प्रेस मुंबई. (गोर्विंद रघुनाथ थत्ते). १८६९. ४+२०+२८+९, ८.५×६.३ (शिलाछाप) दासू पृ. ३६०.
वरील पुस्तके श्री. कुंभारांच्या संग्रही आहेत.

श्री. शं ग. दाते सूची व श्री. सु. आ. गावस्कर संपादित 'मराठी दोषा मुद्रिते'
ह्या सूची मध्ये नसलेल्या ग्रंथाची माहिती सन १०६६ पर्यंत ही पुस्तके
श्री. अ. ना. कुंभार यांच्या संग्रही आहेत.

नं.	ग्रंथ नाम	ग्रंथकार नाम	प्रकाशन स्थल	प्रकाशन काल
१.	शके १७७० चा पंचांग			१८४८
२.	शके १७७२ चा पंचांग			१८५०
✓ ३.	'माधव निदान' आ. २ री (औषधी)	कृष्णशास्त्री भाटवडेकर	मुंबई	१८६६
✓ ४.	न्याय-दर्पण, भाग १ ला (कायदा)	गणेश बाबाजी माटे (काशिनाथ रामचंद्र आगाशे व वामन केशव भट यांचा आश्रयाने केला.)	पुणे	१८५९
✓ ५.	इंग्लंड देशाची बखर, भा. २ रा. (त्याची पुनरावृत्ति) (इतिहास)		पुणे	१८५२
✓ ६.	ख्रिस्ती शास्त्रातल्या कथा (बायबल)	बॉम्बे ट्रॉकट अँड बुक सोसायटी	मुंबई	१८५२
✓ ७.	कोलम्बसाचा वृत्तांत, आ. ३ री. (चरित्र)	महादेव गोविंदशास्त्री कोल्हटकर परशुरामपंत गोडबोले यांनी शोधिली	मुंबई	१८५७
✓ ८.	रोम बादशाहांचा वृत्तान्त (इतिहास)	बी.टी.बी.डी., मुंबई	मुंबई	१८५७

मुद्रक व मुद्रणालय	पृष्ठे	आकार (इंचात)	
विठ्ठल सखाराम अग्नीहोत्री छापखाना, मुंबई	२६	८.८×३.९	शिलाछाप, सचित्त
मुखपृष्ठ गहाळ सवव मुद्रक व मुद्रणालय यांचा पत्ता लागत नाही	३२	७.७.×४	"
महादेव गोपाळशास्त्री अमरापूरकर यांचा छाप मुंबई	२+२०+४१५	९.१×६.१	शिलाछाप
ज्ञानप्रकाश छाप. पुणे फौजदारी प्रकरणी पोलिस व न्यायखात्यावरील कामाचे उपयोगार्थ सर्व विषय संग्रहाची एकत्र करून हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला.)	६+२०+३७१	८.९×६.१	" मुळची बांधणी
विश्रामबाग पाठशाला छाप. पुणे छापणार-नारो रामचंद्र ठकार	४+२५८+ २६९	८.१×५.५	शिलाछाप
अमेरिकन मिशन छाप मुंबई	८+३५५	७×४.२	सचित्त, मुळची बांधणी प्रति १५००
टामस ग्राह्य छापखाना मुंबई	२+१८६	७.२×४.२	मुळची बांधणी
अमेरिकन मिशन छाप मुंबई	६+२०५	७.२×४.२	सचित्त, मुळची बांधणी

नं.	ग्रंथ नाम	ग्रंथकार नाम	प्रकाशन स्थल	प्रकाशन काल
✓ ९.	इंग्लंड देशाची वखर, भा. १ ला (त्याची पुनरावृत्ति) (इतिहास)		पुणे	१८५२
✓ १०.	व्यवहारोपयोगी नाटक (नाटक)	गोविंद नारायण	मुंबई	१८५९
✓ ११.	'पंचोपाख्यान' (कथा) <i>श्री. अनंत</i>		इंदूर	६ जून १८४९
१२.	मनःकृत्य गणित (३ री आवृत्ति) (गणित)	वारेन कोलबर्न एम.ए. (अमेरिकन मिशनतर्फे भाषांतरित)	मुंबई	१८६६
१३.	'विद्वरनीति' (अपूर्ण टाईपवरून ग्रंथ फार जुना दिसतो.) <i>श्री. अनंत</i>			
१४.	'पालीची कुरिका' <i>५१२७ ५१२७ ५१२७</i>		पुणे	१८५८
१५.	'नवनीत' अथवा मराठी कवितांचे वेचे, आ. ७ वी <i>पारिजो</i>	परशुरामपंत गोडबोले	मुंबई	१८५१
✓ १६.	नितिदर्पण, ५ वी आवृत्ति	विष्णूशास्त्री वापट	पुणे	१८५७
✓ १७.	भूमिति मुखपृष्ठ गहाळ, पण ग्रंथ टाईप वरून १८४० पूर्वीचा असावा			
✓ १८.	व्लांदस आलजिब्रा ह्याच्या नवव्या आवृ- त्तिचे मराठी भाषांतर	रामचंद्र मोरेश्वर पाटणकर		१८५८

मुद्रक व मुद्रणालय	पृष्ठ	आकार (इंचात)	
विश्रामबाग, पाठशाळा छाप. पुणे छापणार—नारो रामचंद्र ठकार	४+३६८ अपूर्ण	८.१×५.५	शिलाछाप
टामस ग्राह्य छाप, मुंबई	४+३२	७.२×४.३	
हा ग्रंथ महाराज होळकर साहेब बहादूर यांचे छाप इंदूर	२+१६८	७.८×५.३	शिलाछाप
ओरिएण्टल प्रेस, मुंबई	१५८	७.२×४.२	मुळची बांधणी
ज्ञानदर्पण छापखाना	११४	६×४.७	शिलाछाप
रामचंद्र सखाराम अग्निहोत्री छाप. पुणे	४+४४	४.७×४.३	शिलाछाप मुखपृष्ठ गहाळ
इंदूप्रकाश छाप. मुंबई (बाबू मोरेश्वर)	६+६+३४० +२+३५	८.३×५.२	किं. १.६ आणे.
पाठशाला छाप. पुणे (नारो रामचंद्र ठकार)	३+११३	५.६×८.१	शिलाछाप
१८४० पूर्वीचा असावा	२१७	८.७×६.८	शिलाछाप
सन्मार्ग दर्शक छाप धारवाड	१०+३१०+ ३०६+७६+४	७.७×६.१	शिलाछाप अगावू वर्गणीदारांची यादी सोबत आहे

नं.	ग्रंथ नाम	ग्रंथकार नाम	प्रकाशन स्थल	प्रकाशन स्थल
✓ १९.	'नागनंद नाटक' ५ अंकी नाटक	हॅवार्डसाहेबाच्या आज्ञे- वरून कृष्णशास्त्री चिपळणकर संशोधीत (हर्षदेव विरचीत)	मुंबई	१८६३
२०.	'गोत्रमालिका', आ. २ री (कोकणस्थ ब्राह्मणांची)	वामन कृष्ण जोशी, गद्रे व सदाशिव बजावा शास्त्री अमरापूरकर	पुणे	कालनिर्देश नाही

मुद्रक व मुद्रणालय	पृष्ठ	आकार (इंचात)	
गणपत कृष्णाजी छाप. मुंबई.	२+२+१९१+ १६	८.१×५.१	किंमत १४ आणे संस्कृत, मराठी समोरासमोर छापिले आहे
वृत्त प्रसारक छाप. पुणे महादेव गोपाळशास्त्री अमरापुरकर	४+४+२५	६.३×४.६	शिलाछाप सचित्र
ह्या पुस्तकाची पहिली आवृत्ति १८५६ साली निघाली. ही आवृत्ति २ री आहे. श्री. कुंभारांच्या मते हे १८६६ च्या पूर्वीचे प्रकाशन आहे.			

प्रियोळकरांच्या ग्रंथांची सूची

(कालानुक्रमे)

१. गोमंतकाची सरस्वती, १९३५.
२. 'रघुनाथ पंडित-विरचित' दमयंती स्वयंवर, (संपादित) १९३५.
३. मराठी व्याकरणाची कुलकथा, १९३६.
४. राववहादूर दादोबा पांडुरंग आत्मचरित्र व चरित्र, १९४७.
५. पिताजी तोमस स्टिफन्सकृत ख्रिस्तपुराण, १९४९.
६. मुंबईचा मराठी वारसा, १९५०.
७. मराठी लघु व्याकरण, (संपादित), १९५०.
८. श्री मुक्तेश्वराचा शोध, १९५१.
९. मुक्तेश्वरकृत महाभारत—आदिपर्व खंड १ ते ४, १९५१-५९.
१०. महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण, (संपादित), १९५४.
११. अमृतानंदविरचित योगराज टिळक, (संपादित), १९५६.
१२. मुद्रित तुकारामवाङ्मय, १९५६.
१३. नवनीत (संपादित) १९५७.
१४. प्रो. केरूनाना छत्रे यांची टिपणवही, (संपादित), १९५८.
१५. The Printing Press in India, 1958
१६. यदुमणिकृत गणेशपुराण, (संपादित) १९५९.
१७. क्रिस्ताचे यातनागीत (संपादित), १९५९.
१८. श्री ज्ञानेश्वरी, (संपादित—प्रियोळकर व इतर), १९६०.
१९. The Goa Inquisition, 1961
२०. Goa Facts Versus Fiction, 1962
२१. सांतु आंतोनिचीं अचर्या, (संपादित), १९६३.
२२. सांतु आंतोनिची जीवित्वकथा, १९६४.
२३. श्री गंगामाहात्म्य, (संपादित), १९६४.
२४. ग्रंथिक मराठी भाषा आणि कोकणी बोली, १९६४.
२५. नवनीत, भाग २ रा, (संपादित), १९६४.
२६. कविवर्य मोरोपंतांचे समग्र ग्रंथ, खंड १ ते १२, (संपादित : प्रियोळकर व इतर), १९६४ ते १९६९.
२७. महाराष्ट्र-कविवर्य मोरोपंतकृत स्त्री-गीते, (संपादित : प्रियोळकर व इतर), १९६४.

२८. पाद्री तोमस स्टीफन्सकृत दौव्रिन क्रिस्तां, (संपादित), १९६५.
२९. प्रिय आणि अप्रिय, १९६५.
३०. फ्रेंच कवीनें लिहिलेलें मराठी पुराण, १९६५.
३१. मराठी संशोधन पत्रिकेची वारा वर्षे, १९६५.
३२. महानुभाव : इतिहास-प्रकर्ण, (संपादित), १९६५.
३३. मुसलमानांची जुनी मराठी कविता, १९६५.
३४. ताडपत्रावरील मराठी ग्रंथ : कलानिधि, १९६६.
३५. देवनागरीची ध्वनिलिपि, १९६६.
३६. परमहंससभा व तिचे अध्यक्ष रामकृष्ण वाळकृष्ण, १९६६.
३७. भारतीय ग्रंथसंरक्षण कायद्याची शताब्दी, १९६६.
३८. मराठी दोलामुद्रिते, १९६६.
३९. मराठी संशोधन, खंड १, (संपादित), १९६९.
४०. मराठी संशोधन, खंड २, (संपादित) १९६६.
४१. म्हैसूरचा तिसरा कृष्णराज व त्याचा मराठी ग्रंथ : संख्यारत्नकोश, १९६६
४३. केशवसुतांची कविता, (संपादित : प्रियोळकर व इतर), १९६७.
४३. लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह, (संपादित), १९६७,
४४. Goa Re-discovered, 1967
४५. माडगांवकरांचे संकलिपत वाङ्मय, खंड १ ला, (संपादित : प्रियोळकर व इतर), १९६८.
४६. मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय, १९६९.
४७. डॉक्टर भाऊ दाजी : व्यक्ति, काल व कर्तृत्व, १९७१.
(खालील पुस्तिकांवर प्रकाशन-काल दिलेला नाही.)
४८. कोंकण, कोंकणे व कोंकणी
४९. गोविंद नारायण माडगांवकर
५०. गोष्टीशतक व दोनशे सुंदर गोष्टीपैकी कांहीं
५१. श्रीमंगेशकविकृत शिवदर्पण (संपादित)

प्रा. अ. का. प्रियोळकर :

जीवनांतील कांही महत्वाच्या घटना

१८९५, सप्टेंबर ५	गोमंतकांत प्रियोळ या गावी जन्म.
१९१०	पोतुंगीज पांचवी इयत्ता (सेगुंद ग्राव) उत्तीर्ण.
१९१६-१९१७	असोळणें (गोवें) येथे शिक्षक.
१९१८	मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण.
१९१९-१९२२	धारवाडच्या 'कर्नाटक कॉलेजां'त शिक्षण.
१९२२-१९२३	सांगलीच्या 'विलिंग्डन कॉलेजां'त बी. ए. च्या अखेरच्या वर्षांचें शिक्षण. तेथे डॉ. पां. दा. गुणे यांचें शिष्यत्व.
१९२३	बी. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण.
१९२३, ऑगस्ट १७	डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांची पुण्यांत भेट.
१९२४-१९२५	वेंगुर्ल्याच्या 'जॉर्ज हायस्कूलां'त शिक्षक.
१९२५-१९२६	'विविधज्ञानविस्तारां'त नोकरी.
१९२६, डिसेंबर	विवाह.
१९३६	'दमयंती स्वयंवर' या ग्रंथास मुंबई विद्यापीठाचे 'दादोबा पांडुरंग तर्खडकर' पारितोषिक'.
१९४८, फेब्रुवारी १	'मराठी संशोधन मंडळां'त रीडर म्हणून नियुक्ति.
१९४८	'दादोबा पांडुरंग आत्मचरित्र व चरित्र' या ग्रंथास मुंबई विद्यापीठाचे 'दादोबा पांडुरंग तर्खडकर' पारितोषिक.
१९५०, नोव्हेंबर १	'मराठी संशोधन मंडळां'त डायरेक्टर म्हणून नियुक्ति.
१९५१, मे ४	कारवारच्या साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष.
१९६६, डिसेंबर ३१	'मराठी संशोधन मंडळां'तून निवृत्ति.
१९७३ एप्रिल १३	मृत्यु.

